יהודה נאמן

ציפורי

בימי בית שני, המשנה והתלמוד

שם הוצאת שם ירושלים תשנ"ג

יהודה נאמן

ציפורי

בימי בית שני, המשנה והתלמוד

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת שם
ירושלים תשנ"ד

צילומי המטבעות בספר באדיבות פרופ׳ יעקב משורר
ומוזיאון ישראל

התמונות בעמ׳ 137 - 143 באדיבות ד״ר אהוד נצר ומשלחת
החפירות של האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת ריוק בארה״ב.

התמונות בעמ׳ 144 - 145 צולמו ע״י צביקה צוק, מתוך ספרו:
צפורי ואתריה, הוצ׳ החברה להגנת הטבע, תשמ״ז, 1987.

©
כל הזכויות שמורות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

סדר צילום והפקה
שם
בית הוצאה וסדר צילום
ת״ד 50323, ירושלים
צילום ולוחות **״פרנק״** ירושלים.

הספר מוקדש באהבה

לחיה - אשת נעורי

ולילדינו

צביקה ורעייתו רונית,

זיוה ואריאל

תוכן העניינים

הקדמה **11**

פרק ראשון

מבוא: הגדרת המסגרת הכרונולוגית 13

פרק שני

החלוקה האדמיניסטרטיבית של ארץ ישראל **16**

1. הקדמה 16
2. תולדותיה והרכבה של החלוקה המינהלית בארץ (היהודית והנוכרית) 17
3. הערות אחדות בקשר לגליל: א. החלוקה לטופארכיות 23
   ב. המערכת הפקידותית 24
4. השינוי בחלוקה המינהלית בימי גביניוס 25

פרק שלישי

תולדותיה של ציפורי – סקירה היסטורית **27**

פרק רביעי

ציפורי: שמותיה, סביבתה ושרידיה הארכיאולוגיים **53**

1. מגוון שמותיה של העיר 53
2. תחום ציפורי 55
3. הדרכים לציפורי וממנה 71
4. מבנה העיר 82
5. הספקת המים לציפורי 92
6. ציפורי וטבריה 97
7. מעמדה של ציפורי בין ערי הגליל האחרות 110
8. שרידים ארכיאולוגיים בציפורי 118

פרק חמישי

מטבעות ציפורי **146**

1. הקדמה 146

2. תקופת המרד הגדול 146
3. ציפורי בימים שלאחר חורבן בית־המקדש 150
4. ציפורי והשלטון הרומי בימי רבי יהודה הנשיא 154

פרק שישי
מנהיגיה ומוסדותיה של ציפורי **161**
1. מנהיגיה של ציפורי 161
2. בתי הכנסת ובתי המדרש בציפורי 178
3. בתי המשפט, השופטים והדיינים 202
4. העברת הנשיאות והסנהדרין לציפורי וממנה 214

פרק שביעי
האוכלוסיה בציפורי **222**
1. הקדמה 222
2. בעלי ממון 224
3. החכמים 234
4. העניים 251
5. עם־הארץ 260
6. הכוהנים 275
7. מתיישבי חוץ ובתי הכנסת שלהם בעיר 286
8. נוכרים: רומיים ומינים בציפורי 290

פרק שמיני
קיום מצוות ושמירת המוסר בציפורי ובערי הגליל **304**

פרק תשיעי
הכלכלה ודרכי הפרנסה בציפורי **316**

פרק עשירי
בני ציפורי בגולה **327**

נספח לפרק שרידים ארכיאולוגיים בציפורי **329**
ביבליוגראפיה **331**
רשימת הקיצורים **356**
לוח ביוונית למושגים, שמות מקומות וכתובות **357**
מפתח כללי (מקומות · אישים) 361

ציפורי

בימי בית שני, המשנה והתלמוד

הקדמה

הספר שלפנינו מגולל את קורותיה של העיר ציפורי בגליל במשך למעלה מארבע מאות וחמישים שנה. ראשיתן מן הימים של אלכסנדר ינאי, בהם נזכרת ציפורי לראשונה במקורות הספרותיים, ואחריתן – בימים שלאחר מרד גאלוס – אמצע המאה הרביעית לספירה.

בתקופה זו של ימי הבית השני, המשנה והתלמוד, נחשבה העיר לאחת משתי הערים החשובות בגליל, יחד עם טבריה. ויש שציפורי היתה לבירת הגליל או ל"פאר הגליל כולו" – כלשונו של יוסף בן מתתיהו.

בקשנו במחקרנו, להתחקות אחר עברה של ציפורי על שלל נושאיה. נשתזרו בעבודתנו נתוניה הפיזיים של עירנו וסביבתה: מבניה, מטבעותיה, שריידיה הארכיאולוגיים, הספקת המים אליה, הכבישים אליה וממנה, תחומה ועוד כיו"ב, בצד התבוננות פנימית לתוכה – האוכלוסיה שהתגוררה בה, חיי הרוח היהודית שפעמו בקרבה: דמויותיהם של חכמים, בתי הכנסת ובתי המדרש, מוסדות ההנהגה, הכוהנים שנתיישבו בגבולותיה, קיום המצוות של אנשיה ועוד.

המקורות העבריים והנוכריים כאחד מעלים דמותה של עיר יהודית־פרושית בעלת מסורת עתיקה של יוחסין ובתי דין שהיו בה ואשר רוב תושביה יהודים הם ומיעוטם נוכרים.

לקביעה זו מצטרפים עתה גם חלק מן הממצאים הארכיאולוגיים אשר נחשפו ממעמקי אדמתה של ציפורי, ביניהם שורה של מקוואות, כתובות מבתי כנסת ועוד כיו"ב – עדויות אילמות למציאות יהודית חיה בעברה הרחוק של "עיר מחקרנו".

חשיפה כזו של ציפורי התאפשרה בשל עושר הפרטים על העיר. פרטים אלה מצויים במקורות תנאיים, תלמודיים־מדרשיים, כתבי יוסף בן מתתיהו וגילויים של שרידים ארכיאולוגיים.

בדרך כלל השימוש במקורות התלמודיים־מדרשיים, היה עפ״י המהדורות המדעיות המקובלות (אלא אם כן צוין אחרת). והרי דוגמאות מהן: תלמוד ירושלמי – דפוס וינציה ומהדורת קראטאשין – שנדפסה עפ״י מהדורת וינציה; תוספתא – מהדורות ליברמן, צוקרמנדל; אבות דרבי נתן – מהדורת שכטר; מכילתא דרבי ישמעאל – **מהדורת הורביץ** – רבין; מכילתא דרשב״י – מהדורת אפשטיין – מלמד; ספרא – מהדורת וייס; ספרי במדבר – מהדורות הורוביץ; ספרי דברים – מהדורת פינקלשטין; מדרש תנאים לדברים – מהדורת הופמן; המסכתות הקטנות (שמחות, סופרים) – מהדורת היגער; בראשית רבה – מהדורת תיאודור־אלבק; ויקרא רבה – מהדורת מרגליות; תנחומא, מדרש תהילים ומדרש שמואל – מהדורת בובר; פסיקתא רבתי – מהדורת איש שלום; פסיקתא דרב כהנא – מהדורות בובר, מנדלבוים; מדרש הגדול לויקרא – מהדורת שטיינזלץ, לדברים – מהדורת פיש.

השימוש בכתבי יוסף בן מתתיהו היה עפ״י התרגומים האלה:
תולדות מלחמת היהודים – ד״ר י׳ נ׳ שמחוני.
קדמוניות היהודים – פרופ׳ א׳ שליט.
חיי יוסף – ד״ר מ׳ שטיין.

הספר שלפנינו מבוסס על עבודת הדוקטורט מטעם האוניברסיטה העברית (סיון, תשמ״ז), בהדרכתו של מורי פרופ׳ שמואל ספראי. זכות נעימה היא לי להודות לו על הדרכתו המסורה במהלך כל שלבי המחקר ועל הערותיו־הארותיו המועילות.

יעמדו על הברכה גם כל אלה שסיפקו לי את התמונות והמפות המצויות בספר (פרוטן יבוא במקום המיועד לכך): פרופ׳ יעקב משורר, ד״ר אהוד נצר, פרופ׳ ישראל רול והארכיאולוג צביקה צוק.

מר שמואל מרקוביץ, מהוצאת שם, שקד רבות על התקנתו של הספר והבאתו לדפוס.

הספר מוקדש למשפחתי שגילתה אורך רוח, בכל שנות שקידתי במחקר זה.

ירושלים, טבת, תשנ״ב יהודה נאמן

פרק ראשון

מבוא: הגדרת המסגרת הכרונולוגית של הנושא

הדעה הרווחת היא, כי ציפורי נזכרת לראשונה במקורות בימיו של אלכסנדר ינאי, בערך בשנת 101 לפנה"ס (ג"א תרנ"ט) בשעה שנלחם נגד תלמי התשיעי לטירוס, בנה של קליאופטרה השלישית מלכת מצרים.

תלמי הודח ע"י אמו מכסא המלוכה ושלט בקפריסין. הוא נענה לקריאתם של אזרחי עכו לבוא ולהצילם מן המצור של ינאי, אך בשעה שתלמי נוכח לדעת שבני עכו חזרו בהם מקריאתם, כרת ברית עם המלך ינאי. ברית זו לא האריכה ימים. ואז פנה תלמי לטירוס לכיוון הגליל, פשט על עריה, כבש ושדד את סכנין וציפורי כשינאי נאלץ לצאת לקראתו לקרב[1].

1. מקורו של הסיפור נמצא אצל יוספוס, קדמוניות יג יב, ד, ה. 334-344 עפ"י B. Niese, Flavii Iosephi, Vol. III, Opera, 338, תרגום הקטע לפי א' שליט, **קדמוניות היהודים** (ירושלים, 1963) יג, שם: "הוא ניסה (את כוחו) גם כלפי ציפורי במרחק־מה מן העיר ההרוסה ואולם קיפח הרבה מאנשיו והלך (משם) להילחם באלכסנדרוס".
סקירה על מאורעות אלה אצל D.E. Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, I, (Leipzig, 1901), pp. 276ff. E. Schürer, The History of the Jewish People in the age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D.135), (Edinburgh, 1973), pp. 219 ff. מ'

אמנם, יש בתלמוד המקדימים את קיומה של ציפורי עד לימי המקרא[2]. במסכת מגילה ו גורס האמורא זעירא כי "קטרון (שופטים א, ל), זו ציפורי, ולמה נקרא שמה ציפורי שיושבת בראש ההר כצפור". התלמוד עצמו מפקפק בזיהוי זה "וקטרון ציפורי היא, והא קטרון בחלקו של זבולון הואי"... ונראה כי הדין עם ש' קליין[3], המסיק כי קטרון לא ישבה במקום ציפורי, אלא בסמוך לה[4].

נמצאנו למדים, כי ציפורי עלתה על במת ההיסטוריה לא בזמן קדום אלא בימיו של אלכסנדר ינאי.

אך אם נבקש לדייק, נוכל להבחין כי שם העיר נזכר עוד קודם, בימי יוחנן הורקנוס (לפני שנת 104 לפנה"ס, ג"א תרנ"ו), או בימיו של יהודה אריסטובלוס (בין 104-103 לפנה"ס), שכן רשימת הטופארכיות (פלכים) שניתוספו בימי מלכים אלה[4א], כוללת את ארבל, מגדל, ציפורי, ערב, הגליל העליון[5].

שטרן, **תולדות עם ישראל בימי קדם**, בעריכת ח"ה בן ששון. (ת"א, 1969) עמ' 211 ואילך; ב"צ לוריא, **ינאי המלך**, (ירושלים, תשכ"א) עמ' 65.

2. משנה ערכין פ"ט, מ"ו; בבלי מגילה ו, ע"א. שם נמצא גם את הזיהוי כי ציפורי היא רקת (יהושע יט, לה). אין ממצא ארכיאולוגי מימי יהושע בן-נון אך נמצאו כלי חרס מתקופת הברזל השנייה, ומהתקופה הפרסית. צ' צוק, אמות המים לציפורי עמ' 72, נספח 1.

3. **ארץ הגליל**, (ירושלים, 1967) עמ' 85-86.

4. למסקנה דומה מגיע קליין, שם עמ' 86 הע' 7. וכן שם, עמ' 207 בדבר הזיהוי של תירען מזרחית לציפורי עם תרצה המקראית. זיהוי זה הוסב כנראה על ציפורי בשל היותה סמוכה לתירען. כל העניין נובע מן הדרשה של רבי בשיהש"ר פ"ו ט, על הפסוק (ו, ד) – "יפה את רעיתי כתרצה".

4א. רשימת טופארכיות אלה מצויה אצל יוספוס במלחמות ג, ג, ה Plinius, Nat. hist., v. 14, 70 .

5. על כל העניין ודרך הסברתו, ראה ש' קליין, חלוקת יהודה והגליל, **ספר השנה לא"י**, שנה א (תרפ"ג) עמ' 24 ואילך; הנ"ל, חלוקת א"י למעמדות, **ספר השנה לא"י**, שנה ב (תרפ"ו) עמ' 17, והשווה S. Klein, Galilaea von der Makkabäerzeit bis 67 (1928) pp. 44ff בתוך מחקרים ארצישראליים, 4. ובעקבותיו א' שליט, **המשטר הרומאי בא"י** (תרצ"ז) עמ' 27-28; הנ"ל, **הורדוס המלך** (תשכ"ד) עמ' 110 ואילך, וכן עיין בפרק הבא על החלוקה האדמיניסטרטיבית של א"י.

מחקר זה עוסק בתקופה בה היתה ציפורי לחשובה שבערי הגליל, (כפי שנראה בהמשך) עיר של חכמים, מעורבת בבעיות הפוליטיות, מגוונת במוסדותיה ובאוכלוסייתה תוך שמירה על צביונה היהודי. תקופה של למעלה מ־450 שנה, החל משנת 104 לפנה"ס ועד למרד גאלוס והימים שלאחריו, כלומר שנת 351 (ד"א קי"א). על מאורע זה ישנה העדות הבאה: "היהודים בדיוקיסריה (ציפורי)[6] התנפלו על פלסתינה והתושבים מסביב, תפסו כלי זין והחליטו שלא להישמע לרומאים. כשנודע הדבר לגאלוס... שלח צבא והכניעם ואת דיוקיסריה החריב"[7]. אמנם, מעיד ש' ספראי[8]: "הערים היהודיות הגדולות כמו ציפורי, טבריה ולוד, חזרו ונבנו זמן קצר לאחר המרד", אך אין שומעים יותר על אירועים ומאורעות מיוחדים בכל הקשור לעיר ציפורי.

6. על שמותיה של העיר עיין בהמשך.
7. Sozomenus, His. Eccl. IV 7, ש' קליין, **ספר הישוב א** (ירושלים, תרצ"ט), עמ' 132; ז' וילנאי, ציפורי, **אנציקלופדיה אריאל** (ת"א, 1979), עמ' 6303.
8. **תולדות עם ישראל בימי קדם** (לעיל הע' 1), תקופת המשנה והתלמוד, עמ' 339.

פרק שני
החלוקה האדמיניסטרטיבית של ארץ ישראל

1. הקדמה

ההנחה הבסיסית היא שכל חלוקה מינהלית בארץ כלשהיא מהווה מעין תשתית הבאה לסייע ליצירת מנגנון מסודר ומאורגן לצורך גביית מיסים, גיוס חיילים והנהגת משטר מתוקן. מובן מאליו, כי כובש זר המוצא בארץ הכבושה סדרי מינהל קבועים, לא במהרה ישנה אותם בשל התהליכים המסובכים והמורכבים הקשורים בכל שינוי כזה, ומה עוד ששהייתם של כובשים בארץ הנכבשת מוגבלת למדי. ואעפ"כ נעשו שינויים מסוימים בחלוקה המינהלית ע"י שליט זה או אחר. אמנם לעיתים השינויים הם מהותיים ואלה נובעים בחלקם בגלל היכרותו העמוקה של השליט את דרכי תגובותיו של העם הנשלט.

בדעתנו לסקור:

א. את תולדותיה והרכבה של החלוקה המינהלית בארץ. (החלוקה היהודית והנוכרית).
ב. השינוי בימי גביניוס.

נתונים רלוונטיים לגליל בכלל ולציפורי בפרט יודגשו באופן מיוחד. על הפרובלמטיקה הגיאוגרפית־היסטורית של אזורי המינהל השונים, נכתבו כבר ספרים ומאמרים מקיפים וממצים[1] ולפיכך אין צורך לעסוק בה.

1. נזכיר את עבודותיהם (עפ"י סדר א"ב של שמות המחברים) של: מ' אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של א"י** (ירושלים, תשכ"ג), במיוחד הפרק הדן במבנה הפנימי של מדינת בית הורדוס, עמ' 61 ואילך; ז' ספראי, **גבולות ושלטון בא"י בתקופת המשנה והתלמוד** (ת"א, תש"מ), ובמיוחד הפרק "עקרונות החלוקה המינהלית של א"י" עמ' 9 ואילך, וכן "החלוקה המינהלית בגליל", עמ' 119 ואילך; ש' קליין, **ארץ יהודה** (ת"א, תרצ"ט), הפרק הדן בחלוקה המדינית בארץ יהודה, עמ' 202 ואילך; הנ"ל, **ארץ הגליל** (ירושלים, תשכ"ז מהדורה שנייה), הפרק הדן בחלוקת הגליל, עמ' 141 ואילך; הנ"ל, "חלוקת יהודה והגליל" ו"חלוקת א"י למעמדות", מאמרים ב**ספר השנה לא"י**, שנה א עמוד 24

2. תולדותיה והרכבה של החלוקה המינהלית בארץ (היהודית והנוכרית):

עוד מראשית ימי בית ראשון שומעים על חלוקה מינהלית בארץ. כך הדבר אצל דוד המלך (דהי״א לד ג־יט, כז, טז ואילך) ואצל שלמה (מל״א ז, ז ואילך) אשר חילק את הארץ לשנים עשר מחוזות כשבכל מחוז עמד נציב שתפקידו היה לכלכל את המלך וביתו ״חודש בשנה״. כל מחוז או יחידה נקראו בשמו של שבט משבטי ישראל[2].

הדים לחלוקה אנו מוצאים במקורות:

״...התקינו נביאים הראשונים עשרים וארבעה משמרות; על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים של כהנים, של לויים ושל ישראלים. הגיע זמן המשמר לעלות, כהנים ולויים עולים לירושלים. וישראל שבאותו משמר מתכנסין לעריהן וקוראין במעשה בראשית״. (משנה תענית פ״ד, מ״ב)

״שמונה משמרות תיקן (העמיד) משה לכהונה... משעמד דוד ושמואל הרואה עשאום עשרים וארבע משמרות כהונה ועשרים וארבע משמרות לויה... הגיע זמן המשמר, כהניו ולויו עולין

ואילך, ושנה ב, עמוד 17 ואילך (וראה הע׳ 5 בפרק המבוא לעיל). S. Klein, Galilaea von der Makkabäerzeit bis 67, pp. 44ff. מ׳ שטרן, ״תיאור א״י בידי פליניוס הזקן וחלוקתה האדמיניסטרטיבית של יהודה בסוף ימי בית שני״, **תרביץ** לז (תשכ״ח) עמ׳ 215-229; (= מ׳ שטרן, מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, [ירושלים, תשנ״א] עמ׳ 246-260); א׳ שליט, **המשטר הרומאי בארץ ישראל** (ירושלים, תרצ״ז), במיוחד הפרק הדן במחוזות האדמיניסטרטיביים ביהודה, עמ׳ 16 ואילך; הנ״ל, **הורדוס המלך – האיש ופעלו,** (ירושלים, תשכ״ד מהדורה שלישית), במיוחד הפרק הדן במינהל הציבורי, עמ׳ 101 ואילך. וכן יש להזכיר את מאמרו של W.F. Albright, The Administrative Divisions of Israel and Judah, JPOS, V, (1925) pp. 17-54. מאמר זה דן בחלוקה האדמיניסטרטיבית של ישראל ויהודה בימי בית ראשון, לענייננו חשובים עמ׳ 53-54.

2. ראה: י׳ אהרני, **אטלס כרטא לתקופת המקרא,** (ירושלים, 1964), עמ׳ 70, 72.

לירושלים וישראל שבאותו משמר שאין יכולין לעלות לירושלים מתכנסין לעריהן וקורין מעשה בראשית ובטלין מן המלאכה כל אותה שבת...". (תוספתא תענית פ"ד, ה"ג; מהדורת ליברמן, עמ' 336-337; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 219).

"ת"ר ארבעה משמרות עלו מן הגולה ואלו הן ידעיה, חרים, פשחור ואימר, עמדו נביאים שביניהם וחלקום והעמידום על עשרים וארבעה, בללום ונתנום בקלפי, בא ידעיה ונטל חלקו וחלק חבריו שש, בא חרים ונטל חלקו וחלק חבריו שש, וכן פשחור וכן אימר, וכן התנו נביאים שביניהם שאפילו יהויריב ראש משמרת עולה לא ידחה ידעיה ממקומו אלא ידעיה עיקר ויהויריב טפל לו. וישראל שבאותו משמר מתכנסין בעריהן וקורין במעשה בראשית" (תענית כז, ע"א-ע"ב)[3].

הרי שהיתה קימת מסורת כי נביאים ראשונים הם אלה שתיקנו את כ"ד המשמרות. התוספתא בתענית מרחיבה את הנאמר במקרא ומסבירה שמדובר בדוד ובשמואל הרואה. הרי לנו רמז שעוד מימי דוד ושלמה כבר חולקה הארץ חלוקה מינהלית. הברייתא בתענית והמקבילות לה[3] מעידות כי רק ארבעה משמרות עלו מן הגולה הבבלית "בבית שני והשאר לא עלו, שהרבה מישראל נשתיירו (בגלות) ולא רצו לעלות" (לשון רש"י).

כפי שנראה בהמשך גובשה מחדש החלוקה המינהלית לכ"ד פלכים רק לאחר התפתחות היסטורית ממושכת למדי[4]. להתפתחות זו היו ששה שלבים

3. הדברים מובאים גם בבבלי ערכין יב, ע"ב – יג ע"א; בירושלמי תענית פ"ד, סח ע"א; ש' קליין במאמרו, חלוקת א"י למעמדות, **ספר השנה של א"י ב,** (תרפ"ו) עמוד 18, מביא לעניין זה מקורות נוספים ממשנה ביכורים פ"ג, מ"ב ותוספתא ביכורים פ"ב, ה"ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 101; מהדורת ליברמן, עמ' 292).
4. עיין א' שליט, **המשטר הרומאי בא"י,** עמ' 25; הנ"ל, **הורדוס המלך,** עמ' 110. ובעקבותיו ב"צ לוריא, **ינאי המלך,** (ירושלים, תשכ"א), עמ' 109-110.

שתחילתם בימי נחמיה וסיומם בימי ינאי המלך, ואלה הם:

א. הפלכים שמימי נחמיה ועד מרד המכבים:
1. ירושלים; 2. יריחו; 3. מצפה; 4. בית צור; 5. קעילה; 6. בית הכרם.

ב. הפלכים שניתוספו בימי יונתן החשמונאי:
7. עפרים; 8. לוד; 9. רמתים; 10. גדור.

ג. הפלכים שניתוספו בימי שמעון:
11. יפו; 12. גזר.

ד. הפלכים שניתוספו בימי יוחנן הורקנוס:
13. עקרבה; 14. נרבתה; 15. אדום המזרחית; 16. אדום המערבית; 17. יבנה.

ה. הפלכים שניתוספו בימי יוחנן הורקנוס ואולי ע״י יהודה אריסטובלוס:
18. ארבל; 19. מגדל; 20. ציפורי; 21. ערב; 22. הגליל העליון.

ו. הפלכים שניתוספו בימי ינאי המלך:
23. בית רמתה; 24. אבל.

המספר כ״ד פלכים רומז לכ״ד משמרות הכהונה שהיו במקדש ולכ״ד ערי מעמד במדינה (משנה בכורים פ״ג, מ״ב; ירושלמי תענית פ״ד, סז ע״ד). כלומר, יש בחלוקה מינהלית זו גוון דתי. אמנם הראשון שהביע השקפה זו היה ש׳ קליין[5]. למרות הסתיגויותיו של אבי יונה[6] לתיאוריה זו, נראית דעה זו כמבוססת למדי[7].

5. במאמריו ״חלוקת יהודה והגליל וחלוקת א״י למעמדות״, **ספר השנה של א״י** II ,I. מאמר ראשון החל מעמ׳ 24 ואילך, ומאמר שני מעמ׳ 17 ואילך, וכן בספרו **ארץ יהודה** עמ׳ 212 ואילך. לעניין זה עיין עוד א׳ א׳ אורבך, ״משמרות ומעמדות״ בתוך: **מעולמם של חכמים** (ירושלים, תשמ״ח), עמ׳ 269-293.
6. אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל**, עמ׳ 63.
7. גם אבי יונה, ״מודה במקצת״ כי שאלת המעמדות ומשמרות הכוהנים והקשר ביניהם, כפי שנקשרו ע״י קליין ושליט, מתקבלות על הדעת... וראה עוד מפה 85 ודברי ההסבר שם ב**אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד** מאת מ׳ אבי יונה ובהשתתפות ש׳ ספראי.

יש לומר אפוא, כי דור החשמונאים אשר כבש חלק ניכר ממלכות דוד הקדומה והחזירה לידים יהודיות, נטה לחלקה לכ״ד פלכים (טופארכיות) כנגד כ״ד המשמרות, אשר הוו את יחידות החלוקה הדתית של מלכות ישראל בראשיתה[8]. זאת ועוד, קליין קובע במחקריו[5], כי קיים קשר בין ״משמרות״ ״מעמדות״ ו״טופארכיות״ וכי שלוש חלוקות אלה חופפות זו לזו. בדברים אלה רמוזה העובדה כי בצד החלוקה הדתית של ימי החשמונאים, היתה חלוקה חילונית פרי מורשתו של השלטון הזר ההלניסטי.

שתי ממלכות הטביעו חותמם בכל הקשור לחלוקה האדמיניסטרטיבית בארץ. היו אלה מלכות הסלווקים ומלכות בית תלמי, כשרישומם של האחרונים היה בולט במיוחד בשל שליטתם הממושכת בארץ. על כן מן הראוי לדון במקצת בשיטת חלוקתם המינהלית של התלמיים. שיטה זו מבוססת היתה על אדמיניסטרציה מצרית עתיקה. יש להבחין בה בשני יסודות עיקריים: **״המחוז״** אשר היה מתחלק בדרך כלל לשתי **״טופארכיות״.** את האבחנה הזו ניתן ללמוד משני מקורות:

א. מספר ה״היסטוריה״ של הסופר היווני סטרבון[9]. ב. מ״קדמוניות״ ו״מלחמות״ של יוסף בן מתתיהו[10].

בכל טופארכיה נכללו יישובים מספר אשר אחד מהם הווה את המרכז וכונה בשל כך ״כפר ואם״ או ״עיר ואם״[11].

את ה״טופארכיה״ כיחידה מינהלית אנו מוצאים בארץ ישראל החשמונאית. בספר מקבים א, יא, כח, לד, מדובר על שלוש טופארכיות שומרוניות: עפרים, לוד ורמתיים שסופחו ליהודה ע״י דימיטריוס השני (145 לפנה״ס, ג״א תרט״ו)[12].

בעל ספר מקבים א משתמש במונח ״טופארכיה״ בשעה שהוא מספר על מעשה מדיני של מלך סלווקי, ומכאן ראיה שיחידה מינהלית זו היתה

8. דהי״א כד, ז־יח; שליט, **הורדוס המלך**, עמ׳ 110.
9. XVII, p. 787.
10. **קדמוניות** יז, יא ד־ה, 317 ואילך; כ, ז, א, 137 ואילך; שם ח, ד 158 ואילך; **מלחמות**, ב, יג, ב; ועוד; עיין א׳ שליט, **המשטר הרומאי בא״י**, עמ׳ 21, והערות 8־9 בעמ׳ 116־117.
11. שליט, שם עמ׳ 21; אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של א״י** עמ׳ 61.
12. במקור זה בתרגומו של א׳ כהנא מדובר ב״שלושה גלילות״, אך שליט,

מצויה במלכות הסלווקית כשם שהיתה במצרים התלמית. זאת ועוד, כפי שמעיד א׳ שליט[12], הרי הטופארכיה היא, העתק חדש של ה״פלך״ העתיק שמתקופת הפרסים, המופיע גם בספר נחמיה[13].

נמצאנו למדים מכאן, שהן המלכות הסלווקית והן המלכות התלמית, שתיהן השתיתו חלק מיחידות המינהל שלהן על דגם של הממלכה הפרסית. לא כן ׳הנומוס׳, יחידה מינהלית זו היא ייחודית לשיטת המינהל המצרית, ואינה מצויה במדינה הלניסטית אשר מחוץ לגבולותיה של מצרים[14]. נוכל להסיק אפוא, שארץ ישראל אשר היתה נתונה למרותו של השלטון ההלניסטי, קלטה אל תוכה את הטופארכיה כיחידת מינהל חשובה החופפת ל״משמר״ ו״מעמד״ כפי שהוכיח קליין במאמריו[5].

עתה עלינו לבחון את המערכת הפקידותית שהיתה בטופארכיה. לצורך כך יש להעזר במה שידוע לנו על הפקידות התלמית במצרים ולבדוק אם ניתן ליישם חלק ממנה לארץ ישראל.

מתעודות שונות אנו לומדים[15] על מציאותם של ״סופרי הכפר״ אשר שימשו בתפקיד מזכירי הכפרים. כן ידועים ״סופרי המקום״ אשר הוו את מזכירי

הורדוס המלך, עמ׳ 102 מסביר זאת בשלוש טופארכיות, ועיין עוד **קדמוניות היהודים** יג, ד, ט, 125 ואילך.

13. נחמיה ג, ט, יב, טו, טז, יז, יח, ועוד. במקורות אלה נזכר גם הביטוי ״שר חצי הפלך״ והוא בא ללמדנו שהפלך נחלק לשני חצאים שנמסרו בידי מושלים הנמוכים מבחינה היראַרכית משר־הפלך. (שליט, שם עמ׳ 104). ועיין עוד מ׳ שטרן, **א״י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי,** א, (הוצ׳ יד בן צבי, תשמ״ב), במיוחד הפרק: החלוקה המינהלית, המיסוי וערי הפרובינציה, עמ׳ 11.

14. שליט, שם עמ׳ 102-103 וכן עמ׳ 405 הע׳ 134 הכוללת רשימה ביבליוגרפית בדבר חלוקתה של מצרים למחוזות. ייחדנו את הדיבור בשתי היחידות טופארכיה ונומוס, באשר אלה הוו את שני חלקי היסוד של המינהל התלמי, והן חשובות להבנת החלוקה המינהלית של א״י. היו גם חלוקות מינהל נוספות וניתן לעיין בקשר אליהן בספרו של א׳ שליט, **הורדוס המלך,** ועוד (הע׳ 1).

15. על פקידות זו ראה אצל יוספוס, **קדמוניות** טז, ז, ג, 203, **מלחמות** א, כד, ג **קדמוניות** טז, ד, ו, 130 ואילך, ועוד, **״אסטרטגוס של המלך״,** עיין במפורט אצל שליט, **המשטר הרומאי בא״י,** עמ׳ 21 ואילך וכן עמ׳ 117, הע׳ 13 ואילך; שליט, **הורדוס המלך,** עמ׳ 116 ואילך.

הטופארכיות. מבחינת ההיראַרכיה היו "סופרי המקומות" ממונים על "סופרי הכפרים" אך היו נתונים למרותו של "ראש המקום" אשר כונה בשם טופארכיס והוא זה שהיה ממונה מטעם המלך על הטופארכיה ועל סופרי המקום.

תפקידי המזכירים לא הצטמצמו בתחומי משרד בלבד, אלא היה עליהם גם לקבוע את גבולות השדות לאחר רדת גאות היאור ועוד היו אוספים את החומר הסטאטיסטי הדרוש לסידור תשלום המיסים במקומותיהם בשביל הפקיד הראשי אשר נקרא "סופר המלך" והוא זה שהיה מכין את רשימת משלמי המיסים הכללית.

עוד מוצאים אנו במערכת הפקידותית את "מועצת הזקנים" אשר הוותה את הגוף האדמיניסטרטיבי של הכפר.

מועצה כזו היתה מצויה גם במקום המרכזי של הטופארכיה ונקראה חבר המושלים, עליה היו מוטלים ענייני השלטון המרכזי במחוז והקשר עם המקומות מסביב לו.

ניתן למצוא את עקבותיהם של חלק מן הפקידים הללו גם ביהודה. יוסף בן מתתיהו מזכיר בכתביו את "סופרי הכפר"[16]. ואם נזכרו אלה, הרי מציאותם של "סופרי המקום" היתה הכרחית באשר אלה כאמור היו ממונים על "סופרי הכפרים". אין לראות ב"סופרים" שביהודה סוג פקידים השונה מעמיתיהם שבמצרים. יתכן רק שפעולותיהם היו מצומצמות יותר, אך הבדל זה נבע משינוי בטבען של שתי הארצות. יש להוסיף כי הידיעות אשר הובאו אצל יוספוס בדבר קיומם של הפקידים ביהודה קשורות בהורדוס. ומכאן אפשר להסיק כי הוא הכיר בחלוקה לטופארכיות.

16. **קדמוניות היהודים** טז, ז, ג, 203; **מלחמות** א, כד, ג. קטעים אלה מספרים שאויבי בניה של מרים החשמונאית הביאו את דיבתם הרעה אל הורדוס; יש בדעתם של הנסיכים, כשיגיעו לשלטון, להפוך את בניו של המלך, שנולדו לו מנשיו האחרות ל"סופרי כפרים" בשל היותם משכילים. ועיין למונח זה גם אצל ז' ספראי, **גבולות ושלטון**, עמ' 220 הע' 1.

כן מוצאים ביהודה את ה"זקנים"[17], "מועצה"[18] ו"סנהדריות מקומיות"[19]. כבר שיער שליט[20] שגופים אלה הינם צורות שונות של מועצת "זקני הכפר" או "חבר השליטים" שבטופארכיה המצרית. עליהם היה לדון דיני ממונות וכן עסקו באדמיניסטרציה המקומית.

3. הערות אחדות בקשר לגליל

א. החלוקה לטופארכיות

לעיל הודגש דבר חלוקתה של הארץ לכ"ד פלכים ובמסגרת זו נזכרו אזורים מן הגליל, כמו: ציפורי, ערב, הגליל העליון וכו. את חשבון כ"ד הפלכים ניתן ללמוד מרשימות נוספות[21]. על י"א הטופארכיות שביהודה[21], יש להוסיף מאזור הגליל את: 12. הגליל העליון; 13. ציפורי; 14. טבריה; 15. מגדל (=טריכיה); 16. ערב; 17. סימוניא; 18. נהלל; 19. דברת.

על אלה יש להוסיף את: 20. נרבתא שעל חוף הים; ובעבה"י את: 21. גדור; 22. עמתוס; 23. אבל השטים; 24. בית הרם (=בית רמתה)[22].

17. לוקס ז, ג – "זקני היהודים". על "זקני הגליל", עיין מאמרי בכתב העת **המעין** לא, (טבת, תשנ"א), עמ' 21-26.
18. בולאות שביהודה, ש' קליין, בספרו **ארץ יהודה** עמ' 255-256, מבוסס על מאמרו "ארבע ועשרים בולאות שביהודה" בספר מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל (וינה, תרצ"ג) עמ' רעט-רפד.
19. מתי י, טז; מרקוס יג, ט.
20. **המשטר הרומאי בא"י**, עמ' 23.
21. פליניוס, **נטוראליס היסטוריה**, ה, 70; יוסף בן מתתיהו, **מלחמות** ג, ג, ה. רשימות אלה מדברות באזור יהודה. לפי פליניוס חולק האזור לעשר טופארכיות ולפי יוספוס לאחת עשרה. עַל ניתוח של הרשימות וההבדלים שביניהן עיין מ' שטרן, תיאור א"י בידי פליניוס הזקן וחלוקתה האדמיניסטרטיבית של יהודה בסוף ימי בית שני, **תרביץ** לז (תשכ"ח) עמ' 215-229; וכן ש' קליין, חלוקת יהודה והגליל, **ספר השנה של א"י** I (תרפ"ג), עמ' 32-33.
22. ש' קליין, חלוקת א"י למעמדות, **ספר השנה של א"י** II (תרפ"ו) עמ' 23-24, הנ"ל, **ארץ הגליל**, עמ' 158-159. כאן מוכיח המחבר שבדומה ליהודה היתה גם הגליל מחולקת ל'פלכים' אם כי המקורות של אזור זה דלים יותר מן הנאמר על יהודה.

ככלל, חולק הגליל ל"עליון" ו"תחתון". כך נאמר במשנה שביעית (פ"ט, מ"ב): "שלש ארצות לביעור: יהודה, ועבר הירדן והגליל. ושלש שלש ארצות לכל אחד ואחד, גליל העליון וגליל התחתון והעמק" וכו'[23].

ב. המערכת הפקידותית

המקורות עוברים בשתיקה בכל הקשור למערכת הפקידותית בגליל. בעוד שביהודה ישנם רמזים על המצאותם של "סופרי הכפר" או "סופרי המקום" וכיו"ב (עיין לעיל), הרי באזור הגליל פקידים אלה אינם בנמצא, ואעפ"כ אין מקורות השוללים במפורש פקידים מן הסוג שמדובר בהם, באזור הגליל. ניתן לשער, כי אלה היו קיימים גם בתחום אזורנו, וזאת מן הסיבות הבאות: א. כאמור, הווה הגליל חלק נכבד ממספר הטופארכיות שהיו בארץ ישראל. אין מקום לחשוב שהטופארכיות באזור זה היו פחותות בדרגתן מאלה שביהודה. ואם ביהודה היתה ככל הנראה מערכת פקידותית בטופארכיות, כפי שתוארה לעיל, מדוע שלא תהיה כזו גם בגליל? ב. הנחה זו מקבלת חיזוק מהנאמר אצל יוספוס[24]: "וכשראה (הורדוס) את הורקנוס והוא מתון ונרפה, עמד ומינה את פצאל, הגדול שבבניו, לאסטראטגוס של ירושלים והמקומות סביבה, ואת הגליל הפקיד ביד הורדוס בנו השני והוא עודנו צעיר מאד...". תפקידם של האסטראטגים היה גם אזרחי וגם צבאי. כלומר, היה עליהם לנהל את עסקי השלטון האזרחי וגם לשמור על הבטחון הציבורי. כזה היה תפקידו של הורדוס הצעיר בגליל – ראש המינהל האזרחי וגם מושלו הצבאי, ואמנם הוא זה שטיהר את האזור מן ה"שודדים"[25,24].

על איזה מינהל אזרחי היה הורדוס הצעיר ממונה?

23. עיין דרך משל תוספתא סנהדרין פ"ב, ה"ו, (מהדורת צוקרמנדל עמ' 416), ירושלמי מעשר שני פ"ה, נו ע"ג. מדרש תנאים לספר דברים (מהדורת הופמן, עמ' 175-176) ועוד; א"א אורבך, "מיהודה לגליל", **ספר זכרון לי' פרידמן**, (תשל"ד) עמ' 62 וכן הע' 15-16 שם. ז' ספראי, **גבולות ושלטון בא"י בתקופת המשנה והתלמוד** עמ' 22, 28, גורס כי כל מחוז חולק לחלק "עליון" ולחלק "תחתון". וראה עוד ש' וז' ספראי, בית ענת, **סיני** עח (תשל"ו), עמ' כז ואילך; וכן שם הע' 81.
24. **קדמוניות** יד, ט, ב, 158-159.
25. א' שליט, **הורדוס המלך**, עמוד 117.

האם לא מדובר על אותה מערכת פקידותית מקבילה לזו של יהודה? ואם כך, הרי יש כאן רמז שגם בגליל היו פקידים במתכונת דומה לזו של אזור יהודה ושתוארו לעיל. יתכן אמנם שעיקר תפקידו של האסטראטגוס בגליל היה צבאי וזאת בשל מרדנותם של הגליליים (הע׳ 25, עמוד 118), אך אין בכך סתירה להנחה שהוא היה אחראי גם למינהל האזרחי שבאזור.

שיטת החלוקה למחוזות ולטופארכיות אשר הועברה כאמור דרך השלטון התלמי לממלכת החשמונאים ואח״כ לימי הורדוס, שונתה תכלית שינוי בין שתי תקופות אלה – בימיו של גביניוס.

4. השינוי בחלוקה המינהלית בימי גביניוס

בין השנים 57–54 לפנה״ס (ג״א תש״ג־תש״ו) שימש גביניוס נציב סוריה מטעם השלטון הרומי. בתקופה זו חילק את הארץ לחמש סנהדריות. ידיעה זו אנו שואבים מדברי יוספוס פלביוס[26], מתוכה מתברר שהערים אשר היו ברשימת הסנהדריות היו: ירושלים, יריחו, גדרה (=גדור) עמתוס וציפורי. ערים אלה מוכרות לנו כערי טופארכיות או מעמדות. גביניוס ביטל את הטופארכיות וקבע במקומן חמישה גלילות מרכזיים שאחד מהם היה בגליל, שניים באזור יהודה ושניים בעבר הירדן. העובדה שנציב זה בחר בציפורי כמקום הבלעדי לסנהדריה של הגליל, מעידה ללא ספק כי הוא ראה בה את העיר המרכזית והחשובה ביותר של האזור כולו. השאלה המסקרנת היא, מה ראה גביניוס לשנות שינוי מהותי זה? אף שעל פי רוב כובש זר אשר מצא בארץ סדרי מינהל קבועים לא מיהר לשנותם בשל המורכבות הקשורה בכך. זאת ועוד, פומפיוס עצמו, הממונה על גביניוס, קיבל את החלוקה המינהלית החשמונאית כפי שתוארה לעיל ולא מצא לנכון לשנותה, ומדוע עשה זאת גביניוס, כלום רצה להפגין שהוא עצמאי בהחלטותיו, או שמא היו מניעים עמוקים יותר למעשהו זה?

שליט[27] מצא דוגמא מאלפת מן ההיסטוריה הכללית הדומה למעשהו של גביניוס, יש בכך משום פתח להבנת השינוי האדמיניסטרטיבי בארץ ישראל ע״י שליט סוריה. מקורה של הדוגמא נמצא בדברי ליביוס[28]. מדובר שם על

26. **קדמוניות** יד, ה, ד, 89־91; **מלחמות** א, ח, ה.
27. **המשטר הרומאי** עמ׳ 32־33.
28. XLV .29 ,10.

סידור ענייני מוקדון ע״י לוקיוס אימיליוס פאולוס אחרי הקרב ע״י פודנה בשנת 168 לפנה״ס (ג״א תקצ״ב) כ־110 שנים לפני שלטונו של גביניוס בסוריה. לפי ידיעה זו חולקה מוקדון לארבע מדינות המנותקות זו מזו והאסורות בקשרי חיתון ורכישת קרקעות ביניהן. הווה אומר, מעשה היה כאן שבא ליצור ארבע חטיבות מינהליות הסגורות והמבודדות אחת מרעותה. כל חטיבה כזו נשלטה ע״י סנהדריה נבחרת עם מועצה משלה.

נראים הדברים, כי המניע העיקרי למעשהו זה של לוקיוס אימליוס פאולוס היה שבירת כוחה ואחדותה של מוקדון. נדמה, כי זה אף היה המניע המרכזי למעשהו של גביניוס בא״י. בל נשכח שלמרות כל המלחמות שנלחמו בני חשמונאי על כשלונותיהם והישגיהם, היתה להם תקומה שבסופה, בימי ינאי המלך, נתהוותה מדינה יהודית בשיא פריחתה. כיצד נסביר תופעה זו? לא מן הנמנע שהאחדות הלאומית היהודית נתנה בידי העם הזה את הכוח הרוחני הכביר לשוב ולהלחם ולבנות את מדינתו.

נראה לנו כי גביניוס חונן בהבנה עמוקה למדי והוא השכיל לדעת מה עשויים להיות דרכי תגובותיו של העם היהודי. הבנה זו הביאה אותו למעשה הדרסטי שעשה בשינוי משמעותי הקשור בחלוקה המינהלית בארץ. כלומר, גביניוס ביקש לשבור את האחדות הלאומית וממילא גם את כוחו של עם ישראל. ניסיון זה לא האריך ימים. בימי שלטונו של יוליוס קיסר הוחזרה החלוקה האדמיניסטרטיבית למתכונתה הקודמת – שיטת הטופארכיות, שאותה כאמור, אימץ לו הורדוס.

דעתו של שליט[29] היא, כי חלוקה זו בוטלה אחרי חורבן בית שני, והסיבה לכך נעוצה לדעתו בחורבנה של ירושלים. לאחר מכן מוצאים את התחלתו של האירגון המוניציפאלי במקומות שונים בא״י[30].

29. שם, עמ׳ 37.
30. ז׳ ספראי, **גבולות ושלטון בא״י בתקופת המשנה והתלמוד**, עמ׳ 28, גורס לעומת זאת כי כל ימי בית שני ועד שנת 300 לערך נהגה שיטת המחוזות – הטופארכיות. כל טופארכיה חולקה לתחום עירוני ולתחום כפרי. לאחר שנת 300 הונהגה בארץ שיטת ממשל עירונית והשטח הכפרי היה כפוף לעיר המרכזית. ועוד עיין ש׳ וז׳ ספראי, בית ענת, **סיני** עח (תשל״ו) עמ׳ ל והע׳ 92 שם, הטוענים כי עם גילוי מכתבי בר־כוכבא התברר, כי לפחות חלק מהטופארכיות נשאר במתכונתו הקודמת, ולא כפי שחשבו קודם לכן שהשינוי במבנה המינהלי נעשה ע״י אספסיאנוס.

פרק שלישי

תולדותיה של ציפורי – סקירה היסטורית

ציפורי, השוכנת צפונית־מערבית לנצרת והנמצאת על אם הדרך בין שיחין לנצרת, שימשה במשך ימי הבית השני, המשנה והתלמוד כאחת משתי הערים הגליליות המרכזיות יחד עם טבריה.

העיר נזכרת לראשונה בימיו של אלכסנדר ינאי[1]. על כך למדים אנו מדבריו של יוספוס[2] כאמור לעיל.

כמה עשרות שנים לאחר מכן, כבר נחשבת ציפורי לעיר המרכזית והחשובה של אזור הגליל. והראיה לכך היא רשימת המקומות שהפכו לסנהדריות ע"י גביניוס, נציבה של סוריה בן השנים 57-54 לפנה"ס (ג"א תש"ג-תש"ו), עובדת היותה של ציפורי סנהדריה בלעדית בכל אזור הגליל מעידה בודאי על חשיבותה[3]. בשנת 39-38 לפנה"ס (ג"א תשכ"א-תשכ"ב) נלחם הורדוס באנטיגונוס, בנו הקטן של אריסטובולוס המלך באזור הגליל. אנטיגונוס שעלה למלוכה בסיוע פרתי, למורת רוחה של רומי, הוכיח אוזלת יד במלחמה זו. הוא הזניח את ביצורם של השטחים שהיו נאמנים לו. לא יפלא אפוא שציפורי, העיר המרכזית בגליל, נפלה לידיו של הורדוס בלא קרב, משום שלא היתה מוגנת. הורדוס מצא בה מחסני מזון לרוב. כיבושה של ציפורי היתה הצלחה חשובה לכובש, שהרי יכול היה ממקום זה להפנות את התקפותיו לכל עבר. ואכן, במשך החורף של שנת 39-38 לפנה"ס כבש הורדוס את רובו של הגליל[4].

1. עיין במבוא של הספר בדבר מסורות תלמודיות, המקדימות את קיומה של העיר וההסבר הדוחה מסורות אלה.
2. **קדמוניות** יג, יב, ד, ה, 334 ואילך.
3. עיין א שליט, **המשטר הרומאי בא"י**, עמ' 32-33. ראה לעיל החלוקה האדמיניסטרטיבית של א"י. מקור המעשה מופיע אצל יוספוס, **קדמוניות** יד, ה, ד, 89-91. **מלחמות** א, ח, ה. כן עיין אצל א"א אורבך, "מיהודה לגליל", **ספר הזכרון לי' פרידמן** (תשל"ד), עמ' 61-62. (ועתה גם בקובץ מאמריו **מעולמם של חכמים** [ירושלים, תשמ"ח], עמ' 330-346).
4. א' שליט, "סוף ממלכת החשמונאים ועלייתו של הורדוס", **היסטוריה של עם ישראל**, תקופת בית הורדוס (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 48.

בימים אלה אנו שומעים על "נכבדי" הגליל. המצאותם העיקרית היתה בערים גדולות כמו ציפורי ומאוחר יותר גם בטבריה. "נכבדים" אלה נימנו על בני האצולה ונחשבו בין מנהיגי הקהילה היהודית[5].

ציפורי נזכרת שוב במקורות עם מותו של הורדוס בשנת 4 לפנה"ס (ג'א תשנ"ו). הפעם נזכרת העיר כמוליכת המרד שפרץ באזור הגליל נגד וארוס נציב סוריה. המאורע כולו ידוע כ"פולמוס של וארוס"[6].

יש למנות שלושה גורמים עיקריים למרד זה:

1. מותו של הורדוס היה מעין גורם משחרר למכלול ההתמרמרויות שהצטברו אצל העם במשך כל ימות שלטונו.

2. כשלונו של ארכילאוס בנו להענות לתביעות העם. בין התביעות יש להזכיר: הקלות בעול המיסים, שחרור אסירים, הדרישה להעניש את יועציו של הורדוס אשר פגעו בחכמים ובתלמידיהם, מסירי הנשר משער המקדש, וכן להדיח מכהונתו את הכוהן הגדול, יועזר בן ביתוס. דחיית תביעות אלה והסתבכותו של ארכילאוס בהתנגשות דמים עם העם במקדש בחג הפסח, הוו גורם חשוב למרידה[7].

3. משפרצה המרידה, לאחר שארכילאוס עזב את ירושלים בדרכו לרומא, ניסה וארוס לדכאה ואף השאיר בירושלים לגיון אחד כחיל מצב. צעדים אלה לא הספיקו למנוע התפרצויות נוספות שפרצו בגלל נסיונו

5. יוספוס, **קדמוניות,** יד, טו, י, 450; **מלחמות** א, יז, ב; א' רפפורט, "הרקע למרד הגדול", בקובץ **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא** (ירושלים תשמ"ג), עמ' 7, ועמ' 333 הע' 12. וכן, ד' גודבלט, **יהודי א"י בשנים 70-132,** שם, עמ' 163 ואילך.

6. יוספוס, **קדמוניות,** יז, י, ד-ח. 269-285; שם, ט-י, 286-298; **מלחמות** ב, ד, א-ג; **סדר עולם רבה** פ"ל "פולמוס של אסוירוס" (וארוס).

7. על המקורות שנזכרו בהע' 5 יש להוסיף **קדמוניות** יז, ט, ג. 213-223. למקורות נוספים ולעניין כולו עיין מ' שטרן, "מלכותו של הורדוס, הפולמוס של וארוס וחלוקת הממלכה", בקובץ **היסטוריה של עם ישראל, תקופת בית הורדוס,** עמ' 86 ואילך. וכן א' כשר, "הרקע הסיבתי והנסיבתי של מלחמת היהודים ברומאים", בקובץ **המרד הגדול – הסיבות והנסיבות לפריצתו.** (הוצאת מרכז ז' שזר, תשמ"ג), עמ' 31 ואילך.

של סאבינוס, הפרוקוראטור הפיננסי של סוריה, להשתלט על מבצרי הממלכה ולתפוס את אוצרותיו של הורדוס[8].

"מרד וארוס" פרץ והתפשט על פני כל הארץ ביהודה, בעבר הירדן ובמיוחד בגליל. בראש המרד בגליל עמד יהודה בן חזקיה "בן ראש השודדים", שהוצא בשעתו להורג בידי הורדוס הצעיר. פעולתו העיקרית של יהודה היתה בציפורי בירת הגליל. הוא הצליח להשתלט על בתי הנשק במקום וצייד את אנשיו בשלל שתפס[9]. כדי לדכא את המרידה, נסתייע וארוס בכוחות צבא גדולים ובחיל עזר. ציפורי עצמה נכבשה ותושביה הובלו לשבי. הכוחות הרומיים פלשו לשומרון ומשם התקדמו לעבר יהודה.

ציפורי לא עמדה בחורבנה זמן ממושך. כעבור שנים אחדות שוקמה העיר בידי הורדוס אנטיפס וקיבלה שם חדש, ובלשונו של יוספוס: "והורדוס ביצר את ציפורי, פאר הגליל כולו, וכינה אותה אבטוקראטוריס"[10].

הבטוי "פאר הגליל כולו" מציין את חשיבותה הגדולה של העיר בתקופה זו. כמו הורדוס אביו, הבונה הגדול, הפגין גם אנטיפס יכולת וכשרון בנייה לא מבוטלים. הוא נחשב למייסדן של שלוש ערים, ציפורי המשוקמת, בית הרמתא וטבריה. ייסודן של שתי הערים הראשונות החל כבר בימי אוגוסטוס קיסר ואילו טבריה נוסדה בימי טיבריוס בין השנים 17-22 לספירה (ג"א תשע"ז-תשפ"ב). מעת זו קיימת חדירה בולטת יותר של הפקידות הרומית אל העיר. וכינויים לפקידיה של רומי כמו קמטן, אגמן וכו' מופיעים במקורות העבריים[11].

8. עיין שטרן, שם עמ' 253, הע' 59.
9. יוספוס, **קדמוניות** יז, י, ד-ח. 269-285; **מלחמות** ב, ד, א-ג; טאקיטוס, **דברי הימים**, ה, 9. בקדמוניות קיימת ההדגשה כי מעשיו של יהודה נבעו "מתוך שאיפה לדברים גדולים יותר ומתוך להיטות אחר כבוד מלכים"... ועיין מ' הנגל, "קנאים וסיקאריים", בקובץ **המרד הגדול** (ירושלים, תשמ"ג). עמ' 340 ושם הע' 4, בדבר הכינוי הכפול של מורד בשם יהודה שאינו אלא אחד.
10. יוספוס, **קדמוניות** יח, ב, א. 27. על שמותיה של העיר, עיין להלן.
11. על פקידים אלה עיין ביתר הרחבה ופירוט להלן, בפרק: "הרכב האוכלוסיה בציפורי" וכן ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 88-89.

עם הדחתו של הורדוס אנטיפס משלטונו על הגליל והפריאה (=עבה"י היהודי), בימי הקיסר גאיוס קליגולה (39 לספירה), הועברו שטחים אלה שהיו בעלי אוכלוסיה יהודית גדולה אל תחום ממלכתו של אגריפס הראשון (40 לספירה).

בתקופה זו של סוף ימי הורדוס ושל הורדוס אנטיפס החלה הנצרות בהתהוותה[12].

ישו, מייסד דת זו ערך מסעות ביישובי הגליל המשניים בחשיבותם, כדי להפיץ בהם את השקפותיו[12], אין מוצאים אותו בערים המרכזיות שבגליל, כלומר בציפורי שהיא "פאר הגליל כולו" ובטבריה. ניתן לשער כי העדרותו מהן היתה משום שערים אלה היו בעלות אוכלוסיה שהיה בהן גרעין פרושי דומיננטי, וכי החיים בהן היו טבועים בחותם הלכי־פרושי, עובדה שמנעה מישו את אפשרות ההטפה בהן[13].

בימים שלאחר מכן, ולאחר שציפורי שוקמה בידי הורדוס אנטיפס (עיין לעיל) ועברה לאחר הדחתו לממלכתו של אגריפס הראשון, קוראים אנו בתיאוריו של יוספוס בקדמוניות ומלחמות, על התפרצותו של מרד רחב ממדים למדי אשר כלל אזורים שונים בארץ. ביניהם גם אזור הגליל. באירועים אלה, כפי שנראה להלן, נמנעה ציפורי מלהסתבך עם הצבא

12. פרטים והרחבה בעניין תמצא בעבודת הדוקטורט של המחבר בנושא זה.
13. סיוע לדברים אלה ניתן למצוא במאמרו של א׳ אופנהיימר, "היישוב בגליל בתקופת יבנה ומרד בר־כוכבא", **קתדרה ד** (תשל"ז), עמ׳ 53. וכן שם, בהע׳ 3, ניתן למצוא ביבליוגרפיה המציינת רשימת חוקרים התומכים בייהודו של הגליל בימי בית שני ולאחר מכן. עוד עיין הנ"ל, **הגליל בתקופת המשנה**, (ירושלים, תשנ"א) עמ׳ 16-19. מאידך יש לומר כי אין מקורות של ממש היכולים לסייע להשערה כי ישו נמנע מלהטיף בגלל החשש מן הפרושים. טבריה וציפורי הנמצאות בספרו של G. Dalman, Orte und Wege Jesu, (1921) pp. 312-313 במפתח השמות, מופיעות רק בקשר לתולדותיהן ולא בקשר שלהן עם מסעו של ישו. ציפורי כלל אינה מופיעה בברית החדשה וטבריה נזכרת רק בהתייחסותה לים טבריה. עיין אצל ש"פ ראמי (עורך), **קונקורדנציה אנליטית לברית החדשה**, (ירושלים, 1973), כרך ב, עמ׳ 244, וכרך ג (1974), עמ׳ 519.

הרומי. המרד פרץ בימיו של הנציב הרומי ביודיאה גסיוס פלורוס ששלט בשנים 64-66 לספירה (ג"א תתכ"ד-תתכ"ו). דמות זו מצטיירת בחיבורי יוסף בן מתתיהו כשלילית במיוחד. הוא הנציב הגרוע ביותר מכל הנציבים ששלטו בארץ. הוא מתואר כרשע, מושחת, אכזר ורודף בצע. משום כך פרצה המלחמה בימיו[14].

האשמה דומה משמיע יוספוס במקורות נוספים שבחיבוריו[15].

סיבה נוספת להתפרצותו של המרד, רואה יוסף בן מתתיהו ביחס המתוח ובסכסוכים התכופים שבין יהודים לנוכרים בארץ בתקופה זו, ובמיוחד הסכסוך שאירע בקיסריה[16]. כל אותה העת לא טיפל קסטיוס גאלוס נציב סוריה במתרחש באופן משמעותי. גם כששמע את תלונות היהודים על פלורוס בשעה שביקר בירושלים לפני פסח של שנת 66, לא התייחס לעניין ברצינות הראויה[17]. רק בשעה שהמתקוממים השמידו את חיל המצב הרומי וירושלים נפלה בידיהם ובשאר חלקי הארץ התרחשו קרבות דמים בין יהודים לנוכרים, התערב נציב סוריה בנעשה ביתר שאת, היה זה זמן מה לפני חג הסוכות של שנת 66. הוא יצא בראש צבאותיו במסע עונשין נגד יהודי ארץ ישראל. עם צאתו מעכו ערך התקפה על העיר כבול שבגליל, שדד אותה ושרפה באש. ציפורי לעומת זאת פתחה שעריה בפני מפקד הלגיון

14. **מלחמות ב,** יד, ב; **קדמוניות** כ, יא, א., 252-258; טאקיטוס, **דברי הימים ה,** 10. וכן: M. Stern, Greek and Latin Authors on Jews and Judaism, II, (Jerusalem, 1980), p. 53.
15. **מלחמות** ב, טו, ג; שם טז, א; **קדמוניות** כ, יא, א 257.
16. **מלחמות** ב, יד, ד; שם, יח, א; **קדמוניות** כ, ח, ט. 184; על הסכסוך היהודי-יווני בקיסריה עיין חיבורו המפורט של י"ל לוין, "הסכסוך היהודי-יווני בקיסריה במאה הראשונה לספירה", **המרד הגדול,** בהוצאת מרכז זלמן שזר, (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 173-193. על סיבות נוספות לפרוץ המרד עיין א' רפפורט, "הרקע למרד הגדול", **היסטוריה של עם ישראל,** יהודה ורומא, עמ' 5 ואילך. אין כמובן לראות איש זה או אחר כגורם בלעדי להתפרצות המרד. המרד הינו תוצאה לסבל רב שהצטבר ביישוב היהודי במשך זמן ממושך. ועיין א' כשר, שם, עמ' 80 ואילך וכן עמ' 90. כן עיין י' קלוזנר, "המרד הגדול והחורבן השני – בימי הבית השני", מופיע בקובץ **המרד הגדול** שם עמ' 389 ואילך.
17. **מלחמות** ב, יד, ג; א' רפפורט שם, עמ' 30 ואילך.

השנים־עשר ציסניוס גאלוס וקידמה אותו בברכת שלום. מציפורי למדו וכן עשו ערים נוספות בגליל. מורדי הגליל נסוגו להר עצמון[18]. גאלוס עצמו המשיך דרומה, הרס את העיר יפו, שרף את לוד ועלה עם צבאו על ירושלים, משם נסוג לכוון החוף[19].

נראה שציפורי העדיפה לנקוט מדיניות מתונה מאד, שלא להצטרף למרד, בשל הזכרונות העגומים שהיו לה מתבוסתה הקשה בימי מרד וארוס כמה עשרות שנים קודם לכן. העיר הפכה להיות פרו־רומית. ידועים מקרים בהם אנשיה פעלו לצד הרומאים. כך למשל הזעיקו חיל־מצב רומי לעיר עוד בטרם פלש אספסיאנוס לגליל בשנת 67[20]. במקור אחר[21] טוען יוספוס כאילו הוא הציל את ציפורי בעורמה מידי הגליליים המתמרדים, אך אפשר גם שאמר את דבריו כדי להפגין שהיתה לו סמכות פיקודית גם בציפורי, ואין לקבל את דבריו כפשוטם[22]. מדיניותה הפרו־רומית, סייעה רבות לאספסיאנוס, אשר חדר עם חיילותיו לגליל, באשר ציפורי שימשה לו בסיס חשוב ביותר, ממנה יכול היה לתקוף את האזורים הסמוכים ולפגוע באוכלוסיה היהודית בסיוע פלאקידוס אחד ממצביאיו[23]. התמונה המתקבלת מן המלחמה בגליל היא, שרק חלק מן האוכלוסיה היהודית בגליל השתתף במרד. לא רק ציפורי לא נענתה למצדדי המרד, אלא יישובים נוספים הלכו בעקבותיה. אין מוצאים במלחמה זו הנהגה או פיקוד אחידים ולא אסטרטגיה כללית. תופעה זו נבעה אולי בשל מדיניותו הפרו־רומית של יוסף בן מתתיהו מפקד הגליל מחד, והעדר הכרה במנהיגותו מצד הקבוצות האנטי־רומיות מאידך. לפיכך היתה המלחמה בגליל מוגבלת, וכך גם הנזק לכלכלה ולחקלאות של האזור.

18. יוספוס, **מלחמות** ב, יח, יא.
19. **מלחמות** ב, יט, ו; כ, א, ג; על תבוסתו של קסטיוס גאלוס עיין י׳ שצמן, ״העימות הצבאי הרומי־יהודי״, **היסטוריה של עם ישראל**, יהודה ורומא, עמ׳ 308 ואילך.
20. **מלחמות** ג, ב, ד.
21. **חיי יוסף** סז. הצלת העיר קשורה לדבריו גם לביצורה יחד עם ביצוריהם של מקומות אחרים כמו טבריה, מגדל ועוד. עיין **חיי יוסף** לז. אך יש להדגיש שדברים אלה נאמרו ע״י יוספוס עם כל ההסתייגות מהם.
22. א׳ רפפורט, שם, עמ׳ 39, 42.
23. **מלחמות** ג, ד, א; שם ו, א; ז׳ ספראי, **פרקי גליל**, (ירושלים־מעלות, תשמ״א), עמ׳ 254־256.

גם היותם של הגליל והגולן המזרחי בממלכתו של אגריפס השני, שהיה מלך וסאל בעל ברית לרומי, מסבירים את העובדה בדבר ריסון החורבן באזורים אלה. יש להוסיף גם כי חלק מן המורדים הגלילים עברו לירושלים להמשך המאבק שם. גם זו סיבה להפחתה בעוצמת ההתנגדות לרומאים בגליל. (יחד עם זאת היא מגלה את מרכזיותה וחשיבותה של ירושלים בימי המלחמה[24]).

על הקשר שבין הגליל בכלל וציפורי בפרט לירושלים, בימי הבית השני ובדור שלאחר מכן – דור יבנה, נלמד מעיון במקורות.

בתלמוד ירושלמי מסופר[25] על בנותיה של ציפורי שהיו צדקניות, עשו שבתן בביהמ"ק והצליחו לחזור למקום יישובן, ולא היה אדם שהקדימן בקטיפת תאנים.

קיימות עדויות הדנות בעלייתם לרגל לירושלים של בני הגליל ובקיום מצוות שיש להן זיקה למקדש[26]. כך למשל נזכרת כפר סגנה, בין יישובים נוספים, מהם היו מביאים את היין למקדש[27].

אמנם, כפי שמעיד ספראי[26], מצוות עלייה לרגל קוימה יותר על ידי בני יהודה מאשר אצל בני הגליל, בשל קרבתם של בני יהודה למקדש, וכן משום שהיתה זו מצווה שלא ראו בה חובה המוטלת על כל אדם ואדם לקיימה שלוש פעמים בשנה. אך ברור שגם בני הגליל קיימו את מצוות עלייה לרגל

24. א' רפפורט, שם, עמ' 50-51; ג' פרסטר, "המלחמה הגדולה ברומאים (66-73) והממצא הארכיאולוגי", בקובץ הנ"ל, עמ' 140-141.
25. ירושלמי מעשר שני פ"ה, נו ע"א. על היחס שבין הגליל לירושלים כותב א"א אורבך "מיהודה לגליל", **ספר זכרון לי' פרידמן** (תשל"ד), עמ' 59: "בכל הזמנים מוכחת נאמנותו וכפיפותו של הגליל למרכז בירושלים".
26. ש' ספראי, **העליה לרגל בימי בית שני**, (ת"א, 1965), עמ' 44 ואילך. המחבר מביא ראיות משכנעות מן המקורות על מציאותם של בני הגליל בירושלים בימי העליות לרגל.
27. משנה מנחות פ"ח, מ"ו. כפר סגנה נמצא בגליל התחתון סמוך לציפורי. ונזכר אצל יוספוס, **חיי יוסף** י ראה בפרק על הכוהנים בהמשך הע' 4. ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 22.

ואף קיימו הלכות טהרה והקפידו על הפרשת מעשרות, המצוות שיש להן זיקה למקדש[28].

הקשר של הגליל לאזור הדרום לא נותק אחר החורבן. גם בשעה שהמרכז הרוחני עבר מירושלים ליבנה. ישנם מקורות המלמדים על קשרים אלה ועל התבססותה של התורה בגליל. וכך מצינו בתוספתא[29]: "בשקי של ציפורי היו מרכיבין קרוסטמיל על גבי עוגס. מצאן תלמיד אחד, אמר להן: אסורין אתם. הלכו וקיצצום ובאו ושאלו ביבנה. אמרו: מי פגע בכם? אינו אלא מתלמידי בית שמאי". לענייננו, חשובה העובדה שכדי לברר דבר הלכה, הלכו אנשי ציפורי למרכז שביבנה.

על חיזוקה והתבססותה של התורה בגליל, למדים משמות החכמים ובתי המדרשות שהיו באזור. מביניהם יש להזכיר את ר' חנניה בן תרדיון, ראש בית המדרש שבסיכני[30], ר' חלפתא מציפורי[31], ר' יוחנן בן נורי מבית שערים וגניגר[32] ועוד.

חכמים מן הדרום פקדו את הגליל. ר' יהושע בן חנניה נשלח ע"י רבו רבן יוחנן בן זכאי לבדוק את התנהגותו של חסיד מרמת בני ענת[33]. ר' אליעזר בן

28. תוספתא סנהדרין פ"ב, ה"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 416). ובמקבילות; **חיי יוסף**, יב; טו; **קדמוניות** יח, ב, ג. סעיפים 36-38 ועוד. בסקירה זו אין בדעתנו לסקור את כל ההוכחות בדבר קיום מצוות של בני הגליל. לכך יוקדש פרק מיוחד להלן.
29. כלאים פ"א, ה"ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 73; מהדורת ליברמן, עמ' 203-204 – "מתלמידי בי רב שמיי"), **שקי** משמעותו שדה משקה, בית שלחין, ספר הישוב עמ' 137, הע' 40. עוגס, קרוסטמל הם מיני אגס. עיין S. Krauss, Griechische und Lateinische Lehnwörter, I (Berlin, 1852), ערך קרוסטמיל. וכן עיין א"א אורבך, "מיהודה לגליל", ספר זכרון לי' פרידמן (תשל"ד), עמ' 65.
30. סכנין, צפונית לבקעת בית נטופה, סנהדרין לב, ע"ב – "אחר ר' חנניא בן תרדיון לסיכני".
31. תוספתא תענית פ"א, הי"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 216); ראש השנה כז, ע"א ועוד.
32. תוספתא תרומות פ"ז, הי"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 38); שם, סוכה פ"ב, ה"ב: גניגר: ירושלמי עירובין פ"א, יט ע"ג ועוד. נושא "החכמים בציפורי ובגליל" יידון ביתר הרחבה בהמשך.
33. אבות דרבי נתן, נוסח ב כז. (מהדורת שכטר, עמ' 56-57) ועוד. על

הורקנוס, תלמיד נוסף של ריב"ז, נשאל שלושים הלכות בהלכות סוכה בגליל העליון[34]. אף עובדה זו מעידה על יחסם החיובי של בני הגליל למצוות התורה. רבן גמליאל דיבנה וחכמים חשובים אחרים סיירו אף הם בגליל לצורכי פיקוח ושמירת הקשר בין היישובים. כך אנו שומעים: "אמר רבי יהודה: מעשה בשגביון ראש בית הכנסת של אכזיב שלקח כרם רבעי מן הגוי בסוריא, ונתן לו דמיו, ובא ושאל את רבן גמליאל שהיה עובר ממקום למקום..."[35]. כן נזכרו ר"ג וחכמים אחרים בטבריה[36], בכפר עותנאי[37], באושה[38], עכו[39] ועוד. לעומת ר"ג שעלה צפונה, שומעים על ר' יוסי הגלילי שירד דרומה לכוון לוד[40]. כללו של דבר, מעדויות אלה עולה במובהק, כי בימי בית שני ובדור יבנה, הגליל לא היה מנותק מהמרכזים הרוחניים ירושלים ויבנה, וכי שמירת המצוות של בני הגליל לא היתה שונה מהותית מבני יהודה[41].

בדור שלאחר מכן, קיימת אי ודאות בכל הקשור לאקטיביות של אזור הגליל בכלל ושל ציפורי בפרט באירועים המרכזיים שהתרחשו באותה עת. חוסר ודאות זה נובע מן הקושי בדבר קביעת מסגרת כרונולוגית מדויקת של המקורות הקשורים בגליל והנוגעים באירועים אלה[42].

מיקומה של בית ענת בבקעת בית הכרם שבגליל, עיין ש' וז' ספראי, בית ענת, **סיני**, עח (תשל"ו), יח-לד.

34. סוכה כח, ע"א.
35. תוספתא תרומות פ"ב, הי"ג, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 28; מהדורת ליברמן, עמ' 115) וכן א"א אורבך, "מיהודה לגליל", שם, עמ' 63-64.
36. עירובין פ"י, מ"י; תוספתא שבת פי"ג, ה"ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 128).
37. משנה גיטין פ"א, מ"ה. כפר עותנאי היה בגבול הדרומי של הגליל התחתון.
38. ספרי דברים שמד, (מהדורת פינקלשטין, עמ' 401).
39. תוספתא מו"ק פ"ב, הט"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 231); ע"ז פ"ג, מ"ד.
40. עירובין נג, ע"ב.
41. עיין א' אופנהיימר (הע' 13), **קתדרה**, שם עמ' 53-58.
42. המחלוקת הזו מוצאת ביטויה במאמרו של א' אופנהיימר, "היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר-כוכבא", ובמאמרו של מ"ד הר, "האם נשתתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בן-כוסבה?" שני המאמרים מצויים ב**קתדרה ד** (תשל"ז). אופנהיימר עמ' 53-66; הר, עמ' 67-73. וכן עיין, א' אופנהיימר, **הגליל בתקופת המשנה**, (ירושלים, תשנ"א), עמ' 30-37.

בביטוי, "אירועים מרכזיים", כוונתנו בעיקר ל"פולמוס של קיטוס" ולמרד בר כוכבא שפרץ זמן קצר אחריו[43].

הביטוי "פולמוס של קיטוס" מצוי במקורותינו[44], מדובר בשמו של המפקד המאורי Lusius Quietus אשר דיכא את מרד היהודים במיסופוטמיה שהתרחש בימי מרד היהודים בתפוצות בימיו של טריאנוס (115-117 לספירה, ג"א תתע"ה-תתע"ז). קיטוס זה נשלח לאחר מכן לדכא את המרד בא"י. קשה לדעת את היקף התסיסה בא"י בתקופה זו וקשה יותר לדעת את חלקו של הגליל בפולמוס זה. ישנם מקורות אחדים שנשארו בבחינת "צריך עיון" אם ניתן לשייכם לפולמוס של קיטוס או למרד בר כוכבא, ודבר זה לא הוכרע עד היום. כך למשל המקור: "מעשה בארבעה זקנים שהיו יושבין אצל רבי אליעזר בן עזריה, חרש, בציפורי, ר' חוצפית ור' ישבב ור' חלפתא ור' יוחנן בן נורי"[45].

מקור זה מתאר התכנסותם של חכמים אשר שניים מתוכם הם גליליים. רבי חלפתא מציפורי ור' יוחנן מבית שערים וגניגר[31],[32]. מקום מגוריהם של ר' חוצפית ור' ישבב אינו ידוע. ארבעה אלה מכונסים היו אצל רבי אלעזר בן עזריה בציפורי. ביטוי אחד במעשה המסופר, "חרש" (ולא בגלוי), מעניין

43. ריכוזם של המאמרים הדנים במרד היהודים בימי טריאנוס מצוי בקובץ **"מרידות היהודים בימי טריאנוס"**, בעריכת ד' רוקח, מרכז זלמן שזר, (ירושלים, תשל"ח).
44. משנה סוטה פ"ט, מי"ד; ברייתא סוטה מט, ע"ב, סדר עולם רבה פ"ל. אמנם במקורות אלה נאמר, פולמוס של טיטוס. אך ראה אצל ג' אלון, **תולדות היהודים בתקופת המשנה והתלמוד**, א (תשי"ט), עמ' 255-256, המגיה עפ"י תיקונו של גרץ, פולמוס של קיטוס. וכן עיין ש' ספראי, "התאוששות היישוב היהודי בדור יבנה", בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, (הוצ' יד בן צבי, תשמ"ב) עמ' 38-39.
45. תוספתא כלים ב"ב, פ"ב, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 591). ש' ליברמן, **תוספת ראשונים** (ירושלים, תרצ"ט) עמ' 74-75. ועיין ג' אלון, **תולדות א**, עמ' 262, הקושר מקור זה בפולמוס של קיטוס מאחר שרבי אלעזר בן עזריה לא חי בימי מלחמה ביתר. גם י' גייגר, "ציפורי ופולמוס של קיטוס", **קתדרה** ח (תשל"ח), עמ' 69-70, הולך בעקבות אלון ורואה את המקור הנדון כשייך לפולמוס קיטוס. אורבך נוקט עמדת ביניים ואומר כי המקור שייך לסוף פולמוס של קיטוס או לראשית מרד בר-כוכבא, "מיהודה לגליל", עמ' 68.

במיוחד. הדבר בא לרמוז על מתיחות או קרע שבין היהודים לשלטונות, אולי אפילו על זמן של פורענות וגזירות. היותו של רבי אלעזר בן עזריה מארח הכינוס מסייע להנחה שמדובר בימי "פולמוס של קיטוס" מן הנימוקים הבאים: א. לחכם זה היה מעמד מיוחד. הוא זה שתפס את מקומו של רבן גמליאל לאחר שזה הודח זמנית. ב. ההנחה היא שרבן גמליאל מת קודם לפרוץ מרד התפוצות (א' היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים** א, עמ' 318; אופנהיימר, הע' 42), ורבי אלעזר חזר ותפש מקום בראשות הסנהדרין. בתפקיד זה המשיך בודאי לעסוק בפעילותו של קודמו, כלומר, שמירת הקשר בין מוסדות ההנהגה לבין יישובי ארץ ישראל. על רקע זה ניתן להבין את המצאותו של רבי אלעזר בציפורי. ג. יש להניח שרבי אלעזר בן עזריה לא האריך ימים עד מרד בר־כוכבא. (אלון, **תולדות** א, עמ' 262) ומכאן שיש לקבוע את המקור לימי פולמוס של קיטוס.

עדות נוספת המחזקת את ההשערה בדבר סכנה בארץ בימים של מרד התפוצות עולה ממשנת שבת פי"ט, מ"א: "רבי אליעזר אומר אם לא הביא כלי (הכוונה היא ל"סכין המילה" – פרוש הרע"ב למשנה) מערב שבת מביאו בשבת מגולה, **ובסכנה** מכסהו עפ"י עדים". וגם הברייתא שם בדף קל ע"א מדגישה: "מביאו מגולה ואין מביאו מכוסה, דברי רבי אליעזר. רבי יהודה אומר משום רבי אליעזר: נוהגין היו בשעת הסכנה שהיו מביאין מכוסה על פי עדים". לדיוננו הביטוי "סכנה" הינו מרכזי להבנת העניין, כי הוא מציין בדרך־כלל גזירות של שמד בתקופתו של אדריאנוס (אלון, **תולדות** א, עמ' 261). אך היות ומדובר במקור שלפנינו ברבי אליעזר שנפטר לפני מרד בר־כוכבא, על כורחנו מדברת עדות זו ו"סכנה" זו בימים של "פולמוס של קיטוס". אמנם ישנם חוקרים (הר, הע' 42) המפקפקים בדבר שיוכו של "המעשה בארבעה זקנים" לימי פולמוס של קיטוס. והם מאחרים מעשה זה לראשיתו של מרד בר־כוכבא. בגישה זו נוקטים הם גם לגבי המקורות המדברים בפפוס ולוליאנוס ש"הושיבו טרפיזין מעכו ועד אנטוכיא" וכו'[46]. ועל המעשה ברבי טרפון ובני הגליל שיצא עליהם קול שרצחו אדם[47], ולשיטתם אין במקרים אלה משום עדות של ממש לימי "פולמוס של קיטוס".

46. בראשית רבה סד, כט (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 710-712). ועיין גם אצל ג' אלון שם, עמ' 260-261; 270-289.
47. נדה סא, ע"א. בדבר מקורות נוספים הנתונים במחלוקת לענייננו, עיין מה שצויין בהע' 42 לעיל.

יחד עם זאת קשה להתעלם לחלוטין מרמזים שונים היכולים ללמדנו על אי־שקט בגליל בימי מרידת היהודים, בזמן שלטונו של טריאנוס ולאחריו. מעדות המטבעות ניתן להסיק כי אדריאנוס שלל את זכויות האזרח של המנהיגות היהודית המקומית בציפורי ובטבריה. ניהולן של ערים אלה הופקד בידי האוכלוסיה הפאגאנית. יש לשים לב לתופעה המעניינת, כי על מטבעותיהם של ערים אלה, מופיעים לפתע סמלים אליליים שנעדרו קודם לכן. על מטבעות טבריה מופיעים סמלים אלה כבר בשנים 119־120 (ג"א תתע"ט־תת"פ)[48]. תופעות דומות נתגלו אף על מטבעות ציפורי. בימי טריאנוס עדיין מוצאים סמלים שהיו נהוגים על מטבעות יהודיים בתקופות קדומות יותר. מכאן ניתן להסיק שהמינהל העירוני היה עדיין בידיהם של היהודים. מטבעות אלה נעלמים בשנת 115. עם טביעתם של מטבעות ציפורי בימי אנטונינוס פיוס, הופיעו בהם סמלים אליליים[49], וניתן לשער שממצאים אלה מעידים על פעולות עונשין שנקטו הרומאים כתוצאה מן המרידה בשנים 115־117. פעולות עונשין אלה היו מכוונות נגד ערי הגליל ובוצעו לפני השנים 119־120. על אלה יש להוסיף את תיגבור חיל המצב הרומי בפרובינקיה יהודה ע"י הוספתו של הלגיון השני "טריאנה" לערך בשנת 117. לגיון זה נוסף על הלגיון העשירי "פרטנסיס" ששהה באזור קודם לכן[50]. אף בחיזוקו של הצבא הרומי באזור, יש לראות אמצעי עונשין נוסף למניעת פעולות חתרניות בעתיד.

48. A.H.M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces (Oxford, 1937), p. 278; B. Isaac, I. Roll, "Judea in the early years of Hadrian's Reign" Latomus 38 (1979), pp. 63ff.

49. י' משורר, "מטבעות ציפורי כמקור היסטורי", **ציון** מג (תשל"ח) עמ' 188־190.

50. על המצאותו של הלגיון השני באזור למדים מסלילתה של הדרך שהובילה מפטולמאיס (עכו) אל דיוקיסריה (ציפורי) ומשם ללגיו (כפר עותנאי) ליד מגידו. דרך זו נסללה בשנת 120, עפ"י ממצא של אבן מיל שנתגלה לאחרונה, נסללה דרך זו ע"י הלגיון השני "טריאנה" (Legio II Trainana), עיין על כך: B. Isaac – I. Roll, ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik) 33 (1979), pp. 149-156; ב' איזק, המקורות האפיגרפיים לתולדות המרד הגדול, בקובץ **היסטוריה של עם ישראל**, יהודה ורומא, עמ' 125; ד' גודבלט, יהודי א"י בשנים 70־132, שם, עמ' 182; מ' פוצ'י, המרד בימי טריאנוס, שם עמ' 199 וכן הע' 57 בהמשך. על הקמתם של המחנות באזורנו, עיין ש' אפלבאום, הרקע

על אלה יש להוסיף את הנתון של הממצא הארכיאולוגי המעיד על פעילות רומית רבה בגליל בימים שלאחר "פולמוס של קיטוס". ממימצא זה ניתן ללמוד על הקמתם של מחנות ליחידות הצבא הרומאיות. אחד מן המחנות הבולטים האלה נבנה בלגיו (כפר עותנאי). נוסף לו היה מחנה בתל־שלם (בסמוך לבית־שאן). מחנות אלה בודאי סייעו לרומאים לחסום את הדרכים בין הגליל והשומרון וממילא גם בין הגליל ליהודה[51].

כללו של דבר, גם אם קשה לקבוע את המסגרת הכרונולוגית המדוייקת של המקורות המדברים ב"פולמוס של קיטוס" ואין מניעה לסבור שמקורות אלה שייכים לכאן, הרי ישנם רמזים העשויים ללמדנו כי הגליל בכלל וציפורי בפרט היו מעורבים במערכת המרידה היהודית הגדולה בימי שלטונו של טריאנוס.

וכשם שחלוקות הדעות על מידת מעורבותו של הגליל ב"פולמוס של קיטוס" כך חלוקות הן בכל הקשור למלחמת בר־כוכבא. אלא שבזמן זה ישנה עובדת יסוד אחת שעליה נדמה אין חולק, שהמרכז היהודי הגדול אשר היה ממוקד ביהודה, הועתק לאזור הגליל לאחר ימי המרד. נתון חשוב זה יכול להוליכנו למסקנה כי הגליל נפגע פחות מאשר יהודה במרד בר־כוכבא[52]. לא מן הנמנע גם שאזור זה כלל לא היה שותף למלחמה בשל סיבות אחדות:

א. פעילות הליסטים בין השנים 117 ו־131־132 שהתמקדה בעיקר בגליל

והגורמים למרד בר־כוכבא, יהודה ורומא, **היסטוריה של עם ישראל,** עמ' 210.

51. על כל אלה עיין ש' אפלבאום, "מלחמת בר־כוכבא ותוצאותיה", בקובץ **היסטוריה של עם־ישראל,** יהודה ורומא, עמ' 234־235 ושם מקורות וספרות להוכחת הדברים.

52. כך למשל הסיק ג' אלון, **תולדות ב,** (תשכ"א), עמ' 19. ביכלר הסיק כי המרידה הוגבלה לאזור שמסביב לירושלים בלבד, עיין A. Büchler, Die Schauplätze des Bar Kochbakrieges und die auf diesen bezogenen jüdischen Nachrichten, J.Q.R. 16, (1904), ss. 143-205; ש' ייבין לעומת זאת הסיק כי הגליל היה מעורב באופן פעיל במרד. ראה ספרו, **מלחמת בר כוכבא,** (ירושלים, 1957), עמ' 67 ואילך. סיכום הדעות נמצא במאמרו של ש' אפלבאום, "מרד בר־כוכבא", **היסטוריה של א"י,** יהודה ורומא, עמ' 237.

והיתה קשורה בתגובתם של יהודי ארץ־ישראל למרד התפוצות בימי טריאנוס או ל"פולמוס של קיטוס", הניעה, כך יש להניח, את הכוחות הרומיים למעשי דיכוי חזקים בגליל אשר מנעו את תושביה מליטול חלק נכבד יותר בהתקוממות של שנת 131־132[53].

ב. על רקע הנאמר בסעיף הקודם יש להבין סלילתם של דרכים צבאיות וביצורו של האזור בביצורים רומיים. כך למשל הוכשרה דרך צבאית־רומית שחיברה את עכו עם ציפורי וטבריה. קטעה המערבי היה בשלבי סלילה בשנת 120 (ג"א תת"פ)[54].
ר' שמעון בר יוחאי מתאר קטע זה שבין טבריה וציפורי שהוא מבוצר במגדלים – "בורגנין" (מצדים קטנים). מסתבר כי הביצורים בכבישים אלה היו צפופים למדי, שהרי ניתן היה ללכת בשבת מעיר לעיר מבלי לעבור על האיסור של תחום שבת (הליכה של אלפיים אמה בשטח לא בנוי)[55]. מטרתם של ה"בורגנין" וסלילת הדרכים היתה בודאי כדי למנוע הסתננויות בין שני חלקי הגליל, העליון והתחתון.

ג. הרומיים תגברו את כוחם הצבאי בגליל והציבו בו כנראה את לגיונם השישי "פראטה" בלגיו (כפר עותנאי[56]). בכך, ובמה שנאמר בסעיף

53. בדבר תיאורה של פעילות הליסטים, עיין ג' אלון, **תולדות ב,** עמ' 1־2; א' אופנהיימר, "היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר־כוכבא", **קתדרה ד** (תשל"ז), עמ' 60 ואילך. הדיון בנושא זה נערך בהשתתפות ש' ספראי, מ"ד הר, ד' רוקח, י' צפריר, ג' פרסטר, ז' ייבין.
54. ש' אפלבאום, שם, עמ' 238. וכן ראה אצל מ' הקר, "כביש רומאי לגיו־ציפורי", **ידיעות כה** (תשכ"א) עמ' 175־186, המעיד אף הוא על פעילות רומית נמרצת של סלילת כבישים בימים שלפני מרד בר־כוכבא.
55. תוספתא עירובין פ"ו (ה)ח, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 145); ירושלמי עירובין פ"ה, כב ע"ב.
56. כתובת המזכירה את הלגיון הששי נמצאה בתל־שלם, דרומית לבית שאן כתב על כך,
N. Tzori, An Inscription of the Legio VI Ferrata from the Northern Jordan Valley, IEJ. 21 (1971) pp. 53-54.
ב' ליפשיץ, "לגיונות רומיים בארץ ישראל", **ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, שנה כג,** (1959), עמ' 53 ואילך.
וכן ב' איזק, "המקורות האפיגרפיים לתולדות המרד הגדול", בקובץ

הקודם השכילו הרומיים להבטיח לעצמם קשר סדיר בין עכו, ציפורי וטבריה. שלושת המקומות האלה היו בשליטה רומית בתקופה זו. שליטה זו הוותה גורם נכבד ביותר בהבטחת השקט היחסי בגליל במהלכו של המרד בשנת 131-132.

ד. בציפורי ובטבריה ישבו כנראה חילות מצב רומיים[57]. ערים אלה היו נקודות אסטרטגיות חשובות. הראשונה חלשה על הדרך עכו־טבריה, והשנייה שלטה על הקצה המזרחי של אותה דרך. גם עניין זה יש בו משום סיבה לנסיון מוצלח למדי של הרומיים לשמור על השקט בגליל.

ה. ממטבעותיה של ציפורי בימי אנטונינוס פיוס יש להוכיח כי היתה נאמנה לרומי, שהרי זכתה לתואר כבוד ע"י שליט זה. וכה נאמר בהן: "דיוקיסריה האוטונומית הנאמנה והידידה"[58].

הוסף על כך את הידיעה כי ציפורי ואולי גם טבריה לא היו מבוצרות כלל בביצורים של הגנה, על כורחך אתה מגיע למסקנה כי ערים גדולות אלה לא נתכוונו כלל למרוד ותרמו נכבדות לשמירת השקט היחסי בגליל[59].

מן הדברים שנאמרו עד כה אין להסיק שהשקט הגלילי היה כמו בעתות שלום, ואמנם מהמקורות ניתן ללמוד על אי שקט מסוים באזור. כך למשל מן המקור בבמדבר רבה[60]: "אמרו רבותינו: מעשה שבאו לגדולי

היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא, מרידת היהודים, (תשמ"ג), עמ' 124 ואילך.

57. יוספוס, מלחמות ג, ד, א. מקור זה מדבר בחילות רומיים בסוף המרד הגדול, אך מסתבר שחיילות אלה חנו במקום גם לאחר מכן.

58. G.F. Hill, B.M.C. Palestine, (London, 1914), pp. 8-9; 10-21 p. 239 . וכן אלון **תולדות ב** עמ' 20-21, ועיין להלן, בפרק "מטבעותיה של ציפורי".

59. עיין ש' ייבין, **מלחמת בר־כוכבא,** עמ' 93. לעומת החוסר בביצורי הגנה, מזכירים המקורות מצדים רומיים בציפורי בימי אגריפס השני, תוספתא שבת פי"ג, ה"ט, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 129), – "קצטרא", ובטבריה במאה השלישית, ירושלמי עירובין פ"ה, כב ע"ב – "קצרין".

60. כג, א; **תנחומא,** (מהדורת בובר, מסעי א). וכן עיין מ"ד הר, "האם נשתתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בן־כוסבה"? **קתדרה ד,** (תשל"ז), עמ' 69.

ציפורי כתבים רעים מן המלכות. הלכו ואמרו לר׳ אלעזר בן פרטא: רבי, כתבים רעים באו לנו מן המלכות, מה אתה אומר? נברח? והיה מתירא לומר להם ברחו ואמר להם ברמז: ולי אתם שואלים? לכו ושאלו את יעקב ואת משה ואת דוד״ וכו׳. חכם זה, רבי אלעזר בן פרטא (הראשון) חי בימי מרד בר־כוכבא ולאחריו[61]. מקטע זה ניתן ללמוד על אפשרות קיומן של פעולות מרדניות במחתרת. אם נוסיף לכך את עובדת מאסרו ומשפטו של ר׳ אלעזר בן פרטא, תתחזק הנחה זו.

מן המקור הבא נוכל לדלות רמז רב־חשיבות היכול להעיד כי מעשה המרד לא התמקד אך ורק ביהודה. במסכת שמחות מסופר[62]: ״וכשנהרג רבי עקיבא בקיסרין באתה שמועה אצל רבי יהודה בן בבא ואצל רבי חנינא בן תרדיון, עמדו וחגרו את מתניהם שקים ואמרו וכו׳... מכאן ועד ימים קלין לא ימצא מקום **בארץ ישראל** שלא יהיו שם הרוגים מושלכים בו, שנאמר (ירמיהו ט, כא) ׳דבר כה נאם ה׳ ונפלה נבלת האדם כדמן על פני השדה וכעמיר מאחרי הקוצר ואין מאסף׳; אמרו לא היו ימים קלין עד שבא פולמוס ועירבב את כל העולם, מכאן ועד שנים עשר חודש יפסקו בולאות שביהודה״ וכו׳. המעשה אירע כפי הנראה בשלהי מרד בר־כוכבא. הסיפא מדברת אמנם ב״בולאות שביהודה״, אך מהרישא המדברת במפורש, ש״לא ימצא מקום בארץ ישראל שלא יהיו שם הרוגים מושלכים בו״, ניתן ללמוד שלא רק יהודה נטלה חלק במרד.

עדות לפעולות עונשין רומיות בגליל בימי המרד מלמדנו המקור הבא בירושלמי[63]: ״ר׳ יוסי אומר אין שכחה לזיתים. אמר ר״ש בר יקים, לא א״ר יוסי אלא בראשונה שלא היו הזיתים מצויין שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ, אבל עכשיו שהזיתים מצויין יש להם שכחה״. כלומר, ר״ש בן יקים בן המאה השלישית, פירש את היתרו של ר׳ יוסי בן ציפורי שבגליל על רקע מעשי הרומאים[64].

61. א׳ היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים** א, ערך ר׳ אלעזר בן פרטא, עמ׳ 200־201.
62. ח, ט. (מהדורת היגער, עמ׳ 154־155).
63. פאה פ״ז, כ ע״א.
64. ש׳ אפלבאום, שם, הע׳ 29 עמ׳ 237־238. המקור המובא בתוספתא בבא קמא פ״ח, הי״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 362), ״אמר ר׳ ישמעאל (רבי

לסיכום: הגליל בימי מרד בר־כוכבא נפגע פחות מאשר יהודה ובשל כך יכול היה המרכז הרוחני להיקלט בגליל לאחר חורבנה של יהודה. יחד עם זאת אין לתאר את ציפורי והגליל כאזורים שקטים לחלוטין, כי גם בהם היו פעולות מרדניות ותגובות עונשין של הצבא הרומי, כמו שראינו מניתוחם של המקורות לעיל[65].

ניתן להסיק כי יהודי הגליל לא היו שונים באופיים ובאורח חייהם מיהודיה של יהודה, גם בתקופה שלפני בר־כוכבא, שהרי אחרת לא ניתן היה לבסס ולמסד את החיים היהודיים בגליל במהירות גדולה יחסית. בכך אנו מבקשים לסתור את הדעות כאילו הגליל היה ריק מתורה ומצוות. השקפות אלה נבעו אולי מן הרצון לקשור את יהודי הגליל להווצרות הנצרות ולתאר את ישו כמושיעם של הגליליים[66].

שמעון שזורי לפי כת"י וויען) מבעלי בתים שבגליל היו בית אבא, מפני מה חרב? מפני שדנו דיני ממונות באחד ושגידלו בהמה דקה", חלוק הוא אם יש לשייכו לימי פולמוס של קיטוס או לימי מרד בר־כוכבא. ועיין מאמריהם של א' אופנהיימר, כולל דברי הסיכום שלו, ומ"ד הר, המובאים בקתדרה שם. וכן עיין א' אופנהיימר, "מרד בר־כוכבא" בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** (תשמ"ב) עמ' 63. והשווה לנאמר בתוספתא שביעית פ"ז, הי"ח (מהדורת ליברמן, עמ' 199; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 72); בבלי בבא בתרא, עה, ע"ב – "תניא א"ר יוסי אני ראיתי ציפורי בשלוותה והיו בה מאה ושמונים אלף שווקים של מוכרי ציקי קדירה"...

על דין סיקריקון שנהג בגליל, "גליל לעולם יש בו משום סיקריקון" עיין משנה גיטין פ"ה, מ"ו; תוספתא גיטין פ"ה, א"ב (מהדורת צוקרמנדל עמ' 328); ירושלמי גיטין פ"ה, מז ע"ב. וכן ש' ספראי, "סיקריקון" **ציון יז** (תשי"ב), עמ' 56-64. א' אופנהיימר, "מרד בר־כוכבא", שם עמ' 64.

65. עיין עוד א' אופנהיימר, "מרד בר־כוכבא – ייחודו ומחקרו", בקובץ **מרד בר־כוכבא**, (הוצ' מרכז זלמן שזר, תש"ם), עמ' 16-17; ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"א), עמ' 17-18. על אי השקט שבגליל במחצית הראשונה של המאה השנייה יכולה להעיד גם מערכת מסתור שנתגלתה בציפורי, שככל הנראה יש לשייכה לתקופה זו. על מערכת מסתור זו ותיאורה עיין י' טפר וי' שחר, "יישובים יהודיים בגליל – במרידות האנטי־רומיות ומערכות המסתור", (ת"א, תשמ"ד) עמ' 49-50 ומהדורת תשמ"ה – עמ' 86-87 ועיין עוד א' אופנהיימר הע' 53 לעיל.

66. להשקפות אלה עיין א' ביכלר, **עם הארץ הגלילי**, (ירושלים, תשכ"ד); ולעומתו ג' אלון, **תולדות, א**, עמ' 318 ואילך. א' אופנהיימר, "שיקום

מניתוח המקורות עולה כי החיים בגליל התנהלו עפ״י רוח ההלכה הפרושית, כביהודה, ואוכלוסי האזור לא נבדלו מהותית מתושבי אזור יהודה[67]. המרכז היהודי שעבר מיהודה לגליל לאחר מרד בר־כוכבא נשאר בו בכל תקופת האמוראים במאות השלישית והרביעית ועד לסוף התקופה הביזנטית. גם הסנהדרין והנשיאות רוכזו בגליל במשך התקופה, תחילתן בציפורי והמשכן בטבריה. מן המקורות של התקופה למדים על הגליל שהיתה בו אוכלוסיה יהודית דומיננטית. בימי רבי חנינא (אמורא שחי בראשית המאה השלישית) מסופר על מציאת ״גדי שחוט בין טבריה לציפורי והתירוהו לו ... משום שחיטה, רובא ישראל נינהו״[68]. הנימוק שניתן לפסק ההלכה ״רובא ישראל נינהו״ מעיד על רוב מובהק של ישראל באותו אזור. בהמשך הגמרא שם מובא מקרה דומה: ״רבי אמי אשכח פרגיות שחוטות בין טבריה לציפורי ואמרו לו: זיל שקול לנפשך״ (לך וקחם לעצמך, כלומר, שפרגיות אלה מותרות גם משום שחיטה) ואף לפי מקור זה יש לנו עדות שאזור זה היה ״רובא ישראל״[69].

אף ממקורות שאינם עבריים מצינו שערים גדולות בגליל כמו טבריה וציפורי הקפידו שלא ימצא בהם נוכרי. סופר הכנסיה הנוצרית אפיפניוס

היישוב היהודי בגליל״, בקובץ **א״י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, עמ׳ 77. וכן א״א אורבך, ״מיהודה לגליל״, ב**ספר הזכרון לי׳ פרידמן**, עמ׳ 60־61. (הנ״ל, מעולם של חכמים, עמ׳ 330־346).

67. א׳ אופנהיימר, שם, שם; הנ״ל, ״היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר־כוכבא״, **קתדרה** שם, עמ׳ 53־58; ז׳ ספראי, **פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד** עמ׳ 15־16; 19־21.

68. בבלי, בבא מציעא כד, ע״ב; ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 25־26.

69. והשווה המקורות הבאים המסייעים להגיע לאותה מסקנה: ירושלמי עבודה זרה פ״ה, מד ע״ד בדבר החשש שגוי נגע ביין ופסלו מלשתות משום חשש של יין נסך, נאמר – ״...באיסטרטה של ציידן היה המעשה ואיסטרטה של ציידן כולה מישראל״. ירושלמי שקלים פ״ז, נ ע״ג: גדי צלוי נמצא בדרך של גובתא (הסמוכה לציפורי) והתירוהו משום שני דברים: ״משום מציאה ומשום רוב מהלכי דרכים״ (שהם ישראלים), ובהמשך: עיגול גבינה נמצא בפונדק דלוי (פונדק בלוביא, ליד קבוץ לביא) והתירוהו משום שני דברים: ״משום מציאה ומשום רוב מהלכי דרכים״. וכן עיין ש׳ ספראי, ״היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית״, בקובץ **א״י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, (תשמ״ב) עמ׳ 144 ואילך.

מספר על יוסף המומר שהתנצר ועלה לגדולה אצל קונסטנטינוס. יוסף נשלח מטעמו להקים כנסיות בגליל מפני שעד אז "לא יכול איש מעולם להקים כנסיות, מפני שאין ביניהם לא הליני ולא שומרוני ולא נוצרי, ועל הדבר הזה מקפידים במיוחד בטבריה ובדיוקיסריה (ציפורי) ובנצרת ובכפר נחום שלא ימצא ביניהם נכרי"[70].

במקור אחר מדברים בציפורי העיר: "ציפורי (דיוקיסריה) היא עיר גדולה בארץ ישראל, רבת עם ותושביה כולם יהודים"[70א]. אם אמנם מכוונים דבריו של אסביוס לציפורי, הרי שאין לקבל אמנם את דבריו ככתבם וכלשונם, שהרי ידוע על חקרא מלכותית שהיתה בעיר ובה חיילים רומיים, והמקורות מזכירים גם היכל פגאני ותיאטרון[70ב], אבל באופן כללי הדין עם תיאוריהם של אסביוס ואפיפניוס להוציא את העובדות בדבר המצאותם של נוכרים בטבריה ובציפורי, "ארמאיים" – חיילים רומיים, או "שוקים" רחובות של נוכרים[71], אבל אין בכך לערער את המסקנה כי הגליל באופיו היה יהודי.

עובדה זו עשויה להסביר את עניין עריכתו של רוב הספרות התנאית והאמוראית בגליל במאות שלישית־רביעית. המשנה נסתכמה בסוף המאה

70. Epiphanius, Adversus Haereses XXX; התרגום מופיע אצל ש׳ קליין, **ספר הישוב א,** (ירושלים, תרצ״ט), עמ׳ 71־72.

70א. Eusebius, History of the Martyrs in Palestine, Ed. and Trans. W. Cureton, (London, 1861), p. 29.
בהמשך המקור נאמר: ׳ומתקריא בלשנא ארמיא לוד׳: לדעת קליין תוספת זו אינה נכונה וצ״ל ציפורי ולא ׳לוד׳ הנקראת דיוספוליס. עיין **ספר הישוב** א, עמ׳ 131, הע׳ 10. לעומת קליין טוען אלון, **תולדות, ב,** עמ׳ 258, כי המעתיק טעה וכתב "דיוקיסריא" במקום "דיוספוליס" ובאמת כיוון אסביוס ללוד. לעניין זה עיין גם י׳ שוורץ, "אזור יהודה והחוף הדרומי", בתוך: **א״י מחורבן בית שני ועד כיבוש המוסלמי,** עמ׳ 184. וכן ש׳ ליברמן
The Martyrs of Caesarea, Annuaire de l'institute de Philologie et d'histoire Orientales et Slaves Universite de Bruxelles 7 (1939-1944), pp. 409ff. מכאן שטרם "זכה" מקור זה להגיע לידי הכרע.

70ב. משנה ערכין פ״ט, מ״ו; תוספתא שבת פי״ג (י״ד), ה״ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 129); חיי יוסף סז [373].

71. ירושלמי ע״ז פ״ד, מג ע״ד; שם ביצה פ״א, ס ע״ג; שם שקלים פ״ז, נ ע״ג; וכן עיין ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 21־24.

השנייה ובראשית המאה השלישית בבית שערים ובציפורי, שם התקיים בית הוועד בראשותו של רבי, שהועתק מבית שערים, ובמקום זה נחתמה המשנה בשנת 220 לאחר הספירה (ג"א תתק"פ). כלומר, מאה וחמישים שנה לאחר חורבן בית שני. בזמן זה כבר ישב רבי בציפורי כמה שנים. אף התוספתא ומדרשי ההלכה נערכו בגליל. גם התלמוד הירושלמי נערך בסוף המאה הרביעית בטבריה[72].

קיימות עדויות על עלייה מן התפוצות, של חכמים ופשוטי עם שהתרכזו בעיקר בגליל[73]. היו גם קבוצות שעלו לערי הגליל והתרכזו סביב בתי כנסת מיוחדים שהקימו לעצמן. שומעים על קבוצה שעלתה מקפדוקיה שבאסיה הקטנה, וכן על בית כנסת של בבליים[74]. הנוהג של העלאת מתים מן התפוצה לארץ פשט אף הוא בסוף המאה השנייה ובמאה השלישית, חלק ניכר של המתים הובא לקבורה אל הגליל. בית שערים, דרך משל, בולטת במערכת הקברים שבה, כך גם טבריה ועוד[75].

לסיכום, ניתן לומר כי היישוב היהודי בגליל במאות השלישית והרביעית, שמר על כוחו היישובי, היה מרכז של תורה, הוראה והנהגה לארץ ולתפוצות.

72. ש' ספראי, שם, עמ' 146, וכן הע' 10-11. מסכת נזיקין נערכה כנראה בקיסריה, אך רובו של התלמוד הירושלמי נערך בטבריה. ש' ליברמן, **תלמודה של קיסרין**, מוסף לתרביץ, שנה ב, ספר ד, (ירושלים, תרצ"א), עמ' 1-108. ועיין עוד י' גפני, "היצירה הרוחנית-ספרותית" בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי א**, עמ' 473 ואילך.
73. כך למשל חכמים שעלו מבבל כמו רבי חייא, רבי ירמיה, רבי זירא ורב אסי, וכן יהודים מפשוטי העם, עיין ירושלמי שביעית פ"ט, לט ע"א.
74. בראשית רבה לג, (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 305), נב עמ' 543 ועוד. בירושלמי יומא פ"ז, מד ע"ב ובמקבילות שומעים על בר עולא החזן של "כנישתא דבבלאי". על בתי הכנסת בציפורי, עיין בהמשך.
75. על סוגיה זו עיין ש' ספראי, שם, עמ' 147-148; הנ"ל, "א"י והתפוצה", בקובץ **א"י מחורבן בית שני**, עמ' 469-472. וכן עיין בנספח למאמרי "גליל וגולה", סיני, קד, (תשמ"ט) עמ' רנז-רס.

היו בה בציפורי בתי־כנסת ושווקים ובהרכב אוכלוסייתה אנו מוצאים חכמים בצד פשוטי עם, חברי מועצה ופגאנים[76]. אנשים היודעים את חכמת החן ומכירים את סוד השם המפורש[77]. כמו כן ניתן להבחין בין תושביה של ציפורי ביהודים־נוצרים ומינים[78], ובצד המשפחות הוותיקות התגוררו עולים חדשים[79].

מסורות אחרות קושרות את ציפורי לכוהנים ולבית המקדש. במשנה[80] מצוינות המשפחות שאינן צריכות בדיקה להכשר נישואיהן לכהונה. כגון: "מי שאבותיו שרתו על גבי המזבח; מי שאמר שירה על הדוכן במקדש", ור' יוסי בן חלפתא, הנמנה על המשפחות הוותיקות בציפורי, מוסיף: "אף מי שהיה חתום עד בערכי הישנה של ציפורי". מקור זה מלמדנו כי בימי התנאים והאמוראים היו אנשים שנהגו לחתום על השטרות, ומדבריו של ר' יוסי משתמע כי בארכיון הישן של ציפורי קבעו את העדים רק מקרב אנשים בעלי יחוס מיוחד.

מסורת נוספת מספרת על יוסף בן אילם מציפורי אשר שימש בכהונה הגדולה תקופה קצרה[81]. או על ערסלא [מציפורין][82]. שהוליך את השעיר לעזאזל. מקור אחר מעניין מספר על בנות־ציפורי שעשו שבתן בבית המקדש ובדרך נס נמצאו בציפורי כבר בבוקרו של יום ראשון[83].

76. מדובר על י"ח בתי כנסת בעיר, ירושלמי, כלאים פ"ט, לב ע"ב; קהלת רבה ז, יא. על השווקים עיין בבלי עירובין נד, ע"ב – שוק עליון ותחתון ועוד. על 'בולווטיא' ו'פגניא' עיין ירושלמי שבת פי"ב, יג ע"ג.
77. ירושלמי יומא פ"ג, מ ע"ד.
78. תוספתא חולין פ"ב, הכ"ב ואילך (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 503); בראשית רבה יד, ז, עמ' 131.
79. ירושלמי תענית פ"ד, סח ע"א; שם שביעית פ"ט, לט ע"א. על הרכב האוכלוסיה בציפורי ביתר הרחבה עיין בהמשך.
80. קידושין פ"ד, מ"ה.
81. תוספתא יומא פ"א, ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 180) ומקבילות. מעניין שסיפור זה מובא אף אצל יוספוס בקדמוניות יז 165. וכן ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטא, סדר מועד, מסכת כיפורים (יומא), פ"א, עמ' 221; א' ביכלר, **הכוהנים ועבודתם**, (ירושלים, 1966), עמ' 146 ואילך ובמיוחד הע' 82, שם. על יוסף בן אילם ביתר הרחבה נדון בפרק על הכוהנים. עוד עיין E. Schürer, Geschichte,, II, p. 122.
82. משנה יומא פ"ו, מ"ג. התוספת ערסלא [מציפורין] נמצאת ברוב המסורות העיקריות.
83. ירושלמי מעשר שני פ"ה, נו ע"א, ועיין לעיל.

משמרות של כהונה החלו להתיישב בציפורי, כבערים חשובות אחרות בגליל, לא לאחר החורבן אלא לאחר מרד בר־כוכבא. כמו למשל משמרת ידעיה. הביטוי, "אחינו בני ידעיה" מופיע כפנייה לציבור בציפורי במקומות שונים[84].

ציפורי נמנית במקורותינו כאחת משמונה ערים המוקפות חומה מימות יהושע בן־נון[85]. היה מצוי בה בית דין במחצית המאה השנייה. ובשעת ישיבתם של הנשיא והסנהדרין באושה, מינה ר' יוסי את רבי מאיר לאב בית דין בציפורי[86].

לאנשי ציפורי היו נוהגי הלכה מיוחדים, כך מוסרים תנאים מן המאה השנייה ואילך[87]. כן מזכירים המקורות מידות ומשקלות מיוחדים של ציפורי[88].

84. ירושלמי תענית פ"ד, סח ע"ד; קהלת רבה ז, יא והשווה "משמרות דרבי פינחס הכהן" אצל ש' קליין, **ספר הגליל**, עמ' 62 ואילך, עמ' 187־188; ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 261 ואילך. הנ"ל, "מצב היישוב היהודי בא"י לאחר מרד בר־כוכבא", בקובץ **מרד בר־כוכבא – מחקרים חדשים**, (יד בן צבי, תשמ"ד), עמ' 182 ואילך. וביתר הרחבה על הכוהנים בציפורי, בהמשך.
85. ערכין פ"ט, מ"ו – "קצרה הישנה של ציפורים", ועיין במבוא.
86. מסורת זו מצויה באיגרת רב שרירא גאון, אך היא נלקחה בודאי ממקור תלמודי. עיין **אגרת רש"ג**, מהדורת ב"מ לוין, (חיפה, תרפ"א), ליקוטים עמ' XXVII, סימן ה: "[נ]סתלקו החכמים ולא היה מומחה חוץ מ[..] יוסי אמ' לו מאיר לסמכו אב בית דין אמ' להן צרתה בצדה אמ' לו שעה צריכא לו התירו וסמכו אב בית דין וכתב לו תתיתב צפורי תתיתב. גם ציפור מצאה בית (תהלים פד, ד). וכשנפטר ר' מאיר מלך ר' יוסי. ושכב בציפורי" (עיין סנהדרין לב, ע"ב). השווה לכאן את דברי השבח של רבי יוסי על רבי מאיר בירושלמי ברכות פ"ב, ה סע"ב; ירושלמי מו"ק פ"ג, פב ע"ד. וכן בראשית רבה פ"ק (ק"א), (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1291).
87. תוספתא מכשירין פ"ג, ה"ה, ה"ו, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 675) – "אמר ר' יוסי בראשונה היו הבכרות של קשואין ושל דלועין שבציפורי טמאות, מפני שמקנחין אותו בספוג בשעה שעוקרין אותן, קיבלו עליהן אנשי ציפורי שלא יהו עושין כן" וכו'. ועיין בבלי מו"ק יז, ע"ב לעניין פסקי ההלכה של ר' יוסי בנושאי גילוח ונטילת צפרנים במועד ובתקופת האבלות.
88. על כך עיין בהמשך. וכן במקורות הבאים: בבלי עירובין פג, ע"א – "סאה

עם בואו של רבי יהודה הנשיא לציפורי בראשית המאה השלישית, קיבלה העיר תנופה משמעותית בכל הקשור לגידולה של האוכלוסיה היהודית ולבניית בתי־כנסת במקום. לתקופה זו יש לייחס את בנייתם של בתי־כנסת אשר היו שייכים לקבוצות מבני התפוצות שהגיעו אל העיר, וכן את בתי המדרש שנקראו על־שמם של חכמים שונים[89]. ואולי גם בית המדרש הגדול, ה״סידרא רבה״ בציפורי שאף הוא נבנה בימים אלה[90].

אין ספק שבואו של הנשיא מבית שערים לציפורי ושהייתו במקום במשך שבע־עשרה שנה[91], משך אל העיר חכמים ותלמידים מן הארץ ומן התפוצות. לדעתו של ג׳ אלון[92], הכירה רומא בזכותו של הנשיא להטיל מיסים על יהודי א״י והתפוצות לצורך מימונו של בית הנשיא והפעולות הכרוכות בו.

עובדה הראויה לציון, אשר עוד נרחיב עליה בהמשך, קשורה בזכותה של ציפורי לטבוע מטבעות. זכות זו ניתנה לעיר עוד בשלהי ימי המרד הגדול. באחד מן המטבעות מימי השליטים קראקאלה ואלגבאלוס מצויה כתובת מיוחדת במינה ובה נאמר (בתרגום):

״דיוקיסריה הקדושה ועיר מקלט אוטונומית, נאמנה, ברית אחוה ועזרה הדדית בין המועצה הקדושה ובין הסינאט של העם הרומי״.

״המועצה הקדושה״ כך נתכנתה ע״י הרומאים הסנהדרין שבעיר, אשר שימשה, כפי שהיתה בעבר בירושלים, כמועצה של העיר. השלטון הכיר אפוא ב״מועצה הקדושה״ של ציפורי, ועל פי הכתובת הנזכרת מדובר היה בקשר של ברית בינה ובין הסינאט הרומי. הדבר מסביר את התערבותם של בני ציפורי במינויים שהיו בסנהדרין של רבי[93]. אחרי מותו של רבי, בימי בנו

ציפורית״, ירושלמי שבת פ״ח, יא ע״א, ״תומנתא עתיקתא דמורייסא דציפורין״.

89. בראשית רבה לג, עמ׳ 305; ירושלמי ברכות פג, ו ע״א.
90. ירושלמי בבא מציעא פ״ב, ח ע״ד.
91. ירושלמי כלאים פ״ט, לב ע״ב; תנחומא (מהדורת בובר, ויחי ג, עמ׳ 215). יתכן והמספר 17 אינו מדויק ויש בו משום השוואה אל המדרש למספר שנותיו של יעקב במצרים. עיין ש׳ ספראי, שם, עמ׳ 150. על ״תקופתו של רבי יהודה הנשיא״ עיין מאמרו של י״ל לוין, בקובץ **א״י מחורבן בית שני**, עמ׳ 93-118.
92. **תולדות ב**, עמ׳ 114-115.
93. ירושלמי תענית פ״ד, סח ע״א.

רבן גמליאל, הופרדה הנשיאות מראשות הסנהדרין, ודור לאחר רבי מוצאים אנו את ר׳ חנינא בר חמא כמי שעומד בראש הסנהדרין[94].

במחצית המאה השלישית, בימי ר׳ יוחנן, עברה הסנהדרין לטבריה למרות שהנשיאות נשארה עדיין בציפורי, ואמנם המקורות מעידים כי רבי יוחנן היה עולה מידי פעם לבית הנשיאות שבציפורי[95].

בסוף המאה השלישית כבר מדברות המסורות בנשיאות בטבריה. עדות בולטת לכך היא מימי דיוקלטיאנוס (284), מן הכתבים המעליבים ששלח לרבי יהודה נשיאה שישב בטבריה[96].

אך למרות שהסנהדרין והנשיאות עברו לטבריה, המשיכה ציפורי להיות מרכז יהודי חשוב, חכמים המשיכו להתגורר בה עד לסוף התקופה התלמודית. מעניין לציין כי בוועידות הכנסיה במאות הרביעית והחמישית לא נזכר שמה של ציפורי[97]. יוסף המומר העיד כי קשה היה לו לבנות כנסיות ביישובים יהודיים בגליל, וממילא אין טעם להזכיר את שמה של ציפורי, אם כי במרוצת הזמן הצליח יוסף לבנות בטבריה כנסיה קטנה וכן עשה בציפורי ובמקומות אחרים[98].

מן המאה הרביעית עולות ידיעות בדבר סבלם הקשה של אנשי ציפורי תחת ידם של השלטונות הצבאיים והאזרחיים. סבל זה היה בעיקרו כלכלי־חברתי והוא היה למעשה נחלתה של האימפריה כולה. התלמוד

94. על מסורות שנמסרו מימיו, עיין **ספר הישוב א,** עמ׳ 134, 136־137.
95. ירושלמי הוריות פ״ג, מח ע״ג; שם, שבת פי״ב, יג ע״ג; בבלי תענית יב, ע״א. על נדידת הסנהדרין עיין: בראשית רבה פצ״ז, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 1220); בבלי ר״ה לא, ע״א־ע״ב; א״א אורבך, ״מיהודה לגליל״, שם, עמ׳ 69 וכן הע׳ 49, בדבר השיבוש שבגירסת הבבלי.
96. רבי יהודה נשיאה היה נכד נכדו של רבי יהודה הנשיא. מימיו, כל המסורות בדבר הנשיאות קשורות בטבריה. עיין ירושלמי תרומות פ״ח, מו ע״ב־ע״ג. בראשית רבה סג, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 688־690); ש׳ ספראי, שם, עמ׳ 161.
97. בדבר המקורות המעידים על כך עיין בפרק ציפורי וטבריה בהמשך.
98. Epiphanius, Adversus Haereses XXX, מובא ב**ספר הישוב א,** עמ׳ 71־72.

הירושלמי מספר, דרך משל, על היתרו של רבי מנא (מחצית המאה הרביעית) לאנשי ציפורי לאפות לחם בשבת עפ"י דרישת הצבא, כדי שיוכלו "לאכול לחם חם"[99].

בשנת 351 (ד"א קי"א) או 352 (ד"א קי"ב) פרץ בא"י מרד הידוע כמרד גאלוס[100]. מרכז המרד היה בציפורי. יהודים קמו על חיל המצב הרומי במקום, הרגו את אנשיו ונטלו את נשקם. קיימת עדות כי רבים מן היוונים־הפגאנים והשומרונים נהרגו במאורעות אלה[101].

במקורות חיצוניים מתואר, כי לאחר דיכוי המרד בציפורי נחרבה העיר עד היסוד במצוותו של גאלוס – "ויצו להרוס את דיאוקיסריה עירם עד היסוד"[102].

99. ירושלמי פסחים פ"ד, לא ע"ב; שם, סנהדרין פ"ג, כא ע"ב, שם, ביצה פ"א, ס ע"ג. המקור בביצה מדבר על ימי אורסיקינוס מצביאו של גאלוס. המקור בסנהדרין מדבר על היתר אפייה בשבת והיתר אפיית חמץ בפסח, בימיו של פרוקלא־פרוקלוס, כנראה אחד מקציניו של אורסיקינוס. מקור נוסף המדבר בהיתרים אלה הוא ירושלמי שביעית פ"ד, לה ע"א. אפייה זו בודאי נעשתה לצורכי הצבא הרומי והיא מעידה על גזירותיו של השלטון בתקופה זו. עיין י' גייגר, "המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס", **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, עמ' 204־206.

100. גאלוס היה דודנו של קונסטנטינוס השני בן קונסטנטינוס הגדול. גאלוס מונה על־ידו לקיסר, כלומר לשליט בעל סמכות כפופה לזו של האוגוסטוס. הוא ישב באנטיוכיה, ובתחום אחריותו נקבע המזרח. שם גבר האיום הפרסי. גאלוס הצטיין באכזריות. הוא הוחשד בקשירת קשר נגד קונסטנטינוס השני והוצא להורג בשנת 354. המקור העיקרי לתיאור שלטונו של גאלוס הוא ההיסטוריון אמיאנוס מרקלינוס – Ammianus Marcellinus. ראה י' גייגר, "המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס", שם עמ' 202־203; מ' אבי יונה, **בימי רומא וביזאנטיון**, (ירושלים, תשכ"ב), עמ' 153 ואילך, עמ' 243; ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 29.

101. י' גייגר, שם, עמ' 203.

102. **ספר הישוב, א**, עמ' 131־132. ספק הוא אם המקור בפסיקתא רבתי ח, (מהדורת מאיר איש־שלום, כט ע"ב) שייך למרד בו אנו דנים. במקור זה נזכרת גם ציפורי – "קול צעקה משער הדגים – זו עכו... ושבר גדול מהגבעות – זו ציפורי שנתונה בגבעות"... זעזוע נוסף אירע בשנת 363 בעת רעידת אדמה שהיתה באזור. י' גייגר, "המרד בימי גאלוס ופרשת

תחושה של חשש וירידה למחתרת בציפורי של אותם הימים עולה מן המקורות[103]. היה זה בעקבות בואו של אורסיקינוס, המצביא הרומי, לעיר כדי לדכא את המרד. למאורעות אלה יש לייחס את ההיתרים לאפות בשבת בימיו של אורסיקינוס, ולאפות חמץ בפסח בימי פרוקלא (הוא כנראה פרוקלוס, אחד מקציניו של אורסיקינוס)[104], כנראה לצורכי הצבא הרומי.

למרות תוצאותיו הקשות של המרד בציפורי, שוקמה העיר מחדש במהרה. יישוב יהודי המשיך להתקיים בה. מן הימים שלאחר מרד גאלוס נתגלו במקום שרידים של בית הכנסת ושתי כתובות בארמית וביוונית[105]. עדות מאוחרת יותר היא כתובת מבית הכנסת בחמת גדר המזכירה בין האנשים שתרמו לבית הכנסת גם את מוניקה מציפורי[106]. שרידים אלה הינם עדות ליהדותה של ציפורי.

בניין הבית בימי יוליאנוס", בקובץ: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי א,** (ירושלים, תשמ"ב), עמ' 202-235.

103. ירושלמי יבמות פט"ז, טו ע"ג; שם סוטה פ"ט, כג ע"ג. תגובות דומות היו אף בטבריה, בראשית רבה לא, יא (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 283).

104. עיין הע' 99 לעיל וכן ירושלמי ביצה פ"א, ס ע"ג.

105. מ' שוובה, "כתובת בית הכנסת שבציפורי", **מנחה לדוד,** ליובל ה-70 של דוד ילין, (ירושלים, תרצ"ה) עמ' ק-קיב; א"ל סוקניק, "משרידי ציפורי", **תרביץ ג** (תרצ"ב) עמ' 107 ואילך. כיום ראה ל' רוט-גרסון, **הכתובות היווניות מבתי-הכנסת בארץ ישראל,** (ירושלים, תשמ"ז), עמ' 105-110.

106. א"ל סוקניק, "בית הכנסת בחמת גדר", **חקירת א"י ועתיקותיה ג** עורך נ' סלושץ, (ירושלים, תרצ"ה), עמ' 4 ואילך; הנ"ל, The Ancient Synagogue of el-Ḥammah, JPOS, 15 (1935), pp. 103-171, ובמיוחד עמ' 138 ואילך. ש' קליין, **ספר הישוב א,** עמ' 46, וכיום גם י' נווה, **על פסיפס ואבן,** המאמר: "בתי הכנסת העתיקים ותארוכם", נמצא בקובץ: **בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד,** (מרכז זלמן שזר, תשמ"ו), עורך: ז ספראי, עמ' 103. הכתובת אומרת: "מינוקה דסיסיפה [צ]פוריה" – נווה מתרגם זאת: "ילדו של סיסיפוס איש ציפורי: (פלוני) בר (פלוני) ומינוקה".
על בית מדרש בציפורי שהמשיך להתקיים אף אחרי מרד גאלוס עיין א' אופנהיימר, **הגליל בתקופת המשנה,** (ירושלים, תשנ"א), עמ' 88-89 הע' 12.

פרק רביעי

ציפורי: שמותיה, סביבתה ושרידיה הארכיאולוגיים

1. מגוון שמותיה של העיר

השם ציפורי מופיע על פי רוב במקורות בכתיב מלא (י׳ אחרי האות צ׳)[1]. בצורת רבים מופיע השם, ׳ציפורים׳[2] ובארמית, ׳ציפורין׳[3].

שמה של העיר הוא סימלי ומשמעותו מובאת במקורות בזו הלשון: ״ולמה נקרא שמה ציפורי? שיושבת בראש ההר כציפור״[4]. אין להסיק מכאן כי ההר עליו ״ישבה״ ציפורי היה גבוה במיוחד, מדובר במקום שגובהו כ־248 מ׳ מעל לפני הים, אך כלפי הסביבה נחשב המקום בולט[5].

1. כך למשל במ״ר כג, א; בבלי מגילה ו, ע״א; ראה למשל דפוס ראשון ונציה ר״פ; ב״מ פ״ח, מ״ח, תנחומא מסעי א, ה, ועוד הרבה. לפעמים מופיע, השם ללא האות י׳ אחרי צ׳ (כתיב חסר) למשל: ערכין פ״ט, מ״ו, יומא יא, ע״א; קידושין פ״ד, מ״ה.
2. ברייתא של משמרות הכוהנים, ב; ירושלמי תענית פ״ד, סח ע״ד; הירונימוס במבוא לפירושו לספר יונה כותב את השם Saphorim.
3. ירושלמי ברכות פ״ג,ו ע״א; שם כלאים פ״ט, לב ע״ב, שם כתובות פי״ב, לה ע״א ועוד. השם שובש ע״י הרומאים ׳לספפוריס׳ וכך היא נקראת ע״י הנוצרים עד ימינו. ז׳ וילנאי, **אינציקלופדיה אריאל**, ערך ציפורי, עמ׳ 6296. לתושביה קראו ׳ציפורני׳ וברבים ׳ציפורנין׳, בארמית ׳ציפוראה׳, וברבים ׳ציפורייה׳. וילנאי, שם שם. וכן E. Schürer, The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ, Vol. II. (1979), pp. 172 ff. בהע׳ 476־478 – מביא שירר את המקורות לשמות השונים.
4. בבלי מגילה ו, ע״א.
5. ש׳ קליין, **ארץ הגליל**, עמ׳ 86. ועיין לביטוי ״שנתונה בגבעות״ המתייחס לציפורי עפ״י הפסוק בצפניה א, י ׳ושבר גדול מהגבעות׳, פסיקתא רבתי ח (מהדורת מא״ש, כט ע״ב).

ציפורי צַפּוֹרִיָה (ספוריה)[6] קיבלה בימי הורדוס אנטיפס את השם אַבְטוֹקְרַאטוֹרִיס[7].

אנשי ציפורי כונו ע"י יוסף בן מתתיהו בשנת 68 לספירה כ"חושבי שלום"[8] כינוי זה ניתן להם בגלל העדפתם שלא לצאת למלחמה נגד רומא[9].

בתקופה זו של ימי אספסיאנוס מתוארת ציפורי גם על גבי המטבעות "כעיר השלום". וכך נאמר בכתובת כולה: "בימי אספסיאנוס, אירנופוליס (עיר השלום) – נירוניאס – ציפורי". גם כינוי זה ניתן לעיר בשל הפגנת עמדה מתונה של תושביה במאורעות תקופה זו[10].

בסוף ימי שלטונו של אדריאנוס שונה שמה של העיר לדיוקיסריה, לאמר, עירו של זבס האל והקיסר. ואמנם כך היא מוגדרת בכתובים: "יש בישראל עיר גדולה ורבת־עם ותושביה כולם יהודים... והיא נקראת ביוונית דיוקיסריה"[11]. שם זה בא לידי ביטוי גם על גבי המטבעות מימי אנטונינוס

6. עיין ש' קליין, **ספר הישוב א,** עמ' 130־142; מ' אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של א"י,** (תשי"א), עמ'132.
7. יוספוס **קדמוניות** יח ב, א, 27; "והורדוס ביצר את ציפורי פאר הגליל כולו וכינה אותה 'אבטוקראטוריס'", ביוונית זהה ל־ imperator בלטינית ומשמעו קיסר. עיין מ' שטרן, **היסטוריה של עם ישראל,** תקופת בית הורדוס (תשמ"ג), במאמר: "הפרובינציה יודיאה", עמ' 97.
8. **מלחמות,** ג, ב, ד.
9. י' משורר, "מטבעות ציפורי כמקור היסטורי", **ציון מג,** חוברת ג־ד (תשל"ח), עמ' 185.
10. י' משורר, שם. עמ' 186־187. מעניין ששמו של אספסיאנוס מופיע על גבי הכתובת למרות ששימש אז כמפקד הצבא הרומי בא"י תחת שלטונו של הקיסר הרומי – נירון. וכנראה שתושבי א"י ראו בו כוח עולה בעל עתיד חשוב. על כתובת זו עיין ביתר הרחבה בפרקנו "מטבעותיה של ציפורי" בהמשך.
11. W. Cureton, History of Martyrs in Palestine by Eusebius (1861), p. 29. ועיין במחלוקת הקיימת לעניין זה בפרק "תולדותיה של ציפורי". השם דיוקיסריה מופיע גם על מטבעותיה של העיר ועיין על כך בפרק "מטבעותיה של ציפורי" בהמשך. למקורות נוספים בהם נזכרת דיוקיסריה, עיין, P. Thomsen, Loca Sancta, (Hildesheim, 1966), p. 55.

פיוס ואילך באופן זה: דיו־קיסריה, בעוד שבימי טריאנוס נטבע השם סֶפּוֹרֶנוֹי כלומר "לאנשי ציפורי"[12].

ש' ייבין גורס כי שינוי השם הווה לא סמל חיצוני בלבד אלא היה כנראה סיסמה וסמל לתרבות הזרה שביקש הקיסר להשרישה בעיר זו[13].

התיאור המלא של העיר בימי אנטונינוס היה:
"דיוקיסריה עיר – אנטונינוס הקדושה, עיר מקלט, נאמנה, ידידה ובעלת ברית של הסינאט הקדוש והעם הרומאי"[14].

2. תחום ציפורי

שני מקורות מדברים באופן כללי על גודלה ורחבותה של ציפורי. הראשון נמצא בכתבי יוסף בן מתתיהו ושם כתוב לאמור: "ציפורי היושבת בטבור הגליל ומוקפת כפרים לרוב"[1].

השני, הינו מקור מסוף המאה השלישית ובו נאמר: "יש בארץ ישראל עיר גדולה ורבת עם ותושביה כולם יהודים"[2]. והכוונה היא לדיוקיסריה־ציפורי.

12. י' משורר, שם, עמ' 188.
13. ש' ייבין. **מלחמת בר־כוכבא**, עמ' 129. אך עיין ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 89, כאילו הורדוס אנטיפס הוא שנתן לציפורי את השם דיוקיסריה לכבודו של הקיסר.
14. מ' אבי יונה, שם, שם; י' משורר, שם, עמ' 190, עמ' 194 ואילך. וביתר הרחבה בפרק הדן במטבעותיה של ציפורי.

1. **חיי יוסף** סה. והשווה למקורות המדרשיים המדברים ב"עיירות" שבתחום ציפורי. כך למשל ויקרא רבה טז, ב; מדרש תהילים נב, ב. גם הכתובים המספרים על מות רבי מזכירים "עיירות" (או "קריות") סביב לציפורי. עיין ש' קליין, **ספר הישוב א**, ערך ציפורי 46, 46א'.
2. Eusebius, History of the Martyrs in Palestine, ed. and transl. W. Cureton, (London, 1861), p. 29. ועיין **ספר הישוב א**, עמ' 131 ושם הע' 10 האומרת כי המלים "ומתקריא בלשנא ארמיא לוד", המופיעות

מהו תחומה של "עיר גדולה" זו ובאילו כפרים ונקודות יישוב היא מוקפת?

כללית יש לומר כי תחום ציפורי כלל את כל מערבו של הגליל התחתון על יישוביו הרבים. ובו נכללו הטופארכיה של ציפורי עצמה והטופארכיה של עָרָב. במערב הגיע התחום עד עכו[3], בדרום עד לגיו (LEGIO), במזרח עד תחום טבריה ובצפון עד הגליל העליון[4].

ביתר פרוט, יש לכלול בתחום ציפורי את כל השטח ההררי **שבמערב** שבו נמצאו היישובים כפר סָאסַיי, אושה ושפרעם, כבול ושַעַב.

על **כפר סאסיי** או כפר סמיי, דרומית־מערבית מאושה אנו שומעים במקורותינו: "מעשה באחד מכפר סאסאי שהביא גט לאשה לפני ר' ישמעאל אמר לו ר' ישמעאל מאין אתה? – מכפר סאסאי, תחומה של עכו... והלא כפר סאסאי תחומה של א"י וקרוב לציפורי יותר מעכו"[5]. וכן מופיע שמו של הכפר בירושלמי:[6] "...וכשיצא אמר לו ר' אילעאי, רבי, והלא כפר סמיי מארץ ישראל היא קרובה לציפורין יותר מעכו".

בתיאור הנ"ל הן הוספה בלתי נכונה (והיה צריך לכתוב... "ציפורי") בנוסח הסורי. אך לעומת זאת עיין ש' ליברמן, (בפרק תולדותיה של ציפורי לעיל), הגורס אחרת.

3. מקורותינו מזכירים את "העיירות שבתחום ציפורין הסמוכות לעכו", ירושלמי גיטין פ"א, מג ע"ג.

4. מ' אבי יונה בספרו **גיאוגרפיה היסטורית של א"י**, עמ' 131, מעיד כי במאות הד' והו' נפרד החלק הדרומי־מזרחי מתחום ציפורי = דיוקיסריה והוקם שם מחוז מיוחד ע"ש הכפר נעים, ואולי גם עיר בשם הלינופוליס. בזיהוי המקורות אנו נעזרים במיוחד במפות המשורטטות בסוף ספרו של ש' קליין, **ארץ הגליל** והמכונות 'הגליל התחתון והעליון', במפה המשורטטת בספרו של ג' אלון, **תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד ב,** עמ' 241 והמכונה בשם 'הגליל בימי המשנה והתלמוד', ובמפה המשורטטת בסוף ספרו של ז' ספראי, **'פרקי גליל'** (תשמ"ה) והמכונה בשם 'הגליל בתקופת התלמוד'.

5. תוספתא גיטין פ"א, ה"ג, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 323); ק"ר ז, מז – "כפר סאמא".

6. גיטין, שם (הע' 3 לעיל). וכן עיין ז' וילנאי, **אנציקלופדיה אריאל,** ערך כפר סאסאי (כפר סמיי), עמ' 3790.

אושה ושפרעם נמצאות צפונית־מערבית לציפורי, והן מוגדרות במקורות התלמודיים "כשתי עיירות גדולות"[7].

אושה נזכרת במקורות היהודיים עשרות פעמים וחלק ניכר מאיזכורים אלה קשור לפעולות הסנהדרין במקום. בימי הבית שמו של היישוב אינו נזכר במקורותינו, אך לעומת זאת הוא בא לידי ביטוי בכתובים מאוחרים יותר כמה פעמים. כך למשל נזכר היישוב בתוספתא מקואות[8]. שם מדובר בתיאור מקווה שבין אושה לשפרעם. כאן היה מקומו של ר' יצחק נפחא[9]. ושל ר' אלעאי, אביו של ר' יהודה. לאחר דור אושה ישב שם כנראה בית דין קבוע[10]. היישוב המשיך להתקיים עד אמצע תקופת האמוראים.

אושה נחשבה ליישוב בגודל בינוני. גודלה היה כ־50 דונם והיו בה כ־600 יחידות מגורים[11]. הענף העיקרי בעיר היה החקלאות. כן שומעים על ענף מלאכה נפוץ שהיה במקום – עשיית מחצלות[12]. אושה היתה מרכז מקומי שהתקיים בקרבתה של שפרעם – המרכז האזורי[13].

שפרעם שעליה בנוי הכפר הערבי שפא־עמר שוכנת סמוך לכביש עכו־ציפורי, הנחשב לאחד מן הדרכים הראשיות בגליל. דרכים נוספות יוצאות משפרעם ליישובי הסביבה, ומכאן נראה כי יש להחשיבה כמרכז האזורי של הגליל התחתון המערבי. במקום היה מושב הסנהדרין בדור אושה. בכפר ובסביבתו נתגלו שרידים יהודיים רבים, כמו בית כנסת, מערות קברים ועוד. בין שפרעם לאושה סמך ר' יהודה בן בבא את תלמידיו בימי

7. סנהדרין יד, ע"א; עבודה זרה ח, ע"ב.
8. פ"ו, ה"ב. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 658).
9. תוספתא עירובין פ"ז, (ה') ה"ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 146). על איזכורים נוספים של אושה במקורותינו עיין ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 58.
10. גיטין לג, ע"ב.
11. ז' ספראי, שם, עפ"י ז' ייבין, **סקר יישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות** (דיסרטציה, תשל"א), עמ' 68־72.
12. "מחצלות אושא" נזכרות בסוכה כ, ע"א־ע"ב; ירושלמי שם פ"א, נב ע"ג. למקורות נוספים, אך חלקיים עיין **ספר הישוב א**, עמ' 4. וכן ש' ספראי, **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, "היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית", עמ' 154.
13. ז' ספראי, שם, עמ' 59.

גזירות הדת שנים 135-138 (ג"א תתצ"ה-תתצ"ח)[14]. עוד נאמר במקורות שבין "שתי העיירות הגדולות", היה מקווה[15].

כבול הנכללת אף היא בתחום ציפורי מצד מערב, מזוהה עם הכפר הערבי כבול. היא נזכרת אצל יוספוס כגבול הגליל ומקומה קרוב לעכו[16], צפונית-מערבית ליודפת. היא מתוארת כעיר יפה אשר בתיה נבנו כ"דמות הבתים אשר בצור ובצידון ובבאורות" (בירות)[16]. העיר נהרסה ע"י צסטיוס גאלוס ורמזים על כך באים לידי ביטוי במקורותינו[17], אך התאוששה לאחר זמן, כשם שהתאושש הגליל כולו[18], כמה עשרות שנים לאחר המרד הגדול מוצאים במקום בית כנסת ובית מרחץ[19]. עדות להתארגנות מסודרת של הקהילה. יתרה מזאת הביטוי "גדולי כבול"[20] מעיד שהיו בקהילה אף אנשים מכובדים. חכמים נכבדים בדור יבנה, ביניהם בניו של הנשיא רבן גמליאל ביקרו במקום[21]. גם תושבים נוכרים היו בכבול, ביניהם נכבדים ביותר[22]. מדרשה מאוחרת ניתן ללמוד שהיו בעיר אנשים עשירים. לשאלה "מאי ארץ

14. סנהדרין יג ע"ב, יד ע"א.
15. עיין הע' 8 לעיל. החכם הנזכר במקור זה הוא ר' דוסא בן ארכינס שחי בסוף ימי הבית ובראשית דור יבנה.
16. **מלחמות ב,** יח, ט; **חיי יוסף** מג.
17. ירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א; איכה רבתי ב, ב.
18. ש' קליין, **ארץ הגליל,** עמ' 57 ואילך.
19. תוספתא מגילה פ"ד (ג), הל"ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 228); תוספתא מו"ק פ"ב, הט"ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 231).
20. פסיקתא דר"כ, (מהדורת בובר, עמ' קסט ע"ב) ועיין שם הערות ותיקונים, סעיף מא. וכן עיין ש' קליין, **ארץ הגליל,** עמ' 57, הע' 16 כי מה שנאמר ר' זכאי אחד מגדולי "בבל", נוסח זה הוא משובש וצ"ל 'כבול'. וראה לביטוי זה, **ספר הישוב א,** ערך כבול, עמ' 88-89.
21. ש' קליין, שם; ש' ספראי, **"הגליל והגולן",** שם עמ' 156. להוכחה מן המקורות עיין לעיל הע' 19, וכן תוספתא שבת פ"ז (ח'), הי"ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 118). וכן מסכת שמחות, ראש פרק ח. כן עיין ש' וז' ספראי, "בית ענת", **סיני עח** (תשל"ו), עמ' יח-לד.
22. פרקי דרך ארץ (מהדורת איש שלום, פ"א); נספחים לסדר אליהו זוטא עמ' 7 – 'ומעשה ברבי יהושע... והיו תלמידיו הולכין אחריו וראה מטרוניתא'...

כבול"? דרש ר' הונא "שהיו בה בני אדם שמכובלין (מעוטפין ומקושרין – רש"י) בכסף ובזהב"[23].

בראשית המאה הרביעית (שנת 325) (ד"א פ"ה)[24], נכח בוועידת הכנסיה הנוצרית בניקיאה אפיסקופוס מכבול. הדבר מוכיח שבתקופה זו מופיעה כבול כמרכז נוצרי. אלא שבכינוסים הכנסיתיים המאוחרים יותר כבול אינה נזכרת, ולא מן הנמנע שחרבה בימי מרד גאלוס. גם במקורות העבריים בתקופה זו אין המקום נזכר, אך למרות זאת יש להניח שהיישוב היהודי המשיך להתקיים בו, שהרי יש בו משמר של כוהנים: "משמר שכניה חבורת כבול"[24א].

נקודת היישוב **שעב** (שָׁאֲב) או שעיב נמצאת צפונית מערבית ליודפת, ומופיעה אצל יוספוס[25]. מסוף תקופת האמוראים נזכרים רבי מני דשאב ורבי זכאי דשאב[26].

בצפון יש לציין את באר שבע וכפר חנניה, שתי הנקודות המבדילות בין הגליל העליון והתחתון והן מציינות את תוואי הגבול הצפוני של תחום ציפורי. הידיעות על **באר־שבע** שאובות מכתבי יוספוס. מתוכם אנו למדים כי המקום בוצר בימי מרד היהודים ברומאים בשנת 66 לספירה. כך מספר יוסף במלחמות: "ואחרי אשר שם יוסף משפטי צדק בכל עיר ועיר מבית... ביצר את כל משגבי הארץ... ואת באר שבע[27]. ידיעה מעין זו חוזרת אף בחיי יוסף[28].

23. בבלי שבת נד, ע"א. ר' הונא הוא בן הדור השני לאמוראים 250־290 לספירה (ד"א י־נ').
24. **על כנס ניקיאה עיין** S. Gelzer (ed.), Georgius Cyprius Descriptio orbis Romani, (Lipsiae, 1890), Patrum Nicanorum Nomina, (Lipsiae, 1898), pp. 10-11.
24א. ברייתא של משמרות כהונה, י; ש' קליין **ארץ הגליל**, עמ' 190; ש' ספראי, **"הגליל והגולן"**, שם עמ' 156; ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 62.
25. מלחמות ג, ז, כא.
26. ויקרא רבה ז, א; ט, ט; כ, ט ועוד; במדבר רבה יז, ג ועוד; **ספר הישוב א**, ערך שאב.
27. **מלחמות ב**, כ, ו.
28. לז.

בציינו את רוחבו של הגליל התחתון מזכיר יוספוס שתי נקודות גבול כסלות ובאר־שבע. ובלשונו: "...ורחבה מן הכפר אשר בעמק הגדול ושמו כסלות (כסלות תבור) עד באר שבע"[29]. ז' ספראי מסיק[30] שבימי יוספוס היתה באר־שבע היישוב החשוב באזור, אך לאחר החורבן עלה כפר חנניה בחשיבותו על באר שבע והביטוי 'כפר חנניה וחברותיה'[31] רומז לכך.

מן המקורות עולה בברור כי **כפר חנניה** שימש כנקודת גבול בין הגליל העליון והתחתון[32]. מקום זה שימש גם נקודת מוצא למדידה הלכתית[33]: "כמה רגל בהמה שנים ושלשים מיל (=48 ק"מ), כיצד? היו לו חמש בכפר חנניה, וחמש בכפר עותני (מגידו) וחמש בציפורי, הרי אלו מצטרפות (לכדי מתן מעשר בהמה). היו לו חמש בכפר חנניה וחמש בציפורי[34] אין מצטרפות, עד שיהיו לו אפילו אחת בציפורי". על סמך ציוני המרחקים שהובאו במקורות דלעיל מגיע ז' ספראי למסקנה כי יש לזהות את כפר חנניה עם כפר ענאן[35]. היישוב היה מבוסס על חקלאות וכן על חרושת כלי חרס ותעשיית זכוכית[36]. רוכלים היו יוצאים מכפר חנניה וסובבים בכפרים הקטנים

29. **מלחמות ג**, ג, א.
30. **פרקי גליל**, עמ' 93-94.
31. עיין למשל תוספתא ב"מ פ"ו, ה"ג, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 383); ב"מ עד, ע"א.
32. משנה שביעית פ"ט, מ"ב.
33. תוספתא בכורות פ"ז, ה"ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 541); בבלי שם, נה ע"א; ירושלמי חלה פ"ד, נט ע"ד.
34. הנוסח משובש וצ"ל ב"כפר עותני", כמו בבלי שם. ראה ש' ליברמן, תוספת ראשונים ג, עמ' 274.
35. **פרקי גליל**, עמ' 92; ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 149; **ספר הישוב א**, עמ' 92. זיהויים אפשריים נוספים: כפר חנה, כפר חנן, ועיין למקורות על כך ב**ספר הישוב** שם. זיהוי אחר הוא דיר־חנא. ז' ספראי, שם, עמ' 93.
36. E. Engle, Kfar Hanania and the Glass Industry of the Roman Period, C.N.I, 21 4 (1971), pp. 43-45. על חרושת כלי חרס בציפורי וסביבתה עיין
D. Adan – Bayewitz and I. Perlman, The Local Trade of Sepphoris in the Roman Period, IEJ 40 (1990), pp. 153-172.

("קורין") שבסביבה וחוזרים לעת ערב לביתם[37]. בכפר חנניה נמצא בית כנסת שנהרס בחלקו[38].

את קו הגבול בצפון תחום ציפורי יש למתוח בבקעת בית כֶּרֶם[39], ובה היישובים בית כֶּרֶם (מַגְ'דְ אל כְּרוּם)[40], הוא מגדל הכרמים. אין המקורות מזכירים שם זה, אך מזכירים כאמור את בקעת בית כרם[40]. ובית ענת[41]. המקום נזכר כבר בפאפירוסים של זינון משנת 259 לפנה"ס. בתקופה זו היתה מרכז אחוזה פרטית של פקיד מצרי ועד דור יבנה שימשה בירת טופארכיה (תא־מינהלי). בתקופת יבנה נזכר היישוב כמקום עשיר. התגוררו בו נוכרים ויהודים. חשיבותו התבטאה גם בעובדה שממנה יצאו דרכים לאזור הגליל העליון. מזרחית לבקעה זו נמצאת שזור (סַאג'וּר)[42] ומצפונה הכפר בֶּקַע – פקע – (פקיעין – אל־בֻּקֵיעַ), המסמן את קצהו הצפוני של הגליל התחתון לפי יוסף בן מתתיהו[43]. משזור ידוע לנו שמו של החכם רבי שמעון שזורי[42]: בבקע נמצאו שרידים של בית כנסת עתיק מתקופת האמוראים[44]. אחד מבני בקע נקבר בבית־שערים[45].

37. ירושלמי מעשרות פ"ב, מט ע"ד. עובדה זו נמסרה ע"י ריש לקיש בשם ר' הושעיה (225־250). כן נזכר ר' חלפתא, איש כפר חנניה, ואין ידוע אם היה בדור אושה או בדור רבי (185־225). ועיין ז' ספראי, שם, עמ' 94 וכן עמ' 153, הע' 183.
38. י' ברסלבסקי, "כפר חנניה", **ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה,** שנה א, חוברת ב, עמ' 18 ואילך; ז' ספראי, שם עמ' 154, הע' 186.
39. משנה נדה פ"ב, מ"ז.
40. תוספתא נדה פ"ג, הי"א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 644); בבלי שם, כ, ע"א; ש' קליין, **ספר הישוב א,** עמ' 15; מ' אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית,** עמ' 136.
41. עיין במאמרו של ש' קליין, "לקורות האריסות הגדולה בארץ ישראל", **ידיעות א,** ג, (תרצ"ד), עמ' 3־7. ושם מקורות וספרות לעניין המקומות בא"י המצויים בפאפירוסים של זנון. וכן עיין ש' וז' ספראי, "בית ענת", **סיני** ע"ח (תשל"ו), עמ' יח־לד וכן ז' ספראי, **פרקי גליל,** עמ' 91־92.
42. משנה דמאי פ"ד, מ"א; תוספתא ב"ק פ"ח, הי"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 362); ירושלמי סוטה פ"ט, כד ע"א; **ספר הישוב א,** עמ' 154.
43. **מלחמות ג,** ג, א.
44. י' ברסלבסקי, **ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה ג** (תרצ"ה), עמ' 24־29. I. Ben-Zvi, Discoveries at Pekiin (PEFQS, 1930), pp. 210-214.
45. **בית שערים ב,** מס' 81.

לתחום ציפורי, שהיה מוקף באדמות מתחום עכו, השתייכו גם הכפרים: בית חוביה (ח׳רבת חֻבַּיז)[46], מקום מושבם של כוהנים מבני משמר גמול, זְנִיתָה (ח׳רבת זְוֵינְתָה)[47] ולידו גַּעְתּוֹן (ח׳רבת גַּ׳עְתון)[48]. מיקומם של כפרים אלה צפונית לבקעת בית הכרם.

מן הצד המזרחי של תחום ציפורי יש לציין את מַשְׁכָּנָה כנקודת גבול בין ציפורי וטבריה. מקום זה זוהה עם חברת מסכנא, והוא נזכר במקורותינו[49] כיישוב המציין נקודת גבול: ״...לשנים שיצא אחד מטבריא ואחד מציפורין ופגעו זה בזה בהדא משכנא״. וכן: ״...והאי דמר, רבי לעזר זה אומר בטבריא וזה אומר בציפורי, באינון דהוון בהדא משכנא״... מלבד משכנה, שכנו יישובים נוספים מזרחית לציפורי. במרחק שלושה מיל מציפורי היתה גובתה ״דציפורין״ היא חֻפָּר (מַשְׁהַד)[50]. עפ״י המסורת נמצא במקום קברו של יונה הנביא[51]. מימי האמוראים, ישנן עדויות בדבר אופיה היהודי של גובתא[52].

דרומית לחפר ישנה שורת יישובים ביניהם ראני (א־רֵיחָה?)[53], אָבֵל (עינ אל קַאנַא?)[54] המקום ידוע באמת המים אשר היתה מצויה בו ואשר שימשה כמקור מים לשתייה ולחקלאות לסביבה הקרובה ולציפורי[55]. צפונה לחפר

46. ברייתא של משמרות הכוהנים, כב, ש׳ קליין, **ספר הישוב א,** עמ׳ 163.
47. ״בית זניתה״, ״אגר זניתה״ – תוספתא שביעית פ״ד, הי״א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 66); **ספר הישוב א,** עמ׳ 160.
48. ירושלמי שביעית פ״ו, לו ע״ג; ספר הישוב, שם.
49. ירושלמי ברכות סוף פ״ט, יד ע״ד; שם סנהדרין פ״ג, כא ע״א. **ספר הישוב א,** עמ׳ 107.
50. ירושלמי סוכה פ״ה, נה ע״א; (חפר) שם שביעית פ״ו, לו ע״ג; (גובתא) שם כלאים פ״ט, לב ע״ב. שינוי נוסח: בראשית רבה צח, יא. Hieronymus, Praefatio in Ionam (PL 25.C. 1118).
51. F.M. Abel, Le culte de Jonas en Palestine, JPOS, II p. 176 .
52. הע׳ 50 וכן ירושלמי מגילה פ״ג, עד ע״ב.
53. תוספתא ע״ז פ״ו (ז), ה״ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 470) (בשינוי נוסח). מ׳ אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית,** עמ׳ 134.
54. משנה עירובין פ״ח, ה״ז; תוספתא עירובין סוף פ״ט (ו) (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 150), ספר הישוב א, עמ׳ 1.
55. לעניין זה עיין מאמרו של צבי גורודצקי, ״עורק החיים של ציפורי״, **טבע וארץ שנה י״ט/5** (יולי־אוגוסט 1977), עמ׳ 226־229, ולהלן בספר.

ניתן למצוא את גאריס (ואולי הכפר עָרִיס, ח׳רבת כַּנַּא)[56]. דרומית מזרחית לכפר עָרִיס שכנו הכפרים עֵין תְּאֵנָה (עֵינְ אל־ג׳וז?)[57]. בעין תאנה חי רבי שמעון בן חלפתא, חכם מראשית תקופת האמוראים בדור האחרון של האמוראים שומעים על רבי חנינא ענתניה (מעין תאנה). לא הרחק ניתן למצוא את הר־תבור – מקום מפגשם של כמה גבולות.

הר תבור ואולי גם נצרת נכללו במחוז הילינופוליס (דבוריה)[58]. בירת מחוז זה היתה כפי הנראה דֶּבָּרִיתָה (דַּבְּרִיָּה) – הנזכרת בכתבי יוסף[59]. כאמור כלל מחוז זה את העיירה נָצְרַת. נצרת היתה מיושבת יהודים גם לאחר החורבן. משמר כוהנים בשם הַפַּצֵּץ היה במקום[60] וכן נמצאה כתובת קבורה ובה כתוב לאמור: ״סועם בר מנחם נוח נפש״[61], עדות על יישובה היהודי של נצרת בתקופת התלמוד.

כאן המקום להזכיר את דרך עכו־טבריה החוצה את תחום ציפורי. לאורכה שכנו יישובים אחדים ביניהם אֲבֵלִים (עִבְּלִין)[62]. במקום נמצאו שרידי בית כנסת וכן כתובת ארמית, אלה מעידים על ישיבת יהודים שם במשך כל תקופת האמוראים[63].

העיר שיחין (תל בֶּדַוִיָּה) שכנה אף היא לאורך דרך זו[64], במקום ישב משמר

56. **מלחמות** ג ו, ג; שם, ה, יא, ה; **חיי יוסף** עא; שם, עד.
57. ירושלמי תענית פ״ד, סח ע״א; קהלת רבה ג, ג. ועוד.
58. F. M. Abel, Géographie, II pp. 205, 347.
59. **מלחמות** ב, כא, ג; **חיי יוסף** סב; ועיין עוד דברי אסביוס במאה הרביעית: ״דבירה... גם כעת יש עוד כפר אחר של יהודים בהר תבור בגבול ציפורי״ **אונומסטיקון** עמ׳ 37, 375.
60. משמרות יח; **ספר הישוב א,** עמ׳ 163.
61. ספר הישוב א, עמ׳ 110; ש׳ קליין, **ארץ הגליל,** עמ׳ 122.
62. תוספתא עירובין רפ״א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 138); שם, מעשר שני פ״א, ה״ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 87); שם, נדה פ״ט, הי״ח. (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 652); ספר הישוב א, עמ׳ 1.
63. י׳ ברסלבסקי, ״כתובת בית הכנסת בעבלין״. **ידיעות החברה לחקירת א״י ועתיקותיה** ב (תרצ״ה), עמ׳ 10־13.
64. תוספתא שבת פי״ג (יד), ה״ט, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 129); **קדמוניות** יג, יב, ד, 337; Abel, Géographie I, p. 409; פרטים נוספים על שיחין והצעות נוספות לזיהויה עיין ז׳ ספראי, **פרקי גליל,** עמ׳ 69 ואילך.

הכוהנים מבני ישבאב חוצפית[65]. מעדויות שונות עולה כי שיחין היתה יישוב נכבד גם בתקופת האמוראים[66]. את תֶּרְעָן[67] ניתן למצוא צפונית־מזרחית לציפורי אף היא לאורך הדרך עכו־טבריה. מצפון לכביש זה משתרעת בקעת בית נטופה (סַהֲלֵ אל־בַּטוּף)[68] בין כפר מנדא אשר משם היה 'יששכר דכפר מנדי' הנזכר פעמים אחדות בספרות האמוראית[69], והאמורא ר' יוסי מנדאה[70] ובית נטופה (ח'רבת נַתִּיף)[71], הנזכרת במקורות תנאיים. ואולם יש להניח כי יהודים ישבו בה גם לאחר מכן[72].

בסביבתה הקרובה נמצא היישוב חורבת העמודים (אום אל עַמוּד), בו נמצאו שרידים של בית־כנסת וכן כתובת ארמית של בית הכנסת[73]. בדרומה של הבקעה שכנו היישובים רוּמָה (ח'רבת רוּמֶה) ורימון (רֻמַּאנֶה). על היותו של רומה יישוב יהודי במאות שלישית־רביעית ניתן למצוא עדויות במקורותינו[74], בעוד שרימון נזכרת בהם מן המאה השנייה[75].

65. משמרות יד, ספר הישוב א, עמ' 163.
66. **ספר הישוב א,** עמ' 155.
67. שיר השירים רבה, ו, ד.
68. משנה שביעית פ"ט, מ"ה; **חיי יוסף** מא (= מישור אסוכיס). על איזכורים נוספים של המקום, עיין **ספר הישוב א,** עמ' 24. F. M. Abel, op. cit. I., p. 409.
69. למשל ירושלמי ראש השנה פ"א, נז ע"א ועוד.
70. בבלי חולין נא, ע"א (עפ"י הנוסחאות העיקריות).
71. משנה שביעית, שם, שם; פאה ז, א; י' ברסלבסקי, **ידיעות** א (ד'). עמ' 22 ואילך; F. M. Abel, op. cit., I. p. 410.
72. משנה פאה פ"ז, מ"א והסוגיה בירושלמי שם. וכן ש' ספראי, שם, עמ' 154.
73. ספק אם יש לזהות את חורבת העמודים עם כפר עוזיאל בו ישבו משמרות כוהנים מבני אביה ועידו. משמרות ח, **ספר הישוב א,** עמ' 163. על הכתובת הארמית עיין י' נוה **על פסיפס ואבן,** (ירושלים, תשל"ח), עמ' 40-42. על החפירות במקום עיין L.I. Levine, Excavations at Ḥorvat ha-Amudim, Ancient Synagogues Revealed, (Jerusalem, 1979), pp. 78-81.
74. ירושלמי גיטין פ"ו, מח ע"ב; בבלי שם סז, ע"ב; תוספתא עירובין פ"ד, הי"ז. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 143); **מלחמות ג,** ז, כא.
75. תוספתא אהלות פט"ז, הי"ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 614); שם, מקואות פ"ו, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 658).

בחלקה הצפוני של הבקעה שכן היישוב קָנָה (ח׳רבת קָאנָא)[76], מקום הידוע לנו מפעולותיו של יוסף בן מתתיהו[76], בו אף ישב משמר כוהנים מבני אלישיב. כן נזכר המקום במעשה שאירע לרבי יוחנן. מעל לקנה נמצא הר עַצְמוֹן (גֶּבֶל א־דֵּיר דַּבָּה), אליו נסוגו המתקוממים מציפורי בהתקרב אליהם קסטיוס גאלוס וצבאו[77].

מעברו של הר עצמון לכוון צפון, משתרעת בקעת יָטְבָּת או יודפת שנפגעה בימי מלחמת החורבן. בסמוך לה היה המבצר יָטְבָּת (ח׳רבת גְ׳פַּאת), שבו התגונן יוסף בן מתתיהו מפני הצבא הרומאי במשך חודשים אחדים[78]. יודפת היתה נתונה במצור ועם כיבושה נהרסה, אך כעבור זמן מה נשתקמה שוב. לאחר ימי מלחמת בר־כוכבא ישב בה משמר כוהנים בשם מְיָמִין[79]. בשני התלמודים הירושלמי והבבלי מביאים מאמרים בשמם של כמה מאמוראי יודפת[80] מערבה מכאן נמצא הכפר כּוֹטָבָה (כַּוּבַּבּ?)[81], ממנו בא ר׳ דוסתאי[82] והכפר תְּמָרָתָה (תַּמְרָא) שעל שמו נקראים כמה מן האמוראים, כמו למשל ר׳ שילה[83].

צפונית מזרחית ליודפת שכנה העיירה עָרָבָּה (עַרַבָּה), הנחשבת לאחד מן היישובים החשובים שבגליל וכנראה שימשה כבירת תא מינהלי בימי הבית[84]. במקום זה ישב ריב״ז ור׳ חנינא בן־דוסא[85]. על ערב ישנן עדויות גם

76. **חיי יוסף** טז; יוחנן א, יא; ברייתא של משמרות כהונה יא. **ספר הישוב א,** עמ׳ 163; ירושלמי תרומות פ״ח, מו ע״ב.
77. **מלחמות ב,** יח, יא.
78. תוספתא נדה פ״ג, הי״א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 644); משנה ערכין פ״ט, מ״ו; **מלחמות ב,** כ, ו; ג, ז, ז; **חיי יוסף** לז.
79. **משמרות** ו, **ספר הישוב,** עמ׳ 163.
80. ירושלמי סוכה פ״ד, נד עג; בבלי מעילה יג, ע״ב ועוד. בדבר ניתוח טופוגרפי־היסטורי של המקום עיין ז׳ ספראי, **פרקי גליל,** עמ׳ 67-69.
81. פסיקתא דר״כ (מהדורת בובר, נט ע״ב).
82. פסיקתא רבתי טז. (מהדורת מאיר איש שלום, פב ע״ב), ועיין מדרש משלי פרשה יג. (בובר, עמ׳ 74), שם הגירסה היא ״ר׳ דוסתאי מבי ישבב״.
83. ירושלמי ראש השנה פ״ב, נח ע״ב; בבלי מגילה יח, ע״א (עפ״י נוסחאות עיקריות); **ספר הישוב א,** עמ׳ 98.
84. על ערב עיין משנה שבת פט״ז, מ״ז; חשמ״א ה, כג (בשינוי נוסח);

מתקופת האמוראים, כך למשל ידוע על שלושה מבני המקום שהיו קבורים בבית שערים ואחד מהם היה סוחר בשמים[86]. בערב ישבו כוהנים ממשמר פתחיה[87]. בקרבתה היו הכפרים מַפָּשָׁטָה (ח׳רבת מֶשְׁטָה?) אשר שימש מושב כוהנים מבני משמר חָרִים[88]. וכפר יוֹחַנָּה (דֵּיר חַנַּא) – מושב כוהנים מבני משמר יָכִין[89]. צפונית לבקעת יָטְבת־יודפת משתרעת סַכְנֵי ובה הכפר סכנין[90] אשר שימש כאחד ממבצריו של יוסף בן מתתיהו. מן המקורות עולה כי בכפר זה היה בית כנסת[91]. מן החכמים הידועים מסכנין יש למנות את ר׳ חנניה בן תרדיון מדור יבנה[92], את רבי יהושע בן המאה הרביעית שנחשב לאחד מגדולי בעלי האגדה בתקופה זו[93].

צפונית מערבית לסכני נמצא הכפר שַׁעַב עליו נכתב לעיל.

צפונית מזרחית לו שוכנת צַלָּמִין (ח׳רבת סַלאמֶה), הנזכרת בין ביצוריו של יוסף בן מתתיהו[94]. המקום נזכר בתקופת התנאים ואינו מובא בתקופת

מלחמות ב, כא, ז. על אפשרות היותה בירת תא מינהלי עיין ז׳ ספראי, **פרקי גליל**, עמ׳ 90; מ׳ אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של א״י**, עמ׳ 136; ש׳ ספראי, הגליל והגולן שם, עמ׳ 156.

85. על ריב״ז עיין ירושלמי שבת ספט״ז טו סע״ד; על ר׳ חנינא בן דוסא – ב״ר י, ח; **ספר הישוב** א, עמ׳ 123.

86. מ׳ שובה וב׳ ליפשיץ, **בית שערים** ב, (ירושלים, תשכ״ז) מס׳ 46, 51, 79.

87. ברייתא של משמרות הכוהנים יט; **ספר הישוב א**, עמ׳ 163.

88. משמרות ג. ספר הישוב, עמ׳ 163.

89. משמרות כא.

90. תוספתא נדה ספ״ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 644); תוספתא תענית פ״א, הי״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 216); חיי יוסף נא; מלחמות ב, כ, ו; ספר הישוב א, עמ׳ 15, 112.

91. ירושלמי מגילה פ״ד, עה ע״ב.

92. למשל סנהדרין לב, ע״ב ועוד.

93. ירושלמי הוריות פ״ג, מח ע״ג ועוד. על חכמים ואישים אחרים מסכנין עיין ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 86. שם גם על פרנסתם העיקרית של בני המקום שנתבססה על החקלאות.

94. **חיי יוסף** לז; **מלחמות ב**, כ, ו.

האמוראים[95], למרות שניתן להניח כי היישוב התקיים גם במאות השנים שלאחר מלחמת בר־כוכבא[96]. במקום היה משמר כוהנים ממשמר דליה[97].

בגבול **הדרומי** של תחום ציפורי נמצא היישוב גְּבָתָה (גְ׳בַּאתַא)[98]. בו נמצאו קברים עתיקים מתקופתנו[99] משם עברה הדרך את מַהֲלוּל (מַעֲלוּל). בסביבתה היתה מצבה רומאית (קַצְרַ אַ־זִיר)[100] המקום נמנה על אחוזותיו של רבי יהודה הנשיא[101] לאחר מהלול באה עַיְתַלוֹ (עַלוּת), מקומם של משמר הכוהנים ממשמרת שְׁעוֹרִים[102].

ממזרח לדרך זו (מצפון לדרום) שכנו שני יישובים – יָפִיעַ (יַאפַא) וְגִנֶּגַר־גִּנִּיגַר. את יפיע ביצר יוסף בן מתתיהו והוא מתארו כ״כפר הגדול ביותר אשר בגליל״. במקום נמצאו שרידים של בית כנסת עתיק, מן המאות שלישית־רביעית[103].

גניגר נזכרת בזיקה למעשיו של רבי יוחנן בן נורי, כלומר במחצית המאה השנייה, אבל היישוב התקיים גם בימים שלאחר מכן[104].

דרומית לגניגר קיים יישוב בשם טַרְבַּנְת (ח׳רבת טַרְבַּאנֶה) והוא נזכר במקורותינו בקשר לסיכסוך שהיה בין, ר׳ שמעון ספרא דטרבנת שחי

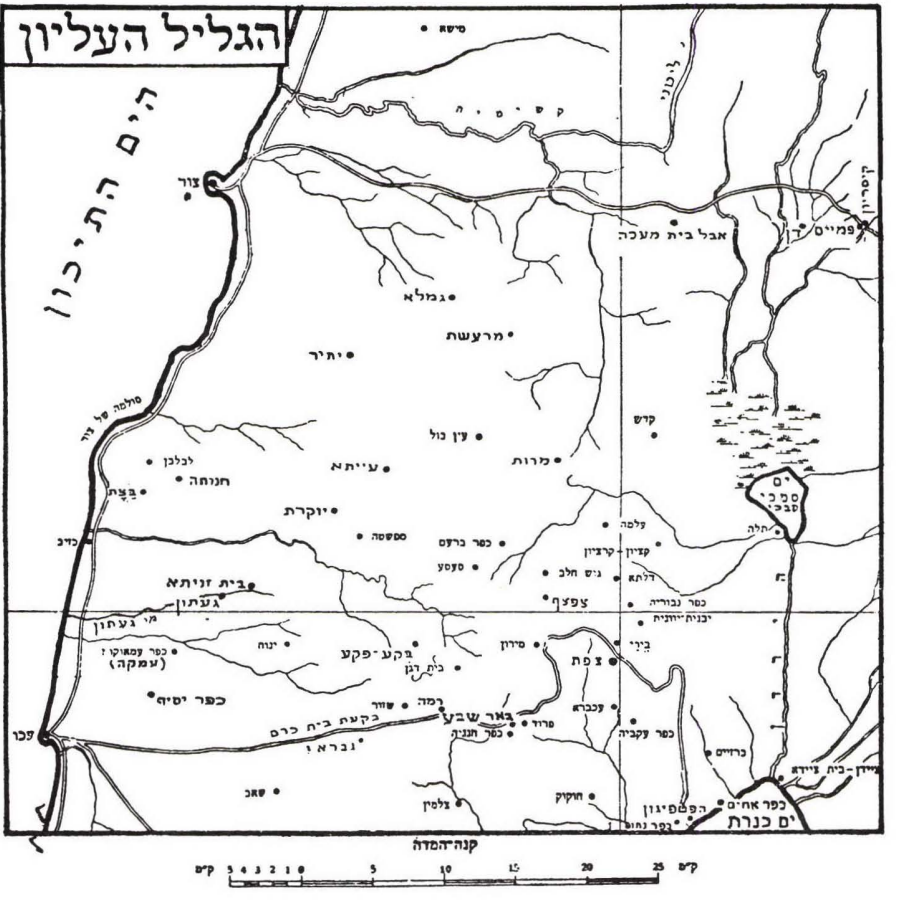
95. משנה כלאים פ״ד, מ״ט; שם יבמות פט״ז, מ״ו; תוספתא פרה פ״ט (ח׳), ה״ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 637) – נזכרת ׳יורדת הצלמין׳ והכוונה היא כנראה לנחל או למעיין הזורם ליד צלמין.
96. ש׳ ספראי, **הגליל והגולן**, שם עמ׳ 157.
97. משמרות כג. **ספר הישוב א**, עמ׳ 163.
98. אסביוס 9, 70, .On.
99. מ׳ אבי יונה, שם, עמ׳ 133.
100. ירושלמי מגילה פ״א, ע ע״א. במקור זה מזוהה מהלול עם נהלל.
101. ירושלמי חלה פ״ד, ס ע״א (לפי נוסחאות עיקריות).
102. תוספתא נדה פ״א, ה״ט, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 642); משמרות ד. **ספר הישוב א**, עמ׳ 163.
103. **מלחמות ב**, כ, ו. חיי יוסף מה; מ׳ אבי יונה, שם, עמ׳ 133. ש׳ ספראי, שם. עמ׳ 152; ג׳ פרסטר, ״לפסיפס בית הכנסת ביפיע״, **ידיעות החברה לחקירת א״י ועתיקותיה, לא** (תשכ״ז), עמ׳ 218-224, וכן ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 57.
104. ירושלמי כלאים פ״ד, כט ע״ב. על איזכורים נוספים בהם מופיע ר׳ יוחנן בן נורי בזיקה לגניגר, עיין ספר הישוב א, עמ׳ 34.

במחצית המאה השלישית, ובני עירו, בנושא דרכי ההוראה[105]. בכוון מערב לכביש האמור הובילה דרך למקום בשם סִימוֹנְיָה (ח׳רבת סַמוּנְיֶה)[106]. מן המקורות העבריים של סוף המאה השנייה וראשית השלישית עולה כי היישוב היה קטן למדי. זאת למדים מבקשתם של בני המקום מרבי שימנה עבורם אדם אחד שיהא, ״דרשן, דיין, חזן, סופר ומשנה (מלמד משנה) ועושה כל צרכינו״[107]. בתל סימוניה נתגלו עתיקות וביניהן בית כנסת מימי האמוראים[108]. מערבה מסימוניה ובהמשך הדרך שכן היישוב הקרוי בֵּית־שָׁעָרִים (א־שֵׁיח אַבְּרֵיךְ) המצוי בקצה תחומה של ציפורי. בימי יוסף בן מתתיהו היה שם מרכז האחוזות בעמק, אותן ירשה בֶּיְרִינִיקִי בתו של אגריפס מבית הורדוס[109]. בימי רבי שימשה בית שערים לזמן מה כמקום מושב הסנהדרין[110]. רבי יהודה הנשיא נקבר במקום[111]. שרידים של בית־כנסת נתגלו בבית שערים וכן בית קברות יהודי מרכזי מן המאות ג, ד, אשר שימש את תושבי הארץ והתפוצות[112]. בית שערים סבלה מאוד כפי

105. ירושלמי מגילה פ״ד, עה ע״ב.
106. חיי יוסף כד.
107. ירושלמי יבמות פי״ב, יג ע״א. כן נזכרת סימוניה בירושלמי כלאים פ״ב, כח ע״ב; שם מגילה פ״א, ע ע״א. איזכורים נוספים מובאים ב**ספר הישוב** א, עמ׳ 111־112. בזמן הבית לעומת זאת היתה סימוניה בית טופארכיה (תא מינהלי). ראה ז׳ ספראי, **גבולות ושלטון** פ״ו; הנ״ל, **פרקי גליל**, עמ׳ 55 ואילך.
108. ב׳ מייזלר, ״שמרון־סמוניה״, **ידיעות החברה לחקירת א״י, שנה א** (תרצ״ג־תרצ״ד), חוברת ד, עמ׳ 1 ואילך.
109. **חיי יוסף** כד; תוספתא סוכה פ״ב, ה״ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 193) ועוד.
110. סנהדרין לב, ע״ב; ראש השנה לא, ע״ב.
111. כתובות קג, ע״ב.
112. עיין בדוחות על חפירות בית שערים שנתפרסמו בשלושה כרכים (ירושלים, תש״ה־תשל״ב). וכן המבוא של ב׳ מזר (מייזלר) בבית שערים א, (ירושלים, תשי״ח), עמ׳ 10־13. על ריכוז המקורות של בית שערים עיין **ספר הישוב א** עמ׳ 18. על ריכוז המקורות לאחר החורבן עיין ש׳ ספראי, ״בית שערים בספרות התלמודית״, **ארץ ישראל ה** (תשי״ט), עמ׳ 206־212, וכן ז׳ ספראי, **פרקי גליל**, עמ׳ 50־54; ש׳ קליין, **ארץ הגליל**, עמ׳ 203 ואילך. עוד עיין ב׳ מזר, ״אילין דקברין בבית שרי״, בתוך: **חפירות ותגליות – מסות בארכיאולוגיה של ארץ ישראל**, (ירושלים,

מתוך: ש׳ קליין, ארץ הגליל מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד (ירושלים, תשכ״ז[2])

באדיבות: הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים

הגליל העליון
הים התיכון
קנה־המדה
ק"מ 5 4 3 2 1 0 5 10 15 20 25 ק"מ
צור
משש
קסיסת
ליטני
פמיוס
אבל בית מעכה
גמלא
מרעשת
יתיר
מלחה של צור
עין כול
מרות
קדש
לבלבן
חנוחה
עייתא
בצת
יוקרת
כדש
ספסופה
כפר ברעם
עלמה
קצרין־קרצין
מעמע
גיש חלב
צפצף
כפר נבוריה
בית זניתא
געתון
מי געתון
כפר עמוקה (עמקה)
ינוח
בקעת־פקע
סירין
בית רען
צפת
כפר יסיף
רמה
שחר
באר שבע
עכברא
בקעת בית כרם
נברא
כפר חנניה
כפר עקביה
כרזיים
עכו
שעב
נלמין
חוקוק
כפר אחים
הפטיגון
ים כנרת

הנראה בימי המרד נגד גאלוס באמצע המאה הרביעית, כי לאחר מרד זה השרידים מן המקום הם מעטים[113].

מצפון לבית שערים מצויים יישובים אחדים, ביניהם הכפר חִוְרָיָה (אל־חַוַארַה)[114]. על שמו של המקום קרויים כמה מן החכמים[115]. יישוב אחר הוא בית לחם צוֹרַיָה (בית לֶחֶם)[116], במקום התיישבו לאחר החורבן כוהנים ממשמר מַלְכִּיָה[117] ובו נמצא שבר כתובת קבר אולי של יהודי[118].

מערבה יותר שוכן היישוב עַרַבְסְקוּס (קַצַקַץ או קסקס), מקום מושבו של רבי מאיר[119] לידו היה היישוב טְבָעוֹן (טַבַּעוּן)[120]. במקום היה בית־כנסת[121].

3. הדרכים לציפורי וממנה

הדרכים בארץ בכלל ובגליל בפרט ניתנים לשחזור כל־שהוא מתוך עיון במקורות ספרותיים מחד, כגון: כתבי יוספוס ובמיוחד מן החיבורים 'חיים' ו'מלחמות', מקורות המשוקעים במשנה, במדרש ובתלמודים, והאונומסטיקון של אסביוס. ומאידך, ממצאים שונים שנתגלו במהלך הזמנים, ביניהם אבני המיל שנמצאו לאורכם של הכבישים, וכן ממפת פויטינגר – היא מפת הדרכים של האימפריה הרומית שעליה ידובר להלן.

תשמ"ז), עמ' 121־134. על הזיקה שבין ציפורי ובית שערים, עיין י. נאמן, "ציפורי ובית שערים – מידת הזיקה שביניהן", **סיני קג,** (תשמ"ט), עמ' ק־קז.

113. ב' מזר, בית שערים א, עמ' 18.

114. ירושלמי מגילה פ"א, ע ע"א; **ספר הישוב** א, עמ' 43.

115. כמו למשל זעירא (זעירי) דמן חבריא, חולין יב, ע"ב; ב"ר ו, א, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 40); פסיקתא רבתי ט"ו (מהדורת מא"ש, סו ע"א), ועוד; ש' קליין, **ארץ הגליל,** עמ' 121־122.

116. משנה כלים, פ"ב, מ"ב; ירושלמי מגילה פ"א, ע ע"א.

117. משמרות ה, **ספר הישוב א,** עמ' 163.

118. מובא ב**ספר הישוב א,** עמ' 15.

119. תוספתא עירובין פ"ט (ו'), ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 148); בבלי עירובין כט, ע"א. **ספר הישוב א,** עמ' 124; יתכן וממקום זה היה החכם רבי יצחק קסקסאה בן המאה השלישית. עיין ברכות נא, ע"א. וכן ש' קליין, **ארץ הגליל,** עמ' 122 ושם הע' 20.

120. משנה מכשירין פ"א, מ"ג.

121. תוספתא מגילה פ"ב, ה"ה (מהודרת צוקרמנדל, עמ' 223).

על אלה יש להוסיף 'שיקולים שבהגיון', כך למשל יש להניח שכל מרכז צבאי רומאי חשוב היה בסמוך לכביש אשר היה מחובר אל מרכזים אחרים. כלומר, אם ידועים לנו מקומות המצאותם של מרכזים צבאיים רומיים חשובים, יש לחשוב על המצאותן של דרכים בסמוך להם.

כללית ישנם מספר גורמים בסיסיים המשפיעים על יצירת דרכים[1]:

א. התנאים הגיאוגרפיים הטבעיים: פני קרקע, סוג הקרקע, נחלים ומקורות מים, אקלים וצמחיה.

ב. התנאים הגיאוגרפיים – הישוביים: מקומם של היישובים וצפיפותם.

ג. הגורם הכלכלי: כלומר, מידת כדאיותה הכלכלית של בניית דרך.

ד. מסגרת הארגון המדיני וצורתו: על פי גורם זה נקבעים היעדים של רשת־הדרכים, ונבחרים התוואים העיקריים.

ה. האזור הגיאוגרפי: עובדת היותה של ארץ ישראל צומת בין המרחב הסורי־מיסופוטמי, מצרים, מרחבי צפון ערב והים התיכון, גרמה לכך שדרכים רבות בארץ הפכו לנתיבים בינלאומיים.

ו. צורות התחבורה והרמה הטכנולוגית הכתיבו את סוגי התוואי, את מבנה הדרך ואת מידותיה.

רשת הכבישים שנבנתה ע"י הרומאים בארץ ישראל ניתנת לחלוקה לארבע קבוצות עיקריות[2]:

א. כביש החוף המתחיל באנטיוכיה ומסתיים באלכסנדריה, עובר דרך צור – פטולמאיס (עכו) – קיסריה – אפולוניה – יפו – יבנה – אשקלון – עזה.

1. לעניין זה עיין מאמרו של י' רול, "מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל", **קדמוניות ט** (תשל"ו), עמ' 38 ואילך. ראה בהמשך ספרות נוספת לנושא הנדון.

2. מ' אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית**, עמ' 85 ואילך; י' רול, שם עמ' 43. חלוקה זו נעזרה בחיבורו של P. Thomsen, Die römischen Milensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palaestina ZDPV, XL(1917), 15-20, 33 etc.
לפרוט נוסף של כבישי הרוחב עיין אצל מ' אבי יונה, שם, עמ' 85-88.

ב. הציר קיסריה – אנטיפטריס – דיוספוליס (לוד) – אלבתרופוליס (בית גוברין) – חברון – באר־שבע.

ג. הכביש שלאורך פרשת המים, דיוקיסריה – לגיו – ניאפוליס (שכם) – ירושלים – חברון – באר שבע או ממשית.

ד. הכביש שלאורך בקעת הירדן מפאניאס לסקיתופוליס (בית שאן), ומשם כנראה עבר הכביש לאורך הגדה המזרחית של הירדן והכנרת, ומסקיתופוליס לניאפוליס או לירושלים דרך יריחו.

אל צירי האורך של רשת דרכים זו היתה רשת נוספת של צירי רוחב. רשת הכבישים הרומיים כולה הגיעה לשיא התפתחותה בשליש הראשון של המאה השלישית לסה"נ (לערך ג"א תתק"ס־תתק"צ). את צירי הרוחב ניתן לחלק ל־9 דרכים עיקריות:

1. צור – פאניאס – דמשק.

2. פטולמאיס – דיוקיסריה – טבריה ומשם לגדרה ולבוסטרה (בצרה) שבדרום סוריה.

3. קיסריה – לגיו – סקיתופוליס ומשם לפלה ולגרסה.

4. קיסריה – שומרון – ניאפוליס – קוּרַאי ומשם לפילאדלפיה.

5. אנטיפטריס – גופנה – יריחו.

6. יפו – דיוספוליס – בית חורון – ירושלים – יריחו ומשם לחשבון.

7. דיוספוליס – ניקופוליס (אמאוס) – ירושלים.

8. אשקלון – אלבתרופוליס – ירושלים.

9. עזה – באר שבע – ומשם למלחתה או לממשית.

יש לציין כי בנקודות המפגש שכנו צמתים חשובים כמו: סקיתופוליס, לגיו, קיסריה, ניאפוליס, דיוספוליס, אלבתרופוליס, חברון ויריחו[3].

3. לצורך תיאור רשתות הכבישים כפי שתוארו יש להעזר במפות הכבישים המשורטטות בספרו של ש' ייבין, **מלחמת בר־כוכבא**, עמ' 95; מ' אבי־יונה שם, עמ' 84; Avi-Yonah, IEJ (1950-51) p. 57 י' רול, שם, עמ' 39 ועוד.

ערים ראשיות אלה שימשו כנקודות מוצא למדידת המרחקים. על כך למדים מאבני המיל שנתגלו בארץ[4].

אבני מיל אלה והכתובות שעליהן משמשות מקור חשוב לחקר תולדותיה של רשת התחבורה הרומאית. הן מעידות על זמן סלילת הדרך ועל סוללו[5]. מדובר באבנים העשויות בד"כ אבן־גיר שגובהן נע בין 150־250 ס"מ. צורתן אחידה: בסיס רבועי ועליו גליל אשר קצותיו מעוטרים לפעמים בכרכוב. על הגליל חקוקה כתובת, המודגשת בצבע אדום. להרבה מן הכתובות שני חלקים: החלק הרשמי עליו חקוקים שמו ותואריו של הקיסר שבימיו נסלל או תוקן הכביש. חלק זה כתוב לאטינית – היא השפה הרשמית. בחלק השני מצוינים השם והמרחק של העיר הראשית שממנה יצא הכביש.

בימי אדריאנוס קיסר החלו לכתוב חלק זה בשפה היוונית – שהיתה השפה המדוברת. מנהג זה הפך להיות לקבוע מימי שלטונו של מארקוס אורליוס.

קיים מקור חשוב נוסף ללימוד הנושא של רשת הכבישים באימפריה הרומית, הכוונה היא למפה הנושאת את שמו של קונראד פויטינגר[6], אשר רכש אותה בראשית המאה הט"ז. מפה זו צוירה בידי נזיר אלמוני מקולמאר שבצרפת במאה הי"ג והיא כנראה העתקה של מפה שצוירה במאה ה־ד לסה"נ, בחלקה היתה מבוססת על נתונים מתקופה קדומה יותר. במפה מתוארות כל ארצות האימפריה הרומית מבריטניה וספרד באזור מערב ועד הודו במזרח. יש בה תיאור מפורט למדי של רשת הכבישים של האימפריה הרומית וכן שמותיהן של הערים והתחנות החשובות תוך ציון המרחק

4. י' רול, שם, עמ' 48.
5. לסוגיה זו עיין, M. Avi-Yonah, "The Development of the Roman Road System in Palestine", IEJ,I (1950-51) pp. 54ff, הנ"ל, **גיאוגרפיה־היסטורית**, עמ' 81; לתיאורן של אבני המיל עיין עוד, P. Thomsen op. cit pp. 9-12.
6. על מפה זו ראה מאמרו של ישראל פינקלשטיין, "הערות גיאוגרפיות־היסטוריות לתיאורה של א"י במפת פויטינגר" (Tabula Peutingeriana), **קתדרה ח** (תשל"ח) עמ' 71־79; י' רול, שם, עמ' 41 ואילך.

שביניהן. גם א״י נכללת במפה זו, תוך הדגשות של תוואי הכבישים, ושמות הערים החשובות[7].

במקורות ניתן למצוא כמה רמזים ברורים בכל הקשור לשימוש שנעשה בכבישים אלה. דרכם עברו דרך משל העולים לרגל לירושלים בימי החגים. ואמנם כך אנו קוראים בתוספתא שקלים[8]: ״בחמשה עשר בו (באדר) שלוחי בית דין יוצאין ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות שחלחלו מן הגשמים פרק למועד סמך לעולי רגלים, כדי שיהו מתוקנין בשלשה רגלים אילו״.

במכילתא דרבי ישמעאל[9], ריב״ז אומר לאנשי מעון שביהודה: ״...לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי רגלים, הרי אתם מתקנין את הבורגסין (מגדלים) ואת הבורגנין לעולי לכרכי מלכים״.

שימוש רב בדרכים נעשה למעבר הגייסות הרומאים מאזור לאזור. יוספוס מספר על מעבר כזה באזור הגליל[10]. מסופר שם על סלילתו של כביש תוך התקדמותו של אספסיאנוס וצבאו לעבר יודפת: ״שלח לפניו חיל רגלים ורוכבים לישר את הדרך העולה שמה, כי היתה דרך מלאה אבנים וקשה היה ללכת בה ברגל ורוכבי הסוסים לא יכלו לעבור בה כלל. לקץ ארבעה ימים כלו האנשים את עבודתם ובקעו מסילה רחבה למעבר אנשי־צבא״. ומקור נוסף מיוספוס[11]: ״סוללי הדרכים אשר נועדו להסיר מכשול מדרך הצבא

7. על החסרונות המצויים במפה עיין י׳ פינקלשטיין, שם, עמ׳ 72 ואילך.
8. פ״א, ה״א (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 173), למקורות נוספים בעניין זה עיין ש׳ ספראי, **העליה לרגל בימי בית שני** (1965) עמ׳ 110 ואילך.
9. מסכתא בחדש, פרשה א, (מהדורת הורביץ־רבין, עמ׳ 203־204) ובבבלי שבת לג, ע״ב, מחלוקת חכמים על מעשיהם של הרומיים. ״פתח ר׳ יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהן של אומה זו; תקנו שווקים, תקנו גשרים, תקנו מרחצאות״ וגו׳.
על המילה ״בורגין״, עיין במילונו של I. Levy, Wörter buch über die Talmudim und Midraschim, I, (Berlin-Wien, 1924). ערך בּוּרְגִּין המפרש Burg – בירנית, מצודה, Hütte– סוכה וכד׳,; ערוך השלם, ערך בַּרְגָּנָן, מפרש – בתים קטנים מחוץ לעיר, כדי למכור בהם מזונות לעוברי אורח.
10. **מלחמות ג,** ז, ג. ועיין ירון דן, ״המינהל הביזאנטי בא״י״, בקובץ **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** (תשמ״ב), עמ׳ 409־410.
11. שם, ג, ו, ב.

ולישר את ההדורים וגם לחצוב את היערים העוצרים את הצבא במסעו, למען אשר לא ייעף הצבא מקושי הדרכים".

דרכים אלו היו גם דרכי המסחר, והם קישרו בין הכפרים ובין הערים. כלי התחבורה המסחריים היו בדרך כלל החמור או הגמל. ובמקורות נזכרות השיירות בשם "החמֶרֶת" ו"הגמֶלֶת"[12].

12. עיין ז' ספראי, "לשאלת המבנה המרחבי של היישוב בגליל בתקופת המשנה והתלמוד", **ארצות הגליל**, בהוצאת החברה למחקר מדעי־שמושי, (אוניברסיטת חיפה ומשרד הבטחון, 1983) עמ' 269-288 (להלן ז' ספראי, המבנה המרחבי). במאמר זה מובא גם הפרוט בדבר רשתות הדרכים הכפריות שבגליל התחתון (והעליון), ביניהן יש להזכיר:

א. רשת הדרכים הקדומות באזור ח'רבת עמודים (גליל תחתון): 1. תורען. 2. עמודים. 3. נמרין (ח'רבת נמר). 4. משכנה (ח'רבת משכנה). 5. בעינה. 6. עיילבו (עילבון).

ב. רשת הדרכים הקדומות באזור ערב: 1. ערב (ערבה). 2. דיר חנה (כפר יוחנה?). 3. צלמון (ח'רבת צלמון). 4. מעריה (מרר). 5. עיילבו (עילבון).

ג. רשת הדרכים הקדומות באזור כבול (הגליל התחתון המערבי. 1. אבלים (אעבלין). 2. תמרה. 3. רויס. 4. דמון (א־דמון). 5. כבול. 6. אל בירוה. 7. כוכב (כאוכב).

מבין מערכת הכבישים שבגליל יש להזכיר: **ציפורי:** ממקום זה היו כבישים לטבריה, לעכו, ללגיו, לעמק יזרעאל (דרך עפולה של היום), לבית שאן וכן כביש לערב. **טבריה:** לאגן הכנרת יורדים שלושה כבישים הנפגשים ליד חרבת משכנה (בצומת גולני של היום, ירושלמי ברכות פ"ט, יד ע"ד; ירושלמי סנהדרין פ"ג, כא ע"א). הכוונה לכבישים מגדל־משכנה, טבריה־משכנה ובית ירח־משכנה. כבישים אלה מסייעים ליצירת קשר בין טבריה ועמק עכו. כן היה כביש מטבריה לציפורי וכביש נוסף טבריה־הלנופוליס (כפר־כמא) – אכסל לעמק יזרעאל, נוסף לאלה היו לטבריה כבישים לסוסיתא, לצפון בקעת הירדן ולסוריה, לבית צידה ודרכה לסוריה, וכן כביש בכיוון דרום שהגיע לערים הנוכריות גדרה ובית שאן. כביש נוסף הוא זה העובר מעכו דרך בקעת בית הכרם לכורזין.

יפה קבע ז' ייבין בכותבו כי ה"דרכים הבין עירוניות והרחובות שבתוך הערים הינם **עורקי חיים** שלהן. באשר אלה משמשים מעבר ממקום למקום ובהם עוברת תנועת התושבים לצרכיהם השונים". עבודת

במשנה דמאי נאמר[13]: "החמרים שנכנסו לעיר, אמר אחד שלי חדש ושל חברי ישן, שלי אינו מתוקן ושל חברי מתוקן אינן נאמנין. ר' יהודה אומר נאמנין". מתוארת כאן הולכת תבואה באמצעות חמורים ממקום למקום, ונראה שמצב זה היה מקובל למדי שהרי על החמרין המוליכים סחורתם שומעים ממקורות נוספים. בתוספתא ב"מ פ"ג, הכ"ה[14] נאמר: "היו חמרין מבקשין יין ושמן, לא יאמר להן לכו אצל פלוני והוא לא מכר יין ושמן מעולם"...

ידיעה מאלפת הקשורה בציפורי מצויה בירושלמי[15]: "ועוד דסלקון חומרייא מן ערב לציפורין ואמרין, כבר שבת ר' חנינא בן דוסא בעירו". מקור זה מלמדנו כי מוצאם של החמרין היה מציפורי, העיר המרכזית של הגליל, אליה היו חוזרים לקראת השבת. ידיעה אחרת ה'משיחה לפי תומה', מגלה לנו מה היתה התווית הדרך שמן הגליל (וכנראה הכוונה לציפורי שהיתה כאמור העיר המרכזית) צפונה. בתוספתא דמאי נאמר[16]: "הלוקח מן החמרת בצור ומן המוגירות בצידון פטור, מן המוגירות בצור ומן החמרת בצידון חייב... ר' יהודה אומר החמרת היורדת לכזיב חייבת מפני שחזקתה מן הגליל. וחכמים אומרים הרי היא בחזקתה פטורה, עד שתיוודע לך מהיכן היא". מסלול הדרך של החמרים המצויין כאן הוא אפוא גליל (ציפורי) – כזיב – צור – צידון. היו גם מסלולים נוספים של שיירות החמרים למשל:

דיסרטציה, **סקר יישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות**, (תשל"א), עמ' 132.

13. פ"ד, מ"ז, והשווה ירושלמי דמאי פ"ד, כד ע"ב.
14. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 378), והשווה בבלי שם נח, ע"ב. מקורות נוספים לענייננו לקוחים מבראשית רבה, פ"ח, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 57) – "אמר ר' חמא בר' חנינא: משל למדינה (יישוב) שהיתה מסתפקת מן החמרים"... במשנה כתובות, פרק ה, מ"ו נזכרים החמרים שעליהם לקיים מצות עונה (עפ"י הנאמר בשמות כא, י – "ועֹנתה לא יגרע") פעם בשבוע ואילו הגמלים די להם פעם בחודש, בשל היותם נודדים עם גמליהם למקומות מרוחקים יותר. ראה בבלי, כתובות סא, ע"ב.
15. ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ג; שם תענית פ"ד, סז ע"ג; ב"ר י, ח, (תיאודור־אלבק, עמ' 84) ועוד.
16. פ"א ה"י (הי"א) (מהדורת ליברמן, עמ' 64; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 45). השווה ירושלמי דמאי פ"א, כב ע"א.

מציפורי ללגיו, אכסל, הלנופוליס וערב. וממקומות אלה המשיכו השיירות למקומות נוספים כמו בית שערים, עמק יזרעאל ועוד. תוואי אחר של מסע באזור הגליל מצוי בכתבי יוספוס. מדובר בפרשת מסעם של השליחים מירושלים בדרכם צפונה. שליחים אלה פעלו נגד יוסף מבלי להכנס איתו למאבק גלוי[17] לפי התיאורים אצל יוספוס, עוברים השליחים במקומות הבאים: כסלות (אכסל), יפה (יפיע), ציפורי, שיחין, ערב וטבריה[18].

עתה, נוכל להשלים את תמונת הדרכים לציפורי וסביבתה ביתר פרוט. כללית יש לומר, כי לציפורי היו דרכים לטבריה, לעכו, ללגיו, לעמק יזרעאל (דרך עפולה של היום), לבית שאן ולערב[19]. מכתבי יוספוס עולה שהתחבורה לציפורי ולטבריה עברה דרך אזור התבור (דברת אכסל)[20].

הכביש העיקרי שעבר דרך ציפורי הוא כביש עכו־טבריה[21], שעבר דרך אֶבֶלין והמשיך אל דרום בקעת בית נטופה, ומכפר "שַׁבְּתַיי או שובתי, דרומית־מזרחית לגובבתא דציפורי, נתפצל לשתי זרועות: האחת עברה דרך מַשְׁכָּנָה (צפונית מערבית לקיבוץ לביא)[21א]. ובית מָעוֹן (מערבית לטבריה), והזרוע השנייה עברה דרך ואדי פֶּגָ'אס. לאורך כביש זה נתגלו שתי אבני מיל:

17. על פרשה זו עיין **חיי יוסף,** פרקים מח־סג; **מלחמות ב,** 626־631.
18. כסלות – **חיי יוסף,** מד, ציפורי – שם, מה, טבריה – שם, נג ואילך. עיין ז׳ ספראי, **פרקי גליל,** (תשמ"ה) עמ׳ 188־189.
19. ז׳ ספראי, **המבנה המרחבי,** עמ׳ 283. על הכביש ציפורי–ערב עיין גם ז׳ ספראי, **פרקי גליל,** עמ׳ 60. מערב היו הסתעפויות לכפר חנניה, בקעת בית הכרם והגליל העליון. להשלמת תמונת הכבישים בגליל עיין הערה 12 לעיל.
20. **חיי יוסף,** כו, סב; המרחק ציפורי–כסלות עפ"י אסביוס, אונומסטיקון, מס׳ 59, 114 הוא 8 מיל, ומציפורי לתבור 10 מיל (מס׳ 500), ועיין ז׳ ספראי, **גבולות ושלטון בא"י בתקופת המשנה והתלמוד,** עמ׳ 203. וכן, M. Noth, Die topographischen Angaben im Onomastikon des Eusebius, ZDPV (1943), ss. 42ff.
21. הוא מתואר אצל P. Thomsen, op. cit, xxvii pp. 68ff, וכן מ׳ אבי יונה, **גיאוגרפיה־היסטורית,** עמ׳ 85־86 M. Avi-Yonah, Map of Roman Palestine, QDAP,V (1936)p. 179.

21א. משכנה היתה מקום יישוב הנמצא באמצע הדרך ציפורי–טבריה, עיין ירושלמי ברכות פ"ט, יד ע"ד.

המיל החמישי מעכו בדַבַּת אלְ חַ׳אן מן השנים 137/8 לספה״נ[22], המיל הי״ג מציפורי בבַאב אלְ ח׳רוּק[23]. מימיו של קאראקאלה (שנת 213). מקורותינו מציינים כי לאורך כביש זה היו בורגנין[24], וכן נמצאו בדבת אל ח׳אן ובמשכנה, שרידים של תחנות דרך[25].

כביש נוסף מציפורי הוא זה שעבר דרך עַיְתַּלוֹ (צפונית־מערבית לנצרת), מהלול (מַחַלוֹל) (צפונית מגבתא), גבת, שריד (דרומית לגבת) ללגיו ומשם דרך ואדי־עַארָה לקיסריה.

אבני מיל נמצאו בשריד, אחת מהן מימיו של אדריאנוס ואחרת המסמנת ששה מילים מלגיו[26]. הכביש בלגיו הצטלב עם כביש שיצא מחיפה, עבר לרגלי הכרמל, גבע, לגיו. כן נמצאו אבני מיל בואדי עארה, אך ללא כתובות[27].

שלא כדעת אבי־יונה (הע׳ 25), הגורס שכביש לגיו־ציפורי עבר כמעט בקו ישר, גורס מ׳ הקר[28], כי בין עמק הקישון ובין הגיא של נחל ציפורי (ואדי־אל־מליק) מפריד רכס היורד מהרי נצרת מערבה ויוצר מדרונים תלולים לדרום ולצפון. בשל כך, עקף הכביש רכס זה מצדו המערבי.

22. Iliffe, Greek and Latin Inscription in the Museum, QDAP II (1933), p. 120. A Saarisalo, JPOS IX p. 33: Jpos X.p. 7.
23. M. Avi-Yonah, Newly Discovered Latin and Greek Inscriptions, QDAP 12 (1946) p. 96 no. 12.
גם ש׳ ייבין, **מלחמת בר כוכבא**, עמ׳ 94, הולך בעקבות אבי־יונה וטוען כי הכביש מציפורי לכפר עותני (לג׳ון), נסלל בימי אדריאנוס. ועיין עוד י׳ רול, שם, עמ׳ 41. כביש זה נמשך גם דרומה, וסייע לרומיים בהתקדמותם.
24. ירושלמי, עירובין פ״ה, כב ע״ב.
25. אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית**, עמ׳ 86.
26. M. Avi-Yonah, QDAP XII pp. 96-97, Ibid. IEJ (1950-51) p. 59.
27. P. Thomsen, op. cit. XXIX, pp 69ff.
28. ״כביש רומאי לגיו־ציפורי״, **ידיעות** כה (תשכ״א) עמ׳ 181־182. על סקר כבישים בגליל התחתון עיין י׳ טפר וי׳ שחר, **יישובים יהודיים בגליל ומערכות המסתור שבהם** (תשמ״ה). עמ׳ 128־137. על כביש לגיו־ציפורי עיין שם עמ׳ 134־135.

בעוד ש׳ ייבין[29] טוען כי הכביש לגיו־ציפורי נסלל **בימי** מלחמת בר־כוכבא ו״תכליתו היתה להקל את תנועתם של הצבאות הרומיים עם הכנעת הגליל״... מדגיש מ׳ הקר[28] כי על סמך אבני המיל שנמצאו במיל החמישי והעשירי (או ה־11), ניתן לומר שהכביש הנדון הותקן בשנת 130, כלומר **לפני** מרד בר־כוכבא[30]. על אחת מאבני המיל שנמצאו באזור, צוין אדריאנוס במפורש כסוללו של הכיבש לגיו־ציפורי[31].

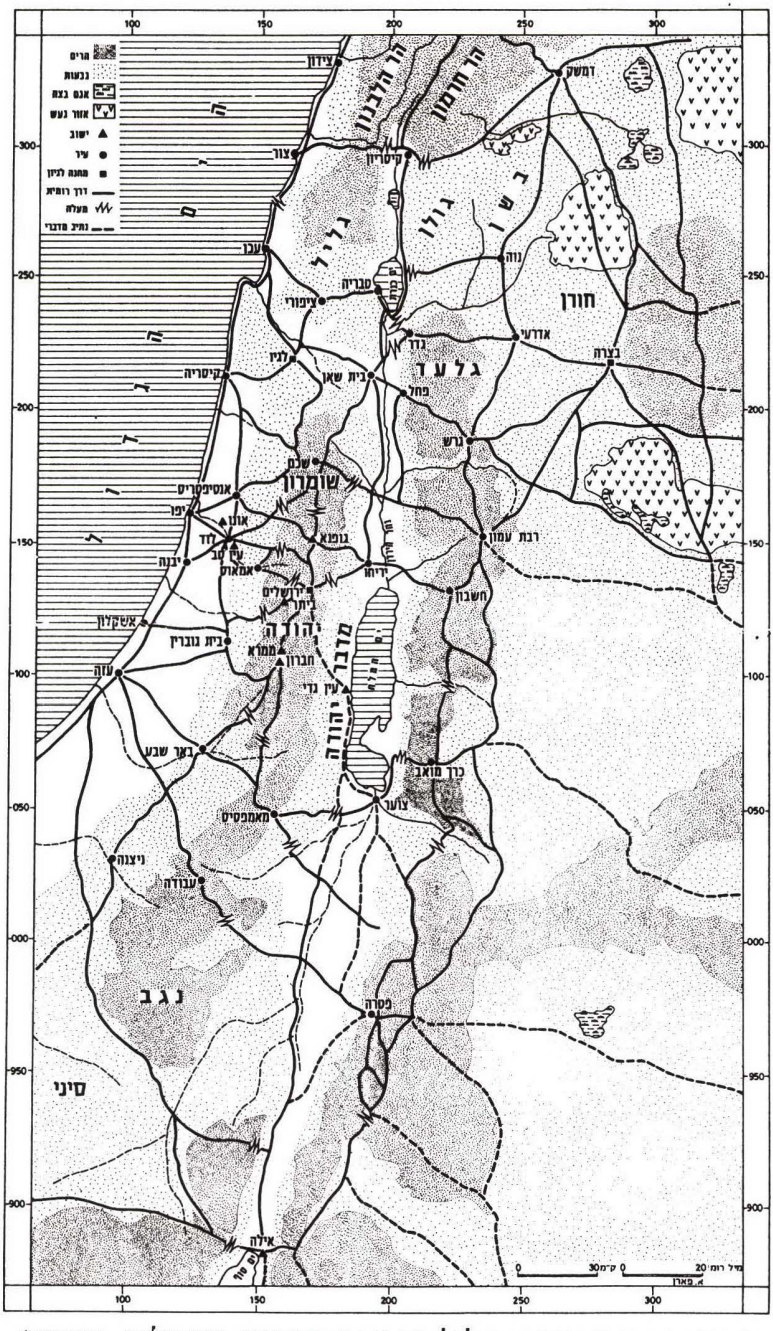
בכתובת נאמר:

IMP(ERATOR) CAESAR DIVI
TRAI(A)NI PAPTHICI
FIL(IUS) DIVI NERVAE NEPOS
HADRIANUS AUG(USTUS) PONTIF(EX)
MAX(IMUS) TR(I)B(UNICIA) POTESTAS
XIV CO(N)S(UL) III FECIT
V
ΑΠΟ ΔΑΚΑΙCΑΡΙ
AC MILIA
IA

29. **מלחמת בר־כוכבא**, עמ׳ 94, וכן הע׳ 23 לעיל.
30. לדעה זו עיין גם ב׳ ליפשיץ, ״לגיונות רומיים באי״, **ידיעות** כג (תשי״ט), עמ׳ 58, אשר טען שהלגיון הרומאי ה־6 הועבר לא״י לא בעקבות מרד בר־כוכבא, אלא זמן מה לפניו, ואפשר שהסיבה לכך היתה המתיחות בארץ בסוף שנות ה־20 של המאה השנייה. ג׳ אלון, **תולדות היהודים באי״י בתקופת המשנה והתלמוד**, ב, עמ׳ 4 ואילך. מדובר באירוע מן הימים בהם שימש סיברוס קונסול (127), אך גם בשנות ה־90 של המאה השנייה נלחם סיברוס נגד פסציניוס ניגר ובמלחמה זו נפגע כנראה אזור יהודה, עיין ש׳ ספראי, ״המקורות לקידוש חדשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן״, בקובץ **אי״י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד**, אספת מחקרים (תשמ״ד). עמ׳ 35. לעניין סלילתו של כביש לגיו–ציפורי בשנת 130 עיין עוד י׳ רול, ״כבישים רומיים באי״י, התקופה הרומאית באי״י״, (הוצ׳ המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, תשל״ג 1973), עמ׳ 273, וכן הע׳ 20 בעמ׳ 240.
31. חלקה העליון של הכתובת כתוב לאטינית והוא הועבר למשק יפעת.

ארץ ישראל בתקופה הרומית

(I. Roll, *IEJ*, 39 [1989], p. 254 :על פי)

מתוך: א׳ אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, (ירושלים, תשנ״א)
באדיבות הוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

כתובת זו מעידה שהכביש נסלל ע"י אדריאנוס בשנת ה־14 לשלטון הקיסר, כלומר, שנת 130 לספה"נ.

אורכו של הכביש הנדון היה 16 מילים [כ־24 ק"מ], ומהלכו היה: עיר הנמל עכו־פטולמאיס דרך יקנעם לעותני – לגיו משם התפצל לשתי זרועות: האחת לכיוון מזרח דרך בית שאן לעמק הירדן והשנייה דרומה, דרך נחל עירון (ואדי־ערה) לקיסריה[32].

4. מבנה העיר

לפני שנבוא לעסוק במבנה של העיר ציפורי, נקדים בקצרה ונעלה כמה שרטוטים על צורת המבנה האופינית לעיר היהודית שבימי בית שני, המשנה והתלמוד, מתוך הנחה שאפיונים המצויים בערים אחדות, ניתן ליישמם גם לעירנו. יש להדגיש, כי תיאורה של עיר מן ההיבט הפיזי, נעזר במידה לא מבוטלת בסקרי שדה שנערכו בה או בסביבתה. אזורנו לוקה בחסר בתחום זה. המקורות שבידנו הן: עבודת דיסרטציה של זאב ייבין[1] שיש בה משום הארה מסוימת של הנושא. כן יש להעזר בספרו של ש' ספראי[2], המתאר את

חלקה התחתון, עם תוספת קצרה ביוונית הועברה למשק גבת, מ' הקר שם, עמ' 175־176.

32. עיין לעיל וכן הע' 25, 28. מ' הקר, שם, עמ' 178, 180. המחלוקת היתה נטושה בקשר לאזור גבת. בעוד אבי־יונה, שם, עמ' 86, סבר שהכביש עבר דרך גבת (גבתא) טען מ' הקר, שם, שגבת שכנה במקום גבוה מדי ולכן הכביש לא עבר דרכה.

1. **סקר יישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות,** (תשל"א). העבודה שנעשתה ע"י אוניברסיטת מישיגן בשנת 1931, עוסקת יותר בממצאים הארכיאולוגיים שנמצאו בציפורי ועל כך נדון בפרק מיוחד. מחקר זה מצוי בדו"ח שנערך בידי L. Waterman, Preliminary Report of the University of Michigan, Excavations at Sepphoris, Palestine in 1931 (Michigan, 1937).
2. **בשלהי בית שני ובתקופת המשנה,** מהדורה שנייה (ירושלים, תשמ"ג). לענייננו חשוב במיוחד הפרק השלישי הדן בנושא הבית והמשפחה, עמ'

הרחוב, החצר והבית היהודיים בתקופתנו, תוך התייחסות למקורות ספרותיים ולסקרי השטח שהוזכרו לעיל.

בעמ׳ 55 של ספרו כותב ספראי: ״הרחוב והבית... (הינם) בעיקר הרחוב והבית שבעיר הבינונית או הקטנה, אולם התמונה אינה שונה בהרבה, בעיר הגדולה יותר״. ומכאן שכמה מן הממצאים שגילה ז׳ ייבין בבדיקותיו בגליל ובגולן דומים במהותם למצוי בעירנו[3]. מבדיקות אלה עולה כי את הרחובות יש לחלק לשלושה: רחוב בעל מידת רוחב גדולה שנעה בממוצע בין 8–10 מ׳, מידת רוחב בינונית בין 5–7 מ׳ ומידה קטנה בין 2–4 מ׳ (כמובן שישנן גם חריגות מן המידות שנקבעו ועיין בפרק הדן ברחובות אצל ז׳ ייבין, שם, עמ׳ 138 ואילך).

עוד יש להבחין במקורותינו בשלושה מיני דרכים השונות זו מזו ברוחבן. כך מדובר בדרך היחיד שרוחבה 4 אמות, דרך הרבים – 16 אמות ודרך המלך אשר ״אין שעור לרוחבו״[4].

יש והמושג רחוב קשור לחללים שבתוך השטח הבנוי של העיר. במשנה בכורים נאמר: ״ולנין ברחובה של עיר״[5].

המרכיב הבסיסי של העיר הוא הבית. הבית הוא מבנה קבוע המיועד למגורי אדם בכל ימות השנה[6]. הוא מבנה הסגור מארבעת צדדיו ומקורה. הוא מתחלק לחדרים ולמדורים. לפעמים נבנו בתים בעלי שתי קומות ויותר, ואלו נקראו עליות[7]. אל העלייה הובילו מדרגות. מן המדרגות הגיעו גם

55 ואילך. מאמרו של ש׳ ספראי, ״העיר היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד״ שעודכן לאחרונה והוכנס לקובץ הנושא את השם, **ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (הוצ׳ הקבוץ המאוחד, תשמ״ד), עמ׳ 19 ואילך, דן בבני העיר ובסדרי השלטון בה. למאמר זה נצטרך בהמשך.

3. עבודת שדה שיטתית ויסודית טרם נערכה בציפורי, יתכן שמפרוייקט החפירות בציפורי בראשותם של פרופ׳ אריק מאיירס וד״ר אהוד נצר, לכשיסתיים ניתן יהיה לקבל נתונים נוספים הקשורים בדיוננו.
4. ז׳ ייבין, שם, עמ׳ 138; משנה ב״ב פ״ו, מ״ז, אמה היא 0.60 מ׳.
5. פ״ג, מ״ב; תוספתא בכורים פ״ב, ה״ח. (מהדורת ליברמן, עמ׳ 292; מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 101). ז׳ ייבין, שם, עמ׳ 137.
6. משנה מעשרות פ״ג, מ״ז; ז׳ ייבין, שם, עמ׳ 154.
7. משנה ב״מ פרק י׳, מ״ב; תוספתא שם פי״א, ה״א־ה״ג. (מהדורת

למרפסת, שנבנתה לאורך החדרים או הבתים שבעלייה, המרפסת בלטה מחוץ לבניין ונשענה על גבי עמודים שנבנו על הקרקע, או שנתמכו ע״י זיזין שבלטו לאורך הקירות.

יש והעליות בנות חדר אחד או שניים נבנו על הגג, אף נמצאו עליות פנימיות שעלו אליהן מתוך הבית והן שימשו את צורכי בני־הבית, או לשימוש אחר כגון – השכנת אורח[8]. כן שימשו העליות למקומות התוועדות של חבורות. כך שומעים על התוועדויות של חכמי תורה[9].

אנשי העיר האמידים היו בונים להם עליות המרוצפות בשיש. עלייה מסוג זה היתה למשל בציפורי, ״עיליתא דשישא״[10].

המשנה בבבא־בתרא פ״ו, מ״ד מתארת את מדות הבית: בית קטן 10 × 8 אמות, והטרקלין מידותיו 10 × 10 אמות ומידת גובהו 5 אמות. הטרקלין (triclinium) שימש במרכזו של הבית, ממנו היו פונים לחדרים השונים[11]. המקורות מעלים את קיומו גם בציפורי[12].

צוקרמנדל, עמ׳ 394). ש׳ ספראי, הע׳ 2 לעיל, עמ׳ 57.

8. יהודית ח, ה; מרקוס יד, טו; מסכת דרך ארץ רבה, פ״ה; בבלי קידושין, פ״א, ע״א; מעשי השליחים ט, לז; ש׳ ספראי, שם.
9. שבת פ״א, מ״ד: ״ואלו מן ההלכות שאמרו בעלית חנניה בן חזקיה בן גרון״; מנחות מא, ע״ב: ״וכבר עלו זקני בית שמאי וזקני בית הלל לעליית יוחנן בן בתירא״...
10. שבת כט, ע״ב; ש׳ קליין, **ארץ הגליל**, עמ׳ 88; אם כי קשה לדעת ממקור זה אם המקרה היה בציפורי – מקומו של אבין, או שהיה בקיסרין – מקומו של ר׳ יצחק בן אלעזר. ומכל מקום ההנחה המסתברת שהשיש היה מצוי במבני ציפורי וזאת בשל האמידים שהיו בה ושהתגוררו לעיתים גם בטרקלינים, ועיין בהמשך. וכן במאמר שנכתב ע״י א׳ מאיירס, א׳ נצר, ק׳ מאיירס, ״בית מידות שנחשף באקרופוליס של ציפורי ובמרכזו פסיפס מפואר״, **קדמוניות** כא (תשמ״ט, 1988), עמ׳ 87-92.
11. השווה אבות, פ״ד, מט״ז, תוספתא עירובין פ״ז, ה״ח, (מהדורת ליברמן, עמ׳ 129; מהדורת צוקרמנדל עמ׳ 146).
12. ויקרא רבה, טז: ב; והשווה מדרש תהילים, נב.

בתי האמידים היו בנויים גם בסגנון הבנייה הרומית־המזרחית[13]. ישנן עדויות כי היו בתים נאים שנבנו בסגנון הבנייה שהיה נהוג בערים כמו צור, צידון ובירות[14].

החצר הוותה את אחד האלמנטים הקשורים בבית והיתה נפוצה מאד ביישובים שבארץ ישראל. ואכן מקורותינו רואים את הבית והחצר[15] כרשות אחת. אם כי קיימת לעיתים הבחנה בין חצר של יחיד וחצר של רבים[16]. היו חצרות הגדורות בגדר שהסתירה מעוברי אורח את הנעשה בתוכן. בגדרות כאלה היו דלתות ולפעמים אף בתי שער. חצרות גדולות היו לפעמים מוקפות בעמודים. סגנון בנייה כזה היה נפוץ בתרבות ההלניסטית־רומית. עמודים אלה הוצבו לא רק בבנייני ציבור, אלא גם בחצרות מגורים[17].

מבנים שונים, כגון "בית תבן, בית בקר (רפת), בית עצים" וכן בתי "אוצרות" אשר שימשו לאצירת חפצים וסחורות שונות[18] מקומם היה בחצרות, וכן שובכים ליונים ולולי תרנגולים[19].

צפונותיה של ציפורי הן עדיין בשלבי גילוי, אך אין להניח שהיישוב היה שונה מן המקובל בסביבה, בגליל ובכל ארץ ישראל.

עדויות ברורות יותר הקשורות בציפורי הן אלה המדברות בשוקיה של העיר. לפיהן ניתן ללמוד כי שני חלקים היו לעירנו החלק העליון עם השוק

13. ש' קליין, שם.
14. כך למשל מתפעל קסטיוס גאלוס מבתיה של אחת מערי הגליל הצפוני, **מלחמות** ב, יח, ט. על החלקים הנוספים שהיו קשורים לבתים כגון המטבח, בתי־הכסא ועוד, עיין ש' ספראי, שם, עמ' 57-60. אין בכוונת פרק זה לעסוק בחקר תיאור מפורט של הבתים בתקופתנו רק לציין את קיומם ודגמם באופן כללי.
15. משנה עירובין פ"ט, מ"א, מעשרות פ"ג, מ"ו.
16. משנה ב"ב פ"ג, מ"ז; תוספתא ב"ב פ"א, ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 398); תוספתא ב"מ פי"א, הט"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 396).
17. סוכה פ"א, מ"י; תוספתא שם פ"א, ה"ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 192); לכל העניין עיין ש' ספראי, שם, עמ' 55-57; ז' ייבין, שם, עמ' 162.
18. עירובין פ"ח, מ"ד; ספרי דברים קצד, (מהדורת פינקלשטין, עמ' 234).
19. משנה פסחים פ"ד, מ"ז; ש' קרויס, **קדמוניות התלמוד א**, ח"ב (ברלין־וינה, תרפ"ד), עמ' 395-402. בדבר פרטים נוספים על החצר עיין ש' ספראי, שם; ז' ייבין, שם, עמ' 203-207.

העליון והתחתון עם השוק התחתון[20]. על המצאותם של שווקים בציפורי מעיד בלשון של הרחבה החכם ר׳ יוסי שחי במאה השנייה. ״אני ראיתי ציפורי בשלוותה והיו בה מאה ושמונים אלף שווקים, של מוכרי ציקי קדרה״[21].

השוק לא היה בניין בנוי[22], הוא מתואר במקורותינו כמקום פתוח שבו נעשות פעולות המסחר, ״דרך השוק להיות עומד בעיירות מערב שבת לערב שבת״[23].

כן ידוע לנו על המצאותם של רחובות רחבים שעברו לציפורי והמכונים במקורות בשם ״איסתרטיא של ציפורי״[24], ועל כיכרות ציבוריות הידועות בשם ״פלטיות דציפורי״[25]. היכן עמדו אלה, אין הדבר ידוע היום.

על קיומו של בית מרחץ בעירנו למדים מן המעשה ב״אחד ששכר מרחץ מחבירו״...[26], ומן הסיפור ברבי חנינא שהיה עובר על פתחי מרחצאות (׳תרעי דימוסין׳) בשחרית ואומר: ״מה טובלי שחרית עושין פה״[27].

20. עירובין נד, ע״ב; עבודה זרה יז, ע״א; יומא יא, ע״א. והשווה ירושלמי ברכות פ״ד ח ע״ג – ״ר׳ ינאי עומד ומתפלל בשוק של ציפורין״.
21. ב״ב עה, ע״ב.
22. ז׳ ייבין, שם, עמ׳ 114.
23. תוספתא ב״מ פ״ג, ה״כ, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 377). ז׳ ספראי, ״לשאלת המבנה המרחבי של היישוב בגליל בתקופת המשנה והתלמוד״, **ארצות הגליל, א,** (1983), עמ׳ 272 מוסיף כי בשווקים כמו טבריה וציפורי עסקו בעיקר במסחר לא חקלאי. היו שווקים לבשמים, לעורות לצמר ועוד. השוק התקיים בעיירה הגדולה ונועד ליישובים הקטנים.
24. תוספתא חולין פ״ב, הכ״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 503). מופיע בערוך השלם ערך אִסְטַנְט כדרך סלולה, דרך המלך. יתכן אבל לומר שאין הכוונה לדרך שעברה **בתוך** ציפורי אלא דרך שהובילה **אל** ציפורי.
25. ירושלמי ברכות פ״ג, ו ע״א; שם, כתובות פ״א, כ״ה ע״ד; שם, נזיר פ״ז, נו ע״א, נאמר קיסריה אך צ״ל ציפורי, ש׳ קליין, **ספר הישוב** א, עמ׳ 140. בירושלמי ברכות נזכר מבנה בשם הכיפה כנראה על שום צורת הכיפה שהיתה עליו. עיין ז׳ וילנאי, **אנציקלופדיה אריאל,** ערך ציפורי, עמ׳ 6298; ש׳ קליין, **ארץ הגליל** עמ׳ 87.
26. משנה ב״מ פ״ח, מ״ח.
27. ירושלמי ברכות פ״ג, ו ע״ג. ממקורות נוספים למדים שרבי חנינא חי

מבין מבני הציבור הנוספים יש להזכיר את "הערכי הישנה" של ציפורי, אשר שימשה מעין ארכיון (APXEIOV') לשימור התעודות החשובות של משפחות העיר[28].

התואר "הישנה" ניתן גם ל"קצרה" (מבצר) של **ציפורי**[29], אשר היתה בנוייה משלוש חצרות ולכל אחת שני בתים. לא מן הנמנע שבימי מלחמת הגליל כונתה הקצרה בשם אקרופוליס – מצודה[30]. בימים שלאחר המלחמה ישבו בה חיילים נוכרים והיפרכוס היה ממונה עליהם[31]. על המצאותם של בתי כנסת רבים ובתי מדרש בציפורי ניתן ללמוד ממקורות אחדים. חלק מבתי כנסת אלה ייסדו פליטים מיהודה שהגיעו לציפורי אחרי החורבן ("כנישתא דגופנא")[32], וחלק אחר הוקם ע"י יהודים שהיגיעו מחוץ לגבולות הארץ – "כנישתא דבבלאי"[33].

המקורות מדברים בשמונה עשר בתי־כנסת שהיו בעיר[34], אך אין לדעת אם מספר זה מדויק הוא.

בין בתי המדרש בעירנו, מצוי במיוחד בית מדרשא דרבי בנייה, ע"ש אחד מן החכמים שלימד בו בסוף ימי התנאים[35]. אין בידינו לומר מה היה מבנה בתי־הכנסת בציפורי, בשל העובדה כי טרם נמצאו שרידים של מוסדות אלה

בציפורין ועיין ש' קליין, **ספר הישוב**, עמ' 136 ושם הע' 33a.

28. משנה קידושין פ"ד, מ"ה; ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 87. לעניין ה"ארכי הישנה" ו"הקצטרה" עיין במחקרו של S.S. Miller, Studies in the History and Traditions of Sepphoris (Leiden, 1984), pp. 65ff. וכן ש' ספראי, "הגליל והגולן", בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, עמ' 149.
29. משנה ערכין פ"ט, מ"ו; בבלי שם לב, ע"א; ספרא בהר פרשה ד, א (לויקרא כה, כט) וראה הע' קודמת.
30. **חיי יוסף**, סז.
31. תוספתא שבת פי"ג (יד), ה"ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 129); בבלי שם קכא, ע"א; ירושלמי שם פט"ז, טו ע"ד; ירושלמי נדרים פ"ד, לח ע"ד.
32. ירושלמי ברכות פ"ג, ו ע"א; ירושלמי נזיר פ"ז, נו ע"א.
33. בראשית רבה לג (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 305); ירושלמי סנהדרין פ"י, כח ע"א. ש' ספראי, "הגליל והגולן" שם, עמ' 150.
34. ירושלמי כלאים פ"ט, לב ע"ב; קהלת רבה ז, יא.
35. ירושלמי סוף הוריות, מח ע"ג. ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 88.

במקום, אולם מנתונים אחדים המצויים במקורות והמצאותם של בתי־כנסת במקומות שונים, ניתן לשער ולשחזר במשהו את תמונת מבני בתי־הכנסת שבעירנו.

שני כללים נקוטים במסורת התנאית בכל הקשור לבנייתם של בתי הכנסת:

א. "אין פותחין (בונין) אותן אלא בגובה שבעיר".

ב. "אין פותחין פתחי בתי כנסת אלא למזרח"[36].

לא תמיד נשמרו כללים אלה הלכה למעשה. בגליל דרך משל לא היתה הקפדה שפתחי בתי־הכנסת יהיו פתוחים תמיד למזרח[37].

הלכה נוספת היתה שיש לפנות בתפילה כלפי ירושלים וביהמ"ק: "העומדים ומתפללין בחוצה לארץ הופכין את פניהן כלפי ארץ ישראל... בארץ ישראל הופכין את פניהן כלפי ירושלים... העומדים ומתפללין בירושלים הופכין פניהם כלפי הר הבית"[38] בד"כ נשמרה תפיסה זו ובתי הכנסת בארץ ובתפוצות היו בנויים בצורה כזו החל מן המאה הראשונה לפנה"ס[39]. בימים מאוחרים יותר (מאות 4–6), כשארון הקודש כבר הוצב באחד מקירות בית הכנסת, פנה קיר זה לצד ירושלים, וכן בגליל מימים קדומים יותר, כשטרם נקבע ארון הקודש בבית־הכנסת, והתיבה והספרים היו מטולטלים, בנו את הכניסה כשהיא פונה לצד ירושלים, התיבה הוצבה מול כניסה זו ולפניה עמד שליח הציבור וערך את התפילה[40].

36. תוספתא מגילה פ"ג, הכ"ב והכ"ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 227). והשווה תנחומא בחוקותי ד, (מהדורת בובר, עמ' 110), וכן שבת יא, ע"א – מקור זה דן בבתי הכנסת שבתפוצה.

37. עיין ש' ספראי, **בשלחי הבית השני**, עמ' 159. למעשה פתחי בתי הכנסת שבגליל היו צריכים להיות כלפי דרום – כלפי ירושלים. ועיין מ' אבי יונה, "הארכיטקטורה של בתי הכנסת הקדומים בא"י ובתפוצות", בקובץ **האמנות היהודית** (1974), בעריכת בצלאל ס' רות, עמ' 57, וכן עמ' 60-61. (להלן: מ' אבי יונה, ארכיטקטורה). וכן ראה המקורות בהע' הבאה.

38. ירושלמי ברכות פ"ד, ח ע"ב-ע"ג; משנה שם שם, מ"ה. וכן השווה: מלכים א, ח, מד; דבהי"ב ו, לד, לח; דניאל ו, יא.

39. א"ל סוקניק, **תרביץ א** (תר"ץ) עמ' 147.

40. גינצברג, **פירושים וחידושים בירושלמי** (ניו־יורק, תש"א) ח"ג עמ' 394-395.

בשטח שלפני בתי־הכנסת שבגליל וכן גם בתפוצה, מצוייה היתה רחבה. בחלק ניכר מהם היה יציע שנתמך ע״י שלושה טורי עמודים, אפשר שיציע זה שימש כעזרת נשים[41].

בבית הכנסת עצמו היו מצויים התיבה והספרים. מקום קבע לא היה להם, אך הם הוכנסו פנימה לקראת ההתכנסות. הספרים היו עטופים במטפחות שהיו מגוללות לאורך קלפי המגילה[42].

כן יש לציין את הבימה שהוצבה בבתי־הכנסת ולידה עמדו ראש הכנסת, החזן והמתרגם, כנראה שבימה זו עשוייה היתה עץ ואולי זו הסיבה שלא נשארו הימנה שרידים[43]. על הבימה ניצב כן של עץ אנגלין שעליו הניחו את מגילת הספר[44]. על האביזרים שהיו מצויים בבית־הכנסת יש להוסיף את הספסלים שהיו עשויים עץ, או ספסלים שהיו בנויים לאורך הקירות[45] וכן את המקום המיוחד שהיה מיועד לחכם המרביץ תורה שכונה בשם ״קתדרה דמשה״[46].

41. לסוגיה זו עיין ש׳ ספראי, ״האם היתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה״? **תרביץ** לב (תשכ״ג) עמ׳ 329-338. **(= ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד,** [תשמ״ד] עמ׳ 94-104). וכן עיין B. J. Brooten, Women Leaders in the Ancient Synagogue, Brown Judaic Studies, 36 (1982). pp 139ff. לעניין הרחבה שלפני בתי הכנסת בגליל ומיקומם של מוסדות ציבור אלה במקום הגבוה שבעיר, וטורי העמודים, עיין מ׳ אבי יונה, **ארכיטקטורה,** עמ׳ 57-58. לדעה אחרת בדבר נושא ההפרדה, ראה אבי יונה, שם, וכן ע׳ חרל״פ, **בתי הכנסת בארץ ישראל מימי קדם ועד ימינו** (ת״א, תשמ״ה), עמ׳ 25-26, 30.
42. ירושלמי מגילה פ״ג, עג ע״ד; פ״ד, עה ע״ב; משנה שם פ״ג, מ״א.
43. מכל מקום לומדים עליה ממקורות ספרותיים כגון תוספתא סוכה פ״ד, ה״ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 198), והמקבילות המדברות בבית־הכנסת שבאלכסנדריה. לעניין זה עיין, מ׳ אבי יונה, **ארכיטקטורה,** עמ׳ 61; ע׳ חרל״פ, שם, עמ׳ 26-27.
44. ירושלמי מגילה פ״ג, עג ע״ד. אנגלין = ספסל שמשימין עליו הספר לקרות בו, ערוך השלם ערך אַנַלָגְיָן.
45. עיין מקור שבהע׳ הקודמת לפיו מסתבר שהספסלים היו של עץ. היו ספסלים שהיו בנויים זה על גבי זה, כך במצדה, בדורא אוירופוס ועוד. עיין ש׳ ספראי, **בשלהי הבית השני,** עמ׳ 161. מבנה ספסלים כזה נמצא גם במגדל שלחוף הכנרת, עיין ע׳ חרל״פ, שם, עמ׳ 22.
46. השווה מתי כג, ב, המציין את הסופרים והפרושים היושבים על ״כסא

עוד יש להוסיף לציודו של בית־הכנסת את הנרות והמנורות הנזכרים במקורותינו[47].

לצורך טהרה לקראת התפילה, נבנו במקומות הרבה ליד בתי־הכנסת מקוואות מים, או שנעשו סידורים מיוחדים לצורך רחיצת הידים והרגלים[48].

תיאור מעניין של הישיבה בבית־הכנסת נמצא בתוספתא[49]. – "כיצד היו זקנים יושבין, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש (כלפי ירושלים וביהמ"ק) וכשמניחין את התיבה, פניה כלפי העם ואחוריה כלפי קודש וכשהכהנים נושאין את כפיהם, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש, וחזן הכנסת פניו כלפי קודש וכל העם כלפי קודש". התיאור לעיל של בית הכנסת על ציודו הפנימי, הינו כללי ויש בו משום ציון האיפיונים העיקריים

משה". כסא כזה נמצא כמו"כ בתפוצות כגון דילוס שביוון וכן בכורזים וחמת טבריה. לכל זה עיין סוקניק, שם, עמ' 145-151. מ' אבי יונה, **ארכיטקטורה,** עמ' 59. וכן פסיקתא דר"כ עמ' יב. על "הקתדרה" בכורזין עיין ג' פרסטר, "בתי הכנסת בגליל", **ארצות הגליל, א** (חיפה, 1983) עמ' 246.

47. למשל פסחים פ"ד, מ"ד; תוספתא מגילה פ"ג, ה"ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 224). והשווה לעניין זה את הנברשת שנמצאה בכפר מכר שבגליל המערבי, שצורתה עיגול ברונזה ובה י"ב חורים לי"ב נרות זכוכית ועליה חריטה של מנורה, לולב, שופר עם כתובת ארמית שתרגומה הוא: "הזר הזה... למקום הקדוש של כפר חנניה, זכורים לטוב, אמן סלה, שלום". עיין י' נוה, **על פסיפס ואבן** (תשל"ח), עמ' 34, מס' 16. על קישוטי בתי־הכנסת ורצפות הפסיפס שנמצאו בהם, עיין אבי־יונה, **ארכיטקטורה,** עמ' 66 ואילך. על העיטורים השונים כמו רימונים אשכולות־ענבים ועיטורים הנדסיים שונים וכן העיטורים על המשקופים, עיין ג' פרסטר, שם, 237-238. בעמ' 237 מובא גם תיאורן של הרצפות בבתי־הכנסת במיוחד בגליל העליון, שהיו בנויות בד"כ מאריחי אבן גדולים ומסותתים היטב.

48. על סידור כזה למשל בבית־כנסת בבית שאן, עיין ירושלמי מגילה פ"ג, עד סוף ע"א; על סידורים למקוואות ליד בתי הכנסת עיין ש' ספראי, שם, עמ' 169, הע' 219 ושם מקורות לעניין.

49. מגילה פ"ד, הכ"א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 227), ועיין מ' אבי יונה שם, עמ' 56.

של בית כנסת בכלל. ההנחה היא, שטרם ניתנת להוכחה של ממש מחוסר נתונים, שכך לערך היה גם המבנה של בתי הכנסת בציפורי.

הנחות החוקרים כמו "בתי הכנסת הגליליים, נהוג היה לשייכם לטיפוס אחד". או – ש"לבתי הכנסת הגליליים יש די תכונות ארכיטקטוניות משותפות, כדי שניתן יהיה לשייכם לקבוצה או לטיפוס אחד"[50]. עשויות לחזק את ההנחה שבתי הכנסת שבציפורי אינם יוצאי דופן מבחינה זו.

מוסד חשוב שהיה קיים בציפורי הוא "בית הדין" ועל דייני ציפורי שומעים במפורש במקורות[51].

עוד יש להזכיר בסביבת עירנו את הפונדקאות השונים אשר נבנו לאנשים שבאו מן החוץ[52].

על מכלול רחובותיה, בתיה וחצרותיה, בתי כנסיותיה, מדרשיה ובתי דיניה של ציפורי, סגרה חומה אשר נהרסה אחרי מותו של הורדוס ונבנתה שנית ע"י אנטיפס[53].

במאה השלישית עדיין עמדה חומה זו על תילה[54].

אל העיר נכנסו דרך שערים המכונים בשם "פילין"[55] שננעלו לעת ערב. ליד

50. ע' חרל"פ, שם, עמ' 24-25; וכן ג' פרסטר, שם, עמ' 241.
51. משנה בבא בתרא פ"ו, מ"ז.
52. קהלת רבה ג, ד; ירושלמי שקלים פ"ז, נ ע"ג – "פונדקא דלוי"; פסיקתא רבתי כג (מהדורת מא"ש, קטז ע"א). בכתב יד מינכן מופיע: דלביא, היום קבוצת לביא (לפנים לוביא), אלון, **תולדות ב,** עמ' 257, הע' 101.
53. יוספוס, **קדמוניות** יח, ב, א, 26-28.
54. ש' קליין **ארץ הגליל,** עמ' 86; קהלת רבה, שם: מקור זה מדבר בר"ש בן חלפתא שעלה עם אנשי עין תאינה לכבד את "אחד מגדולי ציפורי שבאתה לו מילה". הם נכנסו דרך שער החומה, ומכאן שהחומה היתה קיימת עדיין בימי ר"ש בן חלפתא שהיה תנא בדור חמישי והאריך ימים עד ימי דור ראשון לאמוראים, כלומר, ראשית המאה הג'. עיין מ' מרגליות **אנציקלופדיה לחכמי התלמוד,** ב, בלוח הכרונולוגי שבתחילת הכרך וכן ערך ר"ש בן חלפתא, עמ' 854 ואילך.
55. ירושלמי כתובות פ"א, כה ע"ד; תוספתא ברכות פ"ג, ה"ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 6); קהלת רבה, ג, ד.

שערים אלה שחקו מעת לעת התינוקות (ק״ר, שם) מידי פעם תוקנה החומה ועל תושבי העיר היה לממן בדקי חומה אלה. לצורך כך גבו מהם מעות[56].

״השקיי״ של ציפורי[57] כלומר השדות והגינות, אשר קיבלו את מימי השקאתן מהמעיינות או מהאמה, היו מחוץ לחומות העיר[58].

5. הספקת המים לציפורי

מן המקורות עולה כי היו לה לציפורי שלושה מקורות עיקריים, מהם קיבלה את מימיה. הראשון הוא אמת המים ש״היתה באה מאבל״[1]. המקור השני להספקת המים היו הבורות מהם דלו את המים בגלגלים ומכאן השם ״גלגליא דציפורין״[2]. מקור נוסף היה המעיין המכונה במקורותינו ״קרונה של ציפורי״[3], וכנראה מדובר באחד מן המעיינות בצפון מערב העיר במרחק מיל או מיל וחצי ממנה[4]. מעיין זה סיפק ככל הנראה מים למרחץ שהיה

56. בבא בתרא ז, ע״ב.
57. ירושלמי כתובות פי״ג, לה ע״ד; שם ברכות פ״ד, ח ע״ג; תוספתא כלאים פ״א, ה״ד (מהדורת ליברמן, עמ׳ 203-204; מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 73).
58. על הספקת המים לעיר ידובר בפרק מיוחד.

1. משנה עירובין פ״ח, מ״ז; תוספתא שם פ״ט (ו), הכ״ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 150); ירושלמי מו״ק פ״א, פ סע״ב – נזכרת ״אייראַ דציפורין״ וספק הוא אם מדובר באמת המים של העיר, ועיין **ספר הישוב** עמ׳ 140.
2. קהלת רבה יב, ו; ויקרא רבה יח, א. ועיין עוד מו״ק כה, ע״ב – על ״מרזבי ציפורי״. השווה תענית כד, ע״ב. **ספר הישוב** שם, הע׳ 56 נאמר כי מדובר במרזבי מחוזא.
3. משנה כתובות פ״א, מ״י; ירושלמי שם פ״א, כה ע״ד; בבבלי שם יד, ע״ב – טו ע״א, פירשו את המלה קרונה מלשון קרון, קרונות ועיין רש״י במקום וכן **ספר הישוב א,** ערך ציפורי. מקור מס׳ 32; אך עיין ערוך השלם ערך קרונה, הסותר את פירושו של רש״י ומפרש מלה זו – מעיין. וראה בהמשך בפרק על קיום המצוות ושמירת המוסר בציפורי.
4. ש׳ קליין, **ארץ הגליל,** עמ׳ 93.

סמוך לו[5]. אמת המים שימשה מקור חשוב להספקת המים לתושבי העיר. במקורות מסופר[1]: "מעשה באמת המים שהיתה באה מאבל לציפורי והיו ממלאין ממנה על פי זקנים בשבת. אמרו לו (לר' יהודה): מפני שלא היתה עמוקה עשרה טפחים ורחבה ארבעה".

אבל היתה בקרבת ציפורי[6]. מקומה של האמה, שנקבע עפ"י מהלך שרידי הצנור, היה ככל הנראה, עין קנה אשר שכנה דרומית־מזרחית לעיר. הכפר אבל עמד ליד אותו מעיין במקום שנקרא אֲרֵינָה של ימינו (אך עיין הע' 6 ובהמשך).

נעשו נסיונות אחדים לסקור את האמה ולגלות את מקורותיה. תחילתן של הסקירות בשנת 1872[7], ואחריתן בשנים 1980, 1981[8]. ביניהן נערכו סקירות בשנת 1931 ע"י משלחת אוניברסיטת מישיגן[9], אשר בדקה וחשפה בנוסף לשרידי אמת המים גם חלק מן הבורות העתיקים בעיר העליונה של ציפורי[9א].

5. מגילה ה, ע"ב: "רבי רחץ בקרונה של ציפורי"; משנה בבא מציעא, פ"ח, מ"ח: בבא בתרא קה, ע"א.
6. Dalman, Orte und Wege 100 א – רינה; לעומתו הארכיאולוג ע' זיגלמן, "זיהוי מקומה של העיר אבל", **נופים 5** (תשל"ז) עמ' 50־53 קבע את מקומה של אבל בנ.ג. 500, מצפון לעין ג'נונה – (צפונית־מערבית להר יונה) ועיין בהמשך.
7. על ידי משלחת P.E.F. עיין מאמרו של צבי גורודצקי, "עורק החיים של ציפורי", **טבע וארץ** שנה יט 5, (יולי־אוגוסט, 1977), עמ' 226־229.
8. סקרים אלה נערכו מטעם אגף העתיקות בסיוע המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת ת"א בניהולו של צ' צוק. עיין **חדשות ארכיאולוגיות** עח־עט, ניסן תשמ"ב (אפריל, 1982) עמ' 20־22. וכן צ' צוק, **"אמות המים לציפורי"** חיבור לשם קבלת התואר M.A. (ת"א, תשמ"ה). עמ' 17 ואילך; הנ"ל, "אמות המים לציפורי", **חדשות ארכיאולוגיות** צד, (ירושלים, תש"ן), עמ' 16־17.
9. Preliminary Report Univ. of Mich. Excavations at Sepphoris, pp. 4, 14.

9א. בורות נוספים נחשפו בחפירות הארכיאולוגיות האחרונות שנערכו בקיץ תשמ"ה בציפורי בראשותם של פרופ' אריק מאיירס וד"ר אהוד נצר.

הארכיאולוג ע׳ זיגלמן פרסם בשנת 1966 סקר על אמת ציפורי וגילה קטע של האמה מדרום למשהד, סכר ואמת מים ליד הכפר א־ריינה וכן הציע לקבוע את מקומה של העיר אבל מצפון לעיר ג׳נונה, בנ.ג. 500 כ־5 ק״מ דרומית מזרחית מציפורי[10].

ואמנם בסקר שערכו צ׳ גורודצקי ועמיתיו[7] בין נובמבר 1975 לאפריל 1976, הברר כי עין ג׳נונה ועיינות אמיתי הינם מעיינות קטנים הנובעים למרגלות הר יונה. ומעיינות אלה הם כנראה מקור המים לאמה ש״הלכה״ לציפורי. הביטויים ״באה״ או ״הלכה״ המופיעים במקורות[1], המתארים את ״אמת אבל״ הולמים את המבנה הטופוגרפי, באשר אבל, היתה כאמור בנ.ג. 500 ואילו ציפורי שכנה בנ.ג. של פחות מ־300 מ׳ מעל לפני הים. הבדל טופוגרפי זה בודאי הקל על ״הליכתה״ או ״בואה״ של אמת המים מאבל לציפורי.

מקור מים נוסף ששימש את האמה, עפ״י הסברה, היא הבאר הבנויה אבני גזית והמצויה למרגלות משהד, במקום שנקרא עין גת חפר. יתכן שמי האמה שימשו גם את החקלאות בסביבת העיר[11].

מי האמה שימשו בודאי את אזרחי ציפורי, במיוחד את אלה שהתגוררו בעיר התחתונה. ריבוי הבורות שנתגלו בחלק העליון של עירנו, רומז לכך כי בחלק זה השתמשו בעיקר במי גשמים[12].

10. ראה הע׳ 6 לעיל וכן עיין במאמרו של צ׳ גורודצקי, שם, עמ׳ 227 ובה**חדשות ארכיאולוגיות,** ז וכן בחיבורו אמות המים לציפורי, עמ׳ 17 ואילך.
11. י. פליקס, **החקלאות בא״י בתקופת המשנה והתלמוד** (ירושלים – ת״א, תשכ״ג), עמ׳ 310־311; ז׳ ספראי, **פרקי גליל,** עמ׳ 220.
12. על הנסיונות לשחזר את המהלך של אמת המים עיין במאמרו של צ׳ גורודצקי, שם, וכן במאמר ״ציפורי – אמות המים״, ב**חדשות ארכיאולוגיות,** ניסן תשמ״ב (1982). עמ׳ 20־22. במאמר זה מצוינים שני מקורות של האמה, האחד ליד כפר משהד, ראשיתו בעין ג׳־נונה ובעינות אמיתי, שבשוליו הצפוניים של הר יונה. והשני – אמת א־ריינה, ראשיתה בדרום־מערב הכפר א־ריינה והיא ניזונה מעין קנה וממעיין הכפר. וכן עיין בחיבורו של צ׳ צוק, **אמות המים לציפורי,** עמ׳ 39 ואילך. בחיבור זה קובע המחבר כי כמות המים השנתית שזרמה באמה היתה כ־350,000 מ״ק, עיין בחיבורו עמ׳ 39. יש לציין כי ממוצע הגשמים השנתי באזורנו נע בין 500־600 מ״מ.

אין יודעים במבורר מאימתי החלו להשתמש באמות אלה ובאיזו תקופה פסק השימוש בהם. מן המקורות שבמסכת עירובין[1], עולה כי בימי רבי יהודה בר־אילעי, כלומר, אמצע המאה השנייה לספירה היתה האמה קיימת. שאר הנתונים הינם בחזקת השערות הגורסות כי השימוש באמות החל עם בנייתה של העיר במאה הראשונה לפנה"ס והסתיים בסופה של התקופה הביזנטית[13].

המקור הנוסף להספקת מים לציפורי היו הבורות מהם דלו את המים בגלגלים המכונים במקורותינו "גלגליא דציפורין"[2].

מדובר בגלגל שהניע ציר ("גולה") אשר סביבו היה כרוך חבל. בקצה חבל זה היה תלוי דלי אחד או שני דליים בשני קצותיו, ע"י סבוב הגלגל עלה הדלי או ירד. מבנה כזה מתאים במיוחד בבארות עמוקות[14]. "גלגלי ציפורי" נזכרים במדרשים[2] בקשר לפסוק המובא בקהלת יב, ו – "ונרֹץ הגלגל אל הבור". נחלקו בפירושו של פסוק זה שני אמוראים: "חד אמר כאילין גלגליא דציפורין ואוחרנא אמר: כאילין רגבייה דטבריה... הדא מאי דכתיב: 'מתקו לו רגבי נחל'" (איוב כא, לג)[15].

אמות המים, בורות המים והמעיינות של ציפורי "זיכו" את עירנו במדרשים לתיאורים של מקום פורה ופורח: "...ששה עשר מיל חיזור חיזור לציפורין הן 'ארץ זבת חלב ודבש'"[16]. וכן – "'עץ שתול על פלגי מים' (תהלים א, ג) ...כגון ציפורי וחברותיה"[17].

13. עיין במאמר המופיע בהע' 7, עמ' 229 ובמאמר המופיע בהע' 8 עמ' 22.
14. י' פליקס שם, עמ' 335; ז' וילנאי, **אנציקלופדיה אריאל** עמ' 6301.
15. "רגבייה דטבריה" שני פירושים: א. רגבים שנפלו לים בשעת מפולת בטבריה. ב. מין גלגל שבו שאבו מים מן הכנרת, י' פליקס, שם, שם.
16. ירושלמי בכורים ספ"א, סד סע"ב; והשווה מגילה ו, ע"א: "אמר ריש לקיש: לדידי חזי לי 'זבת חלב ודבש' דציפורי והויא ששה עשר מיל על ששה עשר מיל".
17. מדרש תהלים לפסוק הנזכר. אל נכון רומז המדרש לשטחי השלחין של העיר, שהיו מושקים השקאה שיטתית. אלה השטחים שנזכרו בהלכה בשם "שקיי של ציפורי" ירושלמי כתובות רפי"ג, לה רע"ד; שם ברכות פ"ד, ח ע"ג; תוספתא כלאים פ"א, ה"ד, (מהדורת ליברמן, עמ' 203-204; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 73).

מפת אמות־המים לציפורי. המפה שורטטה ע"י צביקה צוק ויהודית דקל. מתוך: צפורי ואתריה, בהוצאת החברה להגנת הטבע תשמ"ז, 1987

6. ציפורי וטבריה

הכוונה בפרק זה ל"שרטט" ולתאר את הקשרים שהיו בין ציפורי וטבריה, שתי הערים הראשיות של הגליל, כפי שבאים לידי ביטוי במקורות.

שתי הערים שימשו כערי בירה והדרך בין שתיהן סייעה רבות לקשר שביניהן[1]. עיתים מכונה דרך זו במקורות בשם "איסטרטא" (STRATA – דרך סלולה, כביש רומי)[2], ללמדנו כי מדובר בדרך ראשית־מרכזית שתנועה רבה עוברת בה.

שתי דעות מצויות במקורות בקשר למרחק בין שתי הערים. יש הקובעים שהמרחק הוא ששה עשר מיל ואחרים קובעים מרחק של שמונה עשר מיל[3]. הסיבה היא התפצלותה של הדרך באמצעיתה. זרוע אחת פנתה לטבריה דרך משכנא (מֶסכֵּנֶה), ומשם אורך הדרך 16 מיל, והשנייה דרך נחל פג'אס, דרומה ומשם אורך הדרך 18 מיל.

1. עיין בפרק הדרכים לציפורי לעיל. על הקשר שבין ציפורי וטבריה עיין במאמרו של:
S. S. Miller, Intercity Relations in Roman Palestine: The Case of Sepphoris and Tiberias, AJS Review (The Journal of the Association for Jewish Studies, Vol. XII, No. 1, Spring, (1987), pp. 1-24.
2. ויק"ר פט"ז א; ירושלמי תענית פ"ד, סח ע"א.
3. ירושלמי סוף ברכות, יד ע"ד; ירושלמי סנהדרין פ"ג, כא ע"א ולעומתם בירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א; איכה רבה ב, ב. והיות שמיל הוא 1.5 ק"מ, ראה ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 92, 109 ועוד, לכן, 16 מיל הם 24 ק"מ, ו־18 מיל הם 27 ק"מ. עיין אבי יונה, QDAP, V 4, p. 179. בהתייחסות למקור בירושלמי סנהדרין אומר בעל ספר העיטור, רבינו יצחק אבא מארי בזו הלשון: "בתשובות רבינו משולם בר קלונימוס: מדגרסינן בירושלמי זה אומר בטבריה וזה אומר בציפורי, שומעין לזה שאומר בטבריה ומסקנא כגון דהוון יתבין בהדא משכנא דמכאן ולהכא **ט מילין** ומכאן ולהכא **ט מילין**. נראין הדברים **שי"ח מילין** מטבריה לציפורי". ספר העיטור, הוצ' האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, (ניו־יורק תשט"ז, 1955), גט חליצה אות ג דף ה, ע"ב. גירסה כזו מובאת אף בחידושי הרמב"ן על סנהדרין, הוצ' מכון התלמוד הישראלי השלם, פ"ג עמ' ז. וכן בנימוקי יוסף לסנהדרין פ"ג. דף ג ע"ב. וכן עיין ש' ליברמן, "ספר הישוב", **סיני ה** (ת"ש), עמ' תסג.

הערים נבדלות זו מזו בגובהן הטופוגרפי. על ציפורי נאמר: "ולמה נקרא שמה ציפורי? שיושבת בראש ההר כצפור"[4]. ואילו טבריה מתוארת "עמוקה כמכתשת"[5]. ואמנם מהתבוננות במפות ניתן לראות כי טבריה נמצאת 200 מ' מתחת לפני הים ואילו ציפורי מתנשאת לכדי 250 מ' מעל לפני הים, כלומר, הבדל טופוגרפי של כ־450 מ' בין שתי הערים. לא לחינם אמר ר' יוסי, "יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא (כי הערב מקדים בה מהר יותר מציפורי, בשל הסתרתם של ההרים שמסביב את השמש השוקעת) וממוציאי שבת בציפורי"[6].

הבדלים טופוגרפיים אלה השפיעו גם על האויר המבוסם והנעים ששרר בציפורי[7] לעומת החום הכבד שהיה בטבריה בעתות החמה[8]. ואף על פי כן מציינים המקורות את פוריותם של טבריה, ציפורי ותחומן[8א].

על חשיבותה המיוחדת של ציפורי למדים עוד מימי תקנותיו של גביניוס (55 לפנה"ס) אשר קבע את ציפורי כסנהדריה היחידה של הגליל[9]. חשיבותה עמדה לה עד מרד וארוס בשנת 4 לפנה"ס (ג"א תשנ"ו)[9].

4. מגילה ו, ע"א. אך בפסיקתא רבתי ח (מהדורת איש שלום, דף כט ע"ב) נאמר כי ציפורי "נתונה בגבעות". המדרש מתייחס לפסוק בצפניה א, י, "ושבר גדול מהגבעות".
5. פסיקתא רבתי, שם. אף מדרש זה מתייחס לצפניה, שם.
6. שבת קיח, ע"ב.
7. כתובות קד, ע"א; ויקרא רבה טז, ח; ירושלמי שבת פי"ד, יד ע"ג.
8. מאלף לציין כיצד התחשבו חכמי טבריה בעובדה זו, עד שהתקינו שיהו מקילין על תינוקות של בית רבן בתקופת תמוז (היו משחררים אותם לבתיהם לפנה"צ בשעות החמות ביותר, נזהרו שלא להלקותם וכיו"ב), מדרש תהלים צא, ו; איכה רבה א, ג. בבראשית רבה לד, טו (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 327) מסופר על שתי הנשים בנות מזגה (=מסחה) – כפר תבור, שהיו אומרות בצאתן מטבריה: "בריך דאפקן מן הדין אוירא בישא". ראה: ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 96, 115 הע' 20. לעניין זה השווה את הנאמר בתנחומא א, וישלח (מהדורת בובר, עמ' 166); ירושלמי ברכות פ"ה, ט ע"א, וכן **ספר הישוב א**, ערך טבריה סימן ב, חלקי העיר 7־10, סימן ט – חמי טבריה, על בני טבריה שעייפו מן השרב וטיילו מחוץ לעיר ואף רחצו הרבה במרחצאות הסמוכות לעיר.
8א. בראשית רבה פ"צ (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1105); ירושלמי ביכורים ספ"א, סד סע"ב; מגילה ו, ע"א.
9. עיין על כך בפרקים לעיל על המינהל וסקירה היסטורית של העיר.

מאורע זה, המובא אצל יוספוס[10], מתאר את שריפתה של העיר ומכירת תושביה לעבדים. העיר שוקמה בידי אנטיפס בן הורדוס (4 לפנה"ס – 39 אחה"ס) אשר פארה, ביצרה וחיזקה[11].

ציפורי שמרה על כבודה עד הזמן בו נוסדה טבריה ע"י הורדוס אנטיפס בשנת 17 לספירה[11א]. היא נקראה כך ע"ש טיבריוס קיסר.

עם ייסודה נעשתה בירתה של הגליל תחת ציפורי, עד שנספחה למלכות אגריפס השני בידי נירון (שנת 61)[12]. בשנים האחרונות לפני החורבן חזרה ציפורי להיות בירת הגליל[13].

10. **קדמוניות** יז,י ט, 286-290; **מלחמות** ב, ה, א.
11. **קדמוניות** יח, ב, א 26-28; E. Schürer 4 2, 210.

11א. עפ"י גירסתו של מ' אבי יונה במאמרו "ייסוד טבריה", בקובץ, **כל ארץ נפתלי,** עמ' 163-169, נוסדה טבריה בשנת 18 לספירה, בשנה זו מלאו לטיבריוס 60 שנה. לעומתו אסביוס, האפיסקופ של קיסרי במאה הרביעית, קובע בכרוניקון שלו (דברי-הימים) כי טבריה נוסדה בשנת יד למלכות טיבריוס (ששלט בין השנים 14-37 לספירה), כלומר בשנת 28 לספירה. יוספוס בקדמוניות יח, ב, ג, 36 ואילך, מזכיר את ייסוד טבריה לאחר עלייתו של פונטיוס פילטוס לנציבות ביהודה. היו שהסיקו מכך (שירר) כי טבריה נוסדה בשנת 26 לספירה או לאחריה, באשר פילטוס שלט בין השנים 26-36 לספירה. היל קבע את ייסודה של העיר עפ"י עדות מטבעותיה בהם טבוע התאריך למניין העיר. לפיהם נובע כי טבריה נוסדה בין השנים 17-22 לספירה, והוא מעדיף את שנת 19 לספירה כשנת ייסודה של העיר. משורר קובע את תאריך הייסוד לשנים 19-20; Y. Meshorer, Jewish Coins of the Second Temple Period, (Tel-Aviv, 1967), p. 74. ועיין גם אצל מ' שטרן, "הפרובינציה יודיאה", בקובץ **היסטוריה של עם ישראל,** תקופת בית הורדוס, עמ' 97, וכן הע' 20 בעמ' 256. וכן ב"צ רוזנפלד, "ייסוד טבריה – מהפך בתולדות ההתיישבות היהודית בגליל בסוף ימי בית שני", **מטוב טבריה,** 2 (טבריה, תשמ"ג) עמ' 17-20.

12. קדמוניות כ, ח, ד, 158-159, וכן ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 89-90. לעניין שמה של טבריה עיין גם במדרש ב"ר פכ"ג, א. ז' ספראי, **פרקי גליל,** עמ' 246 קובע את שנת 44 כשנת הסיום של טבריה כבירה.
13. עיין דרך משל יוספוס מלחמות ג, ב, ד. הביטויים "עיר הגליל", "ציפורי הגדולה בכל ערי הגליל" וכד' מעידים אל נכון על חשיבותה המירבית של עירנו באזור הגליל בימיו של אספסיאנוס. וכן עיין ג' אלון, שם; ז' ספראי, שם, עמ' 88.

כללית, ניתן לומר כי ציפורי שימשה עבור הורדוס אנטיפס מרכז לשלטונו בגליל המערבי, וטבריה שימשה כמרכז דומה בגליל המזרחי (מ׳ אבי יונה, שם, עמ׳ 164). לשתי ערים חשובות אלה ניתנו זכויות של ״פוליס״. זכויות אלה כללו בין היתר הקמתו של ה״בולי״ (מועצה), ״חבר עיר״ ו״מושל העיר״[14]. עובדה זו אינה צריכה להטעותנו כאילו היו ערים אלה נוכריות בעיקרן. האמת היא כי בטבריה וציפורי היה מיעוט נוכרי, והרוב הדומיננטי היה יהודי, כפי שיתברר להלן.

יחד עם זאת יש לומר כי בקרב היהודים בשתי הערים ובמיוחד בשכבת האריסטוקרטיה, גובשה מדיניות פרו־רומית בשנים שלפני החורבן, אשר גרסה אי התחברות למחנה הקנאים ונטייה להשלמה עם השלטון הרומי[15]. מדיניות זו לא כללה את שכבות מעוטי הנכסים שבטבריה שמרדו ברומאים[16]. מדברי יוספוס למדים[16] על שלוש מפלגות שהיו בטבריה: אוהדי השלום (כמו בציפורי), דלת העם וסיעתו של יוסטוס.

בין טבריה לציפורי היתה יריבות שהרקע שלה היא התחרות בדבר ההגמוניה על הגליל. אפשר שציפורי נתקנאה בטבריה שנעשתה בירה תחתיה, ויתכן שהיה בכך משום מניע חשוב שציפורי תתמכר לרומי[17].

לשאלה מי תהיה בירת הגליל ישנה חשיבות לא רק מדינית, אלא גם כלכלית, באשר בעיר הבירה רוכזו מחסני המזון, בה ישבה הפקידות הבכירה ועל ידי זה נהנו תושביה משפע כלכלי. היריבות שבין שתי הערים הראשיות

14. חברי המועצה נקראו ״בולווטיא״ וסתם תושבים כונו בשם ״פגניא״. עיין עליהם ב**ספר הישוב** ערך ציפורי, 92; חיי יוסף יב, סח; מלחמות ב, כא, ט, וכן י׳ קלוזנר, **היסטוריה של הבית השני** ד, עמ׳ 191; אלון, **תולדות** ב, עמ׳ 64 טוען שציפורי וטבריה שמרו על ארגונם כפוליס אף לאחר ביתר. על טבריה ״כפוליס״ עיין גם מ׳ אבי יונה, טבריה בתקופה הרומאית, **כל ארץ נפתלי** (תשכ״ח), עמ׳ 155־156; הנ״ל, ״ייסוד טבריה״, שם, עמ׳ 166.
15. מלחמות ג, ט, ז־ח; חיי יוסף ט; י׳ קלוזנר, שם; ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 88, 245 ואילך; מ׳ אבי יונה, ״טבריה בתקופה הרומאית״, שם, עמ׳ 158 גורס אף הוא כי היסודות המתונים בטבריה היו חזקים למדי.
16. חיי יוסף ט; אלון, **תולדות** א, עמ׳ 90.
17. חיי יוסף ט, כה; מלחמות ג, ב, ד. י׳ קלוזנר שם, ה, עמ׳ 177; ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 246־247.

וריבוי המפלגות בודאי שלא תרמו לאיחודו של הגליל. תחילה בגדו הן ביוספוס, וטבריה אף נכבשה על ידו במרמה[18]. ולבסוף נכבשו בידי אספסיאנוס בלא קרב[18].

כאמור, בימים ההם, וביתר שאת בימים שלאחר החורבן, היו רוב תושבי ערים אלה יהודים. ואם לשפוט עפ"י המקורות (עיין להלן) היו אלה יהודים מקיימי מצוות[19]. אין ללכת שולל אחרי תיאורו של יוספוס כי הורדוס אנטיפס מיסד טבריה הושיב בה את "הריקנים והעניים"[20] שבעם, כי אחרים לא רצו להתיישב בעיר, שנבנתה על קברות, מפני הטומאה, שהרי "מכלל לאו אתה שומע הן", וסיפור זה של יוספוס בא ללמדנו שבני הגליל נשמרו מפני הטומאה. במקום אחר מדבר יוסף עצמו כי בני טבריה ובני הגליל האחרים, בימים של מלחמת החורבן, שומרי תורה היו[21], והפרישו מעשר לכוהני ירושלים שהגיעו לגליל מטעם הסנהדרין.

בימים שלפני החורבן, אנו למדים מדברי יוספוס (חיים נד), על בית כנסת בטבריה "והוא היכל גדול אשר יכיל עם עצום". ובדרך הסברא ניתן לומר

18. מלחמות ב, כא, ח־י; שם, ג, ב, ד; שם ג, ט, ח; חיי יוסף סג, סז, עא.
19. בניגוד לדעה כאילו בני טבריה וציפורי ובני הגליל בכלל, היו ריקנים מתורה ומזלזלים במצוות. דעה זו מובאת בספרו של א' ביכלר, **עם הארץ הגלילי** עמ' 26, 117־118, 123־124 ועוד. נגד דעתו של ביכלר עיין בין היתר אלון, **תולדות** א, עמ' 90 ואילך; מ' אבי יונה, "טבריה בתקופה הרומאית" שם עמ' 162, הכותב כי טבריה במיוחד נשארה נאמנה ליהדות הפרושית והוכשרה לשמש מקום מושב הסנהדרין והנשיא כשגלו לשם, ולא עוד אלא שהפכה מרכז ליהדות בעולם כולו, ועל מעמד זה שמרה טבריה במשך מאות בשנים, כפי שיוכח להלן.
20. קדמוניות יח, ב, ג, 36־38. ר' שמעון בר יוחאי עשה רבות לטיהור טבריה ירושלמי שביעית פ"ט, לח ע"ד; שבת לג, ע"ב־לד, ע"א; בראשית רבה עט (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 941־945); ש' ספראי, "גליל וגולן", שם, עמ' 159; וכן ב"צ רוזנפלד, "טבריה בצילן של מלחמות" (פרקים בתולדות העיר וקהילתה מהחורבן עד לאחר מרד בר־כוכבא). **מטוב טבריה,** 3 (טבריה, תשמ"ה) עמ' 12 ואילך. לבעיית טיהורה של טבריה עיין עוד אצל י"ל לוין. "ר' שמעון בר יוחאי, עצמות מתים וטיהורה של טבריה – היסטוריה ומסורת", **קתדרה** 22 (תשמ"ב), עמ' 28־33 והע' 78, 81־82. וכן עיין י' נאמן, "גליל וגולה" (נספח), **סיני,** קד, (תשמ"ט), עמ' רמט־רס.
21. חיי יוסף יב.

שלמדו ולימדו בו. הרי הוכחה נוספת לחיים של תורה בגליל. בדורות מאוחרים יותר נבנו בתי כנסת נוספים. המקורות מדברים בשלושה עשר בתי כנסיות שבטבריה בימיהם של רבי אמי ורבי אסי[22], ועל שמונה עשר בתי כנסת בציפורי[23]. חלקם של מבנים אלה נבנה ע"י תושבי הארץ היהודיים וחלקם ע"י יהודים שבאו מן הגולה ונשתקעו בגליל[24]. עובדת המצאותם של חכמים לפני החורבן ואחריו בטבריה ובציפורי מסייעת אף היא להנחה בדבר יהדותו של הגליל[25]. במקור אחר נאמר[26] כי בני ציפורי קיבלו על עצמם שלא "לקנח בספוג" את הירקות שהם מוכרים, מפני הכשר הטומאה. הרי גם מכאן ראיה בדבר זהירותם של בני הגליל במעשרות ובטהרות. אין להסיק מכאן כאילו לא היו בגליל כביהודה "עמי ארצות" או "שונאי חכמים" שזלזלו במצוות, אלא שהיו אלה מיעוט שאינו מלמד על הרוב. אף ההלכות שנשאל רבי אליעזר בהלכות סוכה[27], מבססות את ההנחה בדבר שמירת התורה בגליל (העליון). כמו כן אנו מוצאים את בני ציפורי שואלים את רבי יוחנן בן נורי שאלת הלכה למעשה שנוגעת לשביעית[28]. בדומה לכך שאלה בדין כלאים נשאלה ע"י בני ציפורי ביבנה[29].

22. ברכות ח, ע"א.
23. ירושלמי כלאים פ"ט, לב ע"ב; קהלת רבה ז, יא. יתכן ומספרים אלה הינם סכמטיים ולא מדויקים, אך על המצאותם של בתי כנסת אחדים בערינו דומה כי אין לחלוק.
24. בתי הכנסת ובתי המדרש בציפורי עיין בהמשך. על מבני בתי הכנסת עיין בפרק "מבנה העיר ציפורי". המצב בכללותו דומה אף בטבריה שבה מכירים את "בית המדרש הגדול" או "מדרש רבא" ("סדרא רבא") – מדרש תנאים לדברים לג, כג (מהדורת הופמן, עמ' 220); רות רבה ג, ד ועוד. כן ידוע בטבריה על ביכנ"ס של תלמידי בית המדרש של רבי אמי ורבי אסי – ברכות ח, ע"א, ועוד. עיין גם ש' ספראי, "הגליל והגולן", עמ' 147, 150 162-163 ועוד.
25. עיין ש' קליין, **ספר הישוב** א. ערך ציפורי עמ' 132 ואילך; ערך טבריה, סעיף ג (חכמים). וכן ב"צ רוזנפלד (הע' 20 לעיל), עמ' 10 ואילך.
26. תוספתא מכשירין פ"ג, ה"ה, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 675).
27. בבלי סוכה כח, ע"א
28. תוספתא שביעית פ"ד, הי"ג; (מהדורת ליברמן, עמ' 182; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 66).
29. תוספתא כלאים פ"א, ה"ד (מהדורת ליברמן, עמ' 203-204; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 73).

מהלכה אחת בתוספתא[30] ניתן ללמוד שאכרי ציפורי (כנראה לפני מרד ביתר) נהגו להשגיח בירקות שלהם שלא יהיו מוכשרים לקבל טומאה[31]. במקור אחר מוזכר: "מעשה שהביאו אנשי טבריה סילון של צונן לתוך אמה של חמין אמרו להם חכמים"...[32] מן התלמוד הירושלמי עולה[33] כי המעשה אירע עוד לפני החורבן, זמן רב לפני רבי חנניה בן עקביה תנא מן הדור הרביעי. הרי שחלק מן החכמים המצויים בטבריה לאחר החורבן[34], אינם מתיישבים חדשים בעיר, אלא יש למוצאם במקום, עוד בטרם החורבן. אף עובדת ביקוריהם של חכמים בטבריה, מעידה מפורשות שהמקום היה מקום תורה. אנו מוצאים את ר"ג דיבנה המבקר בטבריה בסוף המאה הראשונה וקרא שם בתרגום ספר איוב, בביתו של יוחנן הנזוף, ופסק הלכה "בכנסת שבטבריה", וענה לשאלות שנשאל[35]. מקור זה מספר על רבי חלפתא מציפורי שירד אל הנשיא ששהה בטבריה. עוד למדים על שיחתם של חכמים בעיר עם רבי יוסי בן קיסמא[36] שישב בטבריה אחרי החורבן, ואולי עוד לפניו[37].

30. מכשירין פ"ג, ה"ה. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 675).
31. עיין אצל אלון, **תולדות** א, עמ' 320 ואילך בדבר דוגמאות נוספות המעידות על שמירת המצוות ע"י יהודי הגליל. כך למשל שואלין בני מירון את ר"ע בעניין מעשרות, מרום בית ענת שואלים את רבי חנינא בן תרדיון בעניין תיקון מקוואות לטהרה. ממקור אחר למדים על זהירותם של עניי כפר שיחין בעירוב. מקורות אחרים מלמדים אותנו על הקפדתם היתירה של יהודי הגליל בנוהגים שונים. אלון, מביא שם רשימה ארוכה למדי של חכמים מן הגליל. מכל אלה מתקבלת תמונה ברורה בדבר שמירתן של מצוות בטבריה, בציפורי ובגליל בכלל. ועיין עוד בפרק סקירה היסטורית של ציפורי לעיל. ובפרק על קיום המצוות בציפורי בהמשך.
32. משנה שבת פ"ג, מ"ד.
33. ירושלמי שבת פ"ג, ו ע"א.
34. דיון מפורט בנושא זה אצל א' ביכלר, שם עמ' 193 ואילך.
35. תוספתא שבת פי"ג (י"ד), ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 128). על רבי חלפתא בן ציפורי עיין תוספתא תענית סוף פ"א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 216); בבלי שם, טז ע"ב וכן תוספתא כלים בבא בתרא פ"ב, ה"ב. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 591). על חכמי ציפורי הנוספים לאחר החורבן, עיין **ספר הישוב** א, עמ' 132 ואילך.
36. סנהדרין צח, סע"א; תנחומא וישלח, ח. (מהדורת בובר, עמ' 166).
37. עיין המעשה באבות פ"ו, מ"ט בדבר עדותו של ר' יוסי בן קיסמא אשר התגורר "בעיר גדולה של חכמים ושל סופרים..." וכן יבמות צו, ע"ב

גם ר׳ יוסי הגלילי פעל בטבריה יחד עם רבי שמעון בן חנניה[38]

חכם אחר, שמעון בן עזאי אף הוא היה מטבריה[39]. גם רבי מאיר תלמידו של אלישע בן אבויה ישב בעיר זו[40].

מאוחר יותר, בימי רבי יהודה הנשיא, שהו בעיר תלמידי חכמים מרובים ואף הנשיא עצמו שהה בה תקופה מסוימת[41]. התמונה לא השתנתה גם בימי רבי יהודה נשיאה ובימי האמוראים[42].

עובדת המצאותם של דיינים בציפורי והיותם של טבריה וציפורי מקומות בהם היתה הסנהדרין והנשיאות, מחזקת אף היא את ההנחה המסתברת בדבר יהדותן של ערים אלה, ובדבר שמירת התורה בהן[43]. בימי רבי יוחנן, מחצית מאה שלישית, עברה הסנהדרין לטבריה אולם הנשיאות נשארה בציפורי[44]. רק לקראת סופה של המאה השלישית מתקשרות המסורות על הנשיאות עם טבריה. המסורת הראשונה המקשרת את הנשיאות עם טבריה היא מימי עלייתו של דיוקלטיאנוס לשלטון – שנת 284 לספירה. על כך למדים מאותם כתבים מעליבים ששלח לרבי יהודה נשיאה שישב בטבריה[45].

במעשה שאירע בביהכנ״ס של טבריה ״בנגר שיש בראשו גלוסטרא שנחלקו בו רבי אלעזר ורבי יוסי עד שקרעו ס״ת בחמתן... והיה שם רבי יוסי בן קיסמא״ וכו׳; ועיין גם אצל א׳ היימן, **תולדות תנאים ואמוראים** ב, ר׳ יוסי בן קיסמא עמ׳ 735.

38. ספרי זוטא יט, י (ילקוט, תשס״א).
39. כגון עירובין כט, ע״א ועוד. ״אמר רבא הריני כבן עזאי בשוקי טבריא...״ אך יתכן ששהותו של בן עזאי בעיר היתה מוגבלת, וכן עיין ב״צ רוזנפלד, לעיל הע׳ 20, עמ׳ 12.
40. ש׳ קליין, **ספר הישוב** א, טבריה, 33, 33א; ירושלמי ברכות פ״ב, ד ע״ב.
41. מגילה ה, ע״ב.
42. עיין ש׳ קליין **ארץ הגליל**, עמ׳ 102-103, ושם גם המקורות להוכחת הדברים.
43. על דיינים בציפורי עיין משנה בבא בתרא פ״ו, מ״ז; אלון, **תולדות** ב עמ׳ 136 וכן הע׳ 326 שם. על הסנהדרין והנשיאות נדון ביתר הרחבה בהמשך.
44. ירושלמי הוריות פ״ג, מח ע״ג. והשווה המסורת בדבר ״עשר גלויות שגלתה סנהדרין...״ ר״ה לא, סע״א-רע״ב וכן בראשית רבה, פרשה צז ועיין אלון, **תולדות** א עמ׳ 292.
45. ירושלמי תרומות פ״ח, מו ע״ב-ע״ג; בראשית רבה סג עמ׳ 688-690. וכן

לאחר מותו של ר׳ חנינא, בשנות ה־30 או ה־40 של המאה השלישית ירדה הסנהדרין לטבריה ושכנה בה כל תקופת האמוראים ובמאות השנים שלאחר הכבוש הערבי.

במאה השלישית ובמחצית הראשונה של המאה הרביעית נזכרת ציפורי במקורות היהודיים כמעט כמו טבריה. גם לאחר שהסנהדרין עברה לטבריה וכן אחר כך, כאשר הנשיא ירד לטבריה לא נפקד מקומה של ציפורי במקורות[46].

יש לציין כי בחלק ניכר של המקורות נזכרת טבריה לפני ציפורי. כך למשל: ״כלו (פירות שביעית) מטבריה ולא כלו מציפורין״ (ירושלמי פסחים פ״ד, ל ע״ד); ״אבן שאנשי טבריא ואנשי ציפורי שוקלים בה״ (סוטה י, ע״ב); ״במגילת חסידים מצאו כתוב יום תעזיבני ימים אעזבך: לשניים שיצאו אחד מטבריא ואחד מציפורין״ (ירושלמי ברכות פ״ט, יד ע״ד); ״אבשלום... כל ערב שבת היה מגלח... מה שאין בני טבריא ובני ציפורין עושין כן״ (תוספתא סוטה פ״ג, הט״ז מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 297)[46א]. יתכן שעובדה זו רומזת לכך כי במאה השלישית (חלק מן המקורות הוא ממאה זו) עלתה טבריה בחשיבותה על ציפורי.

כללו של עניין, כל אותה תקופה, שמלפני החורבן ועד ימיהם של תנאים ואמוראים, מצטיירות טבריה וציפורי, עפ״י המקורות, כשתי ערים יהודיות מקיימות מצוות[47].

עיין ש׳ ספראי, ״הגליל והגולן״ בקובץ **א״י מחורבן בית שני ועד הכבוש המוסלמי**, עמ׳ 151. וכן שם הע׳ 42 ושם עמ׳ 161.

46. לכל הפרשה עיין ש׳ ספראי, שם, עמ׳ 148 הע׳ 20 וכן עמ׳ 161; ב׳ קלאר, ״טבריה בתקופת הגאונים״, **כל ארץ נפתלי**, עמ׳ 114.

46א. ש׳ ספראי, שם, עמ׳ 167, הע׳ 156. וכן עיין במקורות המובאים ב**ספר הישוב** א, ערך טבריה פי״א, מקורות 103־130.

47. לשונות כמו: ״גליל גליל, שנאת התורה סופך לעשות במסיקין״ המיוחס לריב״ז והוזכר בירושלמי שבת פט״ז, טו סע״ד. או ״גלילי שוטה״ שנאמר בפי ברוריה – עירובין נג, ע״ב, אין בהם כדי לערער את ההנחה שהובאה בפרקנו על שמירת התורה בגליל. מאחר ואלה הן לשונות שאינן באות לתאר מצב שבמציאות אלא לכל היותר יש בהן ללמד על ״זלזול מסוים עממי שמצוי היה כלפי הגליליים ביהודה היחסנית״ כלשונו של אלון, **תולדות** א, עמ׳ 320. כיו״ב אנו שומעים על לשונות כמו ״גסי רוח

יתירה מזו, גם השטח המאוכלס שביניהן נחשב במובהק ליהודי, הדברים נלמדים במבורר משורה של מקורות עבריים ולועזיים. בבבלי בבא מציעא[48] מסופר על רבי חנינא (225-250, ג״א תתקפ״ה – ד״א י) שמצא גדי שחוט בין טבריה וציפורי ו״התירוהו לו משום שחיטה, רובא ישראל נינהו״.

כיוצא בו אנו קוראים[49]: ״רבי אמי (סוף מאה שלישית תחילת רביעית) אשכח פרגיות שחוטות בין טבריה לציפורי ואמרו ליה: זיל שקול לנפשך״, לאמר שהפרגיות מותרות הן אף משום שחיטה.

ועוד[50]: נקניק נמצא בבית הכנסת של הבולי (המועצה) בטבריה והותר באכילה ע״י ר׳ ירמיה (320-350, ד״א פ־ק״י).

במקור אחר בירושלמי[51], מסופר על הרוג שנמצא בין טבריה לציפורי וההלכה קבעה ש״חזקה שישראל היה״ (המקרה הוא מן המאה השלישית).

מקרה נוסף[52]: גדי צלוי נמצא ב״אסרטי דגופתא״ – הכביש הראשי ליד ובבתא דציפורין – והתירוהו משום מציאה ומשום רוב מהלכי דרכים – שישראל הם (מקרה זה הוא מימי רבי).

כיוצא בו[53] – עיגול דגובנא (גבינה) אשתכח בפונדקא דלוי (לוביא הנמצאת ליד קבוץ לביא של ימינו), והתירוהו משום מציאה ומשום רוב מהלכי דרכים – (שישראל הם). (המקרה הינו משנת 200 לערך, העיגול שייך היה לר׳ אלעזר בר׳ יוסי).

בציפורי נאנסה נערה והקביעה היתה שישראל בעל אותה, בשל העובדה כי המקום הוא יהודי[54].

ומעוטי תורה״ המכוונים לבבלאים ולדרומיים דוקא, ראה ירושלמי פסחים פ״ה, לב סע״א.

48. כד, ע״ב.
49. בבא מציעא, שם.
50. ירושלמי שקלים פ״ז, נ ע״ג.
51. סנהדרין פ״ה, כב ע״ג.
52. ירושלמי שקלים פ״ז, נ סע״ג.
53. ירושלמי שקלים פ״ז, נ ע״ג.
54. משנה כתובות פ״א, מ״י; ירושלמי שם פ״א, כה ע״ד. המעשה אירע כנראה בדור אושה. ממקורות אחרים אפשר ללמוד כי גם הדרך שבין

אף ממקורות שאינם עבריים אנו למדים באותו עניין. כך סיפורו של אפיפניוס, אב הכנסיה, בן המאה הרביעית על יוסף המומר[55]. יוסף זה נתמנה קומס ע"י קונסטנטינוס, והוא נשלח אל כמה ערים שבגליל כדי להקים בהן כנסיות של נוצרים, ומן הסיפור למדים שעד לאותה עת "לא יכול איש מעולם להקים כנסיות, מפני שאין ביניהם לא היליני ולא שומרוני ולא נוצרי, ועל הדבר הזה מקפידים במיוחד בטבריה, ובדיוקיסריה (=ציפורי), ובנצרת ובכפר נחום, שלא ימצא ביניהם נכרי".

גם אם ידוע על נוכרים שהיו בכל זאת בטבריה ובציפורי[56], הרי שהיו מעטים והרוב המכריע היה יהודי.

בשנת 325 נערך הכנס הנוצרי בניקאה[57]. מעניין להדגיש כי הערים טבריה וציפורי לא היו מיוצגות באירוע זה. בכנסים שבכגון אלה השתתפו אפיסקופים (ראשי כנסיות של העיר) אשר ישבו בכל בירת תא מינהלי בעלת קהילה נוצרית. העדרן של שתי הערים מן הכנס בניקאה יש בו משום רמז לכך שטרם נתגבשה בהן קהילה נוצרית[58].

הגליל לצידון היא ברובה יהודית. עיין על כך אלון, **תולדות** ב, עמ' 257. ש' ספראי, "היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות ג, ד", **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, עמ' 145.

55. הסיפור מובא ב**ספר הישוב**, עמ' 71-72, ועיין גם ש' ספראי, שם, שם, עמ' 165. וכן ז' רובין, "פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לספירה", **קתדרה** 26 (תשמ"ג), עמ' 105-116.

56. כך למשל נזכר בירושלמי שבת פט"ז, טו ע"ד "שוקי דארמאי" – שוקי הנוכרים בטבריה, ובבבלי שבת קכא, ע"א; תוספתא שם, פי"ג (יד) ה"ט, נזכרים בני קצטרה של ציפורי שנוכרים היו ובאו לכבות את הדליקה שפרצה בחצירו של יוסף בן סימאי בשיחין, עיין גם אלון, **תולדות** א, עמ' 91, ש' ספראי, שם, עמ' 146.

57. על כנס ניקאה עיין S. Gelzer (ed.), Georgius Cyprius Descriptio orbis Romani Lipsiae 1890 Patrum Nicanorum Nomina (Lipsiae, 1890); pp. 10-11. ועל כנס חלקדון (שנת 451) עיין D. Mansi, Sacrorum Conciliorum Nova Ed 1-3 Graz 6 1960-1961 pp. 556-578. ושם גם על כנסים נוספים. כנסים אלה נערכו מידי פעם, בהם התכנסו נציגי כנסיות מכל הארצות לוועידה בינלאומית ("סינוד" או "קונסול") באירועים כאלה השתתפו מנהיגי הכנסיה מכל הערים.

58. ש' ספראי, "הגליל והגולן" שם, עמ' 166 וכן ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 29-30 וכן הע' 43 בעמ' 45.

לעומת זאת בשנת 449 ניתן כבר למצוא אפיסקופוס מטבריה אשר השתתף בכנס של הכנסיה בלטריום, ובשנת 451 מוצאים את נציג העיר ציפורי בכנס שנערך בחלקדון. ברשימתו של נילוס דוקספטריאוס, סוף המחצית הראשונה של המאה החמישית מתוארים המחוזות הכנסיתיים של טבריה, ציפורי, תבור, הלנופוליס (כפר קמה?) ונצרת[59].

באמצע המאה החמישית נבנות כנסיות בגליל התחתון ובחוף המערבי של הכנרת וביניהן הכנסיה אשר בנצרת, כפר קנה, ציפורי, כפר נחום, טבחה וכיו"ב.

מנתונים אלה ניתן ללמוד על חדירה נוכרית לערינו, בסוף המחצית הראשונה של המאה החמישית[59א], אם כי יש להדגיש כי האוכלוסיה היהודית הוותה מרכיב חשוב ואולי שמרה על רוב במשך התקופה הביזנטית ולאחריה[60].

רק על סמך ההנחה הברורה כי הגליל היה ברובו המכריע יהודי וכי כזה היה המצב גם בשתי עריו המרכזיות טבריה וציפורי, אשר שמרו על צביונן

59. ז' ספראי, שם, עמ' 30; הנ"ל, **גבולות ושלטון בא"י**, פרקים ב, ה וכן F. M. Abel, Géographie de la Palestine Vol. 1. (Paris, 1933) pp. 202-206.

59א. ידיעה מעניינת על חדירת הנצרות לציפורי נלמדת מן הסיפור על גירושם של 11 או 12 אפיסקופים ממצרים לדיוקיסריה (ציפורי) שבפלסתינה בשנת 374, בימי הקיסר האריאני ואלנס. ידיעה זו מופיעה אצל Palladius, Historia Lausiaca XLVI (Ed. D.C. Bulter, Cambridge, 6 2 1904 134)
Theodoretos, Historia Ecclesiastica 4 19 (Ed. Migna) PG LXXXII (1180)
וראה גם – M. L. Tillemont, Memoires l'historia Ecclesiastique vl^2 (Paris, 1714) pp. 586ff.
וכן י' צפריר, "המאבק בין הנוצרים ובין היהודים באזור טבריה", **כל ארץ נפתלי** (תשכ"ח) עמ' 79-90.

60. מקורות מן המאה ה-6 וה-7 מדברים באופן בולט על "יהודים אלה שבטבריה" או "היהודים מטבריה והר הגליל" "כהנים יהודים שהיו מטבריה" ועוד, עיין **ספר הישוב** א, ערך טבריה, מקורות 142, 144, 145 ועוד. וכן שם, ציפורי מס' 90, 126. וכן ב' קלאר, "טבריה בתקופת הגאונים", **כל ארץ נפתלי** עמ' 214-235.

הפרושי במשך הדורות שמלפני החורבן ולאחריו, נוכל להבין היטב את עובדת עריכתה של הספרות התנאית והאמוראית באזור הגליל במאות השלישית והרביעית. סיכום המשנה נעשה בסוף המאה השנייה וראשית המאה השלישית בבית שערים, ואחר כך בציפורי כשרבי העתיק את בית הוועד בראשית המאה השלישית לציפורי. התלמוד הירושלמי, אשר נערך בסוף המאה הרביעית, נערך בטבריה[61]. מאוחר יותר שומעים על הפיוט, ספרי האגדה ומסורת הניקוד שמרכזן היה בטבריה[62]. יצירות ספרותיות כבירות אלה, שמרכזן כאמור היה בגליל, נתהוו באזור שהיתה בו תשתית יהודית־פרושית איתנה במשך דורות.

לבסוף, יש להעיר עוד בדבר המצאותם של בני ציפורי וטבריה מחוץ לגבולותיה של ארץ ישראל. כך מוצאים את רבי אלעזר ברבי יוסי איש ציפורי (תנא בדור החמישי, סוף המאה השנייה) ברומי[63]. וכן אדם בשם בר יוחניס (כנראה יוחנן) שהיה בן ציפורי והתיישב ברומי[64]. זכרו נשתמר על גבי לוח שיש עתיק אשר נמצא בקטקומבות של MONTEVERDE (אלה הן מערכות של קברים חצובות בסלע, מתחת לקרקע, שם קברו יהודי רומי את מתיהם).

בלוח זה ישנה כתובת וזו לשונה (תרגום מיוונית):

יוניוס המכונה אקונא(?) איש ציפורי[64].

מאגדה אחת למדים[65] שבר יוחניס היה אדם עשיר ובן זמנו של ר״א ברבי

61. רשימת מקורות והוכחות לכך אצל ז׳ו רבינוביץ, **שערי תורת א״י**, (ת״ש) עמ׳ 61־62, 311; י׳ נ׳ אפשטיין, **מבואות לספרות האמוראים**, (ירושלים, תשכ״ג), עמ׳ 275; ש׳ ספראי, שם, עמ׳ 146; י׳ גפני, ״היצירה הרוחנית־ספרותית״, בקובץ **א״י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, עמ׳ 473 ואילך.
62. ב׳ קלאר, שם, עמ׳ 229 ואילך.
63. מעילה יז ע״א וע״ב וכן תוספתא יומא פ״ג (ב), ה״ח. (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 186), ירושלמי יומא פ״ה, מב ע״ד, שבת סג, ע״ב, סוכה ה, ע״א. וביתר הרחבה יידון העניין בפרק, בני ציפורי בגולה בסוף עבודתנו.
64. לכל העניין עיין ש׳ קליין, ״בר יוחניס מציפורי ברומי״, **ידיעות** ז (תש), עמ׳ 47־50; הנ״ל, **ארץ הגליל**, עמ׳ 208; הנ״ל, **ספר הישוב א**, ערך ציפורי, עמ׳ 142.
65. אסתר רבה, ב, ד.

יוסי הנזכר לעיל, כלומר סוף המאה השנייה. אגדה זו מספרת: "בר יוחניס ביקש לעשות סעודה לגדולי רומי. היה שם רבי אלעזר ברבי יוסי, אמר (בר יוחניס): נמלך בבן עירנו". גם זכרונן של משפחות טבריניות שהשתקעו ברומי נשתמר בכתובת קבורה ביוונית ובה נאמר: "אלופיס מטבריה ובניו יוסטוס ואלופיס העברים, עם אביהם הם טמונים פה"[66].

כתובות יווניות אחרות מן המאה השנייה מלמדות אותנו על דבר מציאותה של תחנת־מסחר של אנשי טבריה ברומי[67].

יתכן שיש בנתונים אלה משום הארה נוספת ליחסים התקינים ששררו בין שתי הערים לשלטונות הרומיים. עובדה זו איפשרה ליהודיה להגיע לבירת האימפריה אם בדרך של שליחות, או בישיבת קבע במקום.

7. מעמדה של ציפורי בין ערי הגליל האחרות

מהמקורות ניתן לשחזר במשהו את מעמדה המיוחד של עירנו בין הערים האחרות שבגליל. חלק נכבד ממקורות אלה מצוי בכתבי יוסף בן מתתיהו. במלחמות מובא תיאורה של ציפורי בזו הלשון: "היא הגדולה בכל ערי הגליל. הבנויה במקום משגב והמוקפת חומה אשר תהיה לו (לראש צבאו של אספסיאנוס) למבצר לעומת העם היושב בגליל"[1].

66. הכתובת נתפרסמה אצל J.B. Frey, Corpus Inscriptionum Judaicarum I (Rome, 1936) no. 371.
והשווה no. 367 על בן קיסרי שנקבר ברומי. וכן ז' וילנאי, **אנציקלופדיה אריאל**, טבריה, עמ' 2569. על הקשר של טבריה עם הגולה, עיין, י' נאמן, שם, (הע' 20).
67. על כתובות אלה עיין אצל אלון, **תולדות** א, עמ' 90 וכן שם הע' 39.

1. ג, ב, ד, תיאור זה של ציפורי כ"גדולה בכל ערי הגליל", מזכירתנו את התיאור המופיע אצל אסביוס: "יש בא"י עיר גדולה ורבת עם ותושביה כולם יהודים והיא נקראת בלשון הארמית לוד וביונית דיוקיסריה"..W Cureton, History of the Martyrs in Palestine by Eusebius, (London, 1861) p. 29 על משפט זה נטושה מחלוקת עד ימינו אם הכוונה באמת לציפורי או ללוד. דומה כי עדיין אין הכרע בסוגיה זו. על כך דנו בפרק "תולדותיה של ציפורי" לעיל, הע' 78.

הביטוי המתאר את ציפורי כגדולה שבערי הגליל בא להדגיש אל־נכון את מעמדה הבכיר של העיר לעומת שאר הערים שבאזור. כיוצא בו כותב יוספוס על "ציפורי היושבת באמצע הגליל ומסביב לה כפרים לרוב"[2]. בלשון תלמודית־מדרשית מוצא הדבר את ביטויו במילים "עיירות שבתחום ציפורי", או "העיירות הסמוכות לציפורי"[3], וכד'.

נראה כי פירוש הביטוי הוא ציפורי והכפרים או העיירות שסביבה אשר הינם במעמד משני לעיר הגדולה ונכללים בתחומה[4].

מעניינת מאד הערתו של יוספוס במלחמות[5]: "וציפורי הבצורה בכל ערי הגליל קדמה את פני ציסניוס (גאלוס) בברכת שלום וגם יתר הערים עשו כעצתה הטובה ושקטו".

שני עניינים מודגשים בפיסקה זו: א. ביצורה של ציפורי שהיה עדיף על פני ערים אחרות שבגליל, ואולי יכול גם פרט זה ללמדנו על חשיבותה היתירה של עירנו לעומת האחרות שבאזור. ב. על "נתינת הטון" במדיניותה הפרו־רומית, מדיניות שגררה אחריה ערים נוספות אשר למדו מן "המטרופולין".

גם מתיאורו של יוסף בחיים[6], מאותם ימים של מלחמת החורבן, ניתן לחוש שמדיניותה הפרו־רומית של ציפורי זכתה להד רב אצל קיצוני הגליל, והם ביקשו להגיב בחריפות מרובה.

★ ★ ★

2. חיי יוסף, סה.
3. עיין ויק"ר טז, ב; מדרש תהילים נב, ב; ירושלמי גיטין פ"א, מג ע"ג ועוד. על תיאורה של העיירה בכלל עיין אצל ז' ספראי, **פרקי גליל**, (תשמ"ה), עמ' 154 ואילך.
4. במידה מסוימת מזכיר הדבר את הביטוי "בנות" – "עקרון ובנותיה" ועוד שבספר יהושע טו, מה ועוד. והכוונה לעיר עקרון ותחומה. הביטוי "בנותיה" מציין אפוא את היישובים הנמצאים בתחומה של העיר הראשית.
5. ב, יח, יא.
6. חיי יוסף, ח.

כשם שנקטה ציפורי מדיניות מתונה במלחמת החורבן, כך שימשה היא מרכז למרידות בתקופות שונות. ואף מאלה ניתן לחוש את "נתינת הטון" של עירנו לאזור כולו.

בפולמוס של וארוס[7] שאירע בשנת 4 לפנה"ס עמדה ציפורי במרכז המרד בה פעל מרים נס המרד יהודה בן חזקיה, אשר השתלט על בתי הנשק במקום וצייד את אנשיו בשלל שתפס[8].

בימים מאוחרים יותר שוב הוותה ציפורי מקום מרכזי למרד הנושא את השם "מרד גאלוס" שפרץ בשנת 351 או 352[9].

יהודים התקוממו נגד חיל המצב הרומי במקום, הרגו את אנשיו ונטלו את נשקם[10].

בימים שלאחר חורבנה של ציפורי בגין "הפולמוס של וארוס", קם לה מושיע, הורדוס אנטיפס אשר בנה אותה, ביצרה ותיארה כ"פאר הגליל כולו" וגם שם חדש נתן לה – אבטוקראטוריס. בימיו נעשתה ציפורי לבירת הגליל[11]. אף מביטוי ממצה זה ניתן ללמוד על פארה ומעמדה המיוחד של ציפורי לעומת ערי הגליל האחרות, ומעניין שעוד עשרות שנים קודם לכן, הבחין נציב סוריה בשם גביניוס (57-54 לפנה"ס), במיוחדות של עירנו ובשעה שחילק את הארץ לחמש סנהדריות קבע את הסנהדריה היחידה שבכל הגליל בציפורי[12].

7. מופיע במקורות אצל יוספוס בקדמוניות יז 269-285; 286-298; מלחמות ב, ד, א-ג; בסדר עולם רבה ל מופיע מאורע זה בשם "פולמוס של אסוירוס" (וארוס).
8. עיין במקורות שבהערה הקודמת.
9. י' גייגר, "המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס", בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, עמ' 202-203, וכן בפרקנו "תולדותיה של ציפורי – סקירה היסטורית".
10. עיין הערה קודמת. בעניין מלחמות נוספות כמו "פולמוס של קיטוס" "מרד בר-כוכבא", חלוקות הדעות בדבר השתתפותה של ציפורי בפרט והגליל בכלל. ריכוז המקורות והדעות לעניינים אלה מצוי בפרקנו "תולדותיה של ציפורי סקירה היסטורית" לעיל.
11. יוספוס, קדמוניות יח 26-28. לפירושו של השם עיין בפרקנו שם לעיל הע' 10. על ציפורי כבירה עיין פרקנו, טבריה וציפורי לעיל.
12. קדמוניות יד, ה, 89-91; מלחמות א, ח, ה. וכן עיין על פרשת החלוקה

ועובדה זו עדות היא לנו כי גביניוס ראה את ציפורי כעיר המרכזית והחשובה ביותר של האזור כולו.

אף ממטבעותיה של ציפורי ניתן לדלות כמה פרטים רבי חשיבות בדבר מעמדה המיוחד של עיר זו[13].

מימים של המאה השלישית, ימיהם של רבי יהודה הנשיא והקיסר הרומי קאראקאלה (211-217), נמצאו מטבעות ועליהם כתובת שתרגומה: "דיוקיסריה הקדושה ועיר מקלט אוטונומית, נאמנה ברית אחווה ועזרה הדדית בין המועצה הקדושה ובין הסינאט של העם הרומאי[14].

נפרט את הביטויים השונים המצויים במטבעות אלה:[14א]:

לסנהדריות בפרק הדן בחלוקה האדמיניסטרטיבית של א"י לעיל.

13. למטבעות ציפורי מוקדש פרק מיוחד, כאן נזכיר רק את אותם פרטים הקשורים בדיוננו הנוכחי.

14. בדבר מטבעות אלה עיין אצל M. Rosenberger, City Coins of Palestine, III, (Jerusalem, 1977) p. 62, no. 10,14 וכן י' משורר, "מטבעות ציפורי כמקור היסטורי", **ציון** שנה מג חוב' ג-ד, (תשל"ח), עמ' 194 ואילך. ועיין גם הפרק "מטבעות ציפורי" בהמשך בו ישנה התייחסות לביטויים המיוחדים המופיעים על גבי מטבעות ציפורי וכן השוואה למטבעות שבערים אחרות. על ימיו של רבי ושנות נשיאותו עיין ש' ספראי, "לבעיית הכרונולוגיה של הנשיאים במאה השנייה והשלישית", בקובץ **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (תשמ"ד), עמ' 113-121. על כך שהקיסר ידידו של רבי הוא קאראקאלה עיין ש' ספראי, שם, וכן A. Guttman, "The Patriarch Judah I-his birth and his death" HUCA XXV (1954) pp. 239-261 בניגוד לדעתו של קראוס שסבר כי מדובר באנטונינוס פיוס או ואלאך שהציע כי מדובר במרקוס אוריליוס. S. Krauss, Antoninus und Rabbi (1910). L. Wallach, The Colloquy of Marcus Aurelius with the Patriarch Judah I, JQR XXXI (1941) pp. 259-286. לסיכום דעות אלה עיין י' משורר, שם, עמ' 192, הע' 30-31.

14א. מן הראוי לציין כי אין למצוא כתובת כזו על כל צירופיה במטבעות שמזמנים הקודמים לימיו של רבי והקיסר קאראקאלה להוציא מטבע אחד שמימי אגריפס הראשון בו מדובר על "נדר בשבועה, ברית ידידות ואחווה בין המלך הגדול אגריפס לאגוסטוס [קלאודיוס] קיסר והעם הרומאי" על מטבע זה עיין אצל י' משורר, **מטבעות היהודים בימי בית שני**, מטבע מס' 93. וכן הנ"ל במאמרו בציון, שם עמ' 196-197; א'

1) השם דיוקיסריה ניתן לציפורי בימי אנטונינוס פיוס, או מעט קודם לכן[15], על שמו של הקיסר־האל, כשם שאבטוקראטוריס בא להזכיר את האימפרטור (imperator = השליט)[16].

נראה כי עצם העובדה שהעיר "זכתה" לשמות בהם מגולמת תהילתם של קיסרי רומא ואליליה, יש בכך משום רמז להתייחסותם המיוחדת של השלטונות הרומיים לציפורי. ומכאן שמעמדה בעיני שליטי נכר היה נכבד וראוי לציון.

2) הביטוי "עיר מקלט אוטונומית" – מציין אף הוא את חשיבותה של עירנו שהיתה בעלת זכות "מקלט"[17].

קינדלר, "מטבע של המלך אגריפס לזכר בריתו עם רומא" שנתון מוזיאון הארץ יא (1969), עמ' 10־17. רמז לברית זו נמצא ביוספוס, **קדמוניות** יט, 275־276; מן הימים של רבי ניתן למצוא מטבעות אחדים הנושאים את הכתובת שהזכרנוה (עיין לעיל). אצל משורר **ציון** שם, עמ' 194 ואילך, מצויה הכתובת במטבע מס' 8, אך ללא התוספת של הברית שבין "המועצה הקדושה ובין הסינאט של העם הרומאי". מטבעות 11,10,9 – זהים כמעט לחלוטין באשר לביטויים ולצירופי הביטויים הכתובים בהם, להוציא שינויים קלים ביותר שאינם משנים את התוכן העיקרי.
בשיחה בע"פ עם מורי פרופ' ש' ספראי, הובעה המחשבה כי ציפורי (דיוקיסריה) המופיעה במטבעות שהוזכרו קודם לכן, מייצגת אינטרסים מדיניים כלליים ולאו דוקא עירוניים ואמנם ברוח דברים אלה כתב י' משורר במאמרו ב**ציון** עמ' 197: "המונח המופיע במטבעות: דיוקיסריה האוטונומית 'הנאמנה' – הוא בבחינת הצהרה מטעם השלטון הרומי על מתן זכויות לעם היהודי היושב בציפורי – (כלומר) למרכז הרוחני של עם ישראל באותה תקופה". אם כי אין להתעלם גם מהרקע האישי המיוחד ששרר בין רבי לקיסר הרומאי ושהביא את ברית האחווה שבין רומא וציפורי (מקום שהותו של רבי יהודה הנשיא). על יחסים מיוחדים אלה במקורות העבריים עיין למשל בבלי ע"ז י, ע"א־ע"ב. וכן השווה לנאמר אצל הירונימוס בפירושו לדניאל יא, כז כי "סברוס ואנטונינוס בנו חיבבו את היהודים עד למאוד".

15. עיין בפרק "שמותיה של ציפורי".
16. עיין הע' 11 לעיל.
17. להסבר המושג עיין A.F. Pauly G. Wissowa, Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, (Stuttgart, 1896) Band 2 ss. 188ff ערך Asylon.

המשמעות המעשית של זכות זו היא נתינת מקלט־מחסה קבוע לאדם הנרדף מטעמים שונים: מדיניים, דתיים, חברתיים וכיו״ב. מעיון בכתבי הירודוטוס (תרגום מיוונית א׳ שור) אפשר להשוות מתן מקלט זה לאלה שביקשו חסות בתוך המקדש או אחזו במזבח[18].

3) ״המועצה הקדושה״: על חברי מועצה זו למדים ממקורות עבריים. הם כונו בשם בולווטים[19]. מן המטבעות למדים על ברית אחווה שנכרתה בין הגופים הרשמיים אשר ייצגו את הסינאט שברומא והמועצה העירונית של ציפורי. מועצה זו היתה יהודית וזאת בשל סיבות אחדות:

א. המטבעות עליהם מתמקד דיוננו הם מן המאה השלישית – ימי רבי יהודה הנשיא (עיין לעיל). כפי שהוכחנו בפרקים קודמים[20], היה הגליל בכלל וציפורי בפרט יהודיים עם השקפה פרושית מובהקת. בתקופה זו אף היתה הסנהדרין בעירנו[20].

ב. מקורות אחדים מזכירים בשמותם של הבולווטים ושמות אלה יהודיים הם[21].

18. הירודוטוס 3, 48; 5, 91 ועוד, למקורות נוספים עיין המאמר בהע׳ 17. השווה לנאמר במל״א א, נ, נא ועוד.
היו ערים נוספות שזכו לסטטוס של ״ערי מקלט״. ערים כאלה היו באסיה הקטנה ובארץ. אפשר להזכיר את עכו (זכתה לסטטוס זה במאה ב׳ אחה״ס), דור (מימי טריאנוס), אשקלון (מאה א לפנה״ס) ועוד. לרשימת ערים אלה עיין – L. Kadman, The Coins of Akko Ptolemais (1961) pp. 96-108.
19. עיין למשל ירושלמי פאה פ״א, טז ע״א; ירושלמי נדרים פ״ו, מ ע״א; ירושלמי שבת פי״ב, יג ע״ג; ירושלמי פסחים פ״ד, ל ע״ג – ר׳ שמעון בולוטא. א׳ ביכלר, **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד**, עמ׳ 23, הע׳ 49, מניח שהוא (אמצע המאה השלישית) והוריו היו חברים במועצה העירונית בציפורי.
20. תולדותיה של ציפורי – סקירה היסטורית, וכן הפרק טבריה וציפורי.
21. ירושלמי פאה פ״א, טז ע״א – יוחנן; ירושלמי פסחים פ״ד, ל ע״ג – ר׳ שמעון. וכן עיין אצל א׳ ביכלר, שם, עמ׳ 23, י׳ משורר, שם עמ׳ 197. וכן ג׳ אלון, ״האסטרטגים בערי ארץ־ישראל בתקופה הרומית״. **תרביץ** יד (תש״ג) עמ׳ 145־155.

ג. ממקור אחד בירושלמי אנו למדים על נוהגם של הבולווטים להכנס לקבלות פנים בביתו של הנשיא[22]. ספק רב הוא אם נוהג זה היה קיים אם המועצה היתה נוכרית.

ד. יתכן ש"המועצה הקדושה" הנזכרת במטבעות היא הסנהדרין עצמה[23], והביטוי "קדושה" רומז לכך.

ברור הוא לכן, שעצם ישיבתה של המועצה בציפורי מעיד על חשיבותה של עיר זו ועל מעמדה המיוחד, יש להדגיש עוד כי ציפורי (וטבריה) קיבלה זכויות של "פוליס". זכויות אלה כללו בין היתר הקמתם של "הבולי" (המועצה), "חבר עיר" ו"מושל העיר"[24]. אף מתוך נתוניה הטופוגרפיים־גיאוגרפיים של עירנו ניתן ללמוד על חשיבותה ביחס לשאר הערים שבאזור, כבר מדברי יוספוס כי "ציפורי יושבת בטבור הגליל ומוקפת כפרים לרוב"[25] אפשר להסיק בדבר מרכזיותה ומעמדה הבכיר לעומת שאר הכפרים שסביבותיה. אבל גם מהתבוננות במפה למדים כי ציפורי שוכנת באזור גבעות, המקשר בין האזור ההררי של הגליל התחתון אל מול תורען שבמזרח ובין גבעות שפרעם שבמערב, בין בקעת בית נטופה לבקעת רמון. מיקום מיוחד זה "זיכה" את ציפורי שתהפך בדרך הטבע לצומת דרכים חשוב ביותר בתחומי הגליל המרכזי והמערבי[26].

22. שבת פי"ב יג, ע"ג.
23. אפשרות זו העלה י' משורר שם עמ' 197, הע' 38, אלא שאינו מביא מקורות להוכחת דבריו. עיין עוד חדשות מוזיאון ישראל (1978) וכן שם הע' 3; Y. Meshorer, Jewish Symbols on Roman Coins Struck in Eretz Israel, p. 63.
24. על "הבולי" עיין לעיל הע' 19; על "חבר עיר" עיין למשל ירושלמי ברכות פ"ד, ח ע"ג. וכן במאמרו של ש' ספראי על העיר היהודית בא"י בתקופת המשנה והתלמוד עמ' 12 ואילך. על "ראש העיר" או מושלה עיין במקורות כמו ירושלמי הוריות פ"ג, מח ע"ב; בבלי שבת נד, ע"ב־ נה, ע"א. וכן השווה לקיומו של ראש עיר בטבריה, מלחמות ב, כא, ג, ועוד, וכן ספר יהודית ו, טו.
25. חיי יוסף, סה.
26. עיין בפרקנו "תחום ציפורי" לעיל וכן במאמרו של י' לוינסון, "מסעו של אספסיאנוס מעכו ליודפת", בקובץ **מערבו של גליל וחוף הגליל** (ירושלים, תשכ"ה), עמ' 106־107.

נתונים אלה עשויים להסביר ידיעה אחת חשובה המצויה בירושלמי[27] העוסקת במוצאם של החמרין אשר היו מובילים את סחורותיהם ממקום למקום על גבי חמוריהם, המקור מספר בזו הלשון: "ועוד דסלקון חומרייא מן ערב לציפורן ואמרין, כבר שבת רבי חנינא בן דוסא בעירו". משפט זה מלמדנו כי מוצאם של החמרים היה מן העיר ציפורי העיר המרכזית של הגליל אליה היו חוזרים לקראת השבת[28]. כתוב אחד מפרש את מסלול דרכם של החמרים[29]: "הלוקח מן החמרת בצור ומן המוגירות בצידון[30], פטור, מן המוגורות בצור ומן החמרת בצידון חייב... ר' יהודה אומר החמרת היורדת לכזיב חייבת מפני שחזקתה מן הגליל וחכמים אומרים הרי היא בחזקתה פטורה, עד שתיודע לך מהיכן היא". מסלול דרכם של החמרים הוא הגליל (ואולי מדובר גם בציפורי כעיר מרכזית של האזור) כזיב – צור – צידון. מסלולים נוספים של שיירות החמרים: ציפורי – לגיו – אכסל – הלנופוליס וערב[31]. מתיאורם של מסלולים אלה ניתן להבחין באופן ברור כי השיירות עברו דרך ציפורי. מסקנה זו באה להוליכנו אל קביעה רחבה יותר כי ציפורי הוותה מרכז כלכלי חשוב לאזור כולו. כתובים אחדים רומזים לכך. כך נאמר בירושלמי[32]: "...ששה עשר מיל חיזור חיזור לציפורין הן הן ארץ זבת חלב ודבש". ועוד בעניין זה מספרת האגדה על פירותיה המשובחים של ציפורי וירקותיה הגדולים במיוחד[33]. וכן אומר מדרש תהילים על הפסוק (א, ג) "עץ שתול על פלגי מים" כגון ציפורי וחברותיה, כלומר, הכפרים שבסביבותיה.

ועוד אנו שומעים על "שקיי של ציפורי"[34], אלו הן שדותיה המושקים של

27. ברכות פ"ד, ז ע"ג.
28. בסוגיה זו דן ז' ספראי, "לשאלת המבנה המרחבי של היישוב בגליל בתקופת המשנה והתלמוד", **ארצות הגליל** בהוצאת החברה למחקר מדעי־שימושי אוניברסיטת חיפה ומשרד הבטחון (1983), עמ' 269-288, וכן עיין בפרקנו ה"דרכים לציפורי" לעיל.
29. תוספתא דמאי פ"א, ה"י (הי"א), (מהדורת ליברמן, עמ' 64; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 45).
30. מגורה – מקום אוצר התבואה – ערוך השלם ערך מגור.
31. עיין לעניין זה ז' ספראי, הע' 28 לעיל, עמ' 285.
32. ביכורים ספ"א, ס"ד סע"ב, והשווה בבלי מגילה ו, ע"א.
33. ספרי דברים שיז (מהדורת פינקלשטין, עמ' 360); מדרש תנאים (מהדורת הופמן, עמ' 192-193).
34. עיין במקורות הבאים: ירושלמי כתובות רפי"ג, לה רע"ד; ירושלמי

העיר, כלומר, שטחי השלחין אשר היו מושקים השקאה שיטתית.

תיאורים אלה מבליטים את פוריותה של עירנו ושל השטחים הסמוכים לה ולא מן הנמנע שגם מן ההיבט החקלאי־כלכלי "זכתה" ציפורי למעמד חשוב בתוך האזור בו שכנה. מן הנתונים המפורטים המתארים את תחומה של ציפורי[35], למדים כי עירנו הוותה מרכז אדמיניסטרטיבי חשוב לכל הכפרים והעיירות אשר בסביבותיה. ניתן לומר כי כל אמצעיתו של הגליל התחתון, כולל עמק יזרעאל, השתייך לתחומה של ציפורי. עובדת המצאותם של הסנהדרין והנשיאות בציפורי[36] באה אף היא להעיד על חשיבותה המירבית של עירנו ועל מעמדה הנכבד ביחס לשאר הערים שבגליל.

8. שרידים ארכיאולוגיים בציפורי

בעוד המקורות הספרותיים השונים שמימי תנאים ואמוראים ולאחריהם, יוספוס בכתביו ואחרים, "מגלים טפח ומשהו" בכל הקשור בציפורי ומהם ניתן לשרטט שרטוט המקרבנו למציאות של העבר, הרי הממצאים הארכיאולוגיים[1] שנחשפו עד כה הינם מועטים, בבחינת "קומץ שאינו משביע

ברכות פ"ד, ח ע"ג; תוספתא כלאים פ"א, ה"ד, (מהדורת ליברמן, עמ' 203-204; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 73). וכן בפרק "הספקת המים לציפורי", לעיל.

35. ראה על כך תיאור נרחב בפרקנו "תחום ציפורי" לעיל וכן ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 94, עמ' 148-149.

36. עיין על כך בפרק "ציפורי וטבריה" לעיל. שם הורחבה נקודה זו. ז' ספראי בספרו **גבולות ושלטון בא"י בתקופת המשנה והתלמוד**, (1980), עמ' 31, מעיד כי בגליל התחתון המערבי שלטה אפיסקופית ציפורי על מקומות קדושים אחדים בעלי חשיבות ראשונה במעלה כמו נצרת והר תבור. אם כך הם פני הדברים הרי ניתן לומר כי גם הנצרות ראתה בציפורי עיר בעלת מעמד בכיר.

1. בקיץ תשמ"ה (1985) החלו חפירות ארכיאולוגיות בציפורי בראשותם של פרופ' אריק מאיירס וד"ר אהוד נצר. מדובר בחפירות שימשכו כמה עונות ואנו מצפים לדעת מה תהיינה תוצאותיהן. במהלך מחקר זה, נתפרסמו בכתבי עת שונים דווחים נוספים על החפירות בציפורי. עיקר פירסומם מובא ב־(1985), 35, IEJ (1986) עמ' 295-299; שם, 37,

את הארי...". נמצאו עד היום שרידי תיאטרון מימיה של רומא, מצודה באסיליקה, כתובות אחדות, מטבעות, מערכת קברים וסרקופגים (ארונות מתים סגורים)[2]. ושאר עניינים של יומיום הקשורים בכלי הבית כגון: סירי בשול, כפיות, מחטים, סכות ראש ועוד.

נראה כי הממצאים שנתגלו עד כה באזורנו אין בהם עדיין די חומר כדי ללמד על חקירת היישוב בגליל בימי התלמוד. ומהערכה כללית זו נעבור לפרוטם של הממצאים.

מערכות קבורה[3]

בסביבתה של ציפורי נמצאו מערכי קברים, המכילים מספר תאים. ש' ייבין אומד את זמנם לתקופה הפרהלניסטית. יתירה מזו, לטענתו היה מצוי יישוב באזור בתקופה שלפני הגלות. יישוב זה היה מצוי במקום של "קצרה

(1987) עמ' 275-280; שם, 38, (1988) עמ' 188-190; שם, 39, (1989), עמ' 104-106. וכן פורסמו ממצאי ציפורי ב**קדמוניות** – רבעון לעתיקות ארץ ישראל וארצות המקרא, שנה כא, תשמ"ט (1988), עמ' 87-92. על בית המידות שנתגלה במקום, וב**קדמוניות** שם, על חיי דיוניסוס ברצפת הפסיפס של ציפורי, עמ' 93-99 – מאמר זה נכתב ע"י ר' טלגם וז' וייס. עיקרם של המאמרים האחרים נכתב ע"י ראשי המשלחת לחפירות ציפורי – א' מאיירס, א' נצר, ק' מאיירס. אנו נתבסס בפרק זה על החפירות שנערכו במקום בשנת 1931 ע"י אוניברסיטת מישיגן. הממצאים נתפרסמו בספר שנערך ע"י:
L. Waterman, Preliminary Report of the University of Michigan Excavations at Sepphoris, Palestine in 1931 (Michigan, 1937). תוך התייחסות לממצאים החדשים וכמו"כ נתבסס על תיק 166 הדן בציפורי ונמצא בארכיון רשות העתיקות בבניין מוזיאון רוקפלר ומכיל דווחים שונים על חלק מן הממצאים שבאזור. תודה למר רוני רייך שאיפשר לי לעיין בתיק זה.

2. צילומים של אבני הסרקופגים, ישנם בסוף תיק 166, הם ממוספרים במספרים הבאים: 0.39. 272; 0.39. 273.

3. עיין עליהן N.E. Manasseh, בדווח החפירות של אוניברסיטת מישיגן, לעיל הע' 1, עמ' 14 וכן S. Yeivin, Historical and Archaeological Notes, באותו דווח עמ' 17-34.

הישנה של ציפורי"[4]. הדים מן המציאות לענייניים שבאבלות, הטמנת עצמות המת וקבורתן עולים מן המקורות. כך למשל אנו שומעים: "בראשונה היו משפחות עומדות ואבלין עוברין, משרבת תחרות בציפורין, התקין רבי יוסי בן חלפתא שיהו המשפחות עוברות והאבלים עומדין..."[5].

4. לדעת ייבין מקורות עבריים אחדים מסייעים, להנחתו והם: משנה ערכין, פ"ט, מ"ו; ספרא כה, כט; בבלי ערכין לב, ע"א. מן הדו"ח של משלחת החפירות שהחלה בחפירותיה בקיץ תשמ"ה (הע' 1) ניתן ללמוד על עדויות לקיום יישוב באתר גם בתקופה הפרסית, ההלניסטית והרומית הקדומה וכן מהתקופות המוסלמית והצלבנית. ממצאים נוספים שנתגלו, הינם בנייני מגורים ובמרכזם רחוב העובר לאורך הפסגה ממערב למזרח. באזור נמצאו שפע של בורות מים וממגורות תת־קרקעיות, נחשפו בורות מדורגים שהם כנראה מקוואות טהרה. סמוך לשרידי התיאטרון שנחפר בשנת 1931, נחשף מבנה גדול מן המאות 3־4 לספירה, אולי מדובר בקצטרה של ציפורי. תיאורו המפורט של מבנה זה מובא במאמר שנכתב ע"י א' מאיירס, א' נצר, ק' מאיירס, "בית מידות שנחשף באקרופוליס של ציפורי ובמרכזו פסיפס מפואר", **קדמוניות**, כא, (תשמ"ט, 1988), עמ' 87־92. במרכזו של מבנה זה היה חדר גדול – מעין אולם ראשי, שבו נחשפה רצפת פסיפס מפוארת. במרכז פסיפס זה ישנו תיאור של תחרות שתייה בין דיוניסוס להיראקלס. במסגרת הפסיפס בולטת דמותה של אשה, ראשה מעוטר בזר עלים. עוד יש להזכיר את תהלוכת הגברים והנשים הנושאים עמם פירות ובעלי חיים. תהלוכה זו מתוארת ביחידה הדרומית דמוית החי"ת של הפסיפס. (תיאור מפורט של הפסיפס מצוי במאמר של ר' טלגם וז' וייס, ב**קדמוניות** שם, עמ' 93־99). אל בית המידות הזה נסמכה חצר מוקפת סטווים שקצהָ נחשפה במהלך החפירות, וכן נסמכו אליו חדרים קטנים, חדרי שירות וחדרי רחצה.
בית המידות שעליו מדובר נהרס ככל הנראה ברעידת אדמה של שנת 363 לספירה (ד"א קכ"ג). יש להניח כי הבניין שהוקם בקצה המזרחי של האקרופוליס, בסמוך לתיאטרון, היה שייך לאחד מאזרחיה הנכבדים של ציפורי. כן נחשפה מחדש הכניסה הראשית אל התיאטרון וקטע מהרחוב או הרחבה שהובילה אליה (IEJ, 37 1987, pp. 277-278). בנוסף לאלה נמצא צמד פסלונים מברונזה של אלים מן המיתולוגיה היוונית, ולוח עופרת 10 X 10 ס"מ ששימש כנראה כיחידת משקל. הלוח כתוב יוונית ועליו טבועים שני טורי עמודים המסמלים כנראה את הרחוב הראשי עם העמודים.

5. ירושלמי ברכות פ"ג, ו ע"ב; סנהדרין יט, ע"א.

על ליקוט עצמות מת בציפורי שומעים מן המקור הבא[6]: "מלקט עצמות אחד בציפורין... בשעה שהיה רואה עצמות שחורות היה אומר אלו של שותי מים"... עצמות אלה הוטמנו בארונות אבן קטנים – גלוסקמאות אשר הונחו בתוך כוכים. לדיון זה שייך גם גילויו של קבר המכונה "קבר בנות יעקב"[7]. מבנה זה הבנוי אבני גזית מבפנים ומבחוץ, נמצא צפונית־מערבית לכפר. מידותיו: 12 מ' אורך, 9.25 מ' רוחב, 3.40 מ' גובה, עובי קירותיו בין 1.80 מ' עד 1.90 מ' בערך. לדעת סוקניק מעיד סגנון הבנייה על התקופה הרומאית המאוחרת, מאה ב או ג אחסה"נ. בכוכים שבבניין נמצאו שברי כלי חרס, נרות שמן מהתקופה הרומאית והערבית וכן שברי כלי זכוכית. לפני הבניין נמצא שבר מדלת האבן שסגרה לפנים את פתחו. קבר זה שייך היה כפי הנראה לאחת המשפחות המיוחסות שבעיר. לא מן הנמנע שבניין זה הוא הקבר שעולי הרגל היהודים מימי הביניים היו מייחסים אותו לקברו של רבי יהודה הנשיא. עולי הרגל ספרו: "...ומשם הלכנו לציפורי שם רבינו הקדוש במערה ומימינו ה גאונים ומשמאלו ה גאונים"[8]. וכן כתוב[9]: "ציפורי שם קבורת רבינו הקדוש ובניו ר"ג ור"ש, תחת הכפר במערה ולפניהם בצד המערה עשרה גאונים וכנגד הפתח קברו של ר' ופתח המערה מאבן אחת". על משקוף הפתח ועל אחד מקירות המערה חקוקים שמות יהודיים כמו "רחל", "אליהו", וצירופים של אותיות עבריות אחרות[10].

6. בראשית רבה פ"ט, ב.
7. כך הוא נקרא בפי הערבים, "קַבֶּר בנאת יעקוב". דווח עליו מצוי במכתבו של א ל סוקניק למנהל מחלקת העתיקות של ממשלת ישראל מיום טז מנ"א תרצ"א (31.3.31) בתיק 166 – לעיל הע' 1, וכן במאמר "משרידי ציפורי", **תרביץ** ג (תרצ"ב), עמ' 107-109. כן עיין במאמרו של נ' אביגד, 'קבר בנות יעקב שליד ציפורי', א"י כרך יא (ירושלים, תשל"ג), עמ' 41-44.
8. כתב מר' יצחק ן' אלפרא מעיר מלקא, שנת רא (1441), במעמר ג, עמ' 82.
9. יחוס הצדיקים לר' גרשום איש שקרמילה, שנת שכא (1561) המעמר ג, עמ' 227. ועיין עוד ז' וילנאי, **מצבות קודש בא"י**, עמ' שיט ואילך; הנ"ל, **אנציקלופדיה אריאל**, ערך ציפורי עמ' 6304.
10. מדובר כנראה בשמותם של מבקרים מתקופות מאוחרות – תקופות ימי הביניים. נ' אביגד, שם עמ' 44 הע' 6 כותב "כי בימינו חודשה המסורת העממית בדבר קבורת רבי בציפורי, בשינוי נוסח: הקבר הוכרז כמקום מקודש והוא מיוחס לר' יהודה נשיאה, נכדו של רבי יהודה הנשיא".

תיאטרון[11]

החפירות שנערכו בצד הצפוני־מזרחי של תל־ציפורי גילו שרידים של תיאטרון. מדובר במבנה שצורתו חצי גורן, רדיוס באורך 37 מ׳. מספר מקומות הישיבה בתיאטרון בין 4000 ל־5000. נמצאו שתי דלתות (=שערים) אשר דרכן נכנסו לתוך התיאטרון. בנקודה הגבוהה של צד הגבעה ישנן 8 מדרגות המוליכות אל היציאה.

בחזית כל דלת נתגלה מעבר ברוחב 2.2 מ׳. בקצה המעבר היתה מדרגה ברוחב של 60 ס״מ שהובילה למושבים. מידותיו של המושב היו: 80 ס״מ רוחב וכ־22 ס״מ גובה. אך היו גם מושבים במידות אחרות. הגישה אל במת התיאטרון היתה דרך מעברים צרים. מערכת הניקוז בתיאטרון הועברה דרך צנורות אשר הוכנסו אל מתחת לריצוף.

מידותיה של הבמה: 31 מ׳ אורך, 6 מ׳ רוחב. ניתן להבחין בשרידי מדרגות שהוליכו אל הבמה מן התיאטרון.

בצידיה של הבמה מימין ומשמאל היו חדרים אשר שימשו כפי הנראה כחדרי הלבשה. במקור היתה רצפת הבמה עשויה עץ. מאוחר יותר הוחלפה רצפת העץ ברצפה העשויה אבנים גדולות (כמה מהן באורך של מטר).

עפ״י השערתו של ייבין[12] נבנה התיאטרון ע״י הורדוס אנטיפס או אביו[13].

במפות החדשות מסומן המקום כ׳מערת רבי יודן הנשיא׳. לפרטים נוספים על המבנה, עיין, נ׳ אביגד, שם. לפי המסורת התלמודית נקבר רבי יהודה הנשיא בבית שערים ולא בציפורי עיין למשל ירושלמי כלאים פ״ט,לב ע״ב, בבלי כתובות קג,ע״ב; קה״ר ז, יא; וכן נ׳ אביגד: **בית שערים** (ירושלים, תשל״ב), עמ׳ 47-48. צילומים של ״קבר בנות יעקב״, (Mughatet Yakule) תיק 166 (לעיל) מספרים: 26.512; 27.082; 26.511, וכן נ׳ אביגד שם.

11. מתואר אצל Waterman, שם הע׳ 1, עמ׳ 6-12. וכיום במאמר של E.M. Meyers, E. Netzer C.L. Meyers, ״Sepphoris - Ornament of All Galilee״, BA 49[1] 3.(1986), pp. 11-12 וכן ibid, IEJ, 37, (1987) pp. 277-278.
12. Waterman, ibid, pp. 26-34.
13. על הורדוס כבונה תיאטראות עיין יוספוס, קדמוניות טו, ח, א, 267 ואילך, משרידי קירות התיאטרון ישנם צילומים בתיק 166.

מטבעות מימי החשמונאים, במיוחד מימי אלכסנדר ינאי, אשר נמצאו בחורבות מעל רצפת התיאטרון, מחזקים את ההשערה בדבר התאריך. יתכן שהורדוס אנטיפס הרחיב ופאר את מבנה התיאטרון. המבנה נהרס בראשית התקופה הביזנטית, מחצית ראשונה של המאה הרביעית לספירה, אולי בזמן השוד שנערך במרד גאלוס בשנת 351.

הבאסיליקה[14]

basilica – אולם עמודים. נתגלתה בקצהו הצפוני של הגבעה. **מידותיה:** 20 מ׳ אורך, 15 מ׳ רוחב. מדובר בבאסיליקה נוצרית מן המאה הרביעית שנבנתה ע״י יוסף מטבריה[15]. נמצאה בה רצפת פסיפס שהיא הרוסה בחלקה הגדול. בחלק הנותר ניתן להבחין בצורות גאומטריות. הצבעים השולטים בה הם השחור והלבן.

חזית הבאסיליקה חולקה לשתי שורות של טורי עמודים. בכל שורה 3 עמודים. כותרתם היתה מעוטרת בעיטורים. גובה העמוד 3.26 מ׳. נמצאו כמה דלתות שדרכן ניתן היה להכנס לתוך הבאסיליקה. מזוזת הדלת קושטה בפסים.

המצודה[16]

ממוקמת במרומי ההר, שולטת על הסביבה ונראית ממרחק. מידותיה: 14.95 מ׳. 10.50 מ׳ גובה. ניתן להבחין בה ברובדים מתקופות שונות.

א. היא נבנתה ע״י הורדוס אנטיפס. פה ושם משוקעות בה אבנים גדולות בסגנון תקופת החשמונאים והמבנים של הורדוס. אלה הם אולי השרידים של המצודה (הקצרה) הישנה של ציפורי[17], שנבנתה מימי החשמונאים או ימי הורדוס.

14. Waterman, ibid, pp. 4-6.
15. תיק 166 (לעיל הע׳ 1), דווח מתאריך 24.9.20. יוסף הוא ככל הנראה יוסף ״קומס״ השר, יהודי משומד הנזכר באגדה בשם ״יוסטא חייטא דציפורין״ – שיר השירים רבה, ו, יח, אשר הפך בראשית המאה הרביעית אחד מבתי הכנסיות של ציפורי לכנסיה נוצרית באישורו של קונסטנטינוס.
16. Watterman ibid, pp. 2-3 וכן BA. 49 3.(1986), pp. 4-5 (עפ״י הנתונים שבהע׳ 11 לעיל).
17. משנה ערכין פ״ט, מ״ו; בבלי ערכין לב, ע״א Waterman – Yeivin pp. 26-34.

ב. כן אפשר להבחין במצודה באבנים (במיוחד בפנות המבנה) שנלקחו מסרקופגים מעוטרים מן התקופה הרומית[18].

ג. הפנה המערבית של המצודה בנויה מאבנים גדולות ומתוארכת לתקופה הצלבנית(1200).

ד. החלקים הממוקמים מתחת לחלונות המצודה (עיין בצילומים שבהע׳ 18) נבנו במחצית ראשונה של המאה ה־18 מימי שלטונו של דאהר אלעמר[19].

ה. קירותיה העליונים של המצודה (מלבד הפנה המערבית) וכן משקוף הדלת נבנו בימי שלטונו של עבדול חמיד (1876־1909)[20].

המצודה מכילה חדר בודד אליו נכנסים בשתי כניסות. כל כניסה פונה לקיר הדרומי. עוביו של קיר זה 3.8 מ׳, לידו מעבר לקומה העליונה. עוביים של 3 הקירות האחרים משתנה מ־3.5־4 מ׳. עד לפני זמן־מה שימש המבנה כבית־ספר.

סביב המצודה נמצאו בורות. הקטנים שבהם שימשו לסחיטה של שמן ויין, והגדולים יותר כמקומות אחסנה של מים. בחלק מן הבורות משתמשים למטרה זו אף היום. חלקים ארכיטקטוניים המפוזרים בשטח רומזים לכך שעל הגבעה נבנו בעבר מבנים חשובים ושהמצודה הנוכחית נבנתה על אקרופוליס קדום (=קצרה).

כנסיה[21]

מתקופת הצלבנים – מאה 12. נמצאה בשיפולי המצודה. הכנסיה נמצאת

18. צילומי המצודה מצויים בתיק 166 (לעיל הע׳ 1) ומספריהם: 4401; 4403 143/22; 290; 4111; וכו׳. חלק מהקיר הדרומי של המצודה נראה בצילומים שמספריהם: 4207 ;4208. לעניין הסרקופגים ניתן לעיין גם במכתב של מהנדס האזור הצפוני למנהל אגף העתיקות בירושלים מיום 5.11.23 .No. 4976/ATQ/2634

19. מוסלמי־בדואי שמרד בשלטון התורכי והשתלט על הגליל במאה ה־18. עיין ז׳ וילנאי, **אנציקלופדיה אריאל**, ערך דאהר אלעמר, עמ׳ 1572.

20. סולטן תורכיה. על שמו הכפר חמידיה שבגליל התחתון סמוך לגבול בית שאן, עיין ערך חמידיה אצל ז׳ וילנאי, שם, עמ׳ 2403.

21. ז׳ וילנאי, שם, ערך ציפורי, עמ׳ 6308.

ברשותם של נזירים פרנציסקאנים. בתחום הכנסיה נחשפה בשנת 1909 רצפת פסיפס ובה שרידי כתובת עברית מהמאה השלישית (עיין להלן)[22].

ממצאים אחרים:

מכשיר לכתישת שמן[23]

חריץ ברוחב 4 מ׳ נחפר בצד הצפוני־מזרחי של במת התיאטרון. ליד כותש השמן, נמצאה אבן במרחק 12 מ׳ מהתיאטרון. אבן זו שימשה כבסיסו של המכשיר והיא עשויה מחומר גירי. מידותיה: אורך מעל 2.4 מ׳ רוחב 1.1 מ׳. עובי: 48 ס״מ.

בקצותיה היו שני חורים ריבועים והם שימשו לקליטת הקורות שהיו קבועות במסגרתו של המכשיר. השמן היה נלחץ במשטח מעוגל. אשר היה באמצעיתו של מכשיר הכתישה ויצא דרך תעלה אל בריכת אגירה הנראית ברקע של התמונה. השפה המשוננת של התעלה נועדה כנראה לעצור את המעיכה מליפול יחד עם השמן[24].

רשת הספקת המים[25]

עיקרו של הדיון בנושא זה הובא בפרק על הספקת המים. כאן עלינו להוסיף את חשיפתו של מבנה תת קרקעי של אקוודוקט של ציפורי מן התקופה הרומית[26], וכן שרידים של מאגרי מים שנמצאו בסביבתה של העיר.

בחפירות הארכיאולוגיות האחרונות שבציפורי נתגלו בורות מים נוספים, החצובים ברובם בסלע ובריכות מדורגות ששימשו כנראה מקוואות טהרה[26א].

22. על תכנית הכנסיה הצלבנית שבציפורי עיין ז׳ וילנאי שם עמ׳ 6309. צילום הכנסיה בתיק 166 (לעיל הע׳ 1), תמונה 289 ואילך. רצוף הפסיפס של הכנסיה צילום מס׳ 26.510.
23. Waterman – Manasseh, ibid, pp. 12-14.
24. פרטים נוספים על פעולותיו של המכתש עיין הע׳ קודמת.
25. הע׳ 23 לעיל עמ׳ 14-16. פרטים נוספים ומקורות המתארים את נושא הספקת המים, עיין לעיל בפרק ״הספקת המים לציפורי״.
26. תיק 166 (לעיל הע׳ 1), צילומים: 10.050; 10.051; 10.052.
26א. עיין א׳ מאיירס, א׳ נצר, ק׳ מאיירס, **קדמוניות** כא, (תשמ״ט), עמ׳ 87 ואילך.

כתובות

שתי מצבות יהודיות מן המאה השלישית לספירה נתגלו בציפורי[27]. על כל מצבה כתובת שונה. מדובר בשתי מצבות קברים של חכמים יהודים מציפורי.

מצבה א: עשויה לוח שיש אפור. (הלוח הינו ריבוע קטן – 10.8 ס״מ אורכו, רוחבו ועוביו – 2.3 ס״מ). באמצע הלוח מנוקב חור ובו עדיין תקוע מסמר של ברזל באורך 11.2 ס״מ. מכאן שהלוח היה קבוע בקיר שבקבר[28]. על צדו החיצוני של הלוח חקוקה מנורה בעלת שבעה קנים. לשני צידי ירך המנורה, מתחת לקנים חקוקה בשתי שורות הכתובת:

1. רב(י?) יסא
2. חיורורה

הסבר הכתובת:

שורה 1: רב(י), בדרך כלל משמש כתואר החכמים שבא״י. בבבל בא בדרך כלל התואר רב[29].

יסא – קיצור השם יוסף. שם זה מופיע אצל כמה מחכמי התלמוד כגון: ר׳ ייסא ערקי, ר׳ יסא בר אחא, ר׳ יסא קוצירא ועוד[30].

שורה 2: חירורה – הוא כינוי. כנראה כינוי שניתן לחכם זה ע״ש מום שהיה

27. כתב על כך ופירש את הכתובות א׳ ל׳ סוקניק, ״שתי מצבות יהודיות מציפורי״ **ידיעות** יב (תש״ו), עמ׳ 62 ואילך.
28. תיק 166, לעיל הע׳ 1 ובו שרטוט בגודל טבעי של לוח זה. השרטוט נושא את המספר VIII.
29. במסכת סנהדרין יג, ע״ב, לעניין סמיכת זקנים – ״סמכין ליה... קרי ליה רבי״... וכן נאמר בערוך השלם ערך אביי המביא את דברי רב שרירא גאון: ״רבי מחכמי א״י הסמוכין שם בסנהדרין שלהם... ורב מחכמי בבל הסמוכין בישיבות שלהן״. לעניין זה עיין גם בדברי הרמב״ם, הלכות סנהדרין פ״ד, ה״ל; וכן במאמרו של ש׳ ספראי על תקופת המשנה והתלמוד, המובא בקובץ **תולדות עם ישראל בימי קדם** עמ׳ 333, ובספרו של י׳ גפני, **יהדות בבל ומוסדותיה** (ירושלים, תשל״ה) עמ׳ 110, הע׳ 24; הנ״ל, **יהודי בבל בתקופת התלמוד** (ירושלים, תשנ״א) עמ׳ 81, הע׳ 116: ״רבי״ בלשון א״י כינוי כללי לנשיאים.
30. עיין עליהם אצל א׳ היימן, **תולדות תנאים ואמוראים** ב, עמ׳ 742.

בו. החוורון נמנה בין מומי העין (חיוורון באישון העין), והוא מופיע במקורות התלמודיים: "ת"ר עור בין סומא בשתי עיניו בין סומא באחת מעיניו, חורוור והמים הקבועין מניין" וכו'[31]

מצבה ב: עשויה אבן גיר קשה. אורכה 26.5 ס"מ, רוחבה 22 ס"מ, עובייה 10 ס"מ. הכתובת על אבן זו הינה בת 3 שורות:

1. תיק רב 2. מניסס 3. דניאל

הסבר הכתובת:

שורה 1: תיק – תעתיק של המלה היוונית שמובנה ארון, תיבה או קופסא לחפצים. במשנה מופיע הביטוי "תיק הסייף והסכין"[32]. וכן "מצילין תיק הספר עם הספר"[33]. מלה יוונית זו נתקבלה אח"כ כמציינת את מקום גווית המת או הקבר בכלל[34].

רב – עיין לעיל מצבה א, שורה 1.

שורה 2: מניסס הינו תעתיק של אחד השמות. בספרות התלמודית מצויים שמות כמו מנסיא, מניישא וכד'[35].

שורה 3: דניאל – לרב מניסס היו כנראה שני שמות – יווני ועברי. אפשרות אחרת: שם אביו נקרא דניאל ועל דרך הלשון היוונית נשמטה המלה בר או בן[36].

שרידי פסיפס יהודי

המאה השלישית לספירה. בשרידים אלה נמצאו קטעי כתובת בלשון הארמית לאמור[37]:

31. בכורות מד, ע"א.
32. משנה כלים פט"ז, מ"ח.
33. שבת פט"ז, מ"א.
34. עיין למשל לביטוי תייקא בתרגום יונתן לויקרא כו, לז. וכן ערוך השלם ערך תק .
35. א' היימן, שם ג, עמ' 894-895.
36. עיין הע' 27 לעיל.
37. עיין ז' וילנאי, שם, ערך ציפורי, עמ' 6299; J.B. Frey, Corpus

דכיר
[לטב] רבי יודן
[בר תנ] חום [ב] ר
[בוטה ד] עבד יהב הד [ה]
[טבלה תהי לה]
[ברכתה]

תרגום: זכור לטוב רבי יודן בן תנחום בר בוטה, שנתן זאת הטבלה. תהי לו הברכה.

הפסיפס מוצג במוזיאון הפרנציסקאנים בנצרת.

כתובת על מצבת קבורה של יהודי מציפורי[38]

כתובת זו נמצאה ברומא וזמנה מאה שלישית־רביעית לספירה. המצבה נתגלתה בבית הקברות במונטוורדה, רומא, והיא שמורה במוזיאון של כנסית הלטראן – רומא. הכתובת כתובה על לוח שיש ותרגומה העברי הוא:

יוניוס
הנקרא גם אקונא(?)
מ(העיר) צפו–
רי

38. כתובת זו פירש ש׳ קליין, ״בר יוחניס מציפורי ברומי״, **ידיעות** ז (ת״ש), עמ׳ 47־50. עין גם אצל J.B. Frey, Corpus Inscriptionum Judaicarum, Inscriptionum Judaicarum, Vol. II, 1952, p. 173 No. 989. **ספר הישוב,** ערך ציפורי, מקור מס׳ 126; לקריאה שונה במקצת עיין י׳ נווה, **על פסיפס ואבן** (תשל״ח), עמ׳ 51, מס׳ 29. נווה קורא: ״זכור/ [לטוב] רבי יודן/[בן תנ]חום [ב]ן/ [...ש]נתן [דינר] אחד/ [לכבוד בית הכנסת]״. השלמות אלה נעשו מתוך השוואה לכתובת שברצפת הפסיפס של כפר כנה. נווה, שם, עמ׳ 52. מס׳ 30.

האיש הנזכר בכתובת היה מהעיר ציפורי[39]. יוניוס הוא בנו של יוחני (קצורו של השם יוחנן), בארמית: בר יוחני. שמו הובא במדרש אסתר רבה[40]: "בר יוחניס ביקש לעשות סעודה לגדולי רומי, היה שם ר' אליעזר בר יוסי אמר נמלך בבן עירנו".

בר יוחניס היה אחד מעשירי העם, שהרי הזמין לסעודה את גדולי רומי. השם אקונא akone הוא כפי הנראה טעותו של הסתת והיה צ"ל AKOEN= הכוהן.

כתובת יהודית על קירות מערה[41]

הכתובת נתגלתה משמאל לדרך המובילה מציפורי לבית־לחם שבגליל, בתוך מערה. במערה שני חדרים המחוברים ע"י מבוא צר. בחדר הראשון שמבנהו מרובע, ישנם 13 כוכים חצובים בקירות: 6 בקיר המערבי, 5 בדרומי, 2 במזרחי. בקיר הדרומי של המבוא המחבר את 2 החדרים נמצאו 8 כוכים בשתי שורות זו על גבי זו. החדר השני מעוגל ומכיל 14 כוכים: 9 בשורה התחתונה, לאורך הקירות, 5 – בשורה העליונה, מצד ימין של הכניסה. בחדר הראשון נתגלתה הכתובת ושרידים של כתובות אחרות. הכתובת הראשונה (לוח א, ציור 1) נמצאת בקיר הדרומי של החדר הראשון מעל לכוך האחרון שבקיר זה הסמוך למבוא. אורכה: 24 ס"מ, ורוחבה 13 ס"מ, גובה האותיות $2^1/_2$ ס"מ בערך, מכילה 3 שורות:

1. הדין...וכה
2. רבי יודן
3. יודן ב

הסבר:

שורה 1: מלה ראשונה ברורה. בשנייה – כנראה כתוב כוכה.

39. דוגמאות נוספות של יהודים שהתיישבו ברומא, מובאות אצל קליין לעיל הע' 38.
40. ב, ד.
41. א' ל' סוקניק, "משרידי ציפורי", **תרביץ** ג (תרצ"ב), עמ' 107־109, לוח א. **ספר הישוב**, שם, מקור מס' 127. וכן Frey, ibid., Note 37, p. 174, No. 990.

שורה 2: האות הראשונה בתחילת השורה מטושטשת אולי ד (דרבי?).
שורה 3: השורה מתחילה בחזרה על השם הנזכר לפני כן, אולי בהוספת שם האב (בר או בי רבי).

יתכן שמדובר בכתובת מן המאה הרביעית לערך לספירה. שרידי הכתובות האחרות נמצאים מתחת ל־2 הכוכים שבקיר המזרחי של חדר זה, צפונה למבוא שבין שני החדרים. (לוח א, ציור 1 מימין). מתחת לכוך הסמוך למבוא נשאר מהכתובת חלק של אות אחת השייכת כנראה לסופה של מלה ולאחריה שתי אותיות ברורות – רב. בשורה השנייה ברורה מלה אחת – וברה.

כתובת יוונית יהודית שנמצאה בציפורי[42]

זמנה מחצית ראשונה של המאה החמישית. נאמר בה

42. בכתובת זו דן מ׳ שובה, "כתובת בית הכנסת שבציפורי", **מנחה לדוד,** (ירושלים, תרצ"ה), עמ׳ ק־קיב. כתובת זו נתפרסמה לראשונה ע"י W. Ewing, Pal. Explor. Fund Quarterly Statement (1895), p. 354. **ספר הישוב,** שם, מקור מס׳ 90; עוד עיין לכתובת זו J.B. Frey, ibid., Note 37, p. 175, No 991. וכן B. Lifshitz, Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives, Cahiers de la Revue Biblique, (Paris, 1967), pp. 59-60, No. 74. למלה comes– קומס במובן של ׳חבר׳, ׳בן לוויה׳, עיין אצל י׳ נוה, **על פסיפס ואבן,** עמ׳ 55, מס. 32. הכתובות היווניות שנמצאו בציפורי מעידות בודאי על חדירתה של לשון זו לעירנו, אך אין להסיק מכך על התיוונותה של ציפורי. לכתובות יווניות בערים אחרות כגון טבריה, עיין **ספר הישוב** ערך טבריה, מקור מס׳ 140 ועוד. על קהילות של יהודים שבאו מאפריקה והתיישבו במרכזים הגדולים של היהודים בארץ עיין שובה, שם, עמ׳ קו. ועוד עיין לעניין זה, **אנציקלופדיה עברית,** ערך אפריקה, עמ׳ 360־364; ש׳ אפלבאום, **יהודים ויוונים בקירני הקדומה** (תשכ"ט), עמ׳ 3 ועוד. על הכתובת הנידונית עיין כיום אצל ל׳ רוט־גרסון, **הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל** (ירושלים, תשמ"ז), עמ׳ 105־110. באשר למלה אפרוס גורסת המחברת כי מדובר בשם יווני שאינו מצוי ביותר בקרב יהודים. יש לו שני תארים: "ארכיסינגוגוס של צור" ו"המהולל" (המפורסם). אין לפי פירוש זה כל קשר עם קהילה יהודית אפריקנית כל שהיא. ישנם חוקרים אחרים שלא מצאו כל הסבר למלה אפרו שבכתובת, ראה למשל

בתרגום מיוונית: "על ידי גלסיוס המפורסם, השר המלומד, בנו של אאטיוס השר, ועל ידי יהודה ראש בית הכנסת ועל ידי סידוניוס ראש בית הכנסת (נבנו) החומות האלה, לכבוד יוחנן (יואנס) אפרו (דיסיוס) ראש בית הכנסת של אנשי צור, המפורסם".

נזכרים בכתובת שלושה אנשים. גלסיוס נזכר יחד עם כל תואריו ועם שם אביו, יהודה וסידוניוס – שניהם מובאים בהזכרת תפקידם היהודי – ראש הכנסת. הם בנו את החומה ונדבו אותה לכבוד יאנס או יואנס (יוחנן). יואנס הוא בעל שם כפול, יהודי ויווני, גם הוא ארכיסינגוגוס, וכיהן כראש הכנסת של טירוס (צור), כלומר, של הטיריים אנשי צור שהיו בציפורי.

שלושה שמות בעלי אופי גיאוגרפי מצוינים בכתובת זו:

צידון, צור ואפריקה (?). שתי הערים צור וצידון היו בקשר מסחרי עם אפריקה[42], וציפורי מצדה היתה בקשר עם שתי ערים אלה[43]. בעל הכתובת רצה לציין את "קהלת היהודים האפריקניים מצור" שהתיישבו בציפורי[44].

מטבעות[45]

נמצאו מטבעות מתקופת אנטיוכוס הרביעי אפיפנס – 187 לפנה"ס ועד לתקופה הערבית – מאה ט לספירה. קטלוג המטבעות המובא אצל

F. Hüttenmeister und G. Reeg, Die antiken Synagogen in Israel, (Wiesbaden, 1977), pp. 404-407.

43. הכתובת שאנו דנים בה מוכיחה קביעה זו. אם כי קיימים פירושים אחרים לכתובת כאמור, בהע' 42 לעיל. כתובת זו מובאת גם ב**ספר הישוב,** ערך ציפורי, מקור מס' 90. מלבדה עיין תוספתא דמאי פ"א, ה"י (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 45), בדבר מסלולם של החמרים שהיו מעבירים את סחורותם מן הגליל לצור וצידון, וכן עיין בפרקנו – "הדרכים לציפורי" ו"מעמדה של ציפורי" – לעיל. ועוד עיין לעניין זה, **אנציקלופדיה עברית,** ערכים: צור, צידון.

44. מ' שובה, שם, עמ' קה-קו. בעמודים אלה מציע שובה פירוש נוסף כאילו מדובר רק בשני אנשים, המנדב גלסיוס ו"יאנס" או "יואנס" שלכבודו הבניין נבנה. לפי זה פירוש הכתובת יהיה: ע"י גלסיוס ה-scholasticus comes clarissimus, בנו של אאטיוס ה-comes ראש בית הכנסת של אנשי יהודה ראש בית הכנסת הצידוני (נבנו) החומות האלה לכבוד יוחנן, ראש בית הכנסת האפריקנים שבצור ה-clarissimus.

45. Waterman – Catharine S. Bunnell, ibid., pp. 35-83. בעונת החפירות

ווטרמן[45], מתייחס רק לאותם מטבעות שמוצאם הוא ברור. בנושא מטבעות ציפורי נדון בפרק מיוחד ובו יובאו תיאוריהם של כמה מהם תוך כדי התייחסות להערות והארות היסטוריות רלבנטיות לענייננו.

ממצאים נוספים מחיי יום יום בציפורי[46]:

[הרשימה הבאה נערכה עפ"י הסדר הבא: מספר קטלוגי; שם הממצא; החומר; התקופה; מידות [במטרים]; תיאור; הערות]

31.113; קטע מחישוק חרס של קערה; חרס; הלניסטית; 0.038 X 0.102; חרס עבה בצבע אדום עם פסים חומים. הקטע שבו מדובר היה חלק מקערה גדולה. פעמיים חתום עליו שמו של הקדר[47].

31.114; דוגמא של מעדר; עופרת; רומית; אורך: 0.063

31.115; כפתור; רומית; קוטר: 0.016; צורה מעוגלת. צבע אפור־ירוק עם פסים לבנים.

31.116; חתיכות זכוכית מקושטת; זכוכית; רומית־ביזנטית; קוטר: 0.013

31.117; כפתור מעוטר; ביזנטית; קוטר: 0.030

31.118; צמיד; זכוכית; רומית־ביזנטית; קוטר: 0.075

31.119; כפתור מעוטר; שנהב; ביזנטית; קוטר: 0.025

השלישית בציפורי נמצאו מטמוני מטבעות. אחד של 255 מטבעות והאחר של 48 מטבעות. המטבעות המאוחרים ביותר הם מן המאה הרביעית לספירה. עיין **קדמוניות** שם (הע׳ 26א׳ לעיל).

46. הזכרתם של ממצאים אלה מובאת אצל Waterman–Yeivin, ibid. pp. 17-34. כאן הננו מביאים את אותם ממצאים המצויים בארכיון רשות העתיקות שבמוזיאון רוקפלר. לצורך כך בדקנו את הכרטסת המתארת את הפריטים שנמצאו בציפורי בחפירות שנת 1931. כרטסת זו מקוטלגת ממספר 31.113 – 31.163. הפריטים המופיעים ב־31.240 – 31.241 אבדו ולא ניתן לפיכך לעקוב אחריהם. אני מודה למר ג׳ו זיאס מן המוזיאון שאיפשר לי את העיון בכרטסת ובדיקתם של הממצאים בתערוכת התצוגה.

47. ייבין, שם, לעיל הע׳ 17.

31.120; כוס (כד); חרס; מאה ראשונה לספירה; 0.102 X 0.014; חפץ בולט. צואר רחב, שפה מבהיקה, בסיס עגול מחורץ, ידית מחורצת פסים על גוף הפריט. במרכז פסים צרים. מעל הבסיס פסים רחבים. כלי חרס זה הוא מגושם וגוונו אדום־חום; מוצג מס׳ 1027 בתערוכה.

31.121; צלוחית; חרס; מאה 1־2 לספירה; 0.140 X 0.172; מוצג מס׳ 1018 בתערוכה.

31.122; מחבת בישול; חרס; רומית ראשית מאה ראשונה לספירה; קוטר: 0.184; שפה מבהיקה במקצת. חריצים בראש הפריט וכן כלפי חוץ מתחת לשפה. בסיס שטוח, כלי מגושם בעל גוון חום־אדום.

31.123; סיכת ראש; עצם; ביזנטית; אורך: 0.108.

31.124; ידית; עצם; רומית־ביזנטית; אורך: 0.106;

31.125; מכתש; בזלת; ביזנטית;

31.126; סיר בשול; חרס; ראשית המאה הראשונה לספירה; 0.216 X 0.153; הכלי פחוס, בסיס מעוגל בקצה צואר הסיר – חריצים, שתי ידיות מחורצות לכל אורכן, פסים חזקים על הכלי בצידיו ובבסיסו, גוון חום־אדום. מפויח מאש; מוצג מס׳ 1028 בתערוכה.

31.127; ספל קערורי עם שתי ידיות; חרס; ראשית המאה הראשונה לספירה; 0.089 X 0.070; כלי קערורי, החלק העליון כמעט גלילי. החלק התחתון בצורה של חרוט קטוע. השפה מבהיקה. בסיס עגול. 2 ידיות מאונכות בחלק העליון של הכלי. גוון אדום; מוצג מס׳ 1021 בתערוכה.

31.128; כד; חרס; הלניסטית; 0.279 X 0.484; מוצג מס׳ 1345 בתערוכה.

31.129; קטע של קערה; אדמה מגוונת; ראשית המאה הראשונה לספירה; 0.102 X 0.127; דמוי חצי כדור. לקערה במקור היתה רגל ששימשה כבסיס. העיטורים: גבעולים של עלי גפן ואשכולות ענבים.

31.130; סיכת ראש; שנהב; רומית ביזנטית; אורך: 0.099.

31.131; נר; חרס; רומי; 0.064 X 0.083.

31.132; כד קטן; חרס; מאה ראשונה לפנה״ס – מאה ראשונה לספירה;

0.064 X 0.064; הצואר והרגל הגבוהה של הכלי בצורה גלילית. כלי החרס אדמדם, סותת בפזיזות.

31.133; גרזן; ברזל; רומית־ביזנטית; אורך: 0.089.

31.134; קערה; חרס; רומית; קוטר: 0.102.

31.135/1; סיר; זכוכית; רומית־ביזנטית; 0.035 X 0.049; כלי קטן ומסורבל. בסיס שטוח. השפה מבהיקה. הזכוכית שקופה ונוטה לצבע שחרחר. בתוך הכלי נמצא מפתח (31.135/2) עם ידית בצורת טבעת; מוצג מס׳ 1709 בתערוכה.

31.135/2; מפתח; ברונזה; רומית־ביזנטית; 0.020 X 0.032; בצורת L עם ידית בצורת טבעת. למפתח מעין שיניים – 4 במספר. קנה המפתח קצר נמצא בתוך סיר זכוכית (31.135/1); מוצג מס׳ 1598 בתערוכה.

31.136; פלך מצולע בצורת כד; חרס; רומית־ מאה שלישית לספירה; 0.102 X 0.280; כלי בצורה של חרוט מאורך. צואר במבנה של חרוט. 2 חריצים עקומים במרכז צואר הכלי. כלי מצולע. גוון אדום־חום־ורוד; מוצג מס׳ 1090 בתערוכה.

31.137; כפית; עצם; רומית; אורך: 0.134; מוצג מס׳ 1391 בתערוכה.

31.138; צלוחית עם 2 ידיות; חרס?; רומית; 0.114 X 0.095; הכלי מצולע בחלקו ולקראת מרכזו הוא דמוי חרוט.

31.139; צלחת; חרס; רומית; קוטר: 0.216.

31.140; כפית; שנהב; ביזנטית; 0.032 X 0.076.

31.141; כד מצולע; חרס; רומית; 0.140 X 0.254; כלי קערורי בחבור של הבסיס עם השולים.

31.142; סיכת ראש; שנהב עם ראש ברונזה; ביזנטית; אורך: 0.085.

31.143; ידית; שנהב; ביזנטית; אורך: 0.038.

31.144; נר; חרס; רומית, ראשית המאה הראשונה לספירה; 0.076 X 0.108; כלי מעוגל. בשפת המשטח חור. מחורץ בדמות טבעות. גוון שחור. נר זה מזכיר טיפוס הלינסטי (חום שחור) והרודיאני; מוצג מס׳ 997 בתערוכה.

31.145; תבליט שנהב של חייל; שנהב; ביזנטית; גובה: 0.051; הדמות שבורה באמצע הירכים. גלימתו של החייל מונחת מעבר לחזהו ועוטפת את כתפיו. מבע פניו מעיד על רוגז ומתח; מוצג מס׳ 1438 בתערוכה.

31.146; צלוחית קטנה; חרס; רומית; 0.064 X 0.102; מוצג מס׳ 1232 בתערוכה.

31.147; קופסת פוך; זכוכית; רומית, מאה ראשונה לספירה; גובה: 0.016; כלי בלתי שגרתי. קטן, דפנות בולטות, בסיס שטוח.

31.148; סיכת ראש; שנהב; ביזנטית; אורך: 0.121.

31.149; מחט; שנהב; ביזנטית.

31.150; קיסם איפור; שנהב; ביזנטית; אורך: 0.079.

31.151; קערה; חרס; רומית; 0.159 X 0.108.

31.152; נר; חימר; רומית; 0.076.

31.153; נר; חרס; רומית; 0.095.

31.154; כלי משחק; זכוכית; ביזנטית; גובה: 0.019; זכוכית ירוקה מגוונת (מנומרת) שטוח בחלק העליון. נמצאת בו בליטה עבה ופתח בראשו, ידית שבורה. נר מחומר אבן הוא נדיר; נמצא במוזיאון הבריטי, קטלוג של נרות מס׳ 127-129.

31.156; קטע משרשרת; זהב; רומית; אורך: 0.057; כל חוליה מכילה 2 טבעות שטוחות עם צפוי דקיק של זהב. השרשרת מסתיימת בוו היוצא מתוך לולאה; מוצג מס׳ 1462 בתערוכה.

31.157; ידית של מצקת; חרס; רומית־ביזנטית; אורך: 0.089; ידית חלולה.

31.158; תחתית שטוחה של צלחת; אדמה; מאה ראשונה לספירה; 0.254; מן הפרופיל נראית השפה ישרה. בסיס עגול וגבוה; מוצג מס׳ 1350 בתערוכה.

31.159; צלחת; אדמה; מאה ראשונה לספירה; קוטר: 0.095, גובה: 0.049.

31.160; תחתית ישרה ורחבה של צלחת; חיקוי של אדמה; מאה ראשונה לספירה.

31.161; תחתית ישרה של צלחת; חרס; רומית; קוטר: 0.432.

31.162; מצקת; חרס; רומית; קוטר: 0.114; מסותת בצד אחד. ידית חסירה.

31.163; 6 שברים של חרס; חרס; הלניסטית־רומית.

הריתון היווני מציפורי

לפני שנים אחדות פירסם ע׳ איזנברג מאמר ב**קדמוניות** שנה יח חוברת 1־2 (69־70), (תשמ״ה), עמ׳ 31־33, בשם ״ריתון יווני מציפורי״ בו הוא כותב על גלויו של ריתון ע״י דגן ואושרי שקלובסקי מקיבוץ מרחביה. כיום מוצג הכלי במוזיאון ישראל. כלי זה נתגלה בשנת 1979 בצפונו של תל־ציפורי.

תיאור הכלי: נראה עליו מעין יצור־כלאים אגדי בעל גוף דמוי סוס מכונף וראש אריה בעל קרניים. בתחתית הכלי יש נקב זעיר בקוטר של מחצית הס״מ. הריתון עשוי חרס ורוד־צהבהב והוא מזוגג מבית ומחוץ בגוון שחור עד חום כהה. עיטור העיניים, הרעמה ונוצות הכנפיים נעשה במכחול בצבעי חום ושחור. ריתון זה הינו יווני (מקורם של ריתוני־קרן כאלה הוא ברמת איראן). עפ״י סגנונו ואופן זיגוגו ניתן לקבוע כנראה, כי הריתון מציפורי הוא כלי־יבוא אטי מן המאה הרביעית לפנה״ס. אין ידוע אם בעל הריתון היה איש נוכרי שישב בציפורי. מכל מקום אופן השתייה המיוחד לכלי זה היה ללא ספק זר לבני הארץ. היוונים חיקו את הריתונים הפרסיים, ואימצו את הרגלי השתייה הקשורים בכלים אלה, כלומר, אטימת הכלי בעזרת הבוהן ופתיחתו מידי פעם כדי לשחרר סילון של יין לתוך קערה.

ממצא נוסף

שתי דמויות קטנות עשויות ברונזה נמצאו בחפירות הארכיאולוגיות בציפורי (שנים 1985, 1986). דמות אחת גובהה 6 ס״מ ושנייה 7.5 ס״מ. דמויות אלה קשורות במיתולוגיה הקלסית. עיין עליהן ב־ BA 49[1], 3,(1986), pp. 4-5

אשור: מבט הנשקף אל העיר מבעד לחומת העיר מן הכיוון המערבי (צילום: אחד העדים).

תיאטרון ציפורי (צילם: ד"ר אהוד נצר).

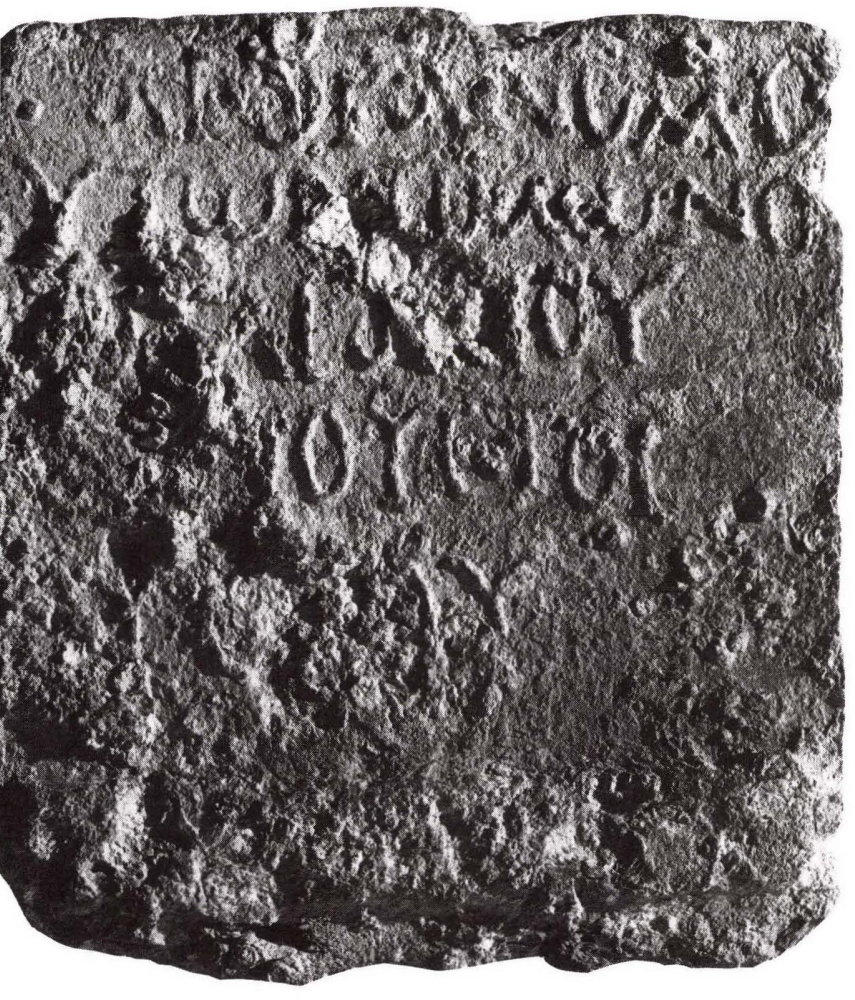
רצפת הפסיפס הדיוניסי מציפורי (צילם: זאב רדוך)

הבניין בו נחשפה רצפת הפסיפס הדיוניסי (צילם: זאב רדובן).

הרובע המערבי ורובע מגורים (בעיקרו יהודי), משמאל: מקוואות טהרה (צילם: זאב רדובן).

משקולת שנחשפה בציפורי (צילם: Ilan Sztulman)

2 פסלונים וקנקנים מציפורי (מן הרובע היהודי) (צילם: אריק מאיירס).

מקווה טהרה ממערב למצודת ציפורי.

פתחו של בור מים וקנקנים שנמצאו בתוכו.

פרק חמישי
מטבעות ציפורי

1. הקדמה

ב' פיק, חוקר נומיסמטי כתב בספרו בזו הלשון: "המטבעות הקדמוניות היו לפנים כסף כעת הן למעלה מזה, הן מצבות זכרון לימים מקדם ומקורות לחקירתם".[1]

ואכן יש בהם במטבעות משום מקור חשוב של מידע בכל הקשור לאירועים היסטוריים גם בחקר העיר ציפורי. עיקר דיוננו בנושא מטבעותיה של ציפורי ימוקד בתקופה שבין המרד הגדול לימי רבי יהודה הנשיא.

2. תקופת המרד הגדול

מטבעותיה של ציפורי מופיעים לראשונה בימי המרד הגדול של היהודים ברומאים בשנים 66-70 לספירה[2]. בסקירתנו ההיסטורית על העיר, בעבודתנו לעיל, נכתב, כי ציפורי נשארה נאמנה לשלטון הרומי בימים אלה בניגוד לחלקה הפעיל נגד רומא בימי מרד וארוס. יוספוס כותב כי אנשי העיר יצאו ב"ברכת שלום לקראת המצביא (אספסיאנוס) והבטיחוהו כי בכל אוות־נפשם יהיו נאמנים בבריתו גם נגד אחיהם"[3].

באותו מקור מכנה יוספוס את אנשי ציפורי, "חושבי שלום". במטבעות מאותה עת מכונה ציפורי בתואר "עיר השלום על שם נירון" כפי שנראה להלן.

1. מ' נרקיס, **מטבעות היהודים** (תרצ"ו) ספר א, עמ' 1. המחבר ציטט מספרו של B. Pick Die Munzkude in der Alterumswissenschaft.
2. אמנם בקטלוג המטבעות שבסוף ספרו של L. Waterman, Preliminary Report of the University of Michigan Excavations at Sepporis, Palestine in 1931 (Michigan, 1937), pp. 35ff נמצאת רשימת מטבעות שנמצאו בציפורי מתקופה קדומה יותר, אך אין שם העיר מופיע עליהן וממילא אינן תורמות דבר לחקר עירנו. בקטלוג זה מופיעה ציפורי במטבעות החל מימי טריאנוס (97-118) ועל ימים אלה נדון במפורט בהמשך.
3. מלחמות היהודים, ג, ב, ד.

מטבע 1:[4]

פנים: כתובת בתוך מעגל מוקף זר המציינת את השנה ה־14 לשלטונו של נירון.
גב: צמד קרני שפע מצטלבות, ביניהם קדוקאוס[5].

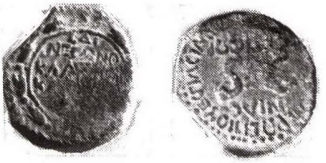
הכתובת (בתרגום מיוונית): בימי אספסיאנוס. אירנופוליס [עיר השלום] – נירוניאס – ציפורי.

המשקל הממוצע של מטבע זה 18 גרם.

4. פורסמה ע״י היל: G. F. Hill, The Greek Coins in B.M.C Palestine, (London, 1914), p. 239, No. 5. נידונה בהרחבה ע״י: H. Seyrig, "Irenopolis–Neronias–Sepphoris", Numismatic Chronicle (NCh), 1950, pp. 284-289. וכן An "Irenopolis–Neronias–Sepphoris", Additional Note, NCh (1955) pp. 157-159; עוד עיין על כך מ׳ נרקיס, **מטבעות היהודים** (תרצ״ו), עמ׳ 111. י׳ משורר, ״מטבעות ציפורי כמקור היסטורי״, **ציון** חוב׳ ג־ד, (תשל״ח) עמ׳ 185 ואילך, ובמאמרו המקביל באנגלית Sepphoris and Rome in Greek Numismatics and Archaeology , Essays in Honor of Margaret Thompson Wetteren, (Belgium, 1979), pp. 159ff. וכן צבי שטאל, ״המטבעות הרומיים של ערי א״י בתקופת מלחמת היהודים ברומאים״ (66־70 לספירה), החברה הנומיסמטית בישראל (1979), עמ׳ 19־20. ועוד עיין אצל י׳ משורר, **מטבעות ערי א״י ועבה״י בתקופה הרומית**, (מוזיאון ישראל, 1984) עמ׳ 36־37.

5. דיון מקיף על סמלי מטבעות יהודיים עיין אצל P. Romanoff, Symbols on Ancient Jewish Coins, (Philadelphia, 1944); א׳ קינדלר, **מטבעות טבריה** (1962), עמ׳ 28־30.
L. Kadman, CNP, Vol. III, The Coins of the Jewish War of 66-73 C.E., pp. 83ff; על סמל הקדוקאוס עיין אצל י׳ משורר, ״המטבעות של הורדוס״, **עידן** 5, מרכז רחל ינאית בן צבי (ירושלים, תשמ״ה), עמ׳ 164. הקדוקאוס הינו סמל ידוע בעולם היווני־רומי, הוא מטהו של הרמס, מוביל הנשמות. למרות היותו של הקדוקאוס חפץ אלילי, הוא

מטבע 2:[6]

פנים: זהה למטבע 1, לעיל.

גב: במרכז האותיות הלאטיניות SC. במטבע מצויה הכתובת שצוינה במטבע 1 (גב) לעיל, לאמור:

תרגום: בימי אספסיאנוס. אירנופוליס [עיר השלום] – נירוניאס – ציפורי.

משקל ממוצע – 10 גרם.

התאריך המופיע במטבעות הינו משנת ה־14 לשנות שלטונו של נירון קיסר, כלומר שנת 68 לספירה. המטבע נטבע בציפורי הקרויה "עיר השלום", על שם נירון[7].

ניתוח של כמה מן הביטויים שבמטבעות אלה

"עיר השלום" – נראים הדברים כי ביטוי זה ניתן לציפורי על שום עמדתה המתונה במאורעות של שנת 68 לספירה[8]. ביטויים אלה מצויים אף בדברי

שימש לפעמים (מטבעות ציפורי בימי טריאנוס) בהקשר יהודי. הוא מזכיר את הנחושתן אשר שימש לריפוי ההכשות של הנחשים הארסיים (במדבר כא, ט), מדרש רבה, במדבר יט, כג.

6. פורסם לראשונה ע"י מ' נרקיס, **מטבעות היהודים** (תרצ"ו), עמ' 111, וכן במאמר "אנשי ציפורי ואספסיאנוס", **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה**, יז (תשי"ג), עמ' 108־120. עיין על כך עוד Y. Meshorer, Ancient Jewish Coinage, Vol. II, Herod the Great Through Bar Cochba, (Jerusalem, 1982), p. 279, Nos. 8, 9.

7. עיין Y. Meshorer, Jewish Symbols on Roman Coins Struck in Eretz Israel, The Israel Museum News 14, (1978), pp. 61-63.

8. בניגוד לדעתו של סייריג הקושר את "התואר 'עיר השלום'" (אירנופוליס) עם סגירת שערי מקדש יאנוס ברומא בשנת 64 כאקט של 'שלום רומאי', ועיין Seyrig, NCh (1950), p. 289. אנו מקבלים את דעתו של מ' נרקיס **בידיעות שם**, עמ' 118 ואילך.

יוספוס שבמלחמות[9] בסיפור על אנשי ציפורי בתקופה זו.

אספסיאנוס – הזכרת שמו על המטבעות מעוררת עניין מיוחד בעובדה שאספסיאנוס בשנת 68 לספירה טרם נתקייסר. הוא נחשב בימים אלה למפקד הצבא בא"י אשר לרשותו עמד כוח צבאי נכבד[10]. סייריג[11] מדגיש כי שמו של מפקד הצבא הרומי אינו נזכר על גבי מטבעות הפרובינציה, אלא רק על גבי מטבעות עירוניים (מוניציפאליים). אפשר לסבור לפיכך כי הזכרת שמו של אספסיאנוס בשנת 68 לצד שמו של נירון קיסר, באה לכבד את שמו של אדם זה ע"י הערים קיסריה וציפורי. כבוד זה ניתן לו לאספסיאנוס בשל ה'חיזוי' להכתרתו כקיסר רומא[12].

נירוניאס – י' משורר מדגיש במאמרו ובספרו[13] כי בתקופה בה אנו דנים (מלחמת היהודים ברומאים 66-70), קיים היה הנוהל לצרף את שמות הקיסרים לשמות הערים אשר הרשות טובעת המטבעות חפצה היתה ביקרם (של הערים ושל הקיסרים). כך למשל העיר פניאס נקראה לכבודו של הקיסר נירון, גם נירוניאס נקראה כך ע"י אגריפס השני כנראה כבר בשנת 61 לספירה[14]. בהרבה מקרים משתמר שם הקיסר לזמן ממושך ומשתלב בשם העיר גם לאחר מותו[15]. אך במקרה של העיר ציפורי (ופניאס) נעלם השם נירוניאס מיד לאחר מותו של נירון, והדבר נעשה כנראה בעקבות מחיית שמו של נירון ע"י הקיסר החדש והעם הרומאי.

9. עיין לעיל הע' 3.
10. שמו של אספסיאנוס מופיע גם במטבעות קיסריה שנטבעו באותה שנה. L. Kadman, "The Coins of Caesarea Maritima", CNP (1957). nos. 18, 19, pp. 46, 168.
11. Seyrig, NCh. (1955), p. 158.
12. על 'חיזוי' זה מדבר יוספוס במלחמות ג, ח, ט, וכן Tacitus, Hist. I, 10: V, 13; סבטוניוס, חיי שנים עשר הקיסרים, אספסיאנוס 4.
13. המאמר **בציון** (תשל"ח), עמ' 87 ובספרו Y. Meshorer, Jewish Coins of the Second Temple Period, (Tel Aviv, 1967), pp 83-87.
14. ראה הע' קודמת.
15. דוגמא לכך ניאפוליס (שכם) שנקראה, 'פלאביה' ע"ש משפחת הקיסר אספסיאנוס, גם במאות השנייה והשלישית לספירה.

הסמלים שעל המטבעות

עובדת העדרותם של סמלים פגאניים וצלמו של הקיסר מן המטבעות האלה מביאה לידי סברה כי מדובר במטבעות שנטבעו ע"י רשות עירונית יהודית. צירופם של צמד קרני־שפע וקדוקאוס[16] הופיע כסמל עוד במטבעות הורדוס ובנו ארכילאוס[17], בימי נציבי רומא ביהודה[18] וכן במטבעותיו של אגריפס השני שנטבעו בפניאס[19].

צירוף האותיות SC שבמטבע 2 הוא אופיני למטבעות הברונזה של רומא שנטבעו לפי החלטת הסינאט SENATUS CONSULTO[20] עובדת טביעתן של אותיות אלה במטבע בעל אופי יהודי בציפורי באה להעיד ככל הנראה על השלמתה וכניעתה של עיר זו לרומאים בימי המלחמה. יש כאן משום הבעת רצון של הזדהות עם העם הרומאי[21].

3. ציפורי בימים שלאחר חורבן ביהמ"ק

היל[22] ערך רשימה של 20 מטבעות מימי הקיסר טריאנוס (98־117 לספירה). בכל המטבעות האלה נזכר הקיסר בצדם האחד (פנים) ובגב המטבע מצויה הכתובת היוונית – 'של אנשי ציפורי', ניתן להבחין בסדרה זו בארבעה מטבעות עיקריים[23], הם יתוארו לפי סדר גודלם מן המטבע הגדול לקטן.

16. עיין לעיל הע' 5.
17. עיין משורר לעיל הע' 13, מטבעות 53, 56.
18. משורר שם, 222.
19. משורר שם, 99.
20. על צירוף אותיות אלה ומשמעותו עיין א' קינדלר, **מטבעות א"י**, אוסף בנק ישראל – קטלוג, (ירושלים, תשל"א) עמ' 49.
21. י' משורר, **ציון** (תשל"ח), עמ' 188. ובמאמרו המקביל, Sepphoris and Rome, pp. 162-163.
22. היל לעיל הע' 4, עמ' 1־3.
23. המטבעות האחרים שבסדרה זהים לאחד מארבעה המטבעות שתוארו להלן, אצל משורר, **ציון** שם, עמ' 188־190. מטבעות אלה נושאים את המספרים 3, 4, 5, 6. ועיין במאמרו של משורר באנגלית (לעיל הע' 21), עמ' 163־165.

מטבע 3: זר עלים סביב המטבע, הכתובת נמצאת בתוך הזר.

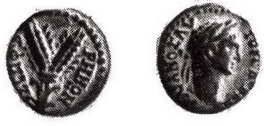
מטבע 4: עץ תמר נראה בברור על המטבע, הכתובת מתחת לעץ.

מטבע 5: מופיע עליו סמל הקדוקאוס[24].

מטבע 6: נראות עליו שתי שיבולי־חיטה.

מן הסמלים האלה ניתן להסיק כי הם הוטבעו ע״י הרשות המקומית שהיתה אף בתקופה זו יהודית[25].

24. סמל זה מופיע גם במטבעותיהם של המלך הורדוס ובנו ארכילאוס וכן במטבעות נציבי רומא ביהודה ובמטבעות אגריפס השני. משורר (לעיל הע׳ 13) 39, 53, 56, 99, 143. על סמל הקדוקאוס בהקשר יהודי, עיין לעיל הע׳ 5.

25. בערי א״י אחרות מתארים מטבעות סמלים פולחניים־פגאניים כגון אלים ומקדשים. אפילו במטבעותיהם של טבריה וקיסריה שהיו מרכזים יהודיים חשובים מופיעים סמלים אליליים. משורר, שם (הע׳

מעניינת ביותר הכתובת המופיעה על גביהם של מטבעות אלה: 'הקיסר טריאנוס נתן'.

הביטוי 'נתן' הינו בלעדי למטבעותיה של ציפורי. ככל הנראה רומז ביטוי זה לזכות בלעדית לטבוע 'מטבעות יהודיים'. זוהי זכות שניתנה ע"י השלטון הרומי ורשויות העיר מודות על כך לטריאנוס קיסר. ניתן אף להסיק מכך על יחסים מיוחדים שהיו בין המועצה (הבולי) של ציפורי לשלטונות הרומיים[26].

בשלהי שלטונו של טריאנוס, פרץ מרד גדול בקהילות היהודיות שבתפוצות. הד למרד זה נשמע בארץ והוא ידוע במקורותינו כ"פולמוס של קיטוס"[27]. המרד דוכא בראשית שלטונו של אדריאנוס. מעניינת העובדה כי בימים אלה נפסקת טביעת המטבעות בציפורי, לעומת טבריה וקיסריה הטובעות מטבעות למכביר בימי אדריאנוס ובשמו[28].

שמא יש לקשור את הפסקת טביעת המטבעות בציפורי ע"י הקיסר כאקט ענישה בשל השתתפותה של עיר זו ב"פולמוס של קיטוס"[29]. הטביעה בעירנו נתחדשה רק בימי אנטונינוס פיוס אך חלו בה שינויים משמעותיים. שם העיר שונה לדיוקיסריה[30]. במטבעות העיר החלו להופיע סמלים המתארים את הפולחן האלילי.

23) עמ' 189. וכן ב"צ רוזנפלד "טבריה בצילן של מלחמות", **מטוב טבריה**, דפים לחקר העיר בהוצ. עירית טבריה ואוניברסיטת בר-אילן, גליון מס' 3, ניסן תשמ"ה (אפריל, 1985), עמ' 15.

26. על יחסים אלה עיין אצל ג' אלון, "האסטרטגים בערי ארץ ישראל בתקופה הרומית", **תרביץ** יד (תש"ג), עמ' 145-155.

27. סדר עולם רבה, ל, וכן בפרק על הסקירה ההיסטורית לעיל.

28. היל, (לעיל הע' 4), עמ' 8-9, 10-21.

29. עיין במקור המובא בתוספתא כלים בבא בתרא, פ"ב, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 591), בדבר ישיבתם, "חרש" של ארבעה חכמים בציפורי. וכן בסקירתנו ההיסטורית לעיל, שם מובאים מקורות נוספים בסוגיה זו והמחלוקת הנטושה בדבר זמנם הכרונולוגי של מקורות אלה.

30. השם המלא המופיע במטבעות: "דיוקסריה הקדושה ועיר מקלט אוטונומית" י' משורר, **מטבעות ערי א"י ועבה"י בתקופה הרומית**, מוזיאון ישראל, (ירושלים, 1984), עמ' 36-37.

מטבע 7: פנים: ראש אנטונינוס פיוס. מסביב כתובת יוונית[31].

גב: הרה, אשת זיאוס, עומדת ומחזיקה בידה קערת־נסך.

התקופה: ימי אנטוניוס פיוס. לאחר ימי שלטונו של קיסר זה נפסקה טביעת המטבעות בעיר ואפשר שהסיבה נעוצה בכך שתושבי העיר העדיפו העדרם של מטבעות עירוניים על פני מטבעות הנושאים אופי פגאני. הטביעה חודשה רק בימי יוליה דומנה אמו של קאראקאלה[32].

31. היל, שם, מטבעות הגליל, עמ׳ 3־4.
32. עיין על כך Y. Meshorer, Hoard of Coins from Migdal Atiqot, XI, (1976), p. 70, nos. 143, 144 pl. XV. יש להניח כי מטבעות אלה נטבעו בימי קאראקאלה הבן. שהרי אילו היו נטבעים מטבעות אלה קודם לכן, קשה יהיה להסביר את עובדת היעדרם של מטבעות ספטימיוס סברוס, בעלה של יוליה דומנה בקיסריה. על מטבע מימי יוליה דומנה עיין עוד י׳ משורר, **מטבעות ערי א״י**, שם, עמ׳ 36־37, מטבע 92; ב״צ רוזנפלד, לעיל הע׳ 25, מוסיף כי המועצה פוטרה ולכן לא נטבעו מטבעות עירוניים, לעומת טבריה שבה המשיכו לטבוע מטבעות בימי אדריאנוס. עוד יש לציין שלמרות אופיה היהודי של ציפורי שבא לידי ביטוי בין היתר בסמלים היהודיים שעל המטבעות, טבעו את דיוקן הקיסר על המטבעות שבימי טריאנוס. לדעת המחבר יתכן שתופעה זו היא מסימני ההפשרה הראשונים ביחס להיבטים שונים בע״ז שקבלו גושפנקה גם בהלכות חז״ל שהתרחבו במאה השנייה והשלישית, כפי שהוכיח א׳ א׳ אורבך, ״הלכות ע״ז והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית״, **א״י ה** (תשי״ט), עמ׳ 189־205. בניגוד לטבריה (וקיסריה) הרי ציפורי שטבעה מטבעות בימי טריאנוס, הפסיקה את הטביעה בימי אדריאנוס. הדבר נובע מהשוני באופיין של ערים אלה. בציפורי נמנעו מלטבוע סמלים אליליים כדי להימנע מעימות עם יהודי העיר ששמרו בקפדנות על צביונם היהודי. ואילו בטבריה המשיכו בטביעה אלילית, כפי שעשו זאת קודם לכן בימי טריאנוס.

4. ציפורי והשלטון הרומי בימי רבי יהודה הנשיא[33]

תקופה זו באה לידי ביטוי מרובה בספרות המחקרית[34]. מתוכה עולה כי קיימת התלבטות בכל הקשור עם זיהויו של השם אנטונינוס המופיע יחד עם רבי[35].

יש שביקשו לזהותו עם אנטונינוס פיוס (138-161 לספירה)[36], או עם מרקוס אורליוס[37] וכו'. גוטמן[38] הגיע למסקנה שהתקבלה היום על דעת החוקרים כי אנטונינוס הוא קאראקאלה. את דעתו של גוטמן כי קאראקאלה ורבי מתו שניהם בשנת 217 לספירה, דוחה ספראי[39] אשר הוכיח כי רבי נפטר לא לפני שנת 222 לספירה[40].

מקורותינו מעלים תמונה בדבר הערצתו של קאראקאלה את חכמתו של רבי והכבוד הרב שהעניק קיסר זה לנשיא היהודי[41]. מן המטבעות של אותה תקופה אפשר להסיק כי הקשרים המצוינים ששררו בין שני האישים היו לא

33. י' משורר, **ציון** שם, עמ' 192 ואילך ובמאמר המקביל באנגלית (לעיל הע' 4), pp. 166ff. הנ"ל, **מטבעות ערי א"י** שם, עמ' 36-37, מטבעות 94-95 ובקטלוג שבעמ' 113-114.

34. עיין S. Krauss, Antoninus und Rabbi, (Wien ,1910). (להלן: קראוס). L. Wallach, The Colloquy of Marcus Aurelius with the Patriarch Judah I, J.Q.R. XXXI (1941) pp. 259-286 (להלן: ואלאך). A. Guttman, The Patriarch Judah I – his birth and his death HUCA, XXV (1954), pp. 239-261, (להלן: גוטמן). ש' ספראי, "לבעית הכרונולוגיה של הנשיאים במאה השנייה והשלישית", **דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות** ב, (ירושלים, תשט"ו), עמ' 55-57 (להלן: ספראי). כיום מופיע מאמר זה בקובץ **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (תשמ"ד), עמ' 113-121; ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 124-148 (להלן: אלון). וכן א' קליימן, 'דו מתכתיות' בימיו של רבי (עיונים במשנת "הזהב קונה את הכסף"), **ציון** לח (תשל"ג), עמ' 48-61.

35. עיין בבלי ע"ז י, ע"א-ע"ב.

36. קראוס לעיל, הע' 34.

37. ואלאך, לעיל הע' 34.

38. לעיל הע' 34.

39. לעיל הע' 34.

40. למסקנה דומה הגיע גם קליימן במאמרו (בהע' 34 לעיל).

41. בבלי, ע"ז י, ע"א-ע"ב.

רק במישור האישי, אלא אף בקשרים הפורמליים שבין רומא לציפורי אשר הוותה את מרכז האוטונומיה היהודית באותה עת.

מטבע 8[42]**:** מדליון ברונזה 35 מ״מ. משקל: 25.65 גרם.

פנים: ראש קאראקאלה, מעוטר בזר דפנה, עוטה גלימה .מסביב כתובת יוונית:

הכתובת המעניינת היא זו שעל גב המטבע המעוטר בזר ובתוכו כתובת בת חמש שורות אף היא מקוטעת

השלמת הכתובת (שיחזור)[43]:
תרגום: דיוקיסריה הקדושה האוטונומית, הנאמנה, ברית אחווה ועזרה הדדית עם הרומאים.

מטבע 9: הכתובת כאן מפורטת יותר מן המטבע הקודם ובה התוספות ״עיר

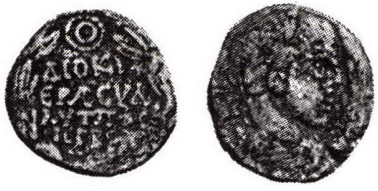
42. עיין הע׳ 33 לעיל.
43. עפ״י א׳ קינדלר, ״מטבע של המלך אגריפה הראשון לזכר בריתו עם רומא״, שנתון מוזיאון הארץ, 11 (1969), לוח 9, וכן עמ׳ 16, הע׳ 21; י׳ משורר, **ציון**, שם עמ׳ 194; הנ״ל, **מטבעות ערי א״י**, שם מס׳ 94, 95.

מקלט", "המועצה הקדושה והסינאט". תיאורו של המטבע:[44] עשוי ברונזה, מידותיו: 32 מ"מ. משקלו: 17.71 גרם.

פנים: ראש קראקאלה, כמו במטבע הקודם. הכתובת מקוטעת.

גב: זר, ובתוכו כתובת בת חמש שורות מקוטעת אף היא.

השלמת הכתובת (שיחזור):
תרגום: דיוקסריה הקדושה ועיר מקלט אוטונומית, נאמנה, ברית אחווה ועזרה הדדית בין המועצה הקדושה ובין הסינאט של העם הרומאי.
במטבע זה **מטבע 10** הכתובת כמעט זהה לזו שבמטבע 9. המטבע עשוי ברונזה. מידותיו: 22 מ"מ. משקלו: 8.50 גרם.

פנים: כמו במטבע 8, 9. הכתובת מקוטעת.
גב: זר, ובתוכו כתובת בת חמש שורות מקוטעת אף היא.

מטבע 11: השלמת הכתובת:[45] כמו במטבע הקודם.

44. M. Rosenberger, City Coins of Palestine, Vol. III (1977), p. 62, no. 10.
45. ראה י' משורר, הע' 43 לעיל; הנ"ל, מטבעות עתיקים, (ירושלים, 1979) עמ' 55-56. על הביטוי עיר מקלט, עיין בפרקנו, "מעמדה של ציפורי בין

אף הכתובת הטבועה במטבע מס׳ 11[46], דומה לשתי קודמותיה. הצירוף KA(I) הנוסף בה בשורה 4, אינו משנה את תכנה. מטבע זה עשוי ברונזה. מידותיו: 27 מ״מ. משקלו: 11.70 גרם.

פנים: ראש אלגבאלוס, מעוטר בזר דפנה, עוטה גלימה. הכתובת קטועה.

גב: זר, ובתוכו חמש שורות קטועות אף הן.

מטבעות 8־11 שתיאורם הובא לעיל, מציינים ׳ברית של אחווה וידידות׳ בין המועצה הקדושה של דיוקיסריה־ציפורי, העיר האוטונומית, הנאמנה, לבין הסינאט והעם הרומאי.

הביטויים המתארים את דיוקיסריה במטבעות הם יחידים במינם[47]. יחד עם זאת, עניינה של הברית בין השלטון היהודי לרומאי מצוי במטבע קדום יותר מימיו של אגריפס הראשון[48] ובו כתוב לאמר (תרגום): נדר בשבועה ברית ידידות ואחווה בין המלך הגדול אגריפס לאוגוסטוס [קלאודיוס] קיסר והעם הרומאי.

לדעת י׳ משורר, במאמרו בעלון החברה הנומיסמטית (הע׳ 48) מדובר במטבעות אלה בהנצחת הברית של אחווה וידידות שנכרתה בין יהודה לעם

ערי הגליל״ לעיל. וכן מ׳ נרקיס, **מטבעות היהודים,** (ירושלים, תרצ״ו), עמ׳ 24 המוסיף רשימת ערים נוספות שנהנו מזכות זו כמו – אשקלון, עזה, אנתידון, יפו, רשפון, אפולוניה, דאר ועוד. י׳ משורר מוסיף גם את צור.

עיין, Y. Meshorer, One hundred ninety years of Tyrian shekels, Studies in Honor of Leo Mildenberg (1984), p. 171.

46. M. Rosenberger, op.cit., p. 62, no. 14.

47. י׳ משורר, **ציון,** שם, עמ׳ 196.

48. במטבע זה דן במפורט א׳ קינדלר, לעיל הע׳ 43, עמ׳ 10־17; הנ״ל, ״מטבעות א״י״, אוסף בנק ישראל־קטלוג, (ירושלים, תשל״א), עמ׳ 42 מס׳ 54, 55. וכן י׳ משורר, **מטבעות היהודים,** מס׳ 93; הנ״ל, ״משמעות דמויות הנשים במטבעות אגריפה ה־א״, עלון החברה הנומיסמטית לישראל V (1976), עמ׳ 67־68. על הביטוי ״המלך הגדול״ שבכתובת, עיין א׳ רייפנברג, **מטבעות היהודים,** עמ׳ 19.

הרומאי, בימי אגריפס הראשון. ברית זו מסומלת על ידי שתי הנשים פיליה וסימכיה. והיא נזכרת גם אצל יוספוס[49]. זוג הידיים המשולבות הנראה במטבע[50], הינו סמל מובהק של כריתת ברית מעין זו.

הדמויות הנשיות המכתירות את אגריפס במטבע זה מהוות את ההתגלמות, של ה"אחווה" וה"ידידות". האשה האחת היא "סימכיה" והאחרת "פיליה" – שהן סמלי הברית שנכרתה בין יהודה ורומא בימי אגריפס הראשון.

במטבעות 10, 11 בהם דנו לעיל, נוסף הביטוי 'המועצה הקדושה', שהיתה בתקופה זו, ימי רבי יהודה הנשיא, יהודית. 'הבלווטים' חברי המועצה נזכרים בתלמוד הירושלמי[51]. על דרך הסברה המתקבלת ניתן לומר כי ברית האחווה המצוינת על גבי המטבעות נכרתה בין הסינאט שברומא והמועצה העירונית של ציפורי, כלומר, בין שני הגופים הרשמיים שייצגו את שני העמים. לא מן הנמנע שכריתת ברית זו הוותה בסיס לתיאורם של היחסים המצוינים ששררו בין 'אנטונינוס לרבי', כפי שבאו לידי ביטוי בספרות התלמודית[52].

49. קדמוניות יט, 275-276.
50. עיין בתיאורו של המטבע אצל א' קינדלר, בשנתון מוזיאון הארץ (לעיל הע' 43), 53.
51. פאה פ"א, טז ע"א. אלון, לעיל הע' 26. בהמשך עבודתנו יוקדש ראש פרק מיוחד ל'בולווטים'. יתכן לסבור ש'המועצה הקדושה' היא הסנהדרין.
52. עיין לעיל הע' 41. יחסים אלה רמוזים אף בדברי הירונימוס בפירושו לדניאל יא, כז. במקום זה כתוב לאמר כי "סברוס ואנטונינוס בנו חיבבו את היהודים עד למאד". י' משורר, **ציון**, שם, עמ' 199, הע' 40 משער כי הביטוי שבע"ז י, ע"ב – "כי שכיב אנטונינוס אמר רבי נתפרדה חבילה", בא לרמוז ע"י המלה "חבילה" להסכם בו אנו דנים, ואשר לאחר מות הקיסר הרומי ספק היה אם הסכם זה ימשך. אך ממטבע 11 לעיל, מימי אלגבאלוס (217-222 לספירה, ג"א תתקע"ז-תתקפ"ב) אנו למדים כי ההסכם היה קיים גם בתקופה זו, ועיין עוד אצל משורר. Sepphoris and Rome, op.cit., p. 170 n. 44. במאמרים אלה מציין משורר כי הקשרים בין רומא לציפורי הינם חלק ממגמתו של השלטון בתקופה זו. מגמה שעיקרה היה קרובם של האלמנטים המזרחיים באימפריום הרומי שהחלה עוד מימי ספטימיוס סברוס (193-211 לספירה) שהיה אביו של קאראקאלה ושמוצאו היה מאפריקה הפיניקית. מדיניות זו נמשכה גם בימי קאראקאלה. בימים אלה חלה התפתחות גדולה

מימי אלגבאלוס נפסקה הטביעה בציפורי. שמא נעוץ הדבר בשל הירידה במעמדה של העיר עם העברת הסנהדרין לטבריה.

לא מן הנמנע כמו כן שיש לקשור את הפסקת הטביעה במשבר הכלכלי שפקד את האימפריה הרומית במאה השלישית והרביעית לספירה.

מלבד העיר ציפורי, הופסקה הטביעה גם בטבריה, בסוף ימי שלטונו של אלגבאלוס (221-222 לספירה), כך גם בלוד.

בקיסריה ובירושלים (איליה קפיטולינה) נפסקה הטביעה בימיו של הקיסר וולוסיאנוס (251-253 לספירה). המצב דומה במרבית הערים שבמזרח האימפריה. ערים מעטות עדיין המשיכו לטבוע מטבעות בימי שלטון גליניוס (253-268 לספירה) ביניהן יש למנות את פיניקיה וצור ובארץ את עכו. אחד מן הסימנים הבולטים בתקופה זו היתה האינפלציה אשר גררה אחריה כמעט הפסקה גמורה של השימוש במטבע. ערך המטבע ירד והמחירים עלו[53]. הטביעה שבה ונתחדשה בציפורי רק כעבור 500 שנה, בימי

בפרובינקיות המזרחיות שבאה לידי ביטוי בשגשוג כלכלי, סלילת כבישים ויסודי ערים חדשות.

53. לכל הסוגיה הזו עיין מ׳ אבי יונה, **בימי רומא וביזאנטיון** (תשכ״ב), עמ׳ 74-97 ובמיוחד בעמ׳ 82, ושם גם המקורות להוכחת העניין; ש׳ ספראי, ״ההתפתחויות המוניטריות במאה השלישית והרביעית כפי שהן משתקפות בספרות התלמודית״, בקובץ **א״י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (תשמ״ד), עמ׳ 86-93, המאמר כולל מקורות להוכחת הדברים. כן עיין בספרו של D. Sperber, Rome Palestine 200-400, Money and Prices, (Ramat Gan ,1974), וכן D. Sperber, Rome Palestine 200-400, The Land Crisis and Change in Agrarian Society as Reflected in Rabbinic Sources, (Ramat Gan, 1978).
בספרים אלה ריכוז עשיר של מקורות הקשורים בסוגית דיוננו. עוד עיין א׳ קינדלר, **מטבעות טבריה** (טבריה, 1962), עמ׳ 28; L. Kadman, The Coins of Akko Ptolemais (1961), pp. 61-62. וכן גם י׳ משורר, **מטבעות ערי א״י ועבה״י בתקופה הרומית**, עמ׳ 21, 35, 37, 55, 63. וכן במאמרו של א׳ קליימן, לעיל הע׳ 34.

השליטים מבית אומיה, וגם זו לתקופה קצרה בלבד[54].

54. י׳ משורר, **מטבעות ערי א״י**, שם, עמ׳ 36־37. בחפירות הארכיאולוגיות שנערכו בשנים 1985 (ו־1986) נתגלו 134 מטבעות נוספים בציפורי, הקדום שבהם מן המאה השלישית לפנה״ס – פטולמאוס II, והמאוחרים הם מן המאה ה־16 לספירה ואילך. בקבוצה זו של מטבעות נמצאו כאלה מימי אגריפס II – מחצית שנייה של המאה הראשונה; טריאנוס 98־117 לספירה; קאראקאלה – 198־217 לספירה ועוד. הרבה מן המטבעות לא ניתנים לפענוח בשל מצבם הפגום. החומר העיקרי שממנו הם עשויים הוא ברונזה. חלק מהם עשוי כסף. סקירה כללית על העניין ראה David Hendin, BA 49[1], (3.1986) pp. 8-9, וכיום בקדמוניות כא (תשמ״ט), עמ׳ 87 ואילך על המצאותם של מטבעות נוספים עיין הע׳ 45 בפרק הארכיאולוגי לעיל.

פרק שישי
מנהיגיה ומוסדותיה של ציפורי

1. מנהיגיה של ציפורי

תחילה, עוד לפני שנדון במנהיגיה של ציפורי, נשרטט בקווים כלליים את הידוע על הנהגת העיר היהודית בארץ ישראל בכלל בדורות שלפני ואחרי חורבן הבית[1].

באחד מכתביו מציע יוספוס[2]: "בכל עיר ישלטו שבעה אנשים, שהליכותיהם היו עוד מקודם הליכות של חסידות והתלהבות לצדק. לכל שלטון (עירוני) יינתנו שני אנשים שמשים משבט לוי. חייבים לחלוק כבוד גמור לאנשים שעלה בגורלם להיות שופטים בערים"... וכו'. מקור זה מלמדנו שהיו אלה שבעה אנשים אשר קבעו את ההנהגה העירונית.

וכאשר דן בפרשת דיני שומרים אנו קוראים: "ואם אבד לנאמן (השומר) הפקדון בלי שפשע, יבוא אל שבעת השופטים ויישבע" וכו'[3].

משני מקורות אלה נראה להסיק שאחד מתפקידיהם של 'שבעת שולטי העיר' היה השיפוט, והם למעשה היו אלה שהוו את חבר השופטים העירוני.

1. על אירגון הקהילות מן המקורות התלמודיים ראה: Dr. M. Weinberg, Die Organisation der Jüdischen Ortsgemeinden in der Talmudischen Zeit. Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (MGWJ), 41 (1897) pp. 588ff. ג' אלון, **תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד** א, (הקיבוץ המאוחד, תשל"ו) עמ' 107 ואילך (להלן: ג' אלון, **תולדות**); הנ"ל, **תולדות** ב עמ' 225; ש' ספראי, **בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה**, (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 29 ואילך (להלן: ש' ספראי, **בשלהי הבית השני**); הנ"ל, **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד**, (הוצ' הקבוץ המאוחד, תשמ"ד), עמ' 19 (להלן: ש' ספראי, **א"י וחכמיה**); הנ"ל, "העיר היהודית בא"י בתקופת המשנה והתלמוד", בקובץ החברה ההיסטורית הישראלית, העיר והקהילה (מלחמות קודש ומארטירולוגיה), (ירושלים, תשכ"ח), עמ' 227-336.
2. יוספוס, קדמוניות היהודים, ד, ח, יד 213.
3. שם, ד, ח, לח, 287.

אף על עצמו מעיד יוספוס במלחמות היהודים[4] כי תיקן להעמיד בכל עיר ועיר בגליל (משמע גם בציפורי!) שבעה שופטים וכן בחר בשבעים איש מן הזקנים הנבונים ביותר והעמידם מושלים על הגליל כולו.

ממה שראינו בקדמוניות[2] הרי הנוהג של העמדת שבעה אנשים בכל עיר היה רגיל בד"כ בכל מקום בארץ ישראל ולאו דוקא בגליל.

בעוד בקדמוניות נזכרים כתוספת אף שני חזנים (=שמשים) משבט לוי שניתנו לכל שלטון עירוני, הרי במלחמות עובדה זו נעדרת וניתן לומר כי לא היתה זו מציאות קבועה, אם כי היה זה נוהג נפוץ למדי[5].

מציאותם של שבעת האנשים המהווים את חבר השלטון העירוני עולה גם ממקורות לא יהודיים[6].

אותם שבעה אנשים הנזכרים במקורות שהבאנו לעיל הוו את ההנהגה המקומית של היישובים הרגילים הקטנים שבארץ ישראל[7] גם בדורות שלאחר החורבן. וכך למשל נאמר במשנה[8] שאין בני העיר רשאים למכור בית כנסת לצורכי חולין (של הקהילה) אלא לקנות בדמים תיבה ("מעלין בקודש"), ובגמרא[9]: "לא שנו אלא שלא מכרו שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר, אבל מכרו שבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר, אפילו למישתא ביה שיכרא שפיר דמי" (אפילו לשתות בו שכר מותר).

ומן הירושלמי[10] אנו למדים כי "ג מבית הכנסת כבית הכנסת, שבעה מבני העיר כעיר". כלומר, שלושה אנשים הם אלה שקובעים את חבר ההנהלה של

4. ב, כ, ה.
5. על מציאותם של השמשים הלוויים ראה ספרי דברים טו, (מהדורת פינקלשטין, עמ' 25).
6. למקורות אלה עיין בעבודת הדוקטורט שלי על ציפורי, עמ' 202.
7. ג' אלון, **תולדות א,** עמ' 109. על סנהדרין "קטנה" של עשרים ושלושה ניתן לדבר רק במציאות של ימי הבית, לאחר החורבן בטלו למעשה הסנהדראות של עשרים ושלושה. סנהדראות אלה ישבו בערי "הפלכים", ושימשו כמעין מוסדות הנהגה לעריהן לרבות את יישובי הפלכים.
8. מגילה פ"ג, מ"א.
9. מגילה כו, ע"א-ע"ב.
10. מגילה פ"ג, עד ע"א.

בית הכנסת, ולהם הסמכות לפעול בשם בית הכנסת וחבר של שבעה אנשים פועל בשם העיר. החבר המכונה בשם "שבעה טובי העיר" מזוהה עם הפרנסים[11]. דומה כי על "שבעה טובי העיר" עדות נוספת לנו ממה שנאמר בספר ברוך הסורי[12], לאמר מדורו של רבן גמליאל. במקום זה אנו קוראים על ברוך בן נריה, שלפני מותו קרא לשבעה מזקני העם ולבנו בכורו ולידידו גדליה וצוום על הדאגה והפיקוח על העם לאחר מותו[13]. מעניינו הוא להזכיר כי המספר 7 המציין את "טובי העיר" אינו דבר שלא ניתן לשינוי. והדבר נרמז בברייתא שבירושלמי[10], שם כתוב לאמר: "מה אנן קיימין? אם בשקיבלו עליהן אפילו אחד (כלומר, אם בהסכמתם של בני העיר, יכול גם **אחד** לשמש כבא־כוחה של העיר), אם בשלא קיבלו עליהן – אפילו כמה? אלא כן אנן קיימין בסתם" (כשלא יחליטו אחרת). מכאן, שלא היה המספר ז לטובי העיר דבר מחייב[14], אלא תקנה שנתקבלה.

ליד הנהגת העיר אנו מוצאים שני מוסדות[15]: 1) הזקנים. 2) הראשים. מספרם של הזקנים אינו מוברר, אך בפרוטם של הראשים אתה מוצא שלושה, מה שמזכיר את השלושה שמבתי הכנסת שבירושלמי לעיל.

11. מגילה כו, ע"א; תוספתא מגילה פ"ג (ב), ה"א, (מהדורת ליברמן, עמ' 351); ועוד. בדבר מספרם של טובי העיר ניתן לעיין גם, במקור מאוחר: "שבעה מתעסקין בצרכי ציבור" נאמר ב'חופת אליהו רבה' מנורת המאור לר' ישראל בן יוסף בן אלנקאוה, (ניו־יורק, תרצ"ב), ח"ד, עמ' 487. וכן י' ד' אייזענשטיין, **אוצר מדרשים** א, (ניו־יורק, תרע"ה), עמ' 164.
12. פרק מ"ד (מ"ה), א, א' כהנא, עמ' שפה – "לשבעה מזקני העם" = "לשבעא מן סבי דעמא". על הפרנסים – טובי העיר עין כמו"כ M. Weinberg (לעיל הע' 1), עמ' 643-649.
13. ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 109, מעלה השערה שמא בנו ורעו של ברוך הם מעין שני ה"חזנים" הלויים שעליהם מעיד יוספוס בקדמוניות שהם מצורפים להנהגת העיר, אלא שאין הדבר במוכח.
14. אף יוספוס מזכיר בכתביו את "עשרה טובי העיר" שבטבריה, חיי יוסף יג, לג; מלחמות ב, כא, ט. וכן אמור במסכת סופרים פי"ט ה"י: "וכשהוא מקלסו (בסעודת קידוש החודש) מקלסו בשנים עשר טובי העיר"....
15. כך מוברר למשל מספר יהודית, כלומר מן הזמן שלפני שלטון רומי ביהודה, בפרק ו, יד־טז; ח, י; י, ו. הזקנים במקורות אלה הם

יש ו"הראשים" קרויים אף "זקנים" לרמוז כי מתוכם באו. קרוב להניח שהזקנים הוו את חבר ההנהגה הגדולה יותר (אולי המייעץ), ושלושה הארכונטים (הראשים), אשר מונו ע"י הזקנים, היו השלטון המבצע. אחד מן השלושה הוא "ראש לשלושה" (ביהודית שמו עוזיה) ובא־כוחם. אף בירושלמי[16] אנו מוצאים את "שזפר ראש גדר" המועבר מראשותו ע"י רבן גמליאל.

פעמים אנו מוצאים במקורות כי שניים עמדו בראש העיר, ואמנם כך אנו קוראים במשנה שקלים[17]: "אין עושין שררה על הציבור (בממון) פחות משנים". כיוצא בו אנו למדים מאיגרותיו של בר כוכבא, בהן קיימת פנייה אל שניים מבין פרנסיה של העיר[18]: "מן הפרנסין של בית משכו מן יהושע ומן אלעזר" וכן "לאנשי עין גדי למסבלא וליהונתן בר בעיין".

בימי הבית השני נמנו הראשים והארכונים בד"כ על חוגי העשירים והתקיפים, "בעלי הזרוע" הדוחקים את רגליהם של החכמים[19]. גם בימים

הפריסביטרוי. על זמנו של הספר עיין אצל א' כהנא, **הספרים החיצונים** ב, (ת"א, תרצ"ז), עמ' שנב־שנג. לשלושת הארכונטים עיין גם אצל H. Zucker, Studien zur jüdischen Selbstverwaltung im Altertum (Berlin 1936), ss. 26-27. ג' אלון משווה את הארכונטים לאסטרטגים ואומר שמדובר בחברי השלטון המבצע של העיר האוטונומית. עיין במאמרו, "האסטרטגים בערי א"י בתקופה הרומית", **מחקרים** ב (תשי"ח), עמ' 77.

16. ירושלמי ראש השנה פ"א, נז ע"ב; בבלי שם כב, ע"א. בכתב יד ליידן: שזפר ראש גזר היה.
17. פ"ה, מ"ב; המלה ממון חסירה במקבילות.
18. י' ידין, "מערות מדבר יהודה" (סקר ארכיאולוגי, תש"ך), **ידיעות** כה (תשכ"א), עמ' 59 מס' 12.
19. סוטה פ"ט, מט"ו; תחילת אסתר רבה; אבות דרבי נתן, נוסח ב, פרק לא. וכן עיין ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 225; הנ"ל, "גאון, גאים" **מחקרים בתולדות ישראל** א, (הקיבוץ המאוחד, תשי"ז), עמ' 313־319, המציין תקיפים אלה בשם "גאון", אלה שייכים למעמד בעלי הממון התקיפים. בין היתר מסתמך אלון על המאמר באבות דרבי נתן, נוסחה ב פל"א (מהדורת שכטר, לד א) "הוא (ריב"ז) היה אומר: כופו את הילדים מגאון ופרשום מבעלי בתים מפני שבעלי בתים מרחיקים [את האדם] מדברי תורה".

שלאחר החורבן מובלט ניגוד מה בין המנהיגות החילונית ובין המנהיגות הרוחנית של החכמים. כך נאמר בקשר לכך בספרי[20]: "'ותקרבון אלי כלכם ותאמרו' (דברים א, כב) בערבוביא; להלן הוא אומר, 'ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם' (שם, ה, כ). ילדים מכבדים את הזקנים, זקנים מכבדים את הראשים, וכאן הוא אומר 'ותקרבון אלי כלכם ותאמרו' – בערבוביא, ילדים דוחפים את הזקנים, זקנים דוחפים את הראשים". במסורת זו מובלטת עליונותם של ה"ראשים" על ה"זקנים", אך במדרש תנאים לדברים נאמר[21]: "רבי ישמעאל אומר: למה נאמר... הילדים מכבדין את הראשים והראשים מכבדין את הזקנים... הילדים דוחפין את הראשים והראשים את הזקנים". הרי ש"הזקנים" במקור זה מכובדים יותר מן ה"ראשים". ובירושלמי[22] מצינו: "רבי יהושע בן לוי אמר: ראש וזקן – זקן קודם (למשל לכבוד) שאינו ראש אם אינו זקן". ובהלכות גדולות נאמר[23]: "ראש וזקן, ראש קודם לזקן שאינו ראש". לפי הירושלמי ה"ראשים" באים מן ה"זקנים", ולפי ההלכות גדולות לא תמיד ה"ראשים" הם גם הזקנים, למרות שגם מכאן למדים כי ישנם זקנים הנעשים לראשים.

מן המאמר בירושלמי, שאמרו ריב"ל, ומן הסוגיה שם שבאה בהמשך הדברים ניתן להבחין בין טיבם "החילוני" של "הראשים" לעומת הזקנים – החכמים. הדבר בא לידי ביטוי מוחשי יותר בירושלמי הוריות[22]: "רבי יהושע דסיכנין בשם רבי לוי: משה, ע"י שצפה ברוח הקודש שעתידין ישראל להיסתכר (צ"ל: להסתכך) במלכויות וראשיהן עומדין על גביהן, הקדים ראשים לזקנים". כלומר ה"ראשים" הם הנציגים "החילוניים" הבאים בדברים עם המלכות. לפי זה ניתן גם להסביר את ההבדל שבין גירסת הספרי למדרש התנאים דלעיל. לפי הספרי הראשים קודמים בשל מעמדם החשוב יותר בהנהגה המעשית, ואילו הזקנים, הם חכמי התורה, ולכן קודמים הם במסורת של מדרש תנאים. מכל מקום, יש לציין, כי בדור יבנה מתחזק מעמדם של חכמי התורה ומקומם בהנהגה בולט יותר. ענייני המשפט

20. ספרי דברים פיסקא כ (מהדורת פינקלשטין, עמ' 32).
21. מהדורת הופמן, עמ' 11.
22. הוריות פ"ג מח, סע"ב-רע"ג.
23. דפוס ונציה קכה ע"ב, דפוס ברלין עמ' 250.

עוברים לידיהם וכך גם ענייני הצדקה, ומדברי ר״ע לבנו רבי יהושע ניתן אף ללמוד שהם חדרו יותר למלא תפקידים בהנהגת העיר[24].

במוסד ההנהגה של העיר היהודית בארץ ישראל יש להזכיר ליד שבעת מנהיגי העיר אף את החבר הרחב יותר המצוי בעיקר בערים הגדולות והידוע בשם ״חבר עיר״[25]. מוסד זה נזכר בהלכות שמדור יבנה והיה קשור לענייניים שבתפילה בימי חג ומועד, בענייני צדקה, תנחומי אבלים, חלוקת פירות שביעית וכיו״ב[26].

כללית אפשר לומר כי ׳חבר העיר׳ מציין את המוסד העירוני הרחב יותר, אך לקבוע ביתר דיוק את טיבו ומספר החברים שהרכיבוהו הם עניין להשערות בלבד.

בין מוסדות ההנהגה של העיר היהודית בארץ ישראל יש להזכיר עוד את ״מעמד אנשי העיר״ או בלשון אחר ״אסיפת האזרחים״. מדובר כאן במוסד שהיה המכריע ביותר מבחינה חוקתית־עיונית. הוא זה שהיה קובע בדברים שההנהגה העירונית לא היתה מוסמכת לעשותם. דוגמא לקביעה זו ניתנת דרך משל בראשיתה של משנת מגילה פ״ג. ההלכה עפ״י משנה זו מגבילה את האפשרות למכירת הרחבה של העיר ובית הכנסת. דברי התלמוד המתייחסים להלכה זו מוסיפים כי הגבלות אלו חלות רק כשמכרו שבעת טובי העיר שלא במעמד אנשי העיר אבל אם מכרו שבעת טובי העיר ״במעמד

24. פסחים קיב, ע״א; ר״ע אומר לבנו שלא יישב בעיר שראשיה הם תלמידי חכמים ועי״כ מבטלים עצמם מלימוד והוראת התורה. ועיין לכך גם Zucker שם, עמ׳ 183. לעניין ה״ראשים״ – החילוניים ה״גדולים״, בעלי הממון וההיאבקות שבינם לבין ההנהגה הרוחנית־לאומית, עיין גם ג׳ אלון, **תולדות** א, עמ׳ 113.
25. ש׳ ספראי, **א״י וחכמיה**, עמ׳ 24־25, גורס שביטוי זה מציין גוף ציבורי העומד בראש העיר ולא אדם מסוים החכם המיוחד שבעיר. על המצאותו של ״חבר עיר״ בערים הגדולות עיין ירושלמי ברכות פ״ד, ח ע״ג, ועוד.
26. ברכות פ״ד, מ״ז; ראש השנה לד, ע״ב; תוספתא מגילה פ״ד, הכ״ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 228); מגילה כז, ע״א־ע״ב; תוספתא ב״ב פ״ו, הי״ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 406); תוספתא שביעית פ״ז, ה״ט, (מהדורת ליברמן, עמ׳ 196; מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 71).

אנשי העיר", יכולים הם לעשות בנכסי העיר, לרבות בית הכנסת, כרצונם. כן ניתן לשנות את יעודם של כספי הצדקה "אם התנה במעמד אנשי העיר"[27].

אף במינויים של מנהיגי הציבור מדגישים מקורותינו כי יש להימלך בציבור והחלטתם היא המחייבת[28].

ברייתא אחת שכבר היתה ערוכה לפני רבי עקיבא, מונה את המוסדות העיקריים שהיו חייבים להימצא בכל עיר ועל העיר היתה מוטלת הדאגה לקיומם[29]: "**בית דין**[30] מכין וחובשין וקופה של צדקה... ובית הכנסת ובית המרחץ ובית הכסא, רופא ואומן ולבלר וטבח ומלמד תינוקות"[31].

שם נוסף בו כונו מנהיגי העיר היה "גדולים", ואמנם אנו מוצאים מונח זה

27. עיין בבלי מגילה כו, ע"א-ע"ב; בבא מציעא עח, ע"ב; שם קו, ע"ב. והשווה תוספתא ב"מ פי"א, הכ"ג. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 396).
28. ברכות נה, ע"א; ספרי זוטא לבמדבר כז, יט-כא (מהדורת הורוביץ, עמ' 321); מדרש הגדול לויקרא (מהדורת ע' שטיינזלץ, 1975 עמ' קצ"ח), על הפסוק "ואת כל העדה הקהל..." (ויקרא ח, ג); ירושלמי יבמות פי"ב, יג ע"א. ועיין עוד א' א' אורבך, "מעמד והנהגה בעולם של חכמי א"י", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך שני, חוברת 4, (ירושלים, תשכ"ט), עמ' 31-54 ובמיוחד עמ' 45 ואילך.
29. סנהדרין יז, ע"ב; ירושלמי קידושין פ"ד, סו ע"א; לרשימה זו יש להוסיף גם את בית הדין כי הדאגה לו והחזקתו היו מוטלות על העיר. עיין בירושלמי יבמות, שהובא בהע' 28 לעיל והשווה ירושלמי שביעית פ"ו, לו רע"ד.
30. על בתי הדין, השופטים ומינויים עיין בפרק מיוחד בהמשך.
31. בין הממונים שבעיר יש להוסיף את האגרונומוס: הממונה על השווקים. השם הינו יווני. תפקיד זה נמצא בערים היווניות שבמזרח ובמקורותינו. על תפקידו חלוקות המסורות: האם רק לפקח על המידות ועל טיב התוצרת בלבד או גם לפקח על המחירים, ועל זאת נמסר כי האגרונומין שבירושלים לא היו ממונים על השערים אלא על המידות (ספרא קדושים פרק ח [צא ע"ב]; תוספתא ב"מ פ"ו, הי"ד), ועיין ש' ספראי, "ההנהגה היהודית העצמית", **בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה**, עמ' 32.
על לוח עופרת שנחשף בחפירות האחרונות בציפורי (שנים 1985-1986) מצויה כתובת יוונית בה נזכר האגרונומוס, עיין בפרק על הכלכלה בהמשך.

עוד בתנ"ך, בתקופת בית ראשון[32]. וכך מצינו מאוחר יותר בקוהלת רבתי[33] את הביטוי "גדולים" המתייחס לעיר ציפורי. וקרוב הדבר כי מונח זה מתאר את מנהיגיה של ציפורי. ממקור אחר אנו למדים כי תואר זה ומעמד זה של מנהיגים היה מצוי אף במקום אחר בגליל[34]. את "גדולי ציפורי" מוצאים גם מן הימים של רבי אלעזר בן פרטא שהיה תנא בדור השלישי לאמר לפני 135 לספירה (ג'א תתצ"ה). ואמנם כך מצינו[35]: "מעשה שבאו לגדולי ציפורי כתבים רעים מן המלכות. הלכו ואמרו לר' אלעזר בן פרטא: רבי, כתבים רעים באו לנו מן המלכות, מה אתה אומר נברח? והיה מתירא לומר להם ברחו ואמר להם ברמז: ולי אתם שואלים?! לכו ושאלו את יעקב ואת משה ואת דויד" וגו'. מקור זה מלמדנו כי היה להם ל"גדולי ציפורי" אלה קשר עם המלכות. והם בודאי הוו את מנהיגיה של העיר[36], בעלי עמדה נכבדה[37].

32. השווה למשל מלכים ב, י, ו, – "גדולי העיר": אף הנביאים מזכירים את "הגדולים" במשמע של מנהיגים. כך אומר ירמיהו בפרק ה, ה: "אלכה לי אל הגדולים ואדברה אותם" ומדובר כאן במנהיגיה של ירושלים. ועוד: ירמיהו ו, יג; מל"ב י, יא; יונה ג, ז; נחום ג, י.
33. קהלת רבתי ג, ד (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 80): "מעשה באחד מגדולי ציפורי שבאתה לו מילה ועלו אנשי עין תאנה לכבדו, ועלה עמהם רבי שמעון בן חלפתא".
34. ויקרא רבה כ, ג: "מעשה באחד מגדולי כבול שהיה משיא את בנו וברביעי שלו (כלומר ביום החופה שלו, עפ"י ההלכה שבתולה נישאת ליום הרביעי בתחילת מסכת כתובות) זימן אצלו אורחים". מהמשך הקטע למדים שהיה עמהם ר' זכאי דמן כבול.
35. תנחומא מסעי א (מהדורה בובר, דף פא); במדבר רבה כג, א (מהדורת מירקין ב, עמ' 307).
36. ביטוי אחר המציין מנהיגות הוא "גדולי מדינה" המופיע בבראשית רבה מא (מב), א (מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 398) ומתייחס לבן ציצית הכסת, נקדימון בן גוריון ובן כלבא שבוע מן הימים שלפני חורבן הבית. ובקהלת רבה ז, כה (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 105), מכונים אנשים אלה בשם "בליוטין", כלומר שישבו במועצה הראשית שבירושלים. והשווה לכך ירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א; איכה רבה ב, ה (מהדורת לוין־אפשטיין, דף מג); רות רבה א, ד (מהדורת לוין־אפשטיין, דף ה) – "אלימלך היה מגדולי המדינה ומפרנסי הדור".
37. במסכת תענית יח, ע"א למדנו על "גדולים" שאינם מבני עמנו ושחכמי ישראל היו אצלם כדי לבקש מהם עזרה מפני גזירותיו של אדריאנוס קיסר.

מאוחר יותר לימינו, לערך בשנת 300 מוצאים את ה"גדולים" המייצגים את עירם בפני ממשלת רומי בענייני מיסים[38]. מימים אלה עדות לנו מרבי יצחק, חכם שחי בשנת 300 בקירוב, שהכיר "משפחה בין גדולי רומי וקוראין אותה משפחה בר לויאנוס"[39].

תואר דומה ל"גדולי ציפורי" או ל"גדולים" בסתם הינו "גדול (או גדולי) הדור". תכנו של ביטוי זה מרמז כי מדובר באיש (או אנשים) בעל פרסום גדול. מקור אחד מלמד כי "גדול הדור" לא חייב היה לבוא מחוג החכמים דוקא[40]. קיימת הבחנה ברורה עפ"י כתוב זה בין "תלמיד חכם" ל"גדולי הדור", ללמדנו שאינו כלול בהכרח במעמד תלמידי החכמים, וניתן לשייכו לפיכך למנהיגים האזרחיים שבקהילה.

מעניין כי הבחנה זו שבין תלמידי החכמים ל"גדולי הדור" מצויה אף בדבריהם של אמוראים בני ציפורי במחציתה השנייה של המאה השלישית[41].

38. ויקרא רבה ל, ז; תנחומא אמור ל (מהדורת בובר, דף נא); פסיקתא דר"כ ולקחתם לכם כז, ז (מהדורת מנדלבוים ב, עמ' 412). השווה גם ירושלמי פיאה פ"א, טו ע"ג על "דמה בן נתינה שהיה ראש פטרובולי באשקלון". מדובר במי שאינו יהודי. מוסרי המאמר הנדון הם ר' יהושע דסיכנין ור' מנא דשאב, כלומר בשנת 300 לערך.
39. בבלי חולין פז, ע"א. א' ביכלר, **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד** (ירושלים, 1967), עמ' 14, משער שניתן לזהות את משפחת בר לויאנוס עם משפחת בולויטיס מתושבי ציפורי. כראיה מביא את המקור בירושלמי שבת פי"ב, יג ע"ג והמקבילה בירושלמי סוף מסכת הוריות, אלא שאין מקורות אלה משמשים ראיה מהימנה לדבריו כי אין ללמוד מהם על הזהות עליה הצביע ביכלר, לעיל.
40. פסחים מט, ע"ב: "תנו רבנן, לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם. לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדולי הדור, לא מצא בת גדולי הדור, ישא בת ראש כנסיות" וגו'. והשווה גיטין ס, ע"א.
41. קהלת רבה ט, כו (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 119) "אמר רבי עזריה ורבי יונתן בר' חגי בשם ר' יצחק בר מריון ללמדך שכל המעיז פניו בתלמידי חכמים וגדול הדור ("וגדולי הדור"), כאילו מעיז פניו במלך". קידושין עא, ע"א: "א"ר יוחנן היכלא בידינו היא, אבל מה אעשה שהרי גדולי הדור נטמעו בה". ירושלמי קידושין פ"ד, סה ע"ד. "א"ר יוחנן העבודה שאני מכירן ומה נעשה ונשתקעו בהן גדולי הדור" מדובר כאן בגדולי הדור שהתחתנו במשפחות בעלות יחוס מפוקפק ורבי יוחנן הכירם.

יש גם לציין שבמקורותינו העניקו חכמינו תואר זה של גדולי הדור לדמויות במקרא[42], שראו בהם מנהיגים בעלי מעמד נכבד.

במקרים אחדים כונו חכמים בשם "גדולי הדור" למרות שלא היתה להם משרה מדינית כל שהיא. הנחה זו מסתברת מן הימים של המאות שלישית-רביעית ונלמדת מאחד המקורות של מחצית המאה השלישית. מדובר על אותו מעשה המספר במחלת הדבר שפרצה בציפורי ואנשי העיר באו בתביעה אל רבי חנינא בר חמא שיעצור בעד המגפה. מקרה אחר העוסק באותו חכם מספר על עצירת גשמים בעירנו ואנשיה באו שוב בתביעה לפניו בזו הלשון: "רבי יהושע בן לוי מחית מטרא לדרומאיי ורבי חנינא עצר מיא מן ציפוראיי". וכשבא יהושע בן לוי מאזור הדרום להגן על עמיתו בפני אנשי ציפורי נענה רבי חנינא ואמר: "מה יעשו גדולי הדור ואין הציבור נידון אלא לאחר רובו"[43]. במקום אחר מביא שמואל מעשה ב"גדולי הדור" ולפי דברי אביי היו אלה רבי יהודה הנשיא וחברו רבי יעקב בר-אחא[44].

42. בבא בתרא צא, ע"א: "רבי שמעון בן יוחאי אומר: אלימלך, מחלון וכליון, גדולי הדור היו ופרנסי הדור ומפני מה נענשו? מפני שיצאו מארץ לחוצה לארץ" והשווה תוספתא עבודה זרה פ"ד, ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 466); מגילה ט"ו, ע"א: אמר ר' חנינא... "שהרי שני גדולי הדור... דוד ודניאל". סנהדרין, מג, ע"ב: "יהושע... אתה ואלעזר הכהן שני גדולי הדור אתם"; סוטה יב, ע"א: "תנא עמרם גדול הדור היה"; אסתר רבה ב, ה (מהדורת לוין-אפשטיין, עמ' 9): "משתה שבעת ימים... א"ר חנינא בר פפא גדולי הדור היו שם וברכו". בבא מציעא פז, ע"א: "א"ר לוי... אברהם אבינו הלך וזימן כל גדולי הדור".

43. למעשים אלה עיין ירושלמי תענית פ"ג, סו ע"ג; וכן השווה פסיקתא דר"כ ויהי בשלח יא, טו (מהדורת מנדלבוים א, עמ' 190-191) בו מכונה במפורש רבי יהושע בן לוי ע"י אליהו הנביא בכינוי "גדול הדור" והשווה לכאן פסיקתא דר"כ, ענייה סוערה יח, ה (מהדורת מנדלבוים א, עמ' 296).

44. מועד קטן כב, ע"א-ע"ב; והוסף על כך גיטין כג, ע"ב: "שני גדולי הדור פרשו את הדבר ר' זירא ורבי שמואל בר רב יצחק"; ויקרא רבה יז ה "...אחינו ישראל שנוהגין כבוד עם גדוליהם"; שיה"ש רבה ב, טז – "גדולי התורה" – מדובר במקור זה בכינוס חכמים באושה ב"שלפי השמד"; פסחים סו, ע"א ושם ע, ע"ב: "שני גדולי הדור שמעיה ואבטליון". אף בעלי המשרות שבבית-המקדש כונו "גדולי הדור" ע"י ר' יוסי = ר' אסי שעלה מבבל וחי בטבריה בשנת 300 לערך, ירושלמי פיאה

בדברי חכמנו אנו נתקלים גם בדברי בקורת על ה"גדולים":

א. שאינם נועצים בזולתם ה"קטנים" מהם[45].

ב. שאינם ממלאים את חובתם כראוי[46].

ג. שאינם נושאים ונותנים עם הבריות בסבלנות[47].

פ"ח, כא ע"א. יש שאפילו ה"זקנים" נזכרים בשם "גדולי הדור", כך משתמע מדברי רבי לוי שחי ג'כ באותה עת של ר' אסי בויקרא רבה ל, ז. קרוב להניח ש"גדולי הדור" הנזכרים כאן אינם המנהיגים המדיניים. מעניין שבמקבילות בתענית י, ע"א וכן בפסיקתא דר"כ ולקחתם לכם כז, ז (מהדורת מנדלבוים ב, עמ' 412) אין "גדולי הדור" נזכרים. אך עיין בשיה"ש רבה ו, יא כאן נזכרים ה"יחידים המתענים", "התינוקות המתענים" ו"הזקנים המתענים". מהשוואת המקורות ניתן לומר שהמנהיגים שבאותו זמן (300 בקירוב) הם "הזקנים". הוסף לכאן את המקור בחולין קו, ע"א המזכיר במפורש את "גדולי הגליל" הקשורים בענייני הלכה: "אתמר חמי האור חזקיה אמר אין נוטלין מהן לידים ור' יוחנן אמר נוטלין מהן לידים. אמר רבי יוחנן שאלתו את ר"ג בנו של רבי ואוכל טהרות ואמר לו כל גדולי גליל עושין כן".

45. בראשית רבה ח, ז. (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 61־62) "ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן... אמר לו הקב"ה, משה, האדם שאני בורא לא גדולים ולא קטנים אני מעמיד ממנו אתמהא, שאם יבוא הגדול ליטול רשות מן הקטן ממנו הוא אומר מה אני ליטול רשות מן הקטן אתמהא, והן אומרים לו למד מבוראך, שברא העליונים והתחתונים וכיון שבא לבראות האדם נמלך במלאכי השרת". ועיין במאמרו של מ' בר על "מנהיגים של יהודי ציפורי במאה השלישית", **סיני**, עד, (תשל"ד), עמ' קלג־קלח. במאמר זה מוסיף מ' בר מקור נוסף בו נוקט הדרשן (כנראה ר' יונתן, שחי ופעל בציפורי במחצית הראשונה של המאה השלישית) בעמדה בקורתית נגד מנהיגים מסוימים בארץ ישראל ומזהיר אותם מפני העונש החמור שצפוי להם בשל הנהגתם הספוגה יהירות שמונעת התיעצות ושיתוף פעולה ביניהם. המקור מצוי בבראשית רבה פרשה ס, ג (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 641־644) והוא מספר על "...ארבעה הן שתבעו שלא כהוגן. לשלשה ניתן להם כהוגן ולאחד ניתן לו שלא כהוגן. ואילו הן אליעזר וכלב ושאול ויפתח..." וכו'.

46. דברים רבה א, ח "...א"ר הושעיא... בשעה שישראל שומעין לגדוליהם ואין גדולים עושים צרכיהם אשמה תלוי בראשם של גדולים, ואם לאו תלוי בראשיהן של עצמם".

47. ירושלמי ראש השנה פ"ב, נח ע"ב: "...בשעה שהגדולים סובלין את

אמנם ר׳ שמואל בר נחמני מסוף המאה השלישית (ד״א נ׳ לערך) תולה את חטאי ה״גדולים״ בחטאיו של נשיא הדור[48]. ושמא דבריו מכוונים לנשיא שהיה בדורו של אמורא זה, כלומר לרבי יהודה (יודן) נשיאה בנו של ר״ג ונכדו של רבי יהודה הנשיא (רבי), או לרבי יהודה נשיאה השני בן בנו של רבי יהודה נשיאה הראשון.

השערתו של א׳ ביכלר[49] היא שבעקבות הלחץ של הרומיים נאלץ נשיא זה, שלא כקודמיו, לשתף פעולה עם המנהיגים המדיניים של הקהילה ולעיתים היה הדבר לרעת המוני העם. בכך התעלם הנשיא מעמדת החכמים ומורי העם שצדדו בזכותם של המוני העם[50].

הקטנים״ וגו׳. תלונות נוספות נגד הגדולים: שהינם נכנעים ללחץ ההמונים דברים רבה א, ח: ״בשעה שהגדולים מהלכין אחר הקטנים נופלים לאחר פניהם״. מאידך מתלוננים החכמים על ההמונים המזלזלים בכבודם של ״הגדולים״ – ויקרא רבה יח, ד (מהדורת מרגליות, עמ׳ תט) – ״...רב הונא בשם ר׳ הושעיא אמר ע״י שהיו מליזין אחר גדוליהן״.

48. דברים רבה ב, יב ״א״ר שמואל בר נחמני שכל מה שהגדולים עושין הדור עושה. כיצד? הנשיא מתיר ואב״ד אומר הנשיא מתיר ואני אוסר? והדיינים אומרים אב״ד מתיר ואנו אוסרים? ושאר הדור אומרים הדיינים מתירין ואנו אוסרין? מי גרם לכל הדור לחטוא, הנשיא שחטא תחילה״. על זמנו של ר׳ שמואל בר נחמני, אמורא ארצישראלי בדור השני והשלישי (סוף מאה שלישית) ועל חברותו עם ר׳ יהודה נשיאה עיין מ׳ מרגליות, **אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים,** ב (ת״א, 1964), ערך ר׳ שמואל בר נחמני (נחמן), עמ׳ 830-832.

49. א׳ ביכלר, **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד,** (ירושלים, תשכ״ח), עמ׳ 18 (להלן: א׳ ביכלר, **מחקרים**).

50. מקור אחד מבליט בברור את ההזדהות שצריכה להיות בין המנהיג לעם. פסיקתא רבתי זכור, פי״ב (מהדורת מא״ש, דף נ, ע״ב) ״וידי משה כבדים... להודיעך כשישראל בצרה אף גדוליהם מצטערים עמהם״. עיין מכילתא, מסכתא דעמלק בשלח א (מהדורת הורביץ־רבין, עמ׳ 180); מכילתא דרשב״י בשלח יז (מהדורת אפשטיין־מלמד, עמ׳ 122); וכן תענית יא ע״א: ״ת״ר בזמן שישראל שרויין בצרה ופירש אחד מהן באין שני מלאכי השרת שמלוין לו לאדם ומניחין לו ידיהן על ראשו ואומרים: פלוני זה שפירש מן הציבור אל יראה בנחמת ציבור״.

בקורת נוספת על ה"גדולים" נלמדת מדבריו של ר' שמעון בן יוחאי בן הגליל שחי בימים של המאה השנייה. "...אמר ר' שמעון בן יוחאי כל פרצה שאינה מגדולים אינה פרצה" וכו'[51].

מקור אחר בספרי[52] משווה את הזקנים "הגדולים" והנביאים לעניין חובתם בשמירת מצוות התורה. ההדגשה בעניין חובת שמירת המצוות מעוררת את המחשבה שמא במציאות הדבר לא היה כן.

רבי יהודה בן אלעאי חבר בבית הדין הגדול שבאושה יוצא נגד "הגדולים" ורומז על פשעיהם תוך כדי התבססות על הפסוק בדברים לב, לב־לג: "כי מגפן סדם גפנם ומשדמת עמרה. ענבמו ענבי־רוש אשכלת מררת למו. חמת תנינם יינם וראש פתנים אכזר"[53]. אם כי קשה לעמוד מדברים אלה על טיב מעשיהם השליליים של ה"גדולים" ("הראשים" כפי שרמוז בפסוק), מכל מקום ברור הוא, כי ההתייחסות אל המנהיגים בדבריו של רבי יהודה בן אלעאי, אינה חיובית כל עיקר[54].

51. בראשית רבה כו, ה, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 247). אמנם מקור זה מדבר בראשיתו ב"בני דייניא" אך הדוגמא מן המקרא המובאת מיחזקאל לג, ז – "ואתה בן אדם צפה נתתיך לבית ישראל" רומזת כי הדיינים כאן הינם במשמעות של מנהיגים. אותו מקרא מובא אף במדרש תנאים לספר דברים (מהדורת הופמן, עמ' 8) ושם נאמר במפורש: "ד"א ואשימם בראשיכם מגיד שאשמם של ישראל תלוי בפרנסיהון". ועיין עוד סנהדרין ח, ע"א.
52. ספרי עקב פמ"ח (מהדורת פינקלשטין, עמ' 112) בילקוט שמעוני, עקב יא תחעג: "יש בנו זקנים, יש בנו גדולים, יש בנו נביאים" וגו'.
53. ספרי דברים האזינו פשכ"ג (מהדורת פינקלשטין, עמ' 374) והשווה סוטה מז, ע"א־ע"ב.
54. א. ביכלר, **מחקרים** עמ' 19, משער שהכוונה היא לפעולתם של ה"גדולים" בתורת ממונים על פסיקת ההיטלים על חברי הקהילה וגביית המיסים עבור הממשלה הרומית. גדולים אלה לא תמיד גילו הבנה למצוקתם של דלי אמצעים. אם כי דבריו של ביכלר מסתברים, אין הוכחה מוצקת לדבריו. ראה ג' אלון, "גאון, גאים", **מחקרים** א עמ' 314 ושם הע' 7 המסביר כי חלוקת המיסים דרך משל היתה לזכותם של בעלי המעמד ולרעת הדלים. ועיין עוד ג' אלון **תולדות** ב עמ' 225. מאידך אין להתעלם מכך שהיו ביניהם אף "בעלי מעשים" שעסקו "בצרכי צבור באמונה". ועליהם אמרו ר"ע ורבי שהיו "מכבדים עשירים", עירובין פו, רע"א.

חכמים בני המאה השלישית השמיעו דברי בקורת כנגד המנהיגים וכינו אותם "כגסי הרוח". כך אומר דרך משל ר' חנינא בר חמא מציפורי "אין בן דוד בא עד שיכלו גסי הרוח מישראל"[55]. מאמר כללי זה הולך ומתבאר מדברים נוספים של אמורא זה במקור אחר[56]: "אמר רבי חנינא בשעה שפוסקים גדולה לאדם, פוסקים לו ולזרעו עד סוף כל הדורות שנאמר 'לא יגרע מצדיק עיניו ואת מלכים לכסא' (איוב לו, ז), ואם הגיס דעתו הקב"ה משפילו". הביטוי ש"פוסקים גדולה לאדם" המובא בדבריו של רבי חנינא רומז אל־נכון לגדולה שיש בה משום שררה, לאמר, הדברים מכוונים למנהיגים המדיניים. אף ההמשך "פוסקים לו ולזרעו עד סוף כל הדורות", יש בו משום רמז שגדולה זו היתה עוברת בירושה מאב לבנו. ואולי היה הדבר כן בשל היותם של המנהיגים במועצה העירונית בעלי ממון. רכושם של האבות עבר באופן טבעי לידי הבנים[57]. אין להתעלם מן העובדה שהיו אף חכמים שגילו התנשאות. יהירותם נתקלה בדברי ביקורת הנלמדים מתוך מקורותינו. כך למשל אמר ר"ע: "כל המגביה עצמו על דברי תורה למה הוא דומה לנבלה מושלכת בדרך" וכו'[58]. חכם מן העיר ציפורי, ר' יוסי [בן חלפתא] הטיף לענווה כמידה חיונית לתלמיד חכם[59].

55. סנהדרין צח, ע"א.
56. זבחים קב, ע"א.
57. מקורות נוספים המדברים בגאותם של המנהיגים מצויים ביומא כב, ע"ב: "משום רבי שמעון בן יהוצדק אין מעמידין פרנס על הצבור אלא אם כן קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו, שאם תזוח דעתו עליו אומרין לו חזור לאחוריך". והשווה חגיגה ה, ע"ב: "פרנס המתגאה על הצבור"; בבבא בתרא עח, ע"ב מסביר רבי יונתן בן אליעזר את הפסוק בבמדבר כא, כז־ל על "המהלכים אחר יצרם" ועל "גסי הרוח" וכו'; וכן ראה אבות דר"נ ב, פל"ה (מהדורת שכטר, מג ע"א): "האימתנים והזדונים ועזי פנים ובעלי זרוע עליהם הוא אומר 'כי זרועות רשעים תשברנה"(תהלים לז, יז) ר' יונתן בן אליעזר זה שהיה חבירו של ר' חנינא בר חמא בודאי היה בציפורי ודבריו נבעו אל־נכון מן המציאות שראה בעיר. עיין לתולדותיו מ' מרגליות, **אנציקלופידה לחכמי התלמוד והגאונים** ב, עמ' 516־517. למקורות נוספים על "גסי הרוח" עיין בעבודת הדיסטרציה שלי על ציפורי עמ' 224.
58. אבות דר"נ, א פי"א (מהדורת שכטר, כג ע"ב).
59. אבות דר"נ, א פי"א (כג, ע"ב): "כל המגביה עצמו על דברי תורה סוף שמשפילין אותו וכל המשפיל עצמו על דברי תורה סוף שמגביהין

מן הראוי להדגיש כי דברי הבקורת שהושמעו נגד תלמידי חכמים יהודים נאמרו לעיתים נדירות הרבה יותר מאשר דברי הבקורת כנגד "הגדולים" – המנהיגים כפי שראינו לעיל.

ממאמר אחד מן המאה השנייה ניתן לומר שכמה מן ה"גדולים" שימשו בדורם גם כ"פרנסי הדור"[60].

ערוך השלם מפרש פרנס כמנהיג בסתם[61]. אלא שעלינו לבדוק באיזו מנהיגות מדובר. בפרוטם של המקורות הדנים בפרנס אפשר להבחין בשני סוגי מנהיגות: א. המנהיג הממונה על עסקי צדקה. ב. המנהיגים המדיניים אשר שימשו כנציגים הרשמיים של היהודים בארץ ישראל.

ויש כאמור שהמנהיגים המדיניים היו גם אלה שטיפלו בענייני צדקה. על אלו נמנה דרך משל רבי אלעזר בן פדת בציפורי שהיה פרנס עניים[62].

מקורות אחרים מביאים כדוגמא לפרנסים את מנהיגיה של ישראל שמימי בית ראשון, ומכאן שפירשו את התואר כמנהיג הכללי ולאו דוקא בממונים על צורכי הצדקה.

כך למשל מכונה משה רבנו בשם "פרנס ישראל" וכמוהו יהושע בן נון[63].

אותו". ברוח רעיון זה עיין גם במקורות הבאים: תענית ז, ע"א; ברכות מג, ע"ב; מדרש תהילים שוחר טוב ה, יא; דברים רבה, ה, ו; סוטה כא, ע"ב; עירובין נה, ע"א, ועוד.

60. כך אומר ר' שמעון בן יוחאי בבבא בתרא צא, ע"א: "אלימלך מחלון וכליון גדולי הדור היו ופרנסי הדור ומפני מה נענשו? מפני שיצאו מארץ לחוצה לארץ"; תוספתא ע"ז פ"ד, ה"ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 466): "ר' שמעון אומר אלימלך היה מגדולי הדור ומפרנסי ציבור".

61. ערך פרנס.

62. ירושלמי פיאה פ"ח, כא ע"א. על היותו בציפורי ראה עירובין נד, ע"ב: "אמרו עליו על ר' אלעזר בן פדת שהיה יושב ועוסק בתורה בשוק התחתון של ציפורי וסדינו מוטל בשוק העליון של ציפורי". על תפקידי הפרנס הקשורים לתחומי הצדקה ועל תפקידי מנהיגות כללית בענייני הקהילה עיין י' ל' לוין, **מעמד החכמים בא"י בתקופת התלמוד – היבטים היסטוריים.** (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 109 ואילך.

63. ספרי במדבר, פסקאות קלז־קלט, קמא (מהדורת מא"ש נא, ע"ב־נב, ע"ב); ספרי דברים פסקאות: כו (מהדורת פינקלשטין, עמ' 38), שלד

בתואר כזה הוכתרו גם עלי הכוהן ודוד המלך[64].

וכך מצינו בספרי את תפקידם של הפרנסים – המנהיגים הכלליים "שעומדים על ישראל ונותנים עליהן נפשן"[65].

בתיאור "פרנס הדור" הוכתר גם ר"ג השני, ראש בית הדין הגדול שביבנה, ע"י חברו רבי יהושע בן חנניה[66], כיוצא בו נקרא גם רבן שמעון בן גמליאל השני באושה[67]. גם ר"ג וגם בנו היו הנציגים הרשמיים של היהודים במאה הראשונה והשנייה. במאה השלישית מכונה רבי יהודה נשיאה בתואר זה[68]. משרת הפרנס של מנהיגים אלה עברה ככל הנראה בירושה מאב לבן והלכה אחת בספרי רומזת על "פרנסי ישראל" שבניהם עומדים תחתיהם[69].

היו "פרנסי הדורות" בעלי רכוש שבאו לעזרת בני העם גם מבחינה כספית בעתות רעב למשל[70].

(שם, עמ' 384): "יהושע... שנתמנתה פרנס על הצבור"; יומא פו, ע"ב: "שני פרנסים טובים עמדו להם לישראל: משה ודוד"; ספרי במדבר קלט; יש לציין כי לעיתים נקראים גם תלמידי חכמים "פרנסים" למשל: ספרי דברים שנז (שם, עמ' 429): "משה היה במצרים ארבעים שנה ובמדין ארבעים שנה ופירנס את ישראל ארבעים שנה. הלל הזקן בן ארבעים שנה ושימש חכמים ארבעים שנה ופירנס את ישראל ארבעים שנה. ובאותו מקור מצוין אף שמם של ריב"ז ור"ע. וראה עוד: סדר עולם רבה פי"ב על יהושע שפירנס את ישראל, שם פי"ב – עלי שפירנס את ישראל, וכן ירושלמי סוטה פ"ט, כד ע"א – ר"ע שהיה פרנס.

64. סדר עולם רבה, פי"ג.
65. ספרי דברים פשמ"ד (שם, עמ' 401) והשווה לכאן מכילתא מסכתא דפסחא ב, פ"א (עמ' 4), ובבלי מגילה טו, ע"א.
66. ברכות כח, ע"א.
67. הוריות יג, ע"ב, והשווה תוספתא סנהדרין פז, ה"ט.
68. ערכין יז, ע"א וכן עיין בכר, **אגדות אמוראי א"י** תרגום א' ז' רבינוביץ, כ"א, ח"ב (ת"א, תרפ"ה), עמ' 300, הע' 6.
69. ספרי דברים פקס"ב (שם, עמ' 212-213) "... שאם מת בנו עומד תחתיו... כל שהוא בקרב ישראל בנו עומד תחתיו". בשבת קיד, ע"א, מדבר רבי יוחנן בתלמיד חכם שממנין אותו פרנס על הציבור ויתכן לומר שמינוי מסוג זה הוא לקהילות בודדות ואין כאן עניין למנהיגות כללית.
70. רות רבה א, ד: "ולמה נענש אבימלך, ע"י שהפיל לבן של ישראל עליהם. לבוליטין שהיה שרוי במדינה והיו בני המדינה סבורין עליו ואומרים

רבי יהודה הנשיא בציפורי, פתח אוצרותיו בשנות בצורת[71] והזמין את תלמידי החכמים שיבואו ויתפרנסו מאוצרו. מכאן שאף רבי היה פרנס, וכן אלה שבאו אחריו, כאמור לעיל.

לא מן הנמנע אפוא ש"הפרנס" היה לעתים חבר במועצה העירונית, זאת, אם ניקח בחשבון שדרך כלל נחשבו חברי המועצה העירונית כאנשים הנכבדים של העיר. ואמנם כך דרך משל גורס ג' אלון[72] כי הבולי, מועצות הערים, היה מקום מושבם של העשירים בלבד. "בולווטים" הינם בעלי הממון, שאינם נבחרים בידי כלל האזרחים שבערים, אלא מצטרפים ומתמנים לבולי בחוקי המלכות מחמת עושרם[73].

נאמר בתוספתא[74]: "אבשלום מרד בשערו... ר' יהודה הנשיא אומר אבשלום נזיר עולם היה... והיה מגלח כל שנים עשר חודש. ר' יוסי אומר אחת לשלשים יום... ר' נהוראי אומר פעם אחת בשבת... מה שאין בני טבריא ובני ציפורי עושים כן". ההשוואה של בני טבריה וציפורי לאבשלום שהיה בן מלך מורה כי מדובר בבני היחס שבשתי הערים הגליליות[75].

שאם יבואו שני בצורת הוא יכול לספק את המדינה עשר שנים מזון... כך אלימלך היה מגדולי המדינה ומפרנסי הדור וכשבאו שני רעבון, אמר, עכשיו כל ישראל מסבבין פתחי, זה בקופתו וזה בקופתו, עמד וברח לו מפניהם".

71. בבא בתרא ח, ע"א.
72. ג' אלון, גאון, **מחקרים** א, עמ' 318.
73. השווה לנאמר בגיטין לז, ע"א – "בולי אלו העשירים דכתיב (ויקרא כו, יט) 'ושברתי את גאון עזכם'. ותני רב יוסף אלו בולאות שביהודה". וכן עיין ברכות נז, ע"ב; ע"ז יא, ע"א: "ויאמר ה' לה שני גוים בבטנך' (בראשית כה, כג) אמר רב יהודה אמר רב: אל תקרי (שני) גויים אלא (שני) גאים. זה אנטונינוס ורבי שלא פסקו מעל שולחנם לא חזרת ולא צנון..." וגו'. מכאן שהביטוי "גאים" מציין את בעלי העושר.
74. סוטה פ"ג, הט"ז.
75. השווה נזיר ה, ע"א; מכילתא, מסכתא דשירה, בשלח פ"ב (מהדורת וייס, דף מג); ברכות פ"א, מ"ב; שבת פ"ו, מ"ט – בכל אלה מדובר בנוהגם של בני מלכים או של בני היחס. ראה עוד שבת פי"ד מ"ד; שבת קכט, ע"ב; ירושלמי שבת סוף פי"ח, טז ע"ג; שבת פ, ע"ב ויק"ר ז. ג. ועוד.

הבולויטים בציפורי במאה השלישית היו יהודים[76] בכניסתם להקביל את פני הנשיא, הקדימו "הבולווטא" את ה"פגניא"[77].

כללו של עניין, נמצאנו למדים כי ה"פרנסים" אשר ישבו במועצה העירונית, היו מבני המעמד הנכבד – העשיר וכמותם אף מצינו בעריה הראשיות של הגליל טבריה וציפורי.

2. בתי הכנסת ובתי המדרש בציפורי

תחילה עלינו לברר מהו בית כנסת מצד תכנו וייחודו[1], מתוך הנחה בסיסית כי היבטים אלה שווים גם לכל בתי הכנסת באשר הם. ולאחר מכן נעמוד על הידוע לנו בתחום זה בגליל בכלל ובציפורי בפרט.

יש שפירשו "בית כנסת" כבית שבו היו מתכנסים[2]. במחקריו מדגיש ש' ספראי[3] כי מדובר ב"בית העם", "בית הציבור" או "בית העדה". לאמר, המונח "כנסת" אינו ע"ש הכינוס, אלא ע"ש העיר והעדה הנקראים בשם

76. ירושלמי פיאה פ"א, טז ע"א.
77. ירושלמי שבת פי"ב, יג ע"ג; ירושלמי הוריות פ"ג, מח ע"ג, וראה גם ירושלמי פסחים פ"ד, ל ע"ג על "ר' שמעון בולוטא בשם רבי חנינה" שחי באמצע מאה ג. א' ביכלר, **מחקרים** עמ' 23, הע' 49 מעלה אפשרות שגם בני משפחתו של ר' שמעון היו חברים בבולי שבציפורי.

1. על מבנהו הפיסי של בית הכנסת ראה בפרק "מבנה העיר" לעיל. ויש להוסיף: צ' אילן, **בתי כנסת קדומים בגליל ובגולן,** (המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, תשמ"ו).
2. S. Krauss, Synagogale Altertümer, (Berlin, 1922), pp. 1-19 והשווה K. Hruby, Die Synagoge (Zürich, 1971), pp. 22-27.
3. ש' ספראי, "בית הכנסת ועבודת האלהים בתוכו", בקובץ **היסטוריה של עם ישראל,** חברה ודת בימי בית שני, בעריכת מ' אבי יונה וצ' ברס, (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 44 ואילך (להלן: ש' ספראי, ביהכנ"ס ועבודת האלהים בתוכו); הנ"ל, **בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה,** (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 143 ואילך (להלן: ש' ספראי, **בשלהי הבית השני).**

"כנסת" ובית הציבור הוא לפיכך בית הכנסת. כך למשל שלושה אנשים מן העדה מצוינים במקורות כ"שלשה מבית הכנסת"[4]. וכך אנו מוצאים בתרגומים הארמיים לתורה ולספרי המקרא האחרים את המלה עדה מתורגמת לכנישתא. כך נקרא בית הכנסת במקורות התלמודיים[5].

את ראשית התהוותו של בית הכנסת יש לראות בכינוסי העם שבימי עזרא בחצרות המקדש, שם הוותה קריאת התורה את היסוד העיקרי ואף התפילה הוזכרה שם[6].

בבית הכנסת התרכזו חיי העדה בעיר ובכפר, בארץ ובתפוצות. מצד אחד נערכו בו התפילות והקריאה בתורה בעיקר בשבתות ובמועדים ובמרוצת הזמן אף מידי יום. גם דרשות החכם או אחד מבני הציבור נאמרו בבית הכנסת ובמיוחד בשבתות לאחר התפילה והקריאה בתורה. מאידך, שימש מוסדנו כמקום כינוס לציבור לצרכים תרבותיים־ציבוריים, כגון מגבית ציבורית או דיון בנושאים ציבוריים אחרים. מוסדות שונים כמו בית הספר, בית הדין, הכנסת־אורחים היו קשורים במקרים רבים לבית הכנסת. יש שהם היו מצויים בבית הכנסת עצמו, או בחדרים שלידו[7].

4. תוספתא סנהדרין פ"א, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 415); תוספתא בכורות פ"ג, הכ"ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 538) ועוד בצורות שונות. גם המושג חזן העיר, הוא השמש או האדמיניסטרטור של העיר, מתחלף במקורות עם חזן הכנסת, ופרנסי העיר עם ראשי הכנסת. כך נאמר בירושלמי ברכות פ"ג, ו ע"א ובשמחות פי"ד, כי בבית האבל שתו גם כוס לראש הכנסת וחזן הכנסת ובמקבילה בבבלי כתובות ח, ע"ב נזכרים: חזני העיר ופרנסי העיר.
5. מגילה כו, ע"ב ועוד. כמובן שהביטוי "בי כנשיתא" מצוי אף הוא לעתים מזומנות. מגילה כט, ע"א ועוד. בספרות היהודית ההלניסטית מופיעים כינויים נוספים לבית הכנסת – בית תפילה. וכן מקדש, שבתיאון – 'בית השבת'. עיין לכל זאת ש' ספראי, **בשלהי הבית השני,** עמ' 145־146.
6. נחמיה פרקים ח, ט, יג. לצירופה של התפילה לקריאה בתורה עיין שם ט, ג. לכל העניין ראה ש' ספראי, הע' 3 לעיל.
7. עיין ש' ספראי, לעיל הע' 3, וכן הנ"ל בפרק על החינוך ולימוד התורה בספר **בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה,** עמ' 171 ואילך. עיין גם ג' אלון, **תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד** ב, (הוצ' הקיבוץ המאוחד, תשכ"א), עמ' 225.

בית הכנסת הונהג בידי הציבור והעדה בכללותה, [לעומת בית המקדש, אשר הונהג בידי משפחת הכהונה] בהנהגת בית הכנסת הכוהנים אינם זוכים למעמד מיוחד אלא הם מהווים חלק מן הציבור. התכנסותם של עשרה בני־אדם לקריאה בתורה ולתפילה היא הקובעת את מעמד בית הכנסת. "הקב"ה מצוי בבית־הכנסת" כשמניין מתפללים מצויים בו. הרעיון נדרש מן הפסוק בתהילים פב, א: "אלקים נצב בעדת אל"[8].

העובר לפני התיבה והקורא בתורה באו מתוך העדה. לקריאה בתורה הוזמנו מספר אנשים. מאוחר יותר, בדורות שלאחר תקופת התלמוד נמסרה הקריאה בתורה לאדם שהתמחה בה במיוחד. אך לימינו, מצינו בהלכה שבקריאה בימי חול[8א] קוראים שלושה בני־אדם ובימי שבת ומועד קראו חמשה עד שבעה או יותר מכך[9].

בעוד התפילה[10] ניתנת להאמר ביחידות, הרי הקריאה בתורה חייבת להעשות רק בציבור: "ואין קורין בתורה ואין מפטירין בנביא... פחות מעשרה"[11].

8. ברכות ו, ע"א. ועיין רש"י במקום המסביר כי עדה קרויה בעשרה.

8א. יש המייחסים תקנה זו ל"נביאים וזקנים", ויש שמייחסים אותה לעזרא, ראה מכילתא מסכתא דויסע פרשה א (מהדורת הורוביץ, עמ' 154); ירושלמי מגילה פ"ד, עה ע"א ועוד. ימי ב ו־ה היו ימים בהם התכנסו הכפריים לערים והקריאה בתורה קשורה כנראה לעובדה זו. אף בתי הדין עד לימי מרד בר־כוכבא היו יושבים בימים אלה, השווה ראש מסכת מגילה; ותוספתא שם פ"א, ה"ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 221). כמו"כ קיים היה הנוהג להתענות בשני וחמישי – סוף מגילת תענית; ירושלמי פסחים פ"ד, ל סע"ג־ע"ד; מסכת סופרים פכ"א ועוד. וכן עיין ג' אלון "לישובה של ברייתא אחת" **מחקרים** ב, עמ' 120-122, המביא את דברי אפיפניוס שסיפר על הפרושים שצמו בשני ובחמישי.

9. משנה מגילה פ"ד, מ"א־מ"ו.

10. אין זה מעניין פרקנו לעמוד על נוסחאותיה הקדומות של התפילה, על אלה עיין ש' ספראי, לעיל הע' 3. לעניין זה חשובים במיוחד ספריהם של י' מ' אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, (ת"א, תשל"ב); י' היינמן, **התפילה בתקופת התנאים והאמוראים**, (ירושלים, תשכ"ו); הנ"ל, **עיוני תפילה**, (ירושלים, תשמ"א) ועוד.

11. מגילה פ"ד, מ"ג.

אף הדרשה בשבתות ובמועדים נאמרה בידי החכם, אך למעשה כל אדם מן הציבור יכול היה לדרוש לפני הקהל[12].

מן המקורות עולה כי חובת התפילה היא מידי יום ביומו, פעמיים ואפילו שלוש פעמים ביום[13]. אלא שנראים הדברים כי לפחות לימי הבית התכנסו בבית הכנסת בעיקר בימי שבתות ומועדים. וראיות אחדות לכך:

א. הזכרנו לעיל בהע' 5 כי אחד מן השמות שניתנו לבית הכנסת היה שבתיאון, לאמר, "בית השבת"[14]. רמז הוא לכך שבית הכנסת פתוח היה בעיקר בשבת.

ב. פילון מספר על התרפויטים כי התכנסו בבתי כנסיותיהם או במקום המקודש להם ביום השביעי[15].

ג. יוספוס מעיד על התכנסות הקהל בשבת בבית הכנסת הגדול

12. תענית פ"ב, מ"א-מ"ב; שם טז, ע"א: "ת"ר אם יש זקן אומר זקן, ואם לאו אומר חכם ואם לאו אומר אדם של צורה".
13. בספרות האפוקריפית נזכרת דרך כלל תפילת השחרית ואין פרוט מהו מספר הפעמים שיש להתפלל, כך מובא למשל בחכמת שלמה, טז, כח (כהנא א, עמ' תקז); מזמורי שלמה ו, ד-ה (כהנא א, עמ' תמה); הסבילות ג, תקצ"א-תקצ"ג (כהנא ב, עמ' תב). איגרת אריסטיאס אל פילוקרטס ש"ד-ש"ה (כהנא ב, עמ' סט). והשווה ספר יהודית יב, ה-ו (כהנא ב, עמ' שעא). לעומת כך עדות לנו מן האיסיים שהיו מתפללים פעמיים ביום. כך עולה ממגילת הסרכים 11 (א' מ' הברמן, עמ' 69); מגילת ההודיות יב, 5 (הברמן, עמ' 128); מגילת בני אור יד, 13-14 (הברמן, עמ' 105) ועוד. יוספוס במלחמות ס"ב 128 מזכיר את התפילה בבוקר והשווה לכאן את דברי פילון על התרפויטים. De Vita Contemplatina, 3 (Paris, 1963) בספר דניאל ו, יא מדובר בשלוש פעמים תפילה במשך היום, כך גם מספר חנוך הסלבי יג, פח. בתלמוד מובאת מחלוקת אם תפילת ערבית רשות היא או חובה, עיין ברכות פ"ד, מ"א; ירושלמי שם פ"ד, ז ע"ג-ע"ד; בבלי שם כז, ע"ב. ועיין אצל ל' גינצברג, **פירושים** ח"א, עמ' 170-174. עדויות על תפילת מנחה שומעים למשל מספר יהודית ט, א ועוד.
14. כך למשל אצל יוספוס בקדמוניות סט"ז 164.
15. De Vita Con. 3, על הביקור בבית הכנסת ביום השבת לפי המקורות הנוצריים, ראה עבודת הדיסרטציה שלי על ציפורי, עמ' 230.

שבטבריה[16]. ראיות אלה מביאות למסקנה כי בית הכנסת כמקום כינוס היה פתוח בעיקרו ביום השבת.

מלבד הגברים, באו לבית הכנסת אף הנשים והטף. ההלכה עצמה מחייבת את הנשים בתפילה "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון"[17]. ראיה לביקורן של הנשים בבית הכנסת ניתנת להילמד גם מהמשך ההלכה המדברת בדבר תבשיל שנתבשל בידי נוכרים שאסור הוא במאכל ליהודי. הברייתא מוסיפה לכך[18]: "מניח ישראל בשר על גבי גחלים ובא נכרי ומהפך בו עד שיבוא ישראל מבית הכנסת או מבית המדרש ואינו חושש (משום בישולי נוכרים). שופתת אשה קדירה על גבי כירה ובאת נכרית ומגיסה עד שתבוא מבית המרחץ או מבית הכנסת ואינה חוששת" הברייתא מציינת אפוא, כי בית הכנסת הוא אחד מן המקומות שאשה מצויה בו[19].

למרות המצאותן של הנשים בבתי־הכנסת, הן לא היו שותפות אקטיביות בכל הקשור לניהול ענייני התפילה והקריאה בתורה. ההלכה עצמה מדגישה עניין זה: "הכל עולין למנין שבעה ואפילו קטן ואפילו אשה אבל אמרו חכמים אשה לא תקרא בתורה מפני כבוד צבור"[20].

16. חיים פנ"ד.
17. ברכות פ"ג, מ"ג.
18. עבודה זרה לח, ע"א – ע"ב.
19. מקורות נוספים להוכחת הדברים – ירושלמי ברכות סוף פ"ה, ט ע"ד; "עיר שכולה כהנים – נושאין את כפיהן... ומי עונה אחריהן אמן? הנשים והטף". עיין גם בבלי סוטה לח, ע"ב, וכן מדרש הגדול לדברים כט ט־י, (מהדורת ש' פיש, תרל"ט) – "אתם נצבים היום... טפכם נשיכם, אמור: נשיכם אעפ"י שאינן יודעין הן באין לשמוע ולקבל שכר". מסכת סופרים פי"ח ל, ה"ד: "ומן הדין הוא לתרגם לעם לנשים ותינוקות כל סדר ונביא של שבת לאחר קריאת התורה" וכו'. לסוגיה זו של המצאותן של נשים בביהכנ"ס עיין גם B. J. Brooten, Women Leaders in the Ancient Synagogue (1982), pp. 139ff.
20. מגילה כג, ע"א; תוספתא שם, פ"ד הי"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 226). עדויות נוספות לעניין זה מן המקורות הנוצריים ניתן למצוא בעבודת הדיסטרציה שלי עמ' 245. וכן ראה שיר השירים רבה פ"א (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' כג) לפסוק "הנך יפה רעיתי הנך יפה עיניך יונים" (א, טו), וכן שם פ"ד לפסוק ב, ופ"א לפסוק ג. ועוד עיין קהלת רבה,

בדורות הראשונים של התנאים לאחר החורבן לא נהגו עדיין להתכנס בבית הכנסת בערב שבת[21]. ההתכנסות היתה ביום ובשעה מוקדמת ויש שהקדימו להתכנס לפני הנץ החמה כדי לסיים קריאת שמע לפני הנץ החמה[22]. התפילה נמשכה שעות אחדות והיא כללה גם את הקריאה בתורה ותרגומה וכן את הדרשה[23], שנאמרה עד לפני הסעודה העיקרית של שבת שהיתה לפני השעה הששית של היום[24].

בית הכנסת שייך היה בדרך כלל לעדה כולה, הוא נמנה בין הנכסים העירוניים[25], ובמקרה הצורך ניתן למוכרו ע"י המנהיגות העירונית, בידי שבעת טובי העיר[26]. נזכרים גם בתי כנסת של קבוצות מסוימות[27]. בתי כנסת של חבורות ובעלי אומנויות[28] וכן נזכרים בתי כנסת של יחידים[29]. אך דרך כלל נחשב כאמור מוסד ציבורי זה כשייך לקהילה כולה.

פ"ח (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' קיב) ובתנחומא ראש פרשת יתרו ובתנחומא בובר שם עמ' לה.

21. תוספתא ברכות פ"ג, ה"ז (מהדורת ליברמן, עמ' 13־14; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 6); פסחים ק, ע"א והשווה גינצבורג, **פירושים וחידושים בירושלמי** ח"א, עמ' 89.
22. ברכות פ"א, מ"ב.
23. ברכות כח, ע"ב ועוד.
24. ביצה טו, ע"ב; חיי יוסף 279; ירושלמי תענית פ"ג, סז ע"א. יש שדרשו אף בשעות אחרות של יום השבת, או אור ליום השבת עד שעה מאוחרת בלילה, ירושלמי סוטה פ"א, טז ע"ד, ר"מ דרש בביהכנ"ס שבחמת כל ליל שבת, בדרשותיו השתתפו גם נשים.
25. נדרים פ"ה, מ"ה. ואמנם ההלכה קובעת שכופין את בני העיר לבנות לעצמם בית כנסת כשם שכופין אותם לבנות את שאר המוסדות העירוניים. תוספתא בבא מציעא פי"א, הכ"ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 396).
26. מגילה כ"ו, ע"א־ע"ב; ועיין בפרק "מנהיגי ציפורי" לעיל.
27. על הראיה לכך ממקורות נוצריים ראה בדיסרטציה שלי, עמ' 246. וכן עיין תוספתא מגילה פ"ג, ה"ו, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 224). בראשית רבה פל"ג (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 305) ועוד.
28. מגילה כו, ע"א. מימים שלאחר החורבן ראה ירושלמי, שקלים פ"ב, מז ע"א; שם פ"ז, נ ע"ג.
29. ירושלמי מגילה פ"ג, עד ע"א.

מן המקורות עולה כי את בית הכנסת ייצגו שלושה אנשים[30]. העומד בראש השלושה מכונה ראש הכנסת[31] הוא הארכיסינגוגוס המופיע לעיתים מזומנות בספרות היהודית־יוונית, בספרי הנצרות, בכתובות בית כנסת וכתובות־קבר יהודיות[32]. דרך כלל פעל "ראש כנסת" אחד במילוי תפקידו אך ישנן עדויות המדברות בארכיסינגוגים בלשון רבים בארץ ובתפוצות[33].

על ראש הכנסת היה להכיר את נוהגי התפילה כדי שיוכל להזמין את האנשים המתאימים לקריאה, לתרגום או לדרשה. הוא גם דאג לצרכים הכספיים של בית הכנסת כפי שניתן ללמוד מכתובות בנייה מכל התקופות גם בארץ וגם בתפוצות.

ליד ראש הכנסת עמד החזן – היפיריטיס[34], שביצע את העבודות האדמיניסטרטיביות השונות הקשורות בבית הכנסת[35]. החזן קיבל תשלום

30. ראה המקור בהע' קודמת.
31. סוטה פ"ז, מ"ז; תוספתא מגילה פ"ד, הכ"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 227); שם תרומות פ"ב, הי"ג. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 28); שמחות פי"ד, ה"ה ועוד.
32. לפרוטם של המקורות ניתן לעיין אצל Schürer, II, 510 n. 23-29; על אלה יש להוסיף את הכתובות היהודיות שנתפרסמו בעשרות השנים האחרונות וראה B. Frey, C.I.I. כרך ראשון במבוא, עמ' 97-99. מקורות רומיים ראו בארכיסינגוגים ראשי העדות היהודיות כך מובא ב־C.T. (Codex Theodosianus) XVI 8, 4, 13, 14. מכתובת אחת מרומי למדים על אדם שהיה ארכון וארכיסינגוגוס כאחד C.I.I., I, No. 265; במקומות אחדים בתלמוד מוזכרים ראשי הכנסיות ולא ראשי העדה ושמא ניתן להסיק מכך כי ראשי הכנסיות היו מראשי העדה, או שמעמדם של השניים היה שווה. עיין גיטין ס, ע"א; פסחים מט, ע"ב. אין לדעת מה היתה דרך התמנותו של הארכיסנגוגוס. אם נתמנה לכל ימי חייו, אם משרתו עברה בירושה וכד'. ועיין ש' ספראי הע' 3 לעיל. ובמיוחד **בשלהי הבית השני**, עמ' 157.
33. מרקוס, ה, כב; מעשי השליחים יג, טו, וראה הכתובת ב־C.I.I. 766.
34. יומא פ"ז, מ"א; וסוטה פ"ז, מ"ח. למקורות נוספים על החזן ומגוון תפקידיו עיין בהמשך.
35. הוא גם ביצע את התפקידים הציבוריים הללו במסגרת העירונית הכללית כפי שעולה מסנהדרין יז, ע"ב. ועיין על כך בפרקנו "מנהיגי ציפורי" לעיל. החזן אף היה המבצע את המלקות שקבע בית הדין,מכות

עבור עבודתו מן העדה ובית הכנסת. לעיתים קיבל החזן אף דירה מיוחדת[36].

מבחינת המעמד היה החזן שני לראש הכנסת, כך למעשה הוא זה שניהל והסדיר את הקריאה והתפילה, הכין את הספרים לקריאה והביאם לאולם, הזמין את הקוראים לקרוא בתורה, והזמין את אחד מן המתפללים לעבור לפני התיבה[37]. תפקידים נוספים היו לו לחזן: הוא הקריא את ברכת הכוהנים מלה במלה, הכריז על התקיעות והתרועות בכנסים שבתענית ציבור[38]. יש והחזן היה עובר לפני התיבה בתפילה או שקרא בתורה, כי לא היה אדם אחר שיעשה זאת[39].

במגביות שנערכו בבית הכנסת היה החזן מכריז על התרומות[40]. עיתים שימש החזן כעוזר לתינוקות של בית רבן בשעה שהמורה נעדר מביה״ס[41]. תפקיד נוסף היה לו לחזן, להודיע על כניסתה של השבת ומועד יציאתה[42].

פ״ג, מי״ב. החזנים היו קוראים לדיינים להביע דעתם בפסק דין תוספתא סנהדרין פ״ט, ה״א (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 428). חזנים נזכרים גם בסדרי עבודת הקורבנות שבביהמ״ק, תמיד פ״ה, מ״ג ועוד. החזן היה המגיש את ספר התורה לראש הכנסת שהגישו לסגן וזה הגישו לכוהן הגדול. יומא פ״ז, מ״א; סוטה פ״ז, מ״ח.

36. סדר אליהו רבה, סוף פרק יא (לפי נוסחאות עיקריות); עירובין נה, ע״ב; יומא יא, ע״ב.

37. ירושלמי מגילה פ״ד, עה ע״ב; תנחומא יתרו טו; ירושלמי ברכות פ״ה, ט ע״ג. בבית הכנסת באלכסנדריה שהיה קיים עד מרד היהודים בימי טריאנוס (115-118 לספירה) היה החזן מניף בסודרין כדי שהקהל יאמר אמן בסיום הברכות, תוספתא סוכה פ״ד, ה״ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 198) ומקבילות.

38. ספרי במדבר פיסקא לט, (מהדורת הורוביץ, עמ׳ 43); תוספתא מגילה פ״ד, הכ״א (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 227); תוספתא תענית פ״א, הי״ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 216).

39. ירושלמי ברכות תחילת פ״ט; ירושלמי מגילה פ״ד, עה ע״ב; בבלי שם כה, ע״ב.

40. ויקרא רבה פרשה ט״ז (מהדורת מרגליות, עמ׳ שנז); קהלת רבה, פ״ה, (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ׳ 92); ויק״ר פ״ו, (מהדורת מרגליות, עמ׳ קל).

41. שבת פ״א, מ״ג.

42. תוספתא סוכה פ״ד, הי״ב, (מהדורת ליברמן, עמ׳ 275; מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 199). במקומות יישוב קטנים יותר מילא לעתים החזן

מבחינת מעמדם עלו החזנים על שאר העם אך פחותים היו ממלמדי התינוקות[43].

לסיכום: בית הכנסת הווה את המוסד העיקרי בחיי הציבור. הוא שימש לא רק למקום תפילה ולקריאה בתורה, אלא אף למקום שבו התכנסה העדה לדיונים בצורכי העיר[44]. מגביות ומגביות של צדקה נערכו בבית הכנסת[45]. כן שימש בית הכנסת כמקום שבו הכריזו על אבידות ומציאות או על גניבה[46]. אף היה קיים הנוהג לסעוד בו בחבורות או באחד החדרים הסמוכים לו[47]. מנהג היה לקדש בבית הכנסת בלילי שבתות וחגים כדי להוציא ידי חובה אורחים שהיו מצויים בו[48].

כשם שדרשו בבית הכנסת, כך דרשו בבית המדרש בשבתות ובימי מועד. דרשות אלה מכוונות היו לתלמידי בית המדרש ולציבור כולו על נשיו וילדיו[49]. נושאיה של הדרשה נלקחו מתחומי האגדה ואף מן ההלכה. כך

תפקיד של דיין, דרשן, חזן ומלמד תינוקות. כך עולה למשל מן הירושלמי יבמות פי"ב, יג ע"א; על תפקידיו של החזן בתקופת התלמוד עיין ש' ליברמן, "חזנות ייני" **סיני** ד (תרצ"ט), עמ' רכב־רכה.

43. סוף משנה סוטה, פ"ט.

44. השווה למשל דברי יוסיפוס בחיים פנ"ד, 276-277, בדברו על אסיפת העם שנערכה בשבת בבית הכנסת הגדול שבטבריה וכן דברי התלמוד מהם משתמע שמותר להתכנס בבית הכנסת כדי לדון בצורכי הרבים כשם שמתכנסים בתיאטראות ובבסיליקאות, שבת קנ, ע"א.

45. החזן היה מכריז על התרומות, עיין ירושלמי דמאי פ"ג, כג ע"ב; שם הוריות פ"ג, מח ע"א; קהלת רבה פ"ה; תוספתא שבת פט"ז, הכ"ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 136), וכן מתיה ו, א־ד.

46. בבא מציעא פ"ב, מ"ו; ויקרא רבא, פ"ו (מהדורת מרגליות, עמ' קל).

47. ירושלמי סנהדרין פ"ח, כו ע"ב; שם ברכות פ"ב, ה ע"ד.

48. פסחים קא, ע"א; ירושלמי שם פ"י, לז סע"ג.

49. תוספתא סוטה פ"ז, ה"ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 307); ירושלמי סוטה פ"א, טז ע"ד. ובמדרש הגדול לדברים כט י – "נשיכם אף על פי שאינן יודעין הן באין לשמוע ולקבל שכר. מלמד שכל הנכנס לבית הכנסת ושומע דברי תורה אעפ"י שאינו יודע זוכה ומקבל שכר" (מהדורת פיש, עמ' תרלט).
א' אופנהיימר מעלה את ההשערה כי ייחודו של בית המדרש היה בכך ששימש כבית לימוד למבוגרים שהכשירו עצמם לקראת סמיכה ואילו בבית הכנסת היו דרשות שנשאו אופי של הוראה לציבור ולחינוכו.

נאמר במדרש[50]: "אמר (משה) להם הלכות הפסח בפסח הלכות עצרת בעצרת הלכות חג בחג. מיכן אמרו משה הזהיר את ישראל להיות שונים בענין ודורשים בו", ובהמשך נאמר: "בבית הוועד שואלין לעניין הפסח קודם לרגל שלשים יום". בתי מדרש היו פזורים בארץ הן בימי הבית ולאחר החורבן. עדות לנו על מדרשו של ריב"ז בערב שבגליל התחתון. בבית מדרש זה ישב ושנה רבי חנינא בן דוסא בן אותה העיר[51].

מן הימים שלפני החורבן ולאחריו אנו שומעים על אבא יוסי חליקופרי מטבעון ורבי צדוק שישב אף הוא במקום זה[52]. לרבי חלפתא איש ציפורי היה בית דין בעירו ולרבי חנינא בן תרדיון היה בית דין בסכנין[53]. אין זה מן הנמנע כי התנועות הרוחניות־חברתיות שבגליל החל מתנועת הקנאים והחסידים, קשורות באופן זה או אחר בקיומם של בתי המדרשות שבגליל[54].

דבריו הובאו במסגרת דיון על "ביהכ"נ ובית המדרש והזיקה שביניהם" שפורסם ב**קתדרה** 18 (תשמ"א) עמ' 45-48. על **"הדרשות בציבור בתקופת התלמוד"** עיין י' היינימן (ירושלים, תשל"א), עמ' 7-29.

50. ספרי דברים פיסקא קכז (מהדורת פינקלשטין, עמ' 186); תוספתא מגילה פ"ד, ה"ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 225).

51. ירושלמי שבת פט"ז, טו סוף ע"ד; ברכות לד, ע"ב, עיין ש' ספראי, "חסידים ואנשי מעשה", **ציון** ספר היובל שנה נ (תרצ"ו־תשמ"ה) עמ' 135-136 (להלן: ש' ספראי, חסידים). ב**קתדרה** 18 (תשמ"א), דנו ש' ספראי, א' אופנהיימר, ג' היטנמייסטר, אם ביהכנ"ס וביהמ"ד היו במבנים נפרדים או שמבנה אחד שימש את שניהם. הייטנמייסטר במאמר ביהכנ"ס וביהמ"ד והזיקה שביניהם, בקתדרה שם, גורס כי מן הממצאים הארכיאולוגיים אין להגיע להבחנה חד־משמעית, אופנהיימר ציין מקורות המעידים על הבחנה שבין ביהכ"נ וביהמ"ד ואף ש' ספראי גורס כי המבנים היו נפרדים. ב**קתדרה** 24 (תשמ"ב) עמ' 183-185, מציין ז' ספראי במאמרו הערות לעניין מהותו של "בית המדרש" כי מרבית האיזכורים במקורות לבתי מדרש אינם מתייחסים למבנה אדריכלי, אלא לעצם ההתכנסות לשם לימוד משותף.

52. על הראשון עיין במשנה מכשירין פ"א, מ"ג. על רבי צדוק תוספתא נדה פ"ד, ה"ג־ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 644).

53. סנהדרין לב, ע"ב; תוספתא תענית פ"א, הי"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 216).

54. פסחים פ"ד, מ"ה; כתובות פ"ד, מי"ב וירושלמי שם סוף פרק ד, כ"ט ע"ב. וכן עיין ש' ספראי "חסידים" עמ' 134 ואילך. בתי מדרשות של

כן שומעים על בית מדרשו של רבי יהושע בפקיעין[55], על בתי מדרש שבטבריה[56] ובבית שערים[57]. על אלה יש להוסיף את הכתובת שנמצאה בגולן ובה נאמר: "זה בית מדרשו שהלרבי אליעזר הקפר"[58].

מעתה עלינו לבדוק את אותן העדויות המדברות בבתי הכנסת שבציפורי. ככלל מציינים המקורות שמונה עשר בתי כנסת שהיו בעיר[59], לעומת שלושה עשר שהיו מצויים בטבריה[60].

בין בתי הכנסת שבעירנו נמנה "כנישתא דבבלאי" או "כנישתא דבבל בציפורין"[61]. היה זה מקום מוכר עד ששימש נקודת ציון לעניין הלכה: "אין לובשין מנעלין וסנדלין חדשים (בשבת) אלא אם כן לבשן והלך בהן מבעוד יום. כמה יהא בהילוכן? ...ציפוראי אמרין מן כנישתא דבבלאי עד דרתיה

חכמים לאחר החורבן, סוף מאה א ומאה ב, מצויים היו גם במקומות אחרים כך דרך משל נזכר בית מדרשו של ר"א בן הורקנוס בלוד – סנהדרין לב, ע"ב; תוספתא סוכה ראש פ"ד; שיהש"ר פרשה א (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 10); לר"ע היה בית מדרש בבני־ברק – סנהדרין לב, ע"ב; בראשית רבה פצ"ה (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1232). רבי ישמעאל פעל בכפר עזיז מדרום לחברון – כלאים פ"ו, מ"ד.

55. סנהדרין לב, ע"ב; תוספתא ברכות פ"ד, הי"ח. מדובר ככל הנראה בפקיעין שביהודה שהיתה סמוכה ללוד.
56. בטבריה ישב רבי יוסי בן קיסמא, בן תקופת יבנה, יבמות צו, ע"ב והשווה דבריו על העיר באבות סוף פרק ו.
57. תוספתא תרומות פ"ז, הי"ד; שם סוכה ראש פ"ב; שם פרה פ"ה (ד') ה"ו.
58. חכם זה פעל בסוף מאה ב וראשית מאה ג. בית מדרשו נזכר ככל הנראה גם בירושלמי שבת פ"ו, ח ע"א וכן ירושלמי סנהדרין פ"י כח ע"א; הכתובת עצמה נתפרסמה בידי ד' אורמן, "כתובות יהודיות מן הכפר דבורה שבגולן". ועיין היטנמייסטר, ביהכנ"ס וביהמ"ד והזיקה שביניהם, **קתדרה** 18 (תשמ"א) עמ' 38-44; ולוין, **מעמד החכמים**, עמ' 13.
59. כך עולה מן הירושלמי כלאים פ"ט, ל"ב ע"ב; קהלת רבתי ז, כז.
60. בבלי ברכות ח, ע"א; שם ל, ע"ב. יתכן ומספרים אלה סתמיים הם אך הם מעידים ללא ספק על המצאותם של בתי כנסת רבים בשתי עריה הראשיות של הגליל.
61. ירושלמי שבת פ"ו, ח ע"א; ירושלמי סנהדרין פ"י, כח ע"א; ירושלמי ברכות פ"ה, ט ע"א.

דר׳ חמא בר חנינא״[62]. רבי יהודה הנשיא ישב ועסק בתורה לפני בית הכנסת של הבבליים בציפורי[63]. רבי יוחנן ישב ושנה לפני ״כנישתא דבבל בציפורין״[64]. וכן סיפר ר׳ חייא בר אבא כי עבר לפני בית כנסת של בבליים בציפורין ושמע ילדים שישבו ושיננו פסוקי תורה[65]. מן הגמרא במסכת שבת[66] שומעים על מנהג מיוחד שהיה נהוג בבית הכנסת הבבלי: ״אמר רשב״ג מה נעשה להם לבבליים שתוקעין ומריעין ושובתין מתוך מריעין? ...מנהג אבותיהן בידיהן״. אם כי אין בהכרח קשר בנאמר במקור זה ליהודי בבל שבציפורי, ואפשר גם להניח כי מתואר כאן מנהגם של יהודי בבל המצויים בבבל עצמה. אך כיוון שרשב״ג ישב בציפורי ופרנס שם את הציבור יחד עם רבי יוסי בן חלפתא[67]. ניתן להניח שהדברים מכוונים לאותם בבליים שבציפורי שנהגו מנהג של תקיעות בערב שבת בבית הכנסת שלהם.

62. עיין הע׳ קודמת, המקור הוא מירושלמי שבת.
63. בראשית רבה פל״ג, ג (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 305).
64. הע׳ 61, ירושלמי ברכות.
65. בראשית רבה פנ״ב, ד (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 543), פסיקתא רבתי פ״ג, ג (מהדורת מא״ש, ט, ב); ש׳ קליין, **ספר הישוב** א, עמ׳ 138; ר׳ חייא בר אבא הינו אמורא בדור השלישי (סוף מאה ג – תחילת ד; ד״א נ – ד״א ע לערך). עיין מ׳ מרגליות, **אינצקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים** ב (1964), עמ׳ 291. עובדת תלמודם של הילדים בבית הכנסת מעידה על המצאותו של ביה״ס בבית־הכנסת או בסמוך לו.
66. לה, ע״ב; והשווה שבת כו, ע״א ותוספתא שבת פ״ב, ה״ג. (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 111) ״מה יעשו אנשי בבל״.
67. משנה בבא מציעא פ״ח, מ״ח; תוספתא דמאי פ״ג, הי״ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 50). וכן עיין ש׳ קליין, **ארץ הגליל** עמ׳ 166. קליין מעלה השערה כי הבבליים שבציפורי הינם יהודים שעלו מבבל עוד מן הימים של תקופת העלייה הראשונה. עיין שם, עמ׳ 87. מנהג אחר שהחזיקו בו הבבליים בבית הכנסת שלהם כמנהג אבותיהם בבבל היה סיום התורה בא״י בכל שנה על כך: ד׳ רוזנטל, ״על קריאת התורה במחזור חד־שנתי בא״י״ **תרביץ** חוברת א – תשרי־כסלו (תשמ״ד) עמ׳ 144־148. מקורות נוספים מדברים ב״כנישתא דבבלאה״ מבלי לציין את שם המקום בו היה מצוי בית כנסת זה: מסכת סופרים פי״א; ירושלמי יומא פ״ז, מד ע״ב; ירושלמי מגילה פ״ד, עה ע״ב; שם, סוטה פז, כב ע״א; שם ביצה פא, ס ע״ג; שם שבת פ״ד, ז ע״א; פסיקתא דר״כ (מהדורת בובר, קסו, ע״ב; מהדורת מנדלבוים, ב, עמ׳ 381); מדרש שוחר טוב לתהילים בסוף מזמור צג נזכר ״כנישתא״ של טבריה אך לא נזכר לאיזו

בנוסף לקהילה היהודית־בבלית ששהתה בציפורי, היתה כאן גם קהילה יהודית שבאה מקפדוקיה, וכונתה במקורות בשם "קפודקאי דציפורין"[68]. מן המקורות שבמשנה והתלמוד עולה כי היו קשרים הדוקים למדי בין היישוב היהודי בקפדוקיה לארץ ישראל[69]. אמנם, לא נזכר בעדויות השונות כי

קהילה שייך היה בית כנסת זה. ראוי לציין כי המקום שימש גם כביה"ס לתינוקות של בית רבן. חלק מן המקורות שצוינו מזכירים במקום "כנישתא דבבלאי", את השם "סידרא דרב עולא" ע"ש החזן שהיה משמש שם. הביטוי "כנישתא דבולי" המופיע בירושלמי תענית פ"א, סד ע"א וכן בירושלמי נזיר פ"ז, נו ע"ג הוא לדעת א' ביכלר טעות ויש לתקנו ל"כנישתא דבבלאי". **הכוהנים ועבודתם** עמ' 36 הע' 85. יש מן החוקרים הרואים גם במקורות מן הסוג שציינו עתה אסמכתאות נוספות המעידות על קיומו של ביהכנ"ס של הבבליים בציפורי, כך למשל ב' ז' בכר, **אגדות אמוראי א"י** ג (גרמנית, שטרסבורג 1899), עמ' 631 הע' 1 וכן י' ו' הורוויץ, **אינצקלופדיה אוצר ישראל** בעריכת י' ד' אייזענשטיין (תשי"ב), ערך ציפורי עמ' 51-54. אחרים מבקשים לראות במקורות אלה עדות לבית כנסת של בבליים שהיה בטבריה, על אלה נמנה למשל ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 99 וכן הע' 52, 55 שם. מכל מקום נראים הדברים שבית הכנסת של העדה הבבלית היה מצוי בציפורי ואף בטבריה. השווה עם הנאמר בתוספתא מגילה פ"ג, ה"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 224), בדבר ייסודו של בית כנסת בירושלים ע"י קהילת אלכסנדריה.

68. קפדוקיה – אזור באסיה הקטנה, תורכיה של ימינו, שוכנת צפונית לקיליקיה: מ' אבי יונה (בהשתתפות ש' ספראי), **אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד**, (ירושלים, 1966), מפות: 26, 28, 71, 90. לכינוי "קפדוקאי דציפורין", עיין ירושלמי שביעית פ"ט, לט ע"א וכן מ' שובה, "כתובת ביהכנ"ס שבציפורי", **מנחה לדוד**, (ירושלים, תרצ"ה) עמ' ק־קיב.

69. עיין משנה כתובות פי"ג מי"א; בבלי כתובות קי, ע"ב. על מעות קפוטקיא: בבלי שבת כו, ע"א; שם שם קלד, ע"א; בבלי יבמות קכא, ע"א; שם שם כה, ע"ב. ר' שמואל קפוטקאה – בבלי חולין כז, ע"ב – אמורא ארץ ישראלי בדור השלישי, מ' מרגליות, שם, ב עמ' 837 ושם מקורות נוספים בהם נזכר ר' שמואל קפוטקאה; ירושלמי פאה פ"א, טז ע"ג; ירושלמי מגילה פ"ב, עג ע"ג. ר' יודן קפודקיא אמורא ארץ ישראלי בדור הרביעי. מ' מרגליות שם, שם, עמ' 480; ירושלמי יבמות פ"ב, ד ע"ב; תוספתא יבמות פ"ד, ה"ה, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 244); בבלי ברכות נו, ע"ב – "...אמר ליה חזאי דאמרי לי שבק לך אבוך נכסי

לקהילת קפדוקיא שבציפורי היה בית כנסת משלהם, עניין זה ניתן ללמוד מכוח הסברא, שהרי מדוגמאות שונות מתברר, כי קהילות יהודיות שהגיעו לאזור הגליל ולירושלים מחוץ לגבולות הארץ בנו לעצמן בית כנסת מיוחד להן[70].

עדויות אלה מוכיחות כי קהילות יהודיות אשר הגיעו לארץ ישראל מחוץ לגבולותיה נהגו לבנות לעצמן בתי־כנסת משלהן. קרוב להניח שכך גם עשו בני קהילת קפדוקיה אשר התיישבו בציפורי. סיוע להנחתנו ניתן למצוא גם מן המקור בירושלמי שביעית (לעיל הע׳ 68) מתוכו נלמד, כי יהודי קפדוקיה נחשבו לקהילה סגורה שאינה מתערבת בסביבתה, עד שתושבי המקום ראו בהם מעין ״גרים״. מסופר שם שאנשי קפדוקיה שבציפורי אמרו לרבי אמי שאין להם כאן לא אוהב ולא שואל בשלומם, מחזיקים אותם כגרים, ובסיטואציה זו כיצד יוכלו להפקיר את פירות שביעית, והלא שכניהם יוכלו לזכות בפירות מיד. תשובתו של רבי אמי היתה: ״כד תיחמון ריגלא צלילא, תיהוין מפקין לשוקא ומבקרין ליה וחזרין וזכין ביה״. כלומר, כשתראו הרגל צלולה מן השוק (השוק מתרוקן מאנשים), תוציאו הפירות לשוק ותפקירום ותחזרו ותזכו בהם בעצמכם. מתיאור זה ברור כי בני הקהילה הקפדוקית נשארו מבודדים למדי מסביבתם. הסתגרות זו בודאי הגבירה את הצורך בהקמת בית כנסת מיוחד שהוא כה חיוני לניהול העניינים הדתיים־רוחניים של בני הקהילה.

מכתובת יוונית־יהודית שנמצאה בציפורי ניתן ללמוד על בית כנסת של ״קהילת היהודים האפריקנים מצור״ שהתיישבו בציפורי[71].

בציפורי נבנו אף בתי כנסת מיסודם של תושבי הארץ. כך הוא למשל בית הכנסת של גופנה[72]. ואמנם, בעקבות מלחמת החורבן ומלחמת בר־כוכבא

בקפדוקיא״ וכו׳; כן עיין ז׳ וילנאי, **אינצקלופדיה אריאל** ז, (ת״א, 1979), קפוטקיא (קפודקיא), עמ׳ 7011.

70. כגון ״כנישתא דבבלאי״ שנזכר לעיל וכן ראה הע׳ 67 לעיל בדבר קהילת אלכסנדריה. למקורות נוספים ראה עבודת הדיסרטציה שלי, עמ׳ 253 הע׳ 72.

71. על כתובת זו דנו כבר בפרק על השרידים הארכיאולוגיים שבציפורי לעיל, שם הראינו כי קיימים פירושים אחרים למלה אַפְרוֹס שבכתובת וראה בפרק שם, במיוחד הע׳ 42.

72. הרי גופנה נמצאים צפונית־מזרחית ממודיעים השוכנת ליד העיר לוד.

נידלדלה יהודה מתושביה היהודיים. חלק מהם פנה לגלילות האחרים של הארץ אשר נפגעו פחות ממלחמות אלה. אזור הגליל הווה את אחד מן המקומות בו מוצאים קהילות "יהודאיות"[73]. קהילת גופנה שבציפורי היא אחת מן העדויות המצביעות על תופעה זו של המעבר מיהודה לגליל. על בית הכנסת של קהילה זו למדים מן התלמוד הירושלמי[74]: "כד דמך רבי יודה נשיאה בר בריה דרבי יודה נשיאה, דחף רבי חייא בר אבא את רבי זעירא בכנישתא דגופנה דציפורין וסאביה".

תרגום: כשנפטר רבי יהודה נשיאה בן בנו של רבי יהודה נשיאה, דחף רבי חייא בר אבא את רבי זעירא בכנסת של גופנה בציפורי וטמאו. עניין לנו כאן עם אמוראים ממשפחת כוהנים בני הדור השלישי[75] שנהגו עפ"י ההלכה המתירה לכוהנים להיטמא לנשיאים[76].

73. עיין ג' אלון, **תולדות היהודים בא"י**, ח"א, עמ' 34 ואילך. שם, ח"ב עמ' 243 ואילך, עמ' 247-248.
74. ברכות פ"ג, ו סע"א; נזיר פז, נו רע"א.
75. מ' מרגליות, **אינצקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים** א, עמ' 259 ואילך, עמ' 291 ואילך. ר' יהודה נשיאה, דור ראשון־שני לאמוראים, מ' מרגליות, שם, ב עמ' 450 ואילך הוא ר' יהודה השני. ר' יהודה השלישי לא נפטר בציפורי, מ' מרגליות שם, שם, ז' פרנקל, **מבוא הירושלמי**, עמ' צד, (ירושלים, תשכ"ז). וכן עיין א' ביכלר, **הכוהנים ועבודתם** עמ' 36 הע' 81, הדוחה את אלה המפרשים גופנה ככרם או גפן.
76. כתובות קג, ע"ב – "והאמר ר' חייא אותו היום שמת רבי בטלה קדושה", ותוספות במקום ד"ה "אותו היום" מפרשים כי הכוונה לקדושת כהונה. ובירושלמי ברכות פ"ג, ו סע"א נאמר במפורש "כד דמך ר' יודן נשיאה אכריז ר' ינאי ומר אין כהונה היום". העובדה כי ר' זירא "נדחף" לטומאה מעידה כי בעל כורחו נטמא. מקרה דומה אירע ביוסף הכוהן שמתה אשתו בערבי פסחים ולא רצה הכוהן ליטמא (כדי שלא יהיה

מ' אבי יונה, **אטלס כרטא**, שם, מפות: 30, 31, 77 ועוד. J. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim (Berlin und Wien, 1924), p. 352, ערך גופנה, מסביר את משמעות השם ככרם לאמר: "כנישתא דגופנה דציפורין" משמעו בית הכנסת בכרם של ציפורי. ברוח זו מפרש שירר Geschichte, II, p. 374 כי מדובר בבית כנסת של הגפן שבציפורי. וראה את דחיית פירושיהם אצל א' ביכלר, **הכוהנים ועבודתם** (ירושלים, 1966) עמ' 36.

ניתן לגלות בגליל גם את עקבותיהם של אנשי ירושלים בתקופה שלאחר החורבן[77]. את הביטוי "אנשי ירושלים" אפשר למצוא בתלמוד הבבלי בזו הלשון[78]: "שח לי זקן אחד מאנשי ירושלים, עשרים וארבעה מוכי שחין" וגו', מדובר כאן בתנא רבי יוסי בן חלפתא שישב בציפורי[79]. המינוח "אנשי ירושלים" בא אולי לרמוז על קהילה ירושלמית מיוחדת שאף היא כקהילות אחרות[80] בנתה לעצמה בית־כנסת משלה. הנחה זו מתחזקת אם נאמר כי המושג "עדה קדושה" מתייחס למעשה לאותה קהילה ירושלמית.

ממקומות אחדים בתלמוד הבבלי למדים, אם כי בדרך של השערה בלבד, כי רבי יהודה הנשיא מסר כמה מאמרים בשם "קהילה קדושה שבירושלים"[81] מאמרים אלה, יתכן ונמסרו ע"י רבי בציפורי – שם שהה.

מנוע מאכילת קורבן פסח כדין טמא־מת), "ונמנו אחיו הכהנים וטימאוהו בעל כרחו", זבחים ק ע"א; במסכת שמחות פ"ד, ה"ט נאמר: "ודחפוהו חבריו וטמאוהו על כרחו". וכן עיין ספרא לויקרא כא דף צד, ע"א: "ודחפוהו חכמים". וראה א' ביכלר, שם, עמ' 56 הע' 45. על כך שבבית הכנסת של אנשי גופנה היו גם כוהנים עיין ירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א וביכלר שם, עמ' 36-37.

77. לפרוטם של המקורות המוכיחים זאת ראה א' ביכלר, שם עמ' 29 ואילך. אלא שמקורות אלה אינם מוחלטים ואינם יוצאים מגדר של השערה.

78. כתובות עז, ע"ב.

79. במקבילה בירושלמי כתובות פ"ז, לא ע"ד – נזכר רבן שמעון בן גמליאל כמביא את המעשה ב"זקן אחד ממוכי שחין בציפורי", וכן גם בתוספתא כתובות פ"ז, הי"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 270). וכן עיין בראשית רבה פמ"א, ב (מהדרות תיאודור־אלבק, עמ' 388). ביכלר, שם, עמ' 30 מדגיש עפ"י באכר, **אגדת תנאים** ב עמ' 322 כי רבן שמעון בן גמליאל הנשיא היה מקורב ביותר אל ר' יוסי וכי המעשה בדבר "זקן אחד ממוכי שחין בציפורי" ו"זקן אחד מאנשי ציפורי" – מעשה אחד הוא.

80. עיין לעיל ואצל שירר Geschichte des Jüdischen Volkes II, p. 510ff.

81. רבי יהודה הנשיא (רבי) מוסר מאמר בשם "עדה קדושה" קהלת רבתי ט, ז על הפסוק בקהלת ט, ט: "'ראה חיים עם אשה אשר אהבת' וכו' – א"ר משום עדה קדושה קנה לך אומנות עם התורה". מהמשך מקור זה נובע כי "העדה הקדושה" הינם ר' יוסי בן משולם ור"ש בן מנסיא, והשווה לנאמר בירושלמי מעשר שני פ"ב, נג ע"ד. ביצה יד, ע"ב; שם כז, ע"א, ועיין רש"י במקום ד"ה "והא אינהו קדימי וקשישי מיניה טובא" הקובע כי ר"ש בן מנסיא בימי רבי ובניו היה וזאת בהסתמך על אבות

במקום זה אף דן עם ר״ש בן מנסיא בענייני הלכה[82], ומכאן שר״ש זה שהיה מראשי ״העדה הקדושה״ (ראה הע׳ 81) ישב בציפורי בקרב אנשי קהילתו. מכאן ש״עדה קדושה״ ו״קהילה קדושה שבירושלים״ – חד הם.

עניין זה מביא למחשבה כי מדובר בקהילה ירושלמית מיוחדת שישבה בציפורי, וכפי שנהגו קהילות אחרות לבנות לעצמן בתי־כנסת (הע׳ 80) נהגה כך גם קהילת ירושלים[83]. וכבר הודגש כי תיאוריה זו אינה מובטחת כל־עיקר ויש שחולקים עליה.

ממקורות אחדים הפזורים בתלמודים ובמדרשים ניתן ללמוד על בתי כנסת ובתי מדרש של חכמי ציפורי. מקרה אחד עוסק ב״אשה אחת שהזקינה הרבה ובאת לפני רבי יוסי בן חלפתא. אמרה ליה: רבי, הזקנתי יותר מדאי ומעכשיו חיים של נוול הם שאיני טועמת לא מאכל ולא משקה ואני מבקשת להפטר מן העולם. א״ל מה מצווה את למודה לעשות בכל יום, א״ל – למודה אני אפילו יש לי דבר חביב אני מנחת אותו ומשכמת לבית הכנסת בכל יום״ וכו׳[84]. מדובר באשה זקנה שהיתה מורגלת לבוא לבית הכנסת של ר׳ יוסי בן חלפתא, איש ציפורי, חברו של רבי מאיר.

מקרה מן המחצית השנייה של המאה השלישית עוסק באשה אשר ביקרה בקביעות בבית הכנסת של ר׳ יוחנן[85].

פ״ו, מ״ח: ״אמר ר״ש בן מנסיא אלו שבע מדות שמנו חכמים בתלמידים כלן נתקיימו ברבי ובבניו״. על דברים בשם ״קהילא קדישא בירושלים״ עיין גם ר״ה יט ע״ב וכן ש׳ ספראי ״קהילא קדישא דבירושלים״, **ציון** כב (תשי״ז) עמ׳ 183־193. הרואה בקהילא מתלמידיו של ר״מ, ואין הוא גורס שיש להעתיקה מירושלים לציפורי. ועוד עיין ש׳ קליין, **ארץ יהודה** (תרצ״ט), עמ׳ 183, 268־270; הנ״ל, מבוא לספר הישוב עמ׳ כח.

82. ראה לדוגמא ביצה כ״ו, ע״א לעניין ״בכור תם שנפל לבור״.

83. א׳ ביכלר שם, עמ׳ 33 גורס כי במקום לקרוא ״קהילא קדושה שבירושלים״ יש לתקן ולומר ״קהילא קדושה שמירושלים״ ועיין עוד ביכלר שם, שם, הע׳ 78. ותיקון זה של ביכלר עדיין צריך עיון מרובה.

84. ילמדנו, ומובא בילקוט שמעוני פ׳ עקב יא, תתע״א. א׳ גרינהוט, **ספר הליקוטים** (ירושלים, תרנ״ח) ח״ה קל״א ע״א. על ביקורי נשים בבתי הכנסת עיין לעיל.

85. סוטה כב, ע״א; ״ומצלה בי מדרשיה דר׳ יוחנן״ הוא ר׳ יוחנן בר נפחא אמורא א״י בדור השני. עיין א׳ היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים** ב

על המצאותם של בתי מדרשות בציפורי, למדים מאימרותיהם של כמה מן החכמים. כך למשל אמר ר׳ ישמעאל בר יוסי ״כל זמן שישראל פרוצים בעריות שכינה מסתלקת מביניהם״[86]. אימרה זו הושמעה על רקע דיון של כמה מחכמי ציפורי בנושא שמירת המוסר במקום. ר׳ ישמעאל בר יוסי היה מבניו של ר׳ יוסי בן חלפתא איש ציפורי[87], וישב בבית מדרשו של ר׳ יהודה הנשיא[88].

מפסק הלכה שהובא בבבלי כתובות קז ע״ב, אפשר ללמוד כי לר׳ ישמעאל בר׳ יוסי היה בית מדרש משלו. לשון הגמרא במקום זה הוא: ״מעשה בא לפני רבי בבית־שערים ופסק לה מזונות לפני ר׳ ישמעאל בציפורי ולא פסק לה מזונות״[89].

מאמרו של ר׳ ישמעאל בר׳ יוסי ״אם ראית תלמיד חכם שעבר עבירה בלילה אל תהרהר עליו ביום, שמא עשה תשובה״[90], נאמר מבית מדרשו לכך

עמ׳ 653 ואילך. אלא שאין לדעת בברור אם מקרה זה בציפורי הוה (ורבי יוחנן נולד ושהה בציפורי, היימאן, שם), או בטבריה.

86. אבות דרבי נתן, נו״א פל״ח ד. (מהדורת שכטר, עמ׳ נח); במדבר רבה ז, י (מהדורת לוין אפשטיין, עמ׳ 37) והשווה ספרי דברים רנד, רנח (מהדורת פינקלשטין, עמ׳ 280, 282).

87. עיין שבת קיח, ע״ב בדבר חמשת בניו של ר׳ יוסי בן חלפתא. ר׳ ישמעאל המופיע ראשון ברשימה היה בנו הגדול של ר׳ יוסי.

88. עיין שבת נא, ע״ב; שם נב, ע״א. על המגעים בין רבי לרבי ישמעאל בר יוסי ניתן ללמוד עוד מירושלמי כלאים פ״ט, לב ע״ב. לפי מקור זה נראה כי רבי החשיב מאד את רבי ישמעאל בר׳ יוסי בכך שהקדים כניסתו לכניסת רבי חייא אל בית הוועד. בירושלמי מגילה פ״ד, עד ע״ד אמר רבי על רבי ישמעאל בר יוסי ועל ר׳ חייא ״אשרי הדור שאתם בתוכו״ ועוד.

89. קיימת אפשרות כי רבי ישמעאל פסק פסק זה בבית מדרשו של אביו ר׳ יוסי בן חלפתא, ואולי אחרי פטירת אביו, כפי שמצינו בבבלי עירובין פו, ע״ב: ״מעשה שנעשה בציפורי, עפ״י מי נעשה, לא עפ״י ר׳ יוסי אלא עפ״י ר׳ ישמעאל בר יוסי״. רש״י במקום מוסיף: שאביו כבר נפטר. ועיין עוד בבלי שבת נא, ע״א: ״דהא ר׳ ישמעאל בר׳ יוסי דממלא מקום אבותיו הוה וכפוף ויושב לפני רבי״.

90. ברכות יט, ע״א; מדרש תהילים שוחר טוב, קכה, ה.

מסייעות המילים "תנא דבי ר' ישמעאל"[91]. אימרה ברוח אימרתו של ר' ישמעאל בר' יוסי (עיין לעיל) השמיע גם החכם בר קפרא וכך אמר: "על הכל הקב"ה מותר חוץ מן הזנות"[92].

בר קפרא יצא מבית מדרשו של רבי יהודה הנשיא ואף היה מקורב אליו, קרבה שבאה לידי ביטוי גם במותו של רבי[93]. קשרים אלה שבין שני החכמים באים לידי ביטוי במקורות שונים[94]. עובדת היותו של בר קפרא תלמידו של רבי[95], מעידה כי שהה בבית מדרשו של הנשיא. מאידך, הביטוי החוזר ונשנה – "דרש בר קפרא בציפורי", המופיע בבבלי סנהדרין[93] בא אולי לרמוז שלבר־קפרא היה בית מדרש משלו בציפורי[96].

בבית מדרשו של ר' ינאי הונהגה תפילה שיש לאומרה כל בוקר "ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה" וכו'[97].

91. עיין עוד ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ד, בדבר התקנה שיצאה מבית מדרשו של ר' ישמעאל לומר תפילה כשאדם נעור משנתו – סגולה מפני חילול ה'.
92. תנחומא וירא ט, תנחומא בובר שם י"ד, עמ' מז; בראשית רבה כו, ה (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 249); בב"ר הנוסח הוא: "על הכל הקב"ה מאריך אפו חוץ מן הזנות". אימרה זו הובאה ע"י ר' עזריה ור' יהודה בר' סימון בשם ריב"ל. ובתנחומא הובא המאמר ע"י ריב"ל בשם בר קפרא, משמע שבר קפרא היה בעל המאמר, והשווה עניין זה לנאמר בפסיקתא דר"כ ויהי בשלח פי"א (מהדורת מנדלבוים, עמ' 182) ויק"ר לב, ה (מהדורת מרגליות, עמ' תשמ"ז); מכילתא מסכתא דפסחא בא פ"ה (מהדורת וייס, עמ' 7); שיהש"ר ד, כד (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 53) ועוד.
93. עיין כתובות קד, ע"א; סנהדרין צג ע"א – "דרש בר קפרא בציפורי", שם צג, ע"ב – צד ע"א ועוד. וכן עיין א' היימאן שם, א עמ' 288 ואילך; מ' מרגליות שם, א עמ' 183 ואילך; א' ביכלר, **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד**, (ירושלים, תשכ"ח) עמ' 55.
94. כגון פסחים מב, ע"א; נדרים נא, ע"א; נזיר נב, ע"ב ועוד.
95. מרגליות שם, א עמ' 184.
96. אם כי לא תמיד שהה חכם זה בציפורי, עיין א' היימאן, שם א, עמ' 289.
97. ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ד. נחלקו הדעות אם ר' ינאי הינו איש ציפורי או שישב בעיר עכברא שבגליל העליון מדרום לצפת של ימינו. הנוטים

נחלקו הדעות בדבר בית מדרשו של ר׳ בנאה (בנייה) אם בטבריה הווה או בציפורי[98]. מן המקור בירושלמי ב״מ עולה, כי הגורסים בדבר מיקומו של בית המדרש הנדון בציפורי דעתם עדיפה. שהרי מדייקת הגמרא שם בלשונה ומספרת על ר׳ יוחנן שעלה מטבריה לציפורי, ״ר׳ יוחנן הוה סליק מטיבריה לציפורי[99], ובדרכו שמע על מותו של ר׳ חנינא – שהיה ראש ישיבה בציפורי. אין הגמרא מודיעה כי ר׳ יוחנן שב לטבריה. לקראת סופו של אותו מקור מספרת הגמרא כי כל העם רצו לשמוע את דרשתו של ר׳ יוחנן שנאמרה בבית מדרשו של ר׳ בנייה[100]. נראים הדברים שר׳ יוחנן שהה אותה שעה בציפורי, במקום זה דרש דרשתו בבית מדרשו של ר׳ בנייה שהיה בציפורי.

לדעה השנייה מסתמכים על שני מקורות עיקריים לעניין זה. במסכת ע״ז ל, ע״א נאמר: ״רבי ינאי הוה בי עכבורי״. ובירושלמי עירובין פ״ח, כה ע״א מצינו: ״ר׳ חייא, ר׳ אסי ור׳ אמי סלקין לעכברי ושמעון מדבית ר׳ ינאי, הלכה כר׳ יודה״. הטוענים להמצאותו של ר׳ ינאי בציפורי מסתמכים על מקורות אחרים: א. ירושלמי ברכות פ״ד, ח ע״ג – ״אני ראיתי את ר׳ ינאי עומד ומתפלל בשוק של ציפורין ומהלך ד אמות ומתפלל של מוסף ואין חבר עיר בציפורין״. ובירושלמי כתובות פ״א, כה ע״ד: ״...ר׳ ינאי (אומר) תוכה שבציפורין בעל״ וכו׳. ואפשר כי ראשיתו של ר׳ ינאי בציפורי ומאוחר יותר עבר לעכברה. על תמצית הדעות הנ״ל עיין א׳ היימאן, שם, ב עמ׳ 758 ואילך. וכן א׳ ביכלר, **מחקרים,** עמ׳ 76, 82, הנוטה לראות את ר׳ ינאי כאיש ציפורי. וכן עיין א׳ אופנהיימר, על אילון דבי רבי ינאי שהיתה חבורה שנקראה ע״ש רבי ינאי והוא זה שעמד בראשה ואולי ייסד את ביהמ״ד בעכברה בראשית תקופת האמוראים. שם המאמר: ״בתי מדרשות בא״י בראשית תקופת האמוראים״, קתדרה 8 (תשל״ח), עמ׳ 80-89, ובמיוחד עמ׳ 83. וכן עיין על כך ישראל ל. לוין, **מעמד החכמים בא״י בתקופת התלמוד – היבטים היסטוריים,** (ירושלים, תשמ״ו), עמ׳ 53 (להלן: לוין, **מעמד החכמים**).

98. למקורות בהם נזכר בית מדרשו עיין ירושלמי שבת פי״ב, יג ע״א; שם ב״מ סוף פ״ב, ח ע״ד; שם הוריות סוף פ״ג, מח ע״ג. לדעה כי בית מדרש זה היה בטבריה עיין א׳ היימאן, שם, א עמ׳ 280-281. מ׳ מרגליות, שם, א 178-179; ש׳ קליין, **ארץ הגליל** עמ׳ 88 נוטה לעומת זאת להעמיד את בית מדרשו של רבי בנייה בציפורי דוקא.

99. לשון ״סליק״ כאן הובא בשל היותה של ציפורי ״היושבת בהר״ גבוהה מטבריה ״המצויה בעמק״.

100. זמנו של ר׳ בנייה הינו על הגבול שבין דור אחרון של תנאים לדור הראשון של האמוראים.

מקור אחר בירושלמי ובבבלי[101] מלמדנו על בית הכנסת של טרסיים – אנשים שאומנותם היתה כנראה מלאכת האריגה. בירושלמי נאמר בזו הלשון:

"...כך היה מעשה בבית הכנסת של טרסיים בנגר שיש בראשה גלוסטרא שנחלקו רבי אליעזר ורבי יוסי עד שקרעו ס"ת בחמתן. וקרעו ס"ד, אלא שנקרא ס"ת" וכו'[102]. נחלקו הדעות בדבר מקומו של "בית הכנסת של טרסיים". קליין גורס[103] כי בית כנסת זה מצוי היה בציפורי ואף בטבריה. וביכלר[104] מעדיף למקם את בית הכנסת בטבריה והוא אף מעלה את ההשערה כי יש לאחד את המקורות שבירושלמי שקלים ושל בבלי יבמות ולקרוא "בית הכנסת של טרסיים של טבריה". הנוטים לראות את מקום "בית הכנסת של טרסיים" בציפורי יכולים להסתייע במקור אחר[105] בו מכונה רבי אלעזר בן פרטא "רבן של טרסיים". על כך שמקום מושבו של תנא זה בן הדור השלישי היה בציפורי ניתן ללמוד ממדרש תנחומא[106]. העובדה שר"א קיבל את הכינוי "רבן של טרסיים" בציפורי באה להעיד כי המצאותם של אלה אמנם היתה במקום זה, כפי שהיתה גם בטבריה (עיין לעיל) וכן בלוד[107].

101. ירושלמי שקלים פ"ב, מז ע"א. בבלי יבמות צו ע"ב, וכן בבלי עירובין קא, ע"ב. אך בעוד שבירושלמי מצוין במפורש "בית הכנסת של טרסיים" מדובר בבבלי על "בית הכנסת של טבריא", אבל בילקוט המכירי לתהילים סא, ג (מהדורת בובר, עמ' קנו) נאמר "של טרסיים". עיין קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 88, הע' 34.
102. לפי הערוך השלם נגר הינו בריח וגלוסטרא הוא מנעול. עיין בערוך ערכים: נגר, גלוסטרא. אך רש"י במסכת יבמות שם מפרש כי מדובר בכלי שראשו עבה וראוי לשחיקת שומים וכיו"ב ונחלקו אם מותר להשתמש בו בשבת לנעול בו הדלת. ר"א אוסר ורבי יוסי מתיר לפי שיש תורת כלי עליו ומותר לטלטלו. עיין גם ירושלמי עירובין פ"י, כו ע"ג.
103. **ארץ הגליל**, עמ' 88, ועמ' 99 הע' 56.
104. **עם הארץ הגלילי**, עמ' 202, הע' 18.
105. ע"ז, יז ע"ב.
106. תחילת פרשת מסעי (מהדורת בובר, עמ' פא) "מעשה שבאו כתבים רעים מן המלכות לגדולי ציפורי (בשבת), באו ושאלו את רבי אלעזר בן פרטא" וכו'. ועיין בבמדבר רבה, כג, א (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' קעא).
107. "על כנישתא דטרסייא דלוד" אפשר ללמוד מן המקור בויקרא רבה לה

אין לדעת מה עלה בגורלו של בית־כנסת זה. הכתוב במקורות[101] מציין "והיה שם זקן אחד ור' יוסי בן (קמצא) [קיסמא] שמו, אמר תמהני אם לא יהא בית הכנסת זה ע"ז (והיה) [וכן הוה]"[108].

בין מכלול בתי הכנסת שהיו בציפורי יש להזכיר גם את אלה שכוהנים היו מצויים בהם[109]. במשנה תענית פ"ב, מ"ה, מסופר בדבר מעשה שאירע בימי רבי חלפתא ורבי חנניה בן תרדיון, שעבר אחד לפני התיבה (בתענית גשמים) וגמר את הברכה כולה ולא ענו אחריו אמן ..."תקעו הכהנים תקעו! מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה! הריעו בני אהרון, הריעו! מי שענה את אבותינו על ים־סוף, הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה, וכשבא דבר אצל חכמים, אמרו: לא היינו נוהגין כן אלא בשער המזרח ובהר הבית". מן המקור בתוספתא תענית[110] מתברר כי מקום המעשה הוא סיכנין וציפורי. ומכאן ברור כי כוהנים היו מצויים בבתי כנסת שבעירנו, ולא מן הנמנע כי היה להם בית כנסת משלהם.

יב (מהדורת מרגליות, עמ' תתלא) על פירוש המלה טרסיים כאורגים או צורפי נחושת וכו', עיין תוספות ד"ה "רבן של תרסיים אני" בבבלי ע"ז, יז ע"ב, וכן ערוך השלם ערך טרסי. על מוצאם של הטרסיים מן העיר טרסוס שבמחוז קיליקיא באסיה הקטנה עיין ערוך השלם "טרסי"; ז' וילנאי, **אינצקלופדיה אריאל לידיעת א"י**, ז, ערך ציפורי עמ' 6299. ועיין עוד סוכה נא, ע"ב "טרסיים בפני עצמן" וכו' ורש"י במקום מפרש: טרסיים – חרשי נחושת גרדיים – אורגים.

108. הצטוט הוא לפי ילקוט המכירי לתהילים סא, ג. בירושלמי שקלים ובבבלי יבמות (הע' 101) נאמר בשינויי לשון קלים. ר' יוסי בן קסמא הינו תנא בדור השלישי כלומר, מאה שנייה אחה"ס. מ' מרגליות, שם, ב, עמ' 543 ואילך. שמא נתקיימה נבואתו של ר' יוסי בן קיסמא במה שאירע עם יוסף קומס (תואר כבוד, שר), יהודי משומד שהפך בתחילת מאה רביעית אחד מבתי הכנסת של ציפורי לכנסיה נוצרית ברשות הקיסר, זאת אם נניח שאותו ביכנ"ס של טרסיים היה אמנם מצוי גם בציפורי (עיין לעיל). יוסף "קומס", יהודי משומד כנראה "יוסטא חייטא דציפורין" במקורות העבריים, עיין שיהש"ר ו, יח (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 66).

109. על כוהנים בציפורי נדון בפרק מיוחד. כאן אנו מתייחסים לאותם המקורות הקושרים את הכוהנים עם בתי־הכנסת.

110. פ"א, הי"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 216).

לרשימת בתי הכנסת ובתי המדרש שבציפורי יש להוסיף את הסידרא רבה. על קיומו אנו שומעים ממדרש שיר־השירים[111] על הפסוק "מבעד לצמתך" (ד, א) אומר המדרש: "כך היתה סנהדרי גדולה יושבת אחורי בית המקדש והיא היתה תכשיט של בית המקדש. א"ר אבוה (אבהו) נראין מצומדין והן מרויחין, כהדין רבה **דציפורין**". הרד"ל[112] בהגיהו מקום זה גורס "כהדין [סידרא] רבה דציפורין". יתכן שמשפט זה מקביל לנאמר בירושלמי[113] – "בי מדרשא דציפורין". עיקרו של המעשה בירושלמי מדבר ברבי חנניה[114] שמכר דבש צרעים והצליח במכירתו כמו בדבש של דבורים. מן הכסף שקבל הפריש לבניית בית המדרש של ציפורי. ללמדנו, "שבזמן שהיו עושים רצונו של מקום היתה הברכה משתלחת במעשי ידיהם". וגם בארמית מצינו את השם "כנישתא רבתא דציפורין"[115], הוא הסידרא רבה, – בית המדרש הגדול.

וגם אם אין בידנו פרטים נוספים על מוסד זה בעיר הרי מן ה"סידרא רבה" שבטבריה, אפשר לדלות נתונים חדשים ולשער כי אלה מתאימים גם לבית

111. שיהש"ר פ"ד, ג (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 44).
112. ר' דוד לוריא, סוף מאה 18 – אמצע מאה 19. כתב הערות על התלמוד, הגיה את מדרשי רבה ועוד. מורו הרוחני היה ה"גאון מוילנא". לפרטים נוספים עיין **האינציקלופדיה העברית**, כא, עמ' 558.
113. פאה פ"ז, כ ע"ב.
114. הוא כנראה ר' חנניה דציפורין, אמורא א"י בדור החמישי, מחצית ב של מאה ד, (ד"א ק"י־קל"ה).
115. פסיקתא דר"כ, עניה סוערה קלו (מהדורת מנדלבוים, עמ' 297), ובמדרש הגדול לפרשת ויקהל על המלה "ותכלת" (מהדורת מרגליות, עמ' תשלט): "ר' יוחנן הוה דריש במותבא רבה דציפורי". ש' קליין **ארץ הגליל**, עמ' 88, הע' 35. י' ל' לוין – **מעמד החכמים**, עמ' 84 ושם הע' 17א, מקיים את בית המדרש המרכזי בציפורי גם לאחר שהסנהדרין והנשיאות נדדו ממנה לטבריה. ובית מדרש זה הוסיף להתקיים גם לאחר מרד גאלוס, ועוד בדור האחרון של אמוראי א"י מצויה מסורת של רבנן דקיסרין על רבי חנינא דציפורין שהניח שררתו – כנראה את ראשות בית המדרש – לרבי מנא. ירושלמי פסחים פ"ו, לג ע"א. ככלל גורס לוין, שם, עמ' 10, כי על בתי מדרש קבועים בארץ כמו בטבריה, ציפורי, קיסריה ולוד ניתן לדבר לראשונה החל במאה השלישית, אך ראה לעומת זאת דברינו לעיל על בתי מדרש שהיו בארץ בימי הבית ולאחר החורבן.

המדרש הגדול שבציפורי. ה"מדרש רבה" נזכר בכתובים במקומות אחדים[116]. מתוכם ניתן ללמוד כי תלמידי חכמים מפורסמים למדו בו (רות רבה, ירושלמי סוכה) וכן, כי היו ל"סידרא רבה" מפתחות לנעילת השערים (ירושלמי שבת)[117], שכדי לטלטל מפתחות אלה בשבת צווה ר' ירמיה לערוך מחיצת אנשים כדי להמנע מטלטול מרשות לרשות[118].

על עובדת היותו של בית המדרש הגדול בטבריה מקום מוכר בעיר הראוי לשמש נקודת ציון, מלמד אותנו הקטע בירושלמי סנהדרין: "...טיבראי אמרין מן סידרא רבה עד חנותיה דרבי הושעיה".

קיימת אפשרות כי בית המדרש הגדול שימש את הנשיא בתפילתו ותלמודו. כך מוצאים כי מקום תלמודו של הנשיא נקרא "בית המדרש הגדול"[119]. על גודלו של הבניין אפשר לעמוד מן המקורות המספרים על מערות ומחילות גדולות שהיו מתחת לסידרא רבה ואשר הכילו אנשים ששהו שם ימים, כנראה, מפחד הצבא הרומאי[120].

מלבד גודלו של הבניין אפשר למצוא רמזים על יופיו. כך החלו לצייר פסיפסים בימי ר' אבון והוא לא מיחה על כך[121]. אמנם אין כאן ראיה כי מדובר בסידרא עצמה, אך אין מניעה שהיתרו של ר' אבון לא פסח גם על מקום זה. כללו של דבר, מן התיאורים של הסידרא רבה בטבריה אפשר לשער ולומר כי אלה התאימו אף ל"בית המדרש הגדול" של ציפורי.

116. מדרש תנאים (מהדורת הופמן, עמ' 220) לדברים לג, כג; ספרי לאותו פסוק (מהדורת פינקלשטין, עמ' 419); רות רבה ג, ד, (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 10); ירושלמי סנהדרין פ"י, כח ע"א; ירושלמי סוכה פ"א נ"ב ע"ג, ועוד.
117. ירושלמי שקלים ספ"ה, מט ע"ב. המקור מדבר על ימי ר' אבון, במחצית השנייה של המאה הרביעית, ש' קליין, שם, עמ' 98.
118. ראה: משנה תורה, הלכות שבת פט"ז, הכ"א הכ"ג.
119. דברים רבה ז, ח (ט) (מהדורת לוין־אפשטין, עמ' 30) "מעשה ברבי שהיה דורש בבית המדרש הגדול"; וכן מדרש תנאים (מהדורת הופמן, עמ' 220). ועיין גנזי שכטר לגינצבורג (ניו־יורק, תרפ"ח) עמ' 548.
120. בראשית רבה לא יא (יב) (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 283); ירושלמי פסחים פ"א, כז סע"א־ע"ב. ש' קליין, שם עמ' 98.
121. ש' קליין, "אימתי התחילו לצייר על פסיפס בא"י", **ידיעות החברה לחקירת א"י** (תרצ"ג), חוברת ב עמ' 15־17. עיקר הסתמכותו של מחבר

3. בתי המשפט, השופטים והדיינים

ממקורות אחדים שזמנם הוא לאחר החורבן, עולה כי אף בימים אלה התקיימו בתי דין יהודיים עצמאיים באזורי יהודה והגליל לשם הביאו היהודים את משפטיהם האזרחיים[1]. מימים שלאחר מכן אנו פוגשים דרך מקורותינו שני חכמים בני המחצית השנייה של המאה השנייה שכיהנו בתפקידים שיפוטיים כל־שהם מטעם השלטון הרומי שבמחוז הגליל. מדובר הוא ברבי ישמעאל בן רבי יוסי ורבי אלעזר בן רבי שמעון[2]. אך יש להדגיש כי

המאמר הוא על המקור בירושלמי ע״ז פ״ג, מב ע״ד. מקור זה מדבר אמנם בר׳ יוחנן אך ראה ירושלמי שקלים ספ״ה. לעניין עצם ההלכה של ציורי אדם שמותר לעשותם כשהם משוקעים ולא בולטים, עיין בדברי הרמב״ם, משנה תורה, הלכות עכו״ם פ״ג, ה״י.

1. גיטין פח, ע״ב: ״ותניא היה רבי טרפון אומר כל מקום שאתה מוצא אגוריאות של נכרים אעפ״י שדיניהם כדיני ישראל אי אתה רשאי להיזקק להם״; מדרש תנאים דברים (מהדורת הופמן, עמ׳ 96); ״וללמדך שכל ההולך לדין אצל אומות העולם כאילו עובד ע״ז״; תנחומא, משפטים ו: ״שאילתא דמחייבים דבית ישראל דמאן דאית ליה דינא בהדי חבריה אסור ליה למיזל לגבי עכו״ם״; וראה ילקוט מכירי ישעיהו עמ׳ 12, על הפסוק בישעיהו א יז: ״למדו היטב דרשו משפט אשרו חמוץ״. על הרכב בתי דין אלה אם ביחיד, אם בשלושה וכד׳, עיין בחומר הלקוט בידי:
H.P. Chajes, Les Jugues Juifs en Palestine, de l'an 70 a l'an 500, Revue des Études Juives (1899), 39, pp. 39-52, ולעומתו ש׳ אלבק, **בתי הדין בימי התלמוד**, (רמת גן, תשמ״א) עמ׳ 70 ואילך.
2. עיין ב״מ פג, ע״ב – פד ע״א. וכן במאמרים הבאים:
S. Krauss, R. Eleasar ben R. Simeon als römischer Befehlshaber, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums MGWJ, (1894), 38 ss. 151-156.
H. Graetz, Die Kriegerische Bewegung in Palästina am Ausgange des Zweiten Jahrhunderts, MGWJ (1884), 33 ss. 481-496.
M. Jastrow, Notiz, Eine Wandernde Corruption, MGWJ (1882) 31. s. 185.

מעשיו אלה של ר״א בר״ש נתקלו בבקורת לא מבוטלת מצד בני דורו וחכמיו. ואף ר״א עצמו מילא את תפקידו שלא ברצונו המלא[2א].

הכתובים מדגישים את יושרו הבלתי מסויג של רבי ישמעאל בן רבי יוסי שעה שעסק בענייני משפט[3]. כתוב אחד בירושלמי[4] מודיענו על אחד מפסקי דינו של רבי ישמעאל: ״מעשה בי רבי ישמעאל שפסק מזונות לאשה בשוקי בציפורי, מה בשוקי שמע רבי ומר מאן אמר ליה שלא שילח לה מאן אמר ליה שלא הניח לה...״. מדובר כאן באישה שבעלה יצא למדינת הים ורבי ישמעאל פסק לה מזונות בשוק של ציפורי[4א]. דעתו של הנשיא רבי יהודה לא הסכימה לדעתו של ר׳ ישמעאל. עובדה זו עשויה ללמדנו: א. כי אותה עת לא היה רבי ישמעאל חבר בבית מדרשו של רבי, כשם שניתן למצאו נתון למרות הנשיא מאוחר יותר (עיין בהמשך). ב. דעתו של הנשיא לא היתה נוחה מפסק דין זה של רבי ישמעאל[5]. מקטע אחד בתלמוד הבבלי[6] נראה במבורר כי רבי ישמעאל קיבל מרותו של רבי מאוחר יותר: ״רבי ישמעאל ברבי יוסי ממלא מקום אבותיו הוה והיה כפוף ויושב לפני רבי״. ואף המדרש מוסיף ואומר[7]: ״רבי ישמעאל ברבי יוסי בעא קמיה רבי אמר ליה מהו דין דכתיב:

2א. י׳ גוטמן, ״על שירותו של ר׳ אליעזר ברבי שמעון אצל השלטונות הרומיים בא״י״, **ציון**, שנה יח (תשי״ג), עמ׳ 1-5; ג׳ אלון, **תולדות** א, עמ׳ 337.

3. מכות כד, ע״א: ״ושוחד על נקי לא לקח כגון רבי ישמעאל בר׳ יוסי״. וכן כתובות קה, ע״ב.

4. ירושלמי כתובות פי״ג, לה ע״ד.

4א. לפירוש אחר: שפסק לה מזונות ״בשקי (שדות משקה) של ציפורי״, עיין בפרק על הכלכלה בהמשך. וכן עיין בהמשך הע׳ 7.

5. עיין עוד כתובות קז, ע״ב: ״מעשה בא לפני רבי בבית שערים ופסק לה מזונות, לפני רבי ישמעאל בציפורי ולא פסק לה מזונות תהי בה רבי יוחנן וכי מה ראה רבי ישמעאל שלא פסק לה מזונות״. מסורת אחרת (בהמשך הסוגיה) גורסת את העניין בהיפוכו, לאמר: ״מעשה בא לפני רבי בבית שערים ולא פסק לה מזונות לפני רבי ישמעאל בציפורי ופסק לה מזונות״.

6. סנהדרין כד, ע״א.

7. קהלת רבה א, כא, (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ׳ סט). ג׳ אלון, **תולדות** ב עמ׳ 136, הע׳ 326, אינו מקבל את פירושו של ביכלר למקור שבהע׳ 4 לעיל כאילו שוק – הוא השוק של העיר, מטעם המלכות או מטעם

׳כי לישבים לפני ה׳ יהיה סחרה׳ (ישעיהו כג, יח), א״ל כגון את וחבריך ושני עטופי סדינים כיוצא בך שאין אתם חשובים בעצמכם כלום״. ומכל מקום המקרה בפסק של נתינת מזונות לאשה שניתן בשוק של ציפורי נתרחש בטרם היותו של רבי ישמעאל חכם ובימים שכיהן כשופט רשמי מטעם הרשות העירונית או השלטון הרומי. חיזוק להנחה זו[7א] נמצא בעובדה כי פסק הדין שאנו דנים בו אירע בשוק של ציפורי, ויתכן כי מדובר בבאסיליקה שבפורום של ציפורי, ונראה לאמר כי חכמים לא בחרו במקום כגון זה לפסוק פסקי דיניהם. דבריו של רבי אלעזר, בן דורו של רבי ישמעאל, מסייעים להנחה זו ולשונו המתפרשת כלשון אזהרה לשופטים תעיד על כך[8]: ״...רבי אלעזר הקפר אומר אל תהי זקוק לדין ואל תירא לפני מי שהוא גדול ממך ועשה שוק בעלי דבבך״. מתוך דברים אלו יש שרצו למצוא רמז מסוים לעובדה שהיו מציעים לחכמים לקבל משרת שופטים בפורום[9]. (אך ראה הע׳ 7 לעיל). ובדבריו של רבי שמעון בן יוחאי, הגלילי, מבקשים למצוא סמך לכך. כך

העיר. הפסק שניתן הוא מטעם הדיינים החכמים, שזו דרכם של המקורות שמביאים פסק הלכה בספרות התנאים רק מדיינים חכמים. וע״כ יש כאן הצטרפות של שלטון העיר והשיפוט של חכמים ושל הנשיא.

7א. ביכלר, **מחקרים**, עמ׳ 30.

8. אבות דר״נ, נו״ב פל״ד (מהדורת שכטר, לח ע״ב) ועיין בהערה שם ״ועשה שלום לבעלי דבבך״.

9. השווה עם דבריו של רבי ישמעאל בר׳ יוסי עצמו, אבות פ״ד מ״ז: ״רבי ישמעאל אומר: החושך עצמו מן הדין פורק ממנו איבה וגזל ושבועת שוא״. וכן אבות דר״נ, נו״ב פל״ד (מהדורת שכטר, לח ע״ב): ״רבי אליעזר הקפר בנו (של רבי אלעזר הקפר) אומר: החושך עצמו מן הדין פורק ממנו איבה וגזל ושבועת שוא. והגס לבו בהוראה שוטה, רשע וגס רוח אל תהי דן יחידי שאין דן יחידי אלא אחד״. מהדברים נראה כי עוד בימיהם של תנאים הכשירו את המומחה לדון דיני ממונות ביחיד כך גם מצינו, סנהדרין ה, ע״א: ״ואם היה מומחה לרבים דן אפילו יחיד״, וכן עיין ירושלמי סנהדרין פ״א, יח סע״א. א׳ גולק בספרו **יסודי המשפט העברי**, ח״ד עמ׳ 86, גורס כי בית דין של דיין יחידי מומחה נתפתח בראשית תקופת האמוראים, אך כבר הודגש לעיל שבית דין כזה היה עוד מימיהם של תנאים, כך גם מוכח מדברי התוספתא ב״ק פ״ח, הי״ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 362), והשווה ב״ק, פ, ע״א: ״אמר רבי שמעון שזורי מבעלי בתים שבגליל היו בית אבא. מפני מה חרב? מפני

נאמר בירושלמי[10]: "בימי רבי שמעון בן יוחאי ניטלו דיני ממונות מישראל. אר"ש בן יוחי בריך רחמנא דלי נא חכים מידון". בדברים אלה ראו (ביכלר), משום הבעת שמחה מצד רבי שמעון בן יוחי, שלא ידע את החוק הנוכרי, ומכלל לאו זה רצו שחכמים יהודים, אשר ידעו את החוק הנוכרי יכהנו כשופטים מטעם הראשות הלא־יהודית עפ"י החוק הנוכרי. ועל פי זה פירשו גם את שפיטתו של רבי ישמעאל "בשוק של ציפורי". היתה זו[10א] שפיטה שהוטלה עליו מטעם השלטון הרומי, או חוקי המדינה הכלליים, שהיו נהוגים בארץ באותה עת. פירוש זה של ביכלר, כי שופטים מישראל נתמנו ע"י המלכות, אינו מחוור[10]. וכבר עמד על כך ג' אלון[10ב] כי עוד מימיו של דיוקליטיוס ואילך בטל השיפוט הרומי־האזרחי הראשון בכל המלכות (בטול זה כנראה אירע כבר מאמצע המאה השלישית). וע"כ אין לשער מציאותם של אזרחים יהודים ממונים לדון באי מטעם המלכות.

על הכרת מערכות החוקים השונות אנו שומעים כבר במדרש[11]: "שמע בין אחיכם, כך היתה מדתו של ר' ישמעאל, כשהיו שנים באים אצלו לדון, אחד עובד כוכבים ומזלות ואחד ישראל, אם יכול לזכות את ישראל בדיני ישראל מזכה את ישראל, אם בדיני אומות העולם היה מזכה את ישראל, אמר מה איכפת לי לא כך אמרה תורה 'שמע בין אחיכם ושפטתם צדק'. רבי שמעון בן

שדנו דיני ממונות באחד" וכו'. וכן עיין ג' אלון **תולדות** א, עמ' 141. וכן הנ"ל, **תולדות** א עמ' 138 ואילך, הנ"ל, "אילין דמתמנין בכסף", **מחקרים** ב עמ' 44-45.

10. ירושלמי סנהדרין פ"ז, כד ע"ב. יש להדגיש כי אין הכרח לפרש את תגובתו של רשב"י כהבעת שמחה לכך שאינו מכיר דיניהם של נוכרים, וקיימת אפשרות סבירה לומר שדעתו של רשב"י היתה נוחה בשל הסיבה שאינו צריך לעסוק בצורכי ציבור ובדיניהם של ישראל כדי "שלא להיבטל מתורה". ועיין לכך ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 308-309 ב, עמ' 79. על כך שרשב"י "תורתו אומנותו" עיין שבת יא, ע"א; ירושלמי שם סע"א, ורע"ב, והשווה לכך את שיחתו של פפוס בן יהודה עם ר"ע בבית האסורים, בברכות סא, ע"ב: "אשריך (רבי) עקיבא שנתפסת על דברי תורה אוי לו לפפוס [בן יהודה] שנתפס על דברים בטלים"!

10א. א' ביכלר, **מחקרים** עמ' 30 ואילך.

10ב. ג' אלון, "אילין דמתמנין בכסף (לתולדות רשויות הדינים באי בתקופה התלמודית)" **מחקרים** ב, עמ' 22, הע' 35.

11. ספרי דברים, פט"ז (מהדורת מא"ש, סח ע"ב).

גמליאל אומר אין צריך, אם בא לדון בדיני ישראל היה דן בדיני ישראל ואם בדיני אומות העולם היה דן בדיני אומות העולם". כיוצא בו בבבא קמא קיג, ע"א: "דתניא, ישראל וכנעני אנס שבאו לדין אם אתה יכול לזכהו בדיני ישראל זכהו ואמור לו כך דינינו, בדיני כנענים זכהו ואמור לו כך דינכם. ואם לאו באין עליו בעקיפין. דברי ר' ישמעאל. ר"ע אומר אין באין עליו בעקיפין מפני קידוש השם". וכך אנו שומעים על רבי חייא מציפורי[12] – חברם של ר' ישמעאל בר' יוסי ורבי הושעיא, שידע את החוק הלא־יהודי ודן לפיו בשעת הצורך[13]: "...דתני ר' חייא שור של גוי שנגח שור של גוי אחר חבירו אעפ"י שקיבל עליו לדון כדיני ישראל בין תם בין מועד משלם נזק שלם. על הדא אתאמרת רבי אבהו בשם רבי יוחנן כדיניהן"[14]. נראים הדברים אפוא כי השלטון הרומי איפשר ליהודים לקיים בית דין משלהם, אך בתנאי שידונו גם עפ"י החוקים שאינם יהודיים, אם בעלי הדין ביקשו זאת[15]. ואמנם על ב"ד שמונה ע"י הקהילה היהודית בציפורי שומעים מידיעת אגב[16] "...דרך הקבר אין לה שיעור, המעמד – דייני ציפורי אמרו: בית ארבעת קבין".

במאה השנייה והשלישית, אנו שומעים על התנהגותם של השופטים ששימשו מקור להאשמות כעיוות הדין, קבלת מתנות מבעלי הדין וכד'. לשון חריפה כזו משתמעת אף מדברים של ר' ישמעאל בר' יוסי ורבי אלעזר בן רבי

12. חי בציפורי ובקיסריה במחצית ראשונה של המאה השלישית.
13. ירושלמי בבא קמא פ"ד, ד ע"ב.
14. ובדומה נאמר בבכורות יג, ע"א: "אמר ר' יצחק בר נחמני אמר ריש לקיש משום רבי אושעיא, ישראל שנתן מעות לעכו"ם בבהמתו **בדיניהם** אעפ"י שלא משך קנה וחייבת בבכורה, ועכו"ם שנתן מעות לישראל בבהמתו, **בדיניהם** אעפ"י שלא משך קנה ופטור מן הבכורה".
15. ראה I. Levy, Verhandlungen der 33, Philologen Versammlung, (Leipzig, 1879), p. 86 הסובר כי בתי המשפט הרומיים שנוסדו באי היו פתוחים גם בפני יהודים, לכן אפשר לומר כי רבי ישמעאל בר' יוסי היה שופט בציפורי מטעם הסמכות היהודית, אך בשעת הצורך היה דן גם עפ"י החוק הלא־יהודי, באותם מקרים שבעלי הדין ביקשו זאת.
16. בבא בתרא פ"ו, מ"ז. על מציאותו של שיפוט יהודי נרחב מן הימים של רבן גמליאל עיין ג' אלון, שם, עמ' 132. להלכה זו שבבבא בתרא ישנה הקבלה במסכת שמחות פי"ד (מהדורת היגר, עמ' 208) וכאן היא מיוחסת לזקני אב בית דין, ללמדנו כי מדובר בבית דין של חכמים.

שמעון. כך למשל אמר רבי ישמעאל בשעה שאריסו עמד להופיע בבית דינו[17]: "אי בעי טעין הכי ואי בעי טעין הכי, אמר תיפח נפשם של מקבלי שוחד, ומה אני שלא נטלתי ואם נטלתי שלי נטלתי, כך מקבלי שוחד על אחת כמה וכמה". רבי אלעזר בן רבי שמעון אמר[18]: "אין בן דוד בא עד שיכלו כל שופטים ושוטרים מישראל, שנאמר (ישעיהו א, כו), 'ואשיבה שֹפטיך כבראשונה ויעציך כבתחילה'" וכשפירש חכם זה את הפסוק (שם, יד, ה) "שבר ה' מטה רשעים שבט מֹשלים" – אמר כך – 'שבר ה' מטה רשעים' – אלו הדיינין שנעשו מקל לחזניהן, 'שבט מֹשלים' – אלו תלמידי חכמים שבמשפחות הדיינין"[19].

על התייחסות שלילית לדייני ישראל למדים גם מדברי רבי יוסי בן אלישע[20]: "אם ראית דור שצרות רבות באות עליו, צא ובדוק בדייני ישראל, שכל פורענות שבאה לעולם לא באה אלא בשביל דייני ישראל... ואין הקב"ה משרה שכינתו על ישראל עד שיכלו שופטים ושוטרים רעים מישראל".

רבי שמעון בן חלפתא מבית מדרשו של רבי אמר: "מיום שגבר אגרופה של חנופה נתעוותו הדינין ונתקלקלו המעשים ואין אדם יכול לומר לחבירו מעשי גדולים ממעשיך"[21]. רמז יש בדבריו של רבי שמעון זה לכך כי היתה תלות של השופטים באנשי השלטון. על השופטים היה לזכור את חסדם של אנשי השלטון בעת עריכת משפט[22].

אף מתוך דרשותיהם של דרשנים ניתן ללמוד במשהו על היחס הבלתי חיובי אל השופטים של תקופתנו. אמנם, הדמויות אשר שימשו כנושא

17. כתובות קה, ע"ב.
18. סנהדרין צח, ע"א.
19. שבת קלט, ע"א. רמז להאשמה נוספת עולה מסנהדרין ז, ע"ב: "דרש בר קפרא מנא הא מילתא דאמרו רבנן הוו מתונין בדין, דכתיב (שמות כ כג): 'ולא תעלה במעלת על מזבחי' וסמיך ליה ו'אלה המשפטים' (שמות כא א)."
20. שבת קלט, ע"א יתכן וחכם זה זהה עם ר' יוסי בן שאול הנזכר בנדה כו, ע"ב; מו"ק כב, ע"א.
21. סוטה מא, ע"ב.
22. וכן נאמר בברייתא סוטה מז, ע"ב: "משרבו בעלי הנאה נתעוותו הדינין ונתקלקלו המעשים ואין נוח בעולם".

בדרשות הן דמויות מקראיות, אך המציאות העולה מדברי הדרשנים שייכת לימינו. כך נאמר בשמ"א ח, א"ג: "ויהי כאשר זקן שמואל וישם את בניו שפטים לישראל... ולא הלכו בניו בדרכו ויטו אחרי הבצע ויקחו שחד ויטו משפט". על כך העירו חכמים[23]: "ויטו אחרי הבצע... רבי מאיר אומר חלקם שאלו בפיהם[24], רבי יהודה אומר מלאי הטילו על בעלי בתים. רבי עקיבא[25] אומר קופה יתירה של מעשרות נטלו. רבי יוסי אומר מתנות נטלו בזרוע". לכאן יש להוסיף גם את דברי רבי יהודה: "משרבו מטילי מלאי על בעלי בתים רבה השוחד והטיית משפט ופסקה טובה"[26].

בדרשה אחרת מצינו: "כל הנוטל ממון ומטה את הדין, אינו יוצא מן העולם עד שיחסר מאור עיניו. רבי נתן אומר עד שיהא בו אחד משלשה דברים הללו, או טרוף דעת התורה, שיטהר טמא או שיטמא טהור, או יצטרך לבריות, או שיחסר מאור עיניו"[27]. אין ספק מאידך כי היו כאלה ששפטו בצדק וכן היו גבאי צדקה שעשו מלאכתם נאמנה. על אלה המשילו את הפסוק מדניאל יב, ג: "והמשכילים יזהרו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד"[28].

23. תוספתא סוטה יד, ה"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 320); שבת נו, ע"א.
24. השווה לנאמר בירושלמי סוטה פ"א, טז ע"ד – יז ע"א: רבי חייא אמר "ולא הלכו בניו בדרכיו ויטו אחרי הבצע שהיו נוטלין מעשר ודניך".
25. א' ביכלר, **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד** (להלן: א' ביכלר, **מחקרים**), עמ' 34, הע' 23 טוען כי הזכרת שמו של ר"ע יחד עם חכמים שחיו מאוחר יותר יש בה משום טעות, לעומת זאת שמו של התנא רבי יעקב נזכר עם החכמים שבמקור בהע' 23 לעיל. הוא נזכר יחד עם רבי יהודה בתוספתא תמורה פ"א, הי"ז, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 552), ועם רבי נחמיה בתוספתא זבחים פי"ב, ה"ז, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 497), וכן נזכר שמו עם רבי שמעון, רבי יוסי ורבי מאיר, עיין בכר, **אגדות תנאים**, בתרגום א' ז' רבינוביץ, כ"ב, ח"א עמ' 160 וכן עמ' 164 הע' 12-13, וח"ב עמ' 88-89, ומכאן שאולי נתחלף שמו של רבי יעקב בשמו של ר"ע והשווה הברייתא במסכת נידה כ, ע"א.
26. סוטה מז, ע"ב; תוספתא סוטה פי"ד, ה"ה, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 320).
27. מכילתא, מסכתא דכספא משפטים פ"כ (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 328); ספרי דברים פקמ"ד על הפסוק "כי השחד יעור עיני חכמים" (דברים טז, יט) (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 199).
28. בבא בתרא ח, ע"ב. ויש להוסיף לכאן את מאמריו של רבי סימאי שחי

אף בימים מאוחרים קצת יותר אנו מוצאים דברי תוכחה כנגד שופטים. רבי יונתן מסביר את מעשיהם של בני שמואל הנביא בלשון זו: "שלא עשו כמעשה אביהם, שהיה שמואל הצדיק מחזר בכל מקומות ישראל ודן אותם בעריהם... והם לא עשו כן אלא ישבו בעריהם כדי להרבות שכר לחזניהן ולסופריהן"[29].

ועוד אמר ר' יונתן[30]: "כל דיין שדן דין אמת לאמיתו משרה שכינה בישראל... וכל דיין שאינו דן דין אמת לאמיתו גורם לשכינה שתסתלק מישראל... כל דיין שנוטל מזה ונותן לזה שלא כדין הקב"ה נוטל ממנו נפשו". מאמר נוסף בגנותם של השופטים בגליל (טבריה וציפורי) בדבריו של ר' יוחנן: "וחכמת המסכן בזויה' (קהלת ט, טז) – א"ר יוחנן כדין זקן שהוא יושב ודורש, 'לא תכירו פנים' והוא מכיר 'לא תקח שוחד' והוא לוקח לא תלוה בריבית והוא מלוה"[31].

בציפורי בשנת 200 לערך "רבי סימאי אומר המטה את המשפט נראה כאילו אוהב שלום ואין לך רחוק מן השלום כמותו... ולא עוד אלא שהוא מפיל את שונאי ישראל בחרב" – מדרש תנאים לספר דברים, (מהדורת הופמן, עמ' 97), וכן, "רבי סימאי אומר הדן את הדין לאמיתו נראה כמטיל קנאה בין הבריות ואינו אלא נותן שלום ביניהן" – מכילתא דרשב"י, יתרו יח כ"ג (מהדורת אפשטיין־מלמד, עמ' 133־134). דבריו של ר' סימאי אפשר שרומזים הם לויכוח בעניין הפשרה הנעשית בידי השופט. לויכוח זה היו שותפים רבן שמעון בן גמליאל, רבי אליעזר בן ר' יוסי הגלילי ור' יהושע בן קרחה. המחלוקת היתה באיזו מידה הפשרה תואמת את כללי הצדק והאם ראויה היא לשבח, עיין תוספתא סנהדרין פ"א, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 415); ירושלמי סנהדרין פ"א, יח ע"ב. וכן א' ביכלר, **מחקרים**, עמ' 35, הע' 27; לעניין בחירת "בוררים" ע"י בעלי דין כאמצעי לפשרה בדין עיין ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 137 ואילך, וכן א' גולק, **יסודי המשפט העברי**, ד, עמ' 30־31.

29. שבת נו, ע"א.
30. סנהדרין ז ע"א, המאמר מובא ע"י ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן שהיה רבו. ואם כך מדובר בר' יונתן שראשיתו בבבל ומאוחר יותר היה בטבריה. מאמריו אלה באים אפוא לתאר את ענייני השפיטה שבגליל, עיין א' היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים**, ב עמ' 698 ואילך.
31. קהלת רבה ט כג (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' קיט). מאמרים נוספים של ר' יוחנן בענייני שפיטה בגליל מצויים במקורות נוספים. בבא בתרא

האשמה כבידה על התנהגותם של השופטים הושמעה מפי רבי שמעון בן לקיש: "מאי דכתיב כי כפיכם נגאלו בדם ואצבעותיכם בעון, שפתותיכם דברו שקר לשונכם עולה תהגה (ישעיהו, נט, ג) – נגואלו בדם אלו הדיינין ואצבעותיכם בעון – אלו סופרי הדיינין, שפתותיכם דברו שקר – אלו עורכי הדיינין, לשונכם עולה תהגה – אלו בעלי דינין"[32]. האשמה זו הושמעה במחצית השנייה של המאה השלישית, ואף היא על רקע מעשי השופטים בגליל, שהרי ר"ש בן לקיש תלמיד־חבר לר' יוחנן הווה ושניהם עמדו יחד בראש ישיבה שבטבריה[33]. מן המאמר הזה ניתן ללמוד על שחיתות וקלקול המידות של אלה שעסקו בענייני משפט בטבריה ולא מן הנמנע גם בציפורי.

טו, ע"ב: "ואמר ר' יוחנן מאי דכתיב ויהי בימי שפט השפטים (רות א, א) – דור ששופט את שופטיו, אומר לו טול קיסם מבין שיניך, אומר לו טול קורה מבין עיניך. א"ל כספך היה לסיגים (ישעיהו א, כב) אמר לו סבאך מהול במים". וכן פסיקתא דר"כ פט"ו, איכה (מהדורת מנדלבוים, א עמ' 261); "א"ר יוחנן בראשונה היה אדם עולה לדון בירושלים והיה הדיין אומר לו בקע שתי בקעיות של עצים, מלא לי שתי חביות של מים, והיו יציאותיו כלים, והיה יוצא משם בפחי נפש, והיתה האלמנה פוגעת בו בדרך ואומרת לו מה נעשה בדינך, והוא אומר לה: כלו יציאותי ולא הועלתי כלום, והיתה אומרת מה אם זה שהוא איש לא הועיל כלום, אני שאני אלמנה על אחת כמה וכמה..." אך רבי אלעזר בן פדת, תלמידו של רבי יוחנן, ושהה גם בציפורי (עירובין נד, ע"ב), מדבר על השופטים בירושלים, אבל לא מן הנמנע כי התכוון לרמוז למצב השיפוט בגליל: "בראשונה היה אדם מת בירושלים והיה ממנה אפוטרופסין על היתומין, והיתה אלמנה תובעת כתובתה מן היתומין, והם הולכים אצל הדיין ומוצאין אותו חשוד עם האפוטרופין" – פסיקתא דר"כ, שם. הוא הדין גם בקיסריה, במחצית הראשונה של המאה השלישית, מסופר בקהלת רבה ב, כא (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' 78): "ר' הושעיא אתון אמרין ליה דיינך שתיין חמרא בשוקא ולא חמי להון, חד זמן נפק ואשכח דיינוי שתן חמרא בשוקא וקרא על נפשיה ושנאתי אני את החיים ודמך ליה בשלמא". על שהותו של ר' הושעיא בקיסרין עיין למשל ירושלמי תרומות פ"י, מז ע"א ועוד. המקור מספר על ר' יוחנן שהיה הולך ללמוד תורה אצל ר' הושעיא בקיסרין.

32. שבת קלט, ע"א.

33. א' היימאן שם, ג עמ' 1193 ואילך; מ' מרגליות, **אינציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים** ב, עמ' 791 ואילך.

בקורתם של חכמים לא היתה מופנית נגד השופטים בלבד, אלא אף לזה שמינה אותם בהעדפת קשרי משפחה, ממון, וכיו״ב. וכך נאמר[34]: ״לא תכירו פנים במשפט זה הממונה להושיב דיינים, שמא תאמר איש פלוני נאה אושיבנו דיין,איש פלוני גבור אושיבנו דיין, איש פלוני קרובי אושיבנו דיין, איש פלוני הלווני ממון אושיבנו דיין, איש פלוני יודע בכל לשון אושיבנו דיין, נמצא מזכה את החייב ומחייב את הזכאי, לא מפני שהוא רשע אלא מפני שאינו יודע״[35].

רבי שמעון בן לקיש שחי בציפורי ובטבריה במאה השלישית (הע׳ 33) התריע נגד תופעה זו[36]: ״...דבי נשיאה אוקמו דיינא דלא הוה גמיר... אמר ריש לקיש כל המעמיד דיין שאינו הגון כאילו נוטע אשירה בישראל״.

על ה״דיינים שאינם הגונים״ אשר ידיעתם את התורה היתה דלה, הלעיגו חכמים[37]: ״ר׳ זעירא וחד מן רבנן הוון יתיבין, עבר חד מן אילין דמיתמני בכסף, אמר יתיה דמן רבנין לר׳ זעירא נעביד נפשן תנייי ולא ניקום לון מקומוי. תירגם יעקב איש כפר נבוריא הוי אמר לעץ הקיצה עורי לאבן דומם הוא יורה, יודע הוא יורה, הנה הוא תפוס זהב וכסף לא בכספייא איתמני, וכל רוח אין בקרבו, לא חכים כלום״[38].

34. ספרי דברים פי״ז (מהדורת הופמן, סח ע״ב – סט ע״א, מהדורת פינקלשטין, עמ׳ 27-28). וכן ראה ג׳ אלון, **תולדות** א, עמ׳ 138-139.
35. השווה כתוב זה לנאמר במדרש תנאים לספר דברים א, יז (מהדורת הופמן, עמ׳ 9), בו נמצא הקטע שבספרי דברים, אבל נוספו במקור זה שני דברים: ״איש פלוני עשיר אושיבנו דיין... איש פלוני אנליס מינס אושיבנו דיין״. אך חסר כאן ״איש פלוני הלווני ממון״. לדעת הופמן יש לקרא ״אלניסטיס״ = יודע יוונית. ״איש פלוני הלווני ממון״ צ״ל – ״איש פלוני הליניסטון״ (הליני־סטון), כן השווה מהדורת פינקלשטין עמ׳ 27-28, ודחיית א׳ ביכלר, **מחקרים** עמ׳ 37, הע׳ 32, את פירושו של הופמן.
36. סנהדרין ז, ע״ב; עבודה זרה נב, ע״א (על הפסוקים בדברים טז, יח־כא).
37. סנהדרין ז, ע״ב; ירושלמי בכורים פ״ג, סה ע״ד. בבבלי סנהדרין הגירסה ר׳ יהודה בר נחמני.
38. על ר׳ זעירא = ר׳ זירא עיין L. Bank, Rabbi Zeira et Rab Zeira, Revue des Études,Juives, (1888), 38, pp. 47-63. לדעת בנק החזירו הרומיים ליהודים את זכות השיפוט העצמי בימי רבי יהודה השני, ובתחילה מינה רבי יהודה נשיאה שופטים בלתי מהוגנים. החכמים לא יכלו

זכות מינוי השופטים בתקופות מסוימות[38א] היתה של הנשיא וכנראה שבאה לו בהסכמתם של השלטונות הרומיים. במפורש מצינו את רבי יהודה הנשיא שמינה חכמים להיות שופטים[39]: "בני סימונייא אתון לגבי רבי אמרין ליה בעא תתן לן חד בר נש דריש, דיין וחזן, ספר מתניין ועבד לן כל צורכינן". תוקפם של פסקי הדין של הדיינים מסוגו של לוי בן סיסי שנתמנה ע"י הנשיא לא היה שווה לאותם שופטים שנתמנו מטעם השלטון או הרשות

למנוע זאת ממנו כי עשה זאת בתמיכת השלטון הרומי. אך ראה א' ביכלר, **מחקרים** עמ' 38, הע' 34, הטוען כי כבר רבי יהודה הנשיא מינה שופטים כחמישים שנה לפני כן.

38א. מן המקור בירושלמי סנהדרין פ"א, יט ע"א למדים על שלוש תקופות במינוי: א. מינוי תלמידים ע"י החכמים. ב. הנשיא ממנה מדעת עצמו ואין בית דין ממנה אלא מדעת הנשיא. ג. תקנה שיהא הנשיא צריך להסכמת בית דין ולהפך. תקופה שנייה של מינוי ע"י הנשיא היא תקופתו של רבי (וכנראה של ר"ג בנו) ואכן מצינו את מינויו של רבה בר חנה – סנהדרין ה, ע"א ורב לפני שירד לבבל – ירושלמי חגיגה פ"א, עו ע"ג ועוד. וראה ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 140.

39. ירושלמי יבמות פי"ב, יג ע"א וכן בראשית רבה פ"א ב (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 969): "[רבנו הוה עבר על סימוניה, יצאו אנשי סימוניה לקראתו אמרו לו ר'] תן לנו אדם שיהא מקרא ומשנה אותנו ודן דינינו [נתן להם לוי בן סיסי]". המלים "דן דינינו" מציינות במבורר כי הכוונה היא לענייני משפט. ועיין על כך עוד אצל ג' אלון, **תולדות** א עמ' 137 ואצל ש' ספראי, "העיר היהודית בתקופת המשנה והתלמוד", בקובץ **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (תשמ"ד), עמ' 28 הטוען עוד כי הדאגה לדיין ולבית הדין היתה מוטלת על העיר. כן מביא ספראי את המקור בירושלמי שביעית פ"ו, לו רע"ד, בדבר המעשה של בני בצרה שבקשו מריש לקיש אשר פעל בשם הנשיא או הסנהדרין, שימנה להם אדם שישמש כדרשן, דיין וכו'. בדבר פרשת אוריגינס המעיד כעד ראיה כי בימין נוהג היה הנשיא לדון עבריינים למיתה, עיין במכתבו אל יוליוס אפריקאנוס Epist. ad Africanum 14; P.C 11 ss. 81 אשר נכתב בשנת 240 לערך ובו הוא משיב בעניין אמיתות ספר שושנה. הציטוטים ממכתב זה מופיעים אצל שירר II, עמ' 248 הע' 28. בדבר הדעות החלוקות בעניין עדותו של אוריגינס עיין ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 130־131, וכן א' ביכלר, **מחקרים** עמ' 38 הע' 35, הטוען כי עדות אוריגינס מוגזמת היא ואין ללמוד ממנה כי היה כוח בידי הנשיא למנות שופטים.

העירונית[40]. תחילתו של רבי בנאה למשל היתה ששפט ליד בית הכנסת או בית המדרש, וקיבל מאוחר יותר משרה שיפוטית בציפורי מטעם השלטון[41].

לא פעם העדיפו בעלי הדין להישפט עפ״י דין תורה ולא עפ״י המשפט שיש עמו פשרה. כך אנו למדים: ״...ר׳ יוסי בר חלפתא אתון תרין בר נש מידון קומי. א״ל על מנת שתדיננו דין תורה, אמר לון אני איני יודע דין תורה אלא היודע מחשבות יפרע מאותן האנשים, מקבלין עליכון מה דנא אמר לכון״[42].

המושג ״דין תורה״ מתפרש לעיתים בתלמוד במובן של עשיית דין בקפדנות יתירה. כך עולה מדבריו של רבי יוחנן[43]: ״דאמר רבי יוחנן, לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה... שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עבדו לפנים משורת הדין״[44].

תופעה נוספת הראויה לציון, דברה בגנותם של אותם שופטים אשר נטלו

40. לפסקי הדין שלהם היה תוקף במשפטים האזרחיים רק באותם מקרים כששני הצדדים הסכימו מראש להביא את תביעתם להכרעה בבית דינם, כך עולה למשל מ־Codex Theodosinus II, 1, 10; ex consensu partium in civili dumtaxant negotio בצו שניתן ע״י השליטים אַרַקאדיוס והונוריוס בשנת 398. עיין שירר ג עמ׳ 77, הע׳ 75. על שני שליטים אלה כשליטים הראשונים של האימפריה הרומית המזרחית בסוף מאה רביעית ותחילת חמישית, עיין אינציקלופדיה עברית ז ערך אַרַקַדיוס פְלַוויוס, עמ׳ 289־290; א׳ לינדר, **היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית**, (ירושלים, תשמ״ג) עמ׳ 48־49; 52־53; 148־152; על חוק נוסף של הונוריוס בדבר הורדה בדרגה של גמליאל השישי וצמצום סמכויותיו, חוק של (הונוריוס) ותיאודוסיוס הב׳, 20 באוקטובר, 415. ראה לינדר, עמ׳ 194־196.
41. בבא בתרא נח, ע״א־ע״ב. וכן א׳ היימאן, שם, א, עמ׳ 280־281; מ׳ מרגליות שם, א עמ׳ 178־179 וכן ראה א׳ ביכלר, **מחקרים** עמ׳ 69.
42. ירושלמי סנהדרין פ״א, יח ע״א.
43. בבא מציעא ל, ע״ב.
44. בבא מציעא פח, ע״א־ע״ב: ״תניא מפני מה חרבו חנויות של בית היינו שלש שנים קודם ירושלים, מפני שהעמידו דבריהם על דברי תורה, שהיו אומרים: ׳עשר תעשר... ואכלת׳ (דברים יד, כב־כג) ולא מוכר, ׳תבואת זרעך׳, ולא לוקח״ וגו׳. ועוד עיין משה קוניץ, **בן יוחאי**, 6, עמ׳ 80.

שכר תמורת הכרעותיהם המשפטיות וכך אמנם אומרת המשנה[45]: "הנוטל שכרו לדון־דיניו בטלים"[46].

מאמרים אלה של חכמים והדומים להם, מעידים במפורש על נסיונותיהם להתערב בדרכי השפיטה, למנוע עיוות בדין ותופעות שליליות אחרות כפי שתוארו לעיל. נסיונות אלה לא תמיד עלו יפה, ולא מן הנמנע שהביאו להגברת המתיחות, שבינם לבין השופטים הרשמיים מחד, אך מאידך תרמו בודאי לנקיטת מתינות רבה יותר בדין מצד הדרג השיפוטי.

4. העברת הנשיאות והסנהדרין לציפורי וממנה

עיקרו של הפרק בא להאיר את ההיבט הכרונולוגי הקשור בהעברתם של שני מוסדות ההנהגה הנשיאות והסנהדרין לציפורי וממנה. ואין אנו באים לדון לא בהרכבם של המוסדות הללו ואף לא בדבר ההתעצמות שביניהם[1].

45. בכורות פ"ד, מ"ו.
46. אבל בברייתא, כתובות קה, ע"א: "מכוער הדיין שנוטל שכר לדון אלא שדינו דין".

1. על כך ג' אלון, **תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד** א (להלן: ג' אלון, **תולדות**), עמ' 114 ואילך; עמ' 193 ואילך; עמ' 291 ואילך; הנ"ל, **תולדות** ב, עמ' 125 ואילך, עמ' 136 ואילך; לעומת גישתו של אלון כי היתה התעצמות ביחסים שבין המוסדות, הרי ח"ד מנטל, מפחית מתוקפה של התעצמות זו, ועיין בספרו **מחקרים בתולדות הסנהדרין**, (ת"א, תשל"ד), עמ' 280 ואילך (להלן: מנטל, **מחקרים**). ביקורת על ספרו של מנטל ראה ש' ספראי, **קרית ספר** לט (תשכ"ד), עמ' 69-75.
על הרכבה של הסנהדרין, סמכויותיה ותפקידיה עיין עוד אצל ש' ספראי, "ההנהגה היהודית העצמית", בתוך: **בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה** (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 11 ואילך; הנ"ל, "תקופת המשנה והתלמוד", **תולדות עם ישראל בימי קדם** בעריכת ח' ה' בן ששון, (ת"א, תשכ"ט), עמ' 299-300, עמ' 323-324, עמ' 332-333, עמ' 342 (להלן: ש' ספראי, **תולדות עם ישראל**).

בתלמוד מובא במפורט סדר נדודיה של הסנהדרין מיהודה לגליל אחרי ימי החורבן[2]: "עשר מסעות נסעה שכינה... וכנגדן גלתה סנהדרין... מלשכת הגזית לחנות ומחנות לירושלים ליבנה ומיבנה לאושא, ומאושא ליבנה[3], ומיבנה לאושא, ומאושא לשפרעם, ומשפרעם לבית שערים, ומבית שערים לצפורי ומצפורי לטבריה..."

כתוב זה מדבר בהעברתה של הסנהדרין ממקום למקום, אך אינו רומז לנדידתו של בית הנשיא במקביל. וכבר הראה י' כהן[4] אל נכון כי מאז שגלתה הסנהדרין מירושלים, לאחר החורבן, אנו מוצאים לידה בכל תחנות נדודיה את בית הנשיא. רבן יוחנן בן זכאי[5] ורבן גמליאל[6] מצויים היו ביבנה. רבן

2. בבלי ראש השנה לא, ע"א-ע"ב.
3. תוספת זו של העברת הסנהדרין מיבנה לאושה וחזרה ליבנה, אינה נמצאת בבראשית רבה צז (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1220-1221) ואל נכון היתה העברה מיבנה לאושה פעם אחת בלבד. תוספת זו אינה נמצאת אף בכתבי היד של הבבלי שבידינו, ראה ר' נ' רבינוביץ, ספר **דקדוקי סופרים** לראש השנה לא, ע"ב עמ' 88, והשווה י' נ' ה' אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה** (ירושלים, תשכ"ד), ח"ב, עמ' 1189. ועיין עוד ילקוט שמעוני, ישעיה רמ"ז, תכ"ט. ומנטל, **מחקרים** עמ' 164 ואילך; א' א' אורבך, "מיהודה לגליל", **ספר זכרון לי' פרידמן**, (ירושלים, תשל"ד), עמ' 69; א' אופנהיימר, "שיקום היישוב היהודי בגליל", בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי.** (ירושלים, תשמ"ב), עמ' 81, הע' 11. הנ"ל, "תולדות הסנהדרין בגליל", **ארצות הגליל** א (חיפה, 1983) עמ' 257-268. לעניין זה עיין גם י' ל' לוין, **מעמד החכמים בא"י בתקופת התלמוד,** (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 49-50, הטוען כי השמוש במונח 'סנהדרין' במקורות דלעיל הוא אנאכרוניסטי ומגמתי וכי לא היתה ככל הנראה סנהדרין בא"י בתקופת התלמוד, עיין שם עמ' 47-52.
4. י' כהן, "האם ומתי עברה הנשיאות לטבריה", **ציון** לט, חוב' א-ב (תשל"ד) עמ' 114-122, ובמיוחד עמ' 117.
5. אבות דרבי נתן נו"א פרק ד (מהדורת שכטר, עמ' 22-24); שם נו"ב פרק ו (שכטר, עמ' 19); גיטין נו, ע"ב; משנה ר"ה פ"ד, מ"א; בבלי ר"ה, כה ע"ב. על נשיאותו של ריב"ז עיין ג' אלון, **מחקרים** א עמ' 253 ואילך.
6. תוספתא סנהדרין פ"ח, ה"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 427); שם ברכות פ"ב, ה"ו. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 4); ברכות כח, ע"ב – כט, ע"א; ירושלמי פסחים פ"ב, כט רע"ג.

שמעון בן גמליאל[7] באושה, ורבי יהודה הנשיא בבית שערים[8] ובציפורי[9]. על שפרעם אין יודעים הרבה אבל ידוע כי הסנהדרין והנשיאות ישבו יחדיו גם בביתר[10], שאינה ברשימת נדודי הסנהדרין.

בעוד חלוקות הדעות בדבר העברתה של הסנהדרין מיבנה לאושה, אם לפני מרד בר כוכבא חלה או לאחריה[11] הרי קיימת הסכמה כי מוסדות ההנהגה עברו לציפורי (ולפני כן לבית שערים) בימיו של רבי יהודה הנשיא[12], וליתר דיוק בראשית השליש האחרון לנשיאותו של רבי – בראשית המאה השלישית[13]: "רבי הוה יתיב ליה בצפורין שבע עשרה שנין וקרא על גרמיה: 'ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה' – ויחי יהודה בציפורין שבע עשרה שנה"[14].

ניתן לציין שני נימוקים עיקריים להחלטתו של רבי להעביר את הסנהדרין ובית הנשיא לציפורי. נימוק אחד קשור בעובדה שבשתי הערים המרכזיות שבגליל ציפורי וטבריה היתה קיימת מנהיגות מקומית שביקשה להיות אוטונומית עד כמה שניתן ולא להיות תלויה בנשיאות ובסנהדרין[15].

7. ר"ה לב, ע"א.
8. סנהדרין לב, ע"ב.
9. ירושלמי כלאים פ"ט, לב ע"ב.
10. על הסנהדרין עיין סנהדרין יז, ע"ב **ואגרת רש"ג,** (מהדורת לוין, ירושלים [תשל"ב] עמ' 10). על בית הנשיא ראה: ירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א; איכ"ר ב, ב. על העברת מוסדות אלה לטבריה עיין בהמשך.
11. ריכוזן של דעות אלה נמצא אצל ח"ד מנטל, **מחקרים,** עמ' 162 ואילך.
12. ר' יהודה הנשיא התיישב בבית שערים ככל הנראה בימיו של מרקוס אורליוס (161-180), עיין על כך נ' אביגד, **אינציקלופדיה עברית** ח, עמ' 676, וכן ש' ספראי, "בית שערים בספרות התלמודית", **א"י וחכמיה,** עמ' 71 ואילך. י' ל' לוין, **מעמד החכמים בא"י,** עמ' 19.
13. ירושלמי כלאים פ"ט, לב ע"ב; שם כתובות פי"ב, לה ע"א.
14. יתכן והמספר "שבע עשרה" יסודו בדרשה על חייו של יעקב בארץ מצרים, אך יש בו משום רמז לזמן ישיבתו של רבי בציפורי, ועיין תנחומא (מהדורת בובר, ויחי סי' ג, עמ' 215). וכן ש' ספראי, "היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית", בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי,** (ירושלים, תשמ"ב) עמ' 150.
15. ראה א' ביכלר, "המנהיגים המדיניים והחברתיים של היהודים בציפורי בתקופת המשנה והתלמוד", **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד,**

ראשיה של מנהיגות זו התייחסו על המשפחות המיוחסות והאמידות שבערים אלה והיתה להם השפעה ניכרת גם בתחומי השיפוט ומינוי הדיינים וגישתם בעניינים אלה לא חפפה תמיד את דעתה של ההנהגה המרכזית[16]. הנשיאות והסנהדרין מצדן לא ויתרו על זכותן להתערב בניהול הערים ובמינוי הדיינים והמנהיגים[17].

מאבק זה שבין ההנהגה המקומית להנהגת האומה הוכרע בימיו של רבי, לטובת ההנהגה הלאומית. רבי יהודה הנשיא שהיה תקיף ובעל יוקרה רבה, הצליח לקרב בין ההנהגה המרכזית למקומית[18], וכך קבע את מושב הנשיאות והסנהדרין בציפורי ואח"כ בטבריה. ציפורי נבחרה ראשונה מבין שתי הערים בשל הנימוק השני שיתכן ויש עמו משום "הסבר עממי", הקשור במצב בריאותו של הנשיא. אקלימה של טבריה היה קשה לעומת אקלימה של ציפורי שהיה נוח יותר והקל על מצב בריאותו של רבי: "רבי מוטל בציפורי ומקום מוכן לו בבית שערים. והתניא 'צדק צדק תרדוף' הלך אחר

(ירושלים, תשכ"ח) עמ' 12-27, 82-83; ג' אלון, "אילין דמתמנין בכסף", **מחקרים** ב עמ' 50, הע' 137; הנ"ל, **תולדות** א, עמ' 113-114, ב, עמ' 65.

16. א' ביכלר, שם עמ' 28-40, 82-83; ג' אלון, **מחקרים** ב עמ' 23-31; הנ"ל, **תולדות** א עמ' 113, ב' עמ' 79; ש' ספראי, "העיר היהודית בא"י בתקופת המשנה והתלמוד", העיר והקהילה, (ירושלים, תשכ"ח), עמ' 234-236; הנ"ל **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד,** (ירושלים, תשמ"ד), עמ' 19 ואילך ובמיוחד עמ' 27 (להלן: ש' ספראי, **א"י וחכמיה**).

17. השווה למשל בבלי ר"ה כב, ע"א, בדבר הדחתו של ראש אחת הערים ע"י ר"ג דיבנה. בירושלמי ר"ה פ"א, נז ע"ב, עפ"י כת"י ליידן, הקריאה גדר שבמקור זה אינה מובטחת ויש הקוראים גזר הסמוכה ליבנה. ועיין ב' רטנר, **אהבת ציון וירושלים** (וילנא, תרע"א), עמ' 71; ש' קליין, **עבר הירדן היהודי** (וינה, תרפ"ה) עמ' 30-31, 34; הנ"ל, **ספר הישוב** א, עמ' 174; ש' ספראי, העיר היהודית בארץ ישראל, עמ' 231; ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 110-111, 144.

18. ג' אלון **תולדות** ב, עמ' 136; ש' ספראי, "בית שערים בספרות התלמודית", **ארץ ישראל** ה (תשי"ט), עמ' 210, הנ"ל, **א"י וחכמיה,** עמ'

רבי לבית שערים. רבי בבית שערים הוה, אלא כיון דחלש אמטיוהי לציפורי[19] דמדליא ובסים אוירא"[20].

מורכבת יותר היא הבעייה הכרוכה בהעברת המוסדות המרכזיים מציפורי לטבריה. אין חולק כי הסנהדרין עברה מציפורי לטבריה אשר הוותה את התחנה האחרונה במערכת הנדודים, העברה זו בוצעה בימי רבי יוחנן[21], כלומר באמצע המאה השלישית. אבל דעות החוקרים חלוקות באשר לנשיאות – כלום עברה היא לטבריה, ואם עברה אימתי התרחש הדבר[22]. חוקרים אחדים גורסים כי ציפורי היתה תחנתה האחרונה של הנשיאות[23]. הם מסתמכים על כמה מסורות שבירושלמי: א[24]. בימי רבי יוחנן וריש לקיש נהגו בני שתי משפחות בציפורי לבקר בבית הנשיא מידי יום. מכאן,

71 ואילך, ובמיוחד עמ' 78-79. וכן י' כהן, **ציון** שם, עמ' 120-121.

19. בכ"י ותיקן 130 הגירסה: "דחליש עלמא אתא לצפורי", השווה ר"ה יז, ע"א, גיטין סז, ע"ב.

20. כתובות קג, סע"ב-קד רע"א. על מחלותיו השונות של רבי עיין ב"מ פה, ע"א. על כאב בשיניו ראה ירושלמי כלאים פ"ט, לב ע"ב; שם, כתובות פי"ב, לה ע"א. והשווה בראשית רבה פל"ג ג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 305). על מחלה במעיו ראה ע"ז מ, ע"ב והשווה ב"מ פד, ע"א.

21. ר"ה לא, רע"ב; בראשית רבה פצ"ז (מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 1220). על עקירתו של רבי יוחנן לטבריה כדי ללמוד בה תורה עוד בימי רבי חנינא בר חמא שעמד בראש הסנהדרין בציפורי עיין ירושלמי ביצה פ"א, ס ע"א; שם שביעית פ"ט, לח ע"ג; שם נדה פ"ב, נ ע"ב. על רבי חנינא בר חמא שעמד בראש הסנהדרין בציפורי עיין בריכוזם של חלק מן המקורות ב**ספר הישוב** א עמ' 135-137. ועיין י' א' הלוי, **דורות הראשונים** ב (ברלין, תרפ"ג) עמ' 74-75; צורי, **תולדות המשפט הציבורי העברי** א עמ' 81; ש' קליין, **ארץ הגליל** עמ' 90; ש' ספראי, **תולדות עם ישראל** א עמ' 333. הנ"ל, "הגליל והגולן" עמ' 160-161. וכן א' אופנהיימר, "תולדות הסנהדרין בגליל", **ארצות הגליל** א, עמ' 257 ואילך.

22. ריכוזן של הדעות מופיע במאמרו של י' כהן ב**ציון** שם, עמ' 114-115 הע' 2, ושם גם המקורות עליהם מסתמכים החוקרים.

23. הלוי, **דורות הראשונים** ב. עמ' 74; צורי, **תולדות המשפט הציבורי העברי** א, עמ' 26.

24. שבת פי"ב, יג ע"ג; שם הוריות ספ"ג, מח ע"ג. ועיין ש' ליברמן, **הירושלמי כפשוטו**, (ירושלים, תרצ"ה) עמ' 175.

שהנשיאות ישבה בציפורי. אלא שמכאן אין ראיה, שהרי הימים בהם מדובר כאן הינם ככל הנראה ימיו של רבי יהודה נשיאה, שבראשית התנשאותו עדיין ישב בציפורי, אך סביר בהחלט להניח כי בהמשך תקופת נשיאותו עבר לטבריה, ומכאן שיש ללמוד עפ״י מסורת זו כי הנשיאות נשארה בטבריה עד לביטולה. ב[25]. ממסורת זו נראה כי ארונו של רבי יהודה נשיאה היה בציפורי, ומכאן לדעתם, ישב נשיא זה בציפורי ובה נפטר. אלא שכל מה שמלמדנו מקור זה הוא שארונו של הנשיא היה בציפורי, אך יכול גם להיות שהגיע אליה במסע ההלוויה[26].

לעומת דעות אלה ברור הוא כי הסנהדרין עברה לטבריה בימיו של רבי יוחנן[27]. יחד עם הסנהדרין עברה ככל הנראה גם הנשיאות, וזאת לדעת י׳ כהן מן הטעמים הבאים: א. הסנהדרין והנשיאות פעלו מתוך מגעים קבועים והדוקים. היו אלה מגעים של הסכמה בין שני המוסדות ולעיתים מגעים שנבעו כתוצאה ממאבקים בין השניים[28]. ב. בכל תחנות נדודיה של הסנהדרין ניתן למצוא לידה את בית הנשיא, במשך תקופה של כמאה וחמישים שנה, החל מימי ריב״ז ור״ג דיבנה ועד לימיו של רבי. המקורות מזכירים גם את ביתר שבה היו הסנהדרין והנשיאות[29]. לאמר, הקשר ההדוק שבין שני מוסדות ההנהגה וההוכחות בדבר ״צמידותו״ של בית הנשיא עם הסנהדרין, מביאים לידי קביעה כי כשם שהסנהדרין עברה לטבריה בימי רבי יוחנן, אמצע המאה השלישית, כך גם הנשיאות עברה לשם באותה עת[30].

25. ברכות פ״ג ו, ע״א; שם נזיר פ״ז, נו ע״א; וכן עיין ב׳ רטנר, **אהבת ציון וירושלים,** ברכות (וילנא, תרס״א) עמ׳ 71-72; ל׳ גינצבורג, **פירושים וחדושים בירושלמי,** ב נ״י (תש״א) עמ׳ 95-96.
26. על מסע ההלוויה עיין קה״ר ז, יא; כתובות קג, סע״ב. על מקורות נוספים לעניין זה עיין י׳ כהן, שם עמ׳ 115-116.
27. לעיל הע׳ 21.
28. על אלה עיין ג׳ אלון, **תולדות** א עמ׳ 53-54, 60-61, 65, 71-72, 114-121, 146-147. **תולדות** ב, עמ׳ 69-78, 125-129; ח׳ ד׳ מנטל, **מחקרים** עמ׳ 280-288; ש׳ ספראי, תולדות עם ישראל א, עמ׳ 299-300.
29. עיין לעיל.
30. על אלה יש להוסיף מקורות המדברים בישיבתו של הנשיא בטבריה כגון: מגילה ה, סע״א: ״רבי נטע נטיעה בפורים...״ ובהמשך ״איני והא רבי בטבריא הוה״ וכו׳. ההנחה היא כי ״רבי״ שבמקור זה הוא רבי

כדי להבהיר את פרשת העברת הנשיאות מציפורי לטבריה, עלינו להסתייג במידת מה מדבריו של י׳ כהן, ולומר כי אמנם נכון הוא שבימי רבי יוחנן הועברה הנסנהדרין לטבריה (עיין לעיל), אך הנשיאות בימיו עדיין נשתכנה בציפורי. כלומר, פחות מדור אחד אחרי מותו של רבי נתפרדה הנשיאות מן הסנהדרין. מימי רבי יוחנן ואילך, פסקו הנשיאים מלשמש ראשי ישיבות בבית המדרש הגדול שבטבריה[31]. מקורות אחדים מלמדים אותנו על עלייתו של רבי יוחנן מידי פעם לבית הנשיאות בציפורי[32]. נכדו של רבי יהודה הנשיא, עוד חי ככל הנראה בציפורי. המקורות מצינים את מותו בעיר זו[33]. ביתר בהירות ניתן להצביע על ישיבת הנשיאות בטבריה מן הימים של

יהודה נשיאה. התואר ״רבי״ כמתייחס לרבי יהודה נשיאה נמצא גם במשנה ע״ז פ״ב, מ״ו; השווה תוספתא שם פ״ד, הי״א (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 467); ע״ז לו, ע״א; לח ע״ב; ירושלמי ע״ז פ״ב, מא ע״ב. מסורת תלמודית נוספת מימי הקיסר דיוקלטיאנוס (284-305) מלמדת אף היא על ישיבתו של רבי יהודה נשיאה בטבריה (מדובר ככל הנראה ברבי יהודה נשיאה השני [290-320] ולא הראשון שחי לפני כן [230-270]. ראה הטבלאות הכרונולוגיות אצל ג׳ אלון, **מחקרים** ב, עמ׳ 322 – ירושלמי תרומות פ״ח, מו סע״ב – רע״ג; ילקוט שמעוני א קי וכן עיין בראשית רבה פס״ג, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 688); ׳ושלח כתבין לטבריה׳. הסכסוך שבין רבי יהודה נשיאה ובין רבי שמעון בן לקיש מעיד אף הוא שהנשיא ישב בטבריה בימים אלה ועיין על כך ירושלמי סנהדרין פ״ט, יט סע״ד־כ רע״א. עדות לישיבת הנשיא בטבריה במחצית ראשונה של המאה הרביעית עולה מספורו של היהודי המומר יוסף שהיה לקומס בימי הקיסר קונסטנטינוס, Epiphanius, Panarion haer. 30, 3, 4-30, 12, 9 (ed. Holl Leipzig 1915 I, pp, 338-348). ש׳ קליין, **ספר הישוב** א עמ׳ 67-73, כן עיין לכל העניין י׳ כהן, **ציון**, שם, עמ׳ 115-117. וכן י׳ צפריר, ״המאבק בין הנוצרים ובין היהודים באזור טבריה״, **כל ארץ נפתלי**, (ירושלים, 1967), עמ׳ 80, הע׳ 10.

31. מקורות אחדים מלמדים שהסמיכה שהיתה בידי הנשיא, עברה מימים אלה לידי החכמים כך למשל מסופר על רבי יוחנן שסמך תלמידיו, סנהדרין יד, ע״א; שם ה, ע״ב; שם ל, ע״ב וכן הירושלמי מלמד כי רבי יהושע בן לוי מינה ״לכל תלמידיו״ חגיגה פ״א, עו סע״ג; נדרים ספ״י, מב ע״ב. ועוד עיין ג׳ אלון, **תולדות** ב עמ׳ 148 ואילך.
32. ירושלמי הוריות ספ״ג, מח ע״ג; שם שבת פי״ב, יג ע״ג; בבלי תענית יב, ע״א.
33. ירושלמי ברכות פ״ג, ו ע״א.

דיוקלטיאנוס כלומר משנת 284 לערך, וזאת למדים מן הכתבים המעליבים ששלח לרבי יהודה נשיאה שישב בטבריה[34].

כללו של עניין: מוסדות ההנהגה הלאומית עברו לציפורי בראשית המאה השלישית (שנת 200 לערך)[35] ולטבריה עברה הסנהדרין בימי רבי יוחנן באמצעיתה של אותה מאה, ואילו הנשיאות עברה לעיר לקראת סופה של המאה השלישית[36].

34. ירושלמי תרומות פ״ח, מו ע״ב־ע״ג; בראשית רבה סג, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 688־690) ועיין עוד ש׳ ספראי, ״הגליל והגולן״, עמ׳ 151, 161.
35. עיין ש׳ ספראי, ״בית שערים בספרות התלמודית״, בקובץ **א״י וחכמיה**, עמ׳ 82.
36. בטבריה המשיכה הנשיאות לפעול עד לביטולה סמוך לשנת 429. הסנהדרין המשיכה את קיומה עד סופה של אותה התקופה. ראה ש׳ ספראי, **תולדות עם ישראל**, א עמ׳ 300.

פרק שביעי
האוכלוסיה בציפורי

1. הקדמה

נראה כי כל הנסיונות לברר את מספר האוכלוסין שבציפורי בפרט ובגליל בכלל הינם בחזקת השערה בלבד ולכלל דיוק אין בידנו להגיע. אמדנים מספריים מצויים, דרך משל אצל יוספוס, המעמיד את מספר עריה וכפריה של הגליל על 204[1], ועוד גורס הוא שבמקום הקטן ביותר שבגליל מצויים 15,000 תושבים[2]. ונראה שהיסטוריון זה הפריז שעה שבא למסור מידע על מספר התושבים שביישובים הקטנים שבאזור. במקורותינו מצינו את התיאור "עיר גדולה" "עיר קטנה". וכך מצינו בברייתא אחת[3]: "עיר קטנה שמוציאה חמש מאות רגלי, כגון כפר עכו, ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה, הרי זה דבר; עיר גדולה שמוציאה אלף וחמש מאות רגלי, כגון כפר עמיקו[4], יצאו ממנה תשעה מתים בשלשה ימים" וגו'[5].

קשה לדעת איזה אחוז מכלל האוכלוסיה מהווה מניין "הרגלים" יוצאי הצבא הנזכר בברייתא דלעיל. אם נכונה השערתו של ש' קליין[6] הרי מניין ה"רגלים" הוא כחמישית האוכלוסין כולם ומכאן ש"בעיר גדולה" ישבו כ־7500 נפש (5 × 1500) ו"בעיר קטנה" כ־2500 נפש (5 × 500)[7]. בין 204

1. חיי יוסף, סוף מה.
2. מלחמות ג, ג, ב; לריבויים של תושבי הגליל עיין גם בספרי דברים ומדרש תנאים לפסוק 'ברוך מבנים אשר' (דברים לג, כד), וכן ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 136־137.
3. תענית כא, ס"א (עפ"י כת"י מינכן).
4. היא עמקא, צפונית־מזרחית לעכו. עיין ש' קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 49 וכן ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה) עמ' 156.
5. ובדומה משנה תענית פ"ג, מ"ד: "איזהו דבר? עיר המוציאה חמש מאות רגלי" וכו'.
6. שם, שם.
7. ז' ייבין, **סקר יישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות**, (ירושלים, תשל"א), עמ' 19־76, מעמיד את שטחה של העיר הגדולה על 90־100 דונם, וכן עיין ז' ספראי, שם, שם. שטחה של ציפורי

המקומות שבגליל היו לדברי יוספוס[1] רק ארבע ערים והן טבריה, טָרִיכֵיָה, ציפורי וערב. בטריכיה היו כ־40,000 תושבים[8]. בטבריה ובציפורי מספר התושבים היה בודאי גדול מזה[9].

מכאן ואילך נדון במגוון התושבים אשר התיישבו בעירנו.

בדונמים היה גדול בהרבה מנתון זה. מגן ברושי במאמרו "אוכלוסית ארץ ישראל בתקופה הרומית־ביזאנטית" מעמיד את שטחה של ציפורי על 600 דונם. המאמר הופיע בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי א** (תשמ"ב) עמ' 449. קביעתו של מגן ברושי מסתמכת על תוכניות של ששה עשר חוקרים אשר אמדו את שטחן של ערי א"י כפי שפורטו במאמר דלעיל בעמ' 448־449. וכן על מקורות ביזנטיים מאוחרים כגון הירוקלס וגאורגיוס מקפריסין. על רשימות גיאוגרפיות אלה עיין אצל A.H.M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, (Oxford, 1937), pp. 514-521. שיטתו של ז' ייבין התבססה על סקרי שדה שערך בגליל ובגולן. אזורים אלה מיין לשלוש רמות יישוב: גדולה, בינונית וקטנה.

8. יוספוס מלחמות ב, כא, ד.

9. נראה כי המקור שבבראשית רבה פ"צ, ה (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1105) רומז אף הוא לריבוי האוכלוסיה שבעירנו: "אם מתכנסים... כל בני ציפורי לאכול מה שבתחום ציפורי אין בהם מקומץ קומץ" (לכל אחד). המקור הבא חלוק הוא אם כוונתו לציפורי או ללוד. דבר המחלוקת הובא כבר בפרקי העבודה הקודמים (למשל בפרק תולדותיה של ציפורי, הע' 78 ועוד): "אית דין מדינתא חדא רבתא סגיאת באנשותא בארעא דפלסטינא וכולהון עמודיא יהודיא הוו, ומתקריא בלשנא ארמיא לוד ויונאית מתקריא דיוקיסריא". תרגום: יש בא"י עיר גדולה ורבת עם, ותושביה כולם יהודים והיא נקראת בלשון הארמית לוד וביוונית שמה דיוקיסריה, W. Cureton, History of Martyrs of Palestine by Eusebius, (London, 1861), p. 29, וראה ש' קליין, **ספר הישוב** א עמ' 131 והע' 10 באותו עמוד. ולעומתו ג' אלון, **תולדות** ב עמ' 258. נתון נוסף, אך לא בעל משמעות מכרעת, בקשר לאוכלוסית ציפורי הוא התיאטרון במקום שהכיל בין 4000־5000 נפש. L. Waterman (ed.), Preliminary Report. p. 6, וכן י' לוין, **מעמד החכמים**, עמ' 18. צ' צוק, אמות המים לציפורי עמ' 8, 39 ועוד, אומד את מספר תושביה של ציפורי (ע"ס ברושי; אוכלוסית א"י) בין 12,000 ל־18,000 נפש, ונראה כי נקט לשון המעטה.

2. בעלי ממון:

כדי לתאר מי הוא אדם עשיר אומרת ברייתא אחת במסכת שבת[10]: "איזהו עשיר"? ועונה על כך רבי טרפון[11]: "כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות ומאה עבדים שעובדים בהן". עשירים מן הסוג הזה היו אף בציפורי. מסופר למשל על בר לופיני מציפורי, שהשיא בתו לבן עכו "והעמיד חנויות מוזגות יין מציפורי לעכו ומנורות של זהב מכאן ומכאן"[12].

סיפור אחר על עושרו של בן ציפורי מצינו במקור הבא:[13] "בן בונייאס אתא לקמיה דרבי אמר להו פנו מקום לבן מאה מנה. אתא אינש אחרינא אמר להו פנו מקום לבן מאתיים מנה. אמר לפניו (לפני רבי) רבי ישמעאל ברבי יוסי: רבי, אביו של זה יש לו אלף ספינות בים וכנגדן אלף עיירות ביבשה"[14].

עוד מסופר על אדם זה[15] ששיגר לרבי "סיבני וחומס סלסלה ומלמלא" (רש"י: ארבעה מינין של בגדי פשתן דק וטוב).

אף עושרו של רבי היה רב, הוא ידוע כבעל שדות ומקנה רב, עד כדי כך שהמקורות מדגישים כי מפקח האוורוה שלו "אהוריריה דרבי הוה עתיר משבור מלכא"[16].

10. כה, ע"ב.
11. אף הוא היה עשיר גדול כפי שמצינו במסכת כלה רבתי פ"ב; ויק"ר פל"ד, טז. ועיין על כך א' היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים** ב, עמ' 528-529.
12. אסתר רבה פ"ב, ג. ישנם המזהים את בר לופיני עם בר לויאנוס ממשפחה שהיתה "בין גדולי רומי" (חולין פז ע"א). ועיין אצל S. Krauss, Griechische und Lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum כ"ב 311; מדרש הגדול ויקרא יז יג, עמ' 448: "משפחת בית בר ליואניס".
13. עירובין פה, ע"ב – פו, ע"א.
14. תיאור דומה מצוי ביומא לה, ע"ב, על רבי אלעזר בן חרסום "שהניח לו אביו אלף עיירות ביבשה וכנגדן אלף ספינות בים".
15. גיטין נט, ע"א נאמר "בוניים בן נוניים"; בוניאס בן בוניאס. וראה ירושלמי כלאים פ"ט, לב ע"א על "רבי הלל בי רב וולס שהיה לו בגד בשלשים ריבוא דינר ויהביה לרבי ומצא בו כלאים ושרפו".
16. בבא מציעא פה, ע"א; שבת קיג, ע"ב; ירושלמי ע"ז פ"ב, מב ע"א: "רבי לעזר בשם רבי חנינה: "מעשה בספינה אחת משל בית רבי, שהיו בה יותר משלש מאות חביות". על מקור עושרו של רבי עיין אצל ג' אלון,

מקור אחד בתוספתא[16א] מלמדנו על המצאותה של שכבת עשירים בציפורי ובטבריה: "והיה (אבשלום) מגלח כל שנים עשר חודש, ר' יוסי אומר: אחת לשלשים יום... מה שאין בני טבריא ובני ציפורי עושין כן..." השווה לכאן את הסיפור בבן אלעשה חתנו העשיר של רבי, שהיה מפזר מעותיו לתספורתו (נדרים נא, ע"א).

מלבד עשירים מופלגים אלה, היו בציפורי נכבדים אמידים בעלי אחוזות, אלא שעושרם לא היה כה מופלג כפי שראינו בדוגמאות דלעיל[17]. מן

תולדות ב, עמ' 132 ואילך. וכן י' ל' לוין, "תקופתו של רבי יהודה הנשיא", **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי א,** עמ' 100 ואילך. והשווה לנאמר בתוספתא סנהדרין פי"א, ה"ח, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 432); ירושלמי שם פי"א ל, ע"א; אבות פ"ו, ח"ט בדבר העושר כאחת המידות שמנו חכמים ברבי ובבניו. על חכמים אשר התנגדו לאורח החיים העשיר של רבי עיין אצל ג' אלון שם, עמ' 146-147. חוגי עשירים היו מצויים במחיצתו של הנשיא והפכו להיות גורם בעל השפעה. עיין למשל במעשה בבן בונייאס לעיל, וכן בירושלמי סוף הוריות פ"ג, מח ע"ג; ירושלמי שבת פי"ב, יג סע"ג, בדבר שתי המשפחות שהיו בציפורי בולוטיות (=חברי המועצה) פגאנים (=אנשים פשוטים) אשר היו שואלים בשלום הנשיא כל יום. וראה אלון, **תולדות** א, עמ' 134-135. על עליתו של מעמד העשירים אחרי החורבן, אלון, **תולדות** א, עמ' 14-15. כמובן שהיו עשירים נוספים במקומות שונים בארץ אך דיון בעניינם חורג מתחום דיוננו. דוגמאות לאנשים מסוג זה ניתן למצוא בספרי דברים פ"י שנה – על אדם בגוש חלב שהיה עשיר בשמן. מדרש תנאים עמ' 220; מנחות פה, ע"ב. פפוס ולוליינוס שהושיבו טרפיזין וכו' – בראשית רבה פרשה ס"ד ח (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 710) ועוד.

16א. סוטה פ"ג, הט"ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 297); במ"ר פ"ט כו.

17. יסודו של העושר באי"י עפ"י שבת קיט, ע"א היה בתבואת השדה. "בעא מיניה רבי מר' ישמעאל ברבי יוסי עשירים שבא"י במה הן זוכין? א"ל בשביל שמעשרין שנאמר 'עשר תעשר' (דברים יד כב) – עשר בשביל שתתעשר". מקור אחר מדרג את האוכלוסיה בישראל ובציפורי היהודית עפ"י סולם כלכלי. הקטע נאמר מפיו של ר' שמעון בן לקיש בן המאה השלישית, אשר למד ולימד בציפורי ואח"כ בטבריה (א' היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים** ג, עמ' 1194 ואילך), והוא מובא בחולין צב, ע"א: "אמר ר' שמעון בן לקיש: אומה זו כגפן נמשלה, זמורות שבה – אלו בעלי בתים, אשכולות שבה – אלו תלמידי חכמים, עלין שבה – אלו

המקורות עולה כי ההתייחסות ל'בעלי הממון' היתה בדרך כלל מסויגת כפי שנראה להלן. אמנם, יש ובצד "בעלי הזרוע" – אלו הם בעלי היחס והממון שידם תקיפה היתה על אחיהם[18], היו גם עשירים שרבי ור"ע היו מכבדים אותם[19]. אך התמונה ככלל מדברת בגנותם של "המיוחסים". הדבר בא לידי ביטוי למשל בבקשתם של גבאי הצדקה מן העשירים לתרום לקופות הצדקה כדי לתמוך בעניים. היו אמנם מבעלי הממון שנענו לבקשה זו ותרמו בעין יפה[20]. אבל מאידך מצויות תלונות על עשירים שלא נתנו צדקה לעניים.

עמי הארץ, קנוקנות שבה – אלו ריקנין שבישראל". העובדה שבעלי הבתים הינם בראש הרשימה מעידה כי מדובר כאן בדירוג כלכלי ולאו דוקא מצד ידיעת התורה. והשווה דברי ר"ש בן לקיש בעירובין יט, ע"א על הפסוק "כפלח הרמון רקתך" (שיר השירים ו, ז) – מקור זה מדגיש את עניין התורה והמצוות שאפילו הריקנין שבעם "מלאין מצוות כרמון". ועוד ראה לרעיונות דומים לאלה – שיר השירים רבה ד, ד, ובדומה לכך מאמרו של ר' יונתן בן אליעזר מציפורי בבראשית רבה פל"ב, יט; שיהש"ר ד, ג, וכן דברים רבה ג, ח.

18. סוטה מט, ע"א; אלון, **תולדות** א, עמ' 48 הע' 50 ועמ' 49. א' ביכלר, **מחקרים**, עמ' 50 הע' 29.

19. עירובין פו, רע"א: "רבי מכבד עשירים ר' עקיבא מכבד עשירים" ומהמשך הסוגיה מובן כי הכבוד לעשירים אלה היה בשל מעשי החסד שעשו. אלון **תולדות** א עמ' 112, **תולדות** ב, עמ' 133. לא מן הנמנע עפ"י אלון, כי היתה גם מגמה שבאה להצמיד את השכבות השליטות לבית הנשיאות. עפ"י תשה"ג ליק סי' ב יש לגרוס "רבי מכבד עשירים רבי יעקב מכבד חסידים" (הדברים מובאים גם באוצר הגאונים למסכת קידושין, עמ' 95) רבי כיבד את העשירים מתוך טעמים של הנהגה ציבורית כללית, ואילו רבו רבי יעקב בן קורשאי כיבד חוג אחר הקרוב לעולמם של חכמים. חוג זה נתכבד ע"י החכמים אך לא היה זהה עמם; עיין על כך ש' ספראי, "משנת חסידים בספרות התנאים", המאמר מופיע בספרו **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (תשמ"ד), עמ' 159, ושם הע' 82.

20. ירושלמי הוריות פ"ג, מח ע"א: "רבי חייה בר בא עביד פסיק בהין בית מדרשא דטיבריא והוון תמן מן אילין דבר סילני ופסק חדא ליטרא דהב. נטלו ר' חייה רבה והושיבו אצלו וקרא עליו הפסוק הזה 'מתן אדם ירחיב לו' (משלי יח, טז)". בר סילני, מזכיר משפחות אחרות שהיו בעלי מעמד חשוב ונכתבו אף הן בשמן הלועזי כמו בונייס בן בונייס (עירובין פה, ע"ב), בר ליואנוס (חולין פז, ע"א) בר לופייני (אסתר רבה, ב ג). ועיין לעיל. וראה על בר סילני עוד בבראשית רבה סג, ח (מהדורת

"אמר ר' יוחנן: אין הגשמים נעצרין אלא בשביל פוסקי צדקה ברבים ואין נותנים"[21].

האשמה זו של "פוסקי צדקה ברבים ואין נותנים" מובלטת אף ממקורות אחרים[22]. אלא שאין לדעת במוברר באיזו תקופה מדברים הם[23]. מאידך מצוי מקור שזמנו הוא בסמוך לחורבן כי האומרו הוא רבן יוחנן בן זכאי[24]: "הוא (ריב"ז) היה אומר כופו את הילדים (נו"א התלמידים) מגאון ופרשום מבעלי בתים... בעוון ג דברים בעלי בתים נמסרים למלכות על שהם מלווים בריבית ועל שכובשים שטרים פרועים ופוסקים צדקה ברבים ואינן נותנין, ועליהם הוא אומר: ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת (דברים כז, כו) – אלו בעלי בתים". שני הביטויים המופיעים בקטע זה "גאון" ו"בעלי בתים" מעידים כי מדובר בעשירים[25]. אם גם אין להוכיח מכאן כי מדובר דוקא בגליל, הרי מקור אחר שנאמר מפי חכם מציפורי מעיד כי האלמנט של "מסירה למלכות" של אותם אלה שאינם נותנים צדקה מצוי גם בעירנו

תיאודור־אלבק, עמ' 692); ויקרא רבה, ה, ד; לדעת ש' קליין, **ארץ הגליל** עמ' 103 הע' 98, משפחת בני דסילנא הם בני שילא שבירושלמי תענית פ"ד, סח ע"א (סילני או סילנא הוא הגלגול היווני של השם העברי־הארמי שילא – שֵׁלה).

21. תענית ח ע"ב והשווה לנאמר בירושלמי תענית פ"ג, סו ע"ג; ירושלמי קידושין פ"ד, סה ע"ב־ע"ג: "בעוון ארבעה דברים הגשמים נעצרים בעוון עובדי ע"ז וגילוי עריות ושפיכות דמים ופוסקין צדקה ברבים ואינן נותנין". ויק"ר פט"ז, ה; ק"ר ה, ג: "אל תתן את פיך לחטיא את בשרך (קהלת ה, ה), ריב"ל פתר קריה באילו שפוסקין צדקה ברבים ואינן נותנין".

22. סוכה כט, ע"א־ע"ב; תוספתא סוכה פ"ב, ה"ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 194).

23. חלקו השני של הברייתא האמורה מזכיר את שמו של רב, אלא שכבר הוכיח רבינוביץ ב**דקדוקי סופרים** ובילקוט מכירי לתהילים לז, (מהדורת בובר, קיד ע"ב), כי הברייתא כולה כתובה בהמשך אחד ולא רמוז בה שם כל שהוא.

24. אבות דרבי נתן, נו"ב פל"א (מהדורת שכטר, עמ' 67).

25. על הביטוי "גאון" שעניינו עושר המהווה בסיס לשלטון והנהגה על הציבור ראה ג' אלון "גאון, גאים" **תרביץ** (תש"י), עמ' 106־111 (= **מחקרים** א, עמ' 313 ואילך) וכן ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 49; א' ביכלר, **מחקרים**, עמ' 45 הע' 13.

ובגליל בכלל[25א]: "אמר רבי אלעזר (בן פדת)[26]. בזמן שבית המקדש קיים אדם שוקל שקלו ומתכפר לו, עכשיו שאין בית המקדש קיים אם עושין צדקה מוטב, ואם לאו באין עכו"ם ונוטלין בזרוע"[27].

ואמנם רמזים לכך שהשלטון תבע תשלום המיסים בעיקר מבעלי הבתים העשירים מצויים במקורות מן המאה השנייה והשלישית[28].

כך למשל שונים אנו בדבר ויכוח שפרץ בין שתי קבוצות של אנשים שנקראו בולי ואסטרטיגי[29] לעניין נטל המיסים שביניהן[30]: "כי אתא רב יצחק בר

25א. ראוי להעיר כי דיבורים על עשירים ועניים אינם קשורים בהכרח עם מקום מושבו של החכם, ואעפי"כ עובדת היותה של ציפורי מרכז גלילי חשוב ביותר בתקופתנו, מביאה לידי מחשבה כי הדוגמאות שצוינו לקוחות מחיי יום יום של עירנו בפרט ושל הגליל בכלל.

26. בבא בתרא ט, ע"א. רבי אלעזר בן פדת – בן המאה השלישית וישב בציפורי, ולאחר מכן עבר לטבריה. עירובין נד, ע"ב: "אמרו עליו על ר"א בן פדת שהיה יושב ועוסק בתורה בשוק התחתון של ציפורי וסדינו מוטל בשוק העליון של ציפורי". וראה א' היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים** א, עמ' 192 ואילך.

27. והשווה לנאמר בויקרא רבה לד יג – על בעלי בתים שירדו מנכסיהם "על ידי שלא פשטו ידיהם לעניים".

28. על כך שקבוצות העשירים נשאו בנטל תשלום המיסים והארנוניות הציבוריות עיין אצל Pauly-Wissowa, Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft p. 2343 ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 266, **תולדות** ב, עמ' 204-206.

29. על תפקידם של שתי הקבוצות הללו כבר עמדנו בפרק על 'החלוקה האדמיניסטרטיבית של ארץ ישראל' לעיל. כן דיבר על כך ש' קליין במאמרו "ארבע ועשרים בולאות שביהודה" **בספר מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל,** (וינה, תרצ"ג), עמ' רעט-רפד וכן עיין בספרו **ארץ יהודה** (ת"א, תרצ"ט) עמ' 255-256. קליין מסביר בולאות כמבצרים. וע"ע בעמ' 256 שבספרו על הפסוק "ושברתי את גאון עזכם" (ויקרא כו, יט) תני רב יוסף; אלו בולאות שביהודה (גיטין לז, ע"א), מעיר הוא כי האמוראים בבבל הסיבו את הדברים האלה על עשירי ארץ יהודה על הבולאות שהיו מורכבות ממשפחות האמידים. עיין ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 54-55.

30. בבא בתרא קמג, ע"א.

יוסף אמר: ההוא דמי כלילא דשדו דבי מלכא אאבולי ואאיסטרוגי". מעשה זה אירע עפ"י הסוגיה בטבריה[31].

במקרה הנדון הטיל השלטון מס כלילא[32] על הבולי והאסטרטיגי ורבי יהודה הנשיא, שבפניו הובא סכסוכם של שתי הקבוצות פסק שכל אחת מהן חייבת בתשלום מחצית הסכום. מיסים אלה שפסק השלטון על הרובד העשיר היו כבדים, ורבי יוחנן יעץ לאנשים אשר עמדו להתמנות לחברות במועצת העיר שיברחו מפני התפקיד הזה[33]. החכמים הנזכרים במקורות אלה רומזים בברור כי מדובר במאות שנייה־שלישית לספירה. לחץ השלטונות על בעלי הממון מוצא ביטוי באחת מאימרותיו של רבן שמעון בן גמליאל[34]: "אמר רשב"ג ע"י שהריחו מקצת צרתן של מלכיות קצרה רוחן של אבותינו... אנו שאנו מובלעין בתוך מעיהן כמה ימים וכמה שנים וכמה קצין וכמה עיבורין על אחת כמה וכמה". מדובר כאן בחכם גלילי בן המאה השנייה, המתאר את אנשי תקופתו כמי ש"מובלעין בתוך מעיהן של

31. מעניינת הערתו של רש"י כי בולי ואסטרטיגי הינם העשירים והשרים והשווה העניין לנאמר בירושלמי יומא פ"א, לט ע"א. על הבלווטים העשירים ועל מעמדם ותפקידם בהנהלת העיר ומוסדותיה עיין ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 204-205.
32. דמי הכלילא aurum coronarium – אלה הם כספים שנשלחו לנשיא, אלא שהשלטון גזר להעבירם לאוצר המדינה. ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 23.
33. ירושלמי מועד קטן פ"ב, פא ע"ב: "אמר רבי יוחנן אם הזכירוך לבולי יהא הירדן בעל גבולך. אמר רבי יוחנן קבלין רשות להיפטר מבולי". והשווה באינצקלופדיה אצל Pauly-Wissowa, שם, עמ' 2347. וראה עוד בראשית רבה עו, ו: "מלכות הרשעה שמכנסת עין רעה בממונו של אדם, פלן עתיר נעבדיניה ארכונטס, פלן עתיר נעבדיניה בוליוטוס". בכר, **אגדות אמוראי א"י**, כ"א ח"ב עמ' 43, הע' 5 (בתרגום רבינוביץ) אומר על כך: "רמז להתמנות בראש פקידות הערים. שהיה עולה ביוקר להמתמנה ולפיכך לא היו מקבלים עליהם התמנות, אלא ע"י כפיה ואונס". והשווה דברים ברוח זו אצל ג. אלון, **תולדות** א, עמ' 266. לעניין זה עיין גם במקורות בירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א וכן איכה רבה ב, ה, וכן ראה המעשה על רב נחמן בר שמואל בר נחמן שניתפס לבולי – ירושלמי בבא בתרא פ"ט, יז ע"א.
34. איכה רבה פ"ה, י; שיהש"ר פ"ג, ג.

מלכויות". מטבע הדברים, בסיטואציה זו, אין פלא שהיהודים האמידים עשו כל מאמץ כדי להתחמק מעיניהם של השלטונות ואף הדרשנים הדגישו בדרשותיהם כי אין להסב את תשומת לבם של הרומיים אפילו לרכושם של אחרים[35]. מעניין ביותר כיצד פירש רבי חנינא חכם מציפורי את שמו של המלך אחשורוש – "שהכל נעשו רשין בימיו"[36] – כנראה בגלל שהרבה במיסים וכיו"ב. גם כאן מתאר רבי חנינא את אחשורוש בדמותו של שליט רומי שבימיו.

שליטתם של השליטים על ממונם של ישראל, לא נעשתה תמיד "קבל עם ועדה", יש והעניין נתבצע במסווה של הצדק כביכול. ואכן, ר' סימון בן פזי

35. על דבריו של שמעיה: "ואל תתודע לרשות (אבות פ"א, מ"י; אבות דרבי נתן, פי"א כב ע"ב) ושל הילל: "נגד שמא אבד שמיה" (אבות פ"א, מי"ג; אבות דרבי נתן, פי"ב כח ע"ב) אומר חכם אחד שאינו נקוב בשמו: "שכל מי שהוא מתוודע לרשות נותנים פנים בו וזוקפים פנים בו, כיצד בני אדם עוברים בשוק, ראו כמה ברכות יש לזה... שמעו הלסטים נכנסו אצלו בלילה ונטלו את נפשו ונשאו את ממונו. מי גרם לו? אלה שברכו אותו בקול גדול". (אבות דרבי נתן, נו"ב פכ"ב מהדורת שכטר, כד ע"א) ושם בנו"א פי"א נאמר: "כיצד מלמד שלא יכווין אדם לומר אני הוא שר העיר ואני הוא המשנה מפני שגוזלין לישראל". תיאורים על התנפלויות וגזילות מטעם השלטון מובאים במקורות נוספים ויק"ר לד, יב (נו"א מופיע בבבא בתרא י, ע"א – במקור זה מיוחס הסיפור לריב"ז ולא לרשב"י); ויק"ר יט, ו – "המלך יהויקים היה מכניס את ממונם של ישראל לטימיון". המלך יהויקים מצטייר כאן כשליט רומי; בראשית רבה עח יא; ק"ר ה, יט.

36. מגילה יא, ע"א; על גביית המיסים שנעשתה לעיתים בדרכי סחיטה מדברים גם המקורות הבאים: במדבר רבה יז ז; תנחומא שלח טו; מדרש ילמדנו – ספר הליקוטים מאת א' פ' גרינהוט, ח"ד עמ' לח, וכן מכילתא מסכתא דבחודש יתרו פ"א, (מהדורת הורוביץ־רבין, עמ' 203-204): "אמר להם רבי יוחנן בן זכאי לתלמידיו לא רציתם לשקול לשמים בקע לגולגולת הרי אתם שוקלים חמשה עשר שקלים במלכות אויביכם"; תוספתא דמאי פ"ו, ה"ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 56) – (הביטוי "אוצר" במקום זה כוונתו לאוצר המלכות "וקטרון" הוא הפקיד שמחלק צורכי מזון לצבא); תוספתא דמאי פ"ו, ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 56), ע"ז עא, ע"א וכן ראה אסתר רבה בתחילתו (מדרש אבא גוריון, בובר עמ' א..."סגיאו סהדי שיקרא מדסגיאו דילטוריא

סוף מאה שנייה – ראשית מאה שלישית, מתאר את הדברים בלשון זו[37]: "מה חזיר הזה בשעה שהוא רובץ. הוא מיפשט את טלפיו, כלומר שאני טהור, כך מלכות הרשעה הזו גוזלת וחומסת נראית כאילו מצעת בימה". לא יפלא אפוא שבתנאים אשר כאלה ביקשו יהודים לתת שוחד לפקידיה של רומי, אעפי"כ לא זכו הם בחסדם של הרומיים[38].

במצב עניינים זה, מעידים המקורות, כי כדי להקל את עול המיסים מעצמם, הכבידו העשירים על העניים את ידם וגבו מהם חלק מן הכספים[39]. נגד עושק זה יצאו בעיקר החכמים. הם כינו את העשירים "כבעלי זרוע"[40].

סגיאו ממוניהון דגוברין חטופין" – ממונם של בני אדם נחטפים ונלקחים ע"י המלכות).

37. בראשית רבה פס"ה, א; ויק"ר יג, ה, והשווה פסיקתא רבתי פמ"ד, (מהדורת מא"ש, קפג ע"א): "אדם שנדון ונכסים שלו לטימיון. עמד אוהבו וביקש עליו ופייסו. אמר המלך ובשבילך יכנסו השדות בלבד לטמיון".

38. ראה למשל המקור בפסחים קיח, ע"ב: "'גער חית קנה... מתרפס ברצי־כסף' (תהילים סח לא) אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן גער בחיה שכל מעשיה נכתבין בקולמוס אחד... שפושטין יד לקבל ממון ואין עושין רצון בעלים". מדרש שיר השירים (מהדורת גרינהוט, ג ע"א).

39. באבות דרבי נתן, נו"ב פל"א (מהדורת שכטר, עמ' 67) מובאים דברים בשם ריב"ז ובין היתר נאמר "...ועל שפורקין (בעלי הבתים) עול מעליהם ונותנין העול והמס על העניים והאביונים האומללים" (וראה המקבילות למקור זה). אמנם הדברים מובאים בשם ריב"ז, אך התמונה המתוארת בכללותה נכונה היא גם לימים שלאחר מכן ואפילו לימים הסמוכים לחורבן. וכבר הראה ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 48 הע' 50, כי תופעת תקיפותם של בעלי היחס והממון היתה ידועה בימים של החורבן, לפניהם ואף לאחריהם.

40. סוטה מט, ע"א: "ת"ר ר' פנחס בן יאיר אומר משחרב בית המקדש בושו חברים ובני חורין וחפו ראשם ונדלדלו אנשי מעשה וגברו בעלי זרוע ובעלי לשון ואין דורש ואין מבקש ואין שואל, על מי לנו להשען על אבינו שבשמים". רבי פנחס בן יאיר הוא בן המחצית השנייה של מאה ב. בכת"י מינכן ובעין יעקב (דפוס ראשון) הובאה הברייתא בשם ר' אליעזר הגדול – בן דור החורבן. אך ראה בהקשר לכך גם באבות דרבי נתן, נו"ב פל"ה, (מהדורת שכטר, מג ע"א): "האימתנים והזדוניים ועזי פנים ובעלי זרוע" וכו'. דרך ארץ פ"ב; בראשית רבה יג, ט: "רבי חנן דציפורין בשם רבי שמואל בר נחמני אמר מפני ארבעה דברים חזר בו

כך למשל קובע רבי אלעזר (בן פדת) שישב זמן מה בציפורי במחצית השנייה של המאה השלישית: "לא נתנה קרקע אלא לבעלי זרועות"[41].

מטבע הדברים הוא שאימרותיהם הקשות של החכמים נגד בעלי הבתים תרמו להתנגדות הדדית ולמתיחויות בין שתי הקבוצות[42]. אם כי עלינו להדגיש כי ההתנגדות לחכמים לא הצטמצמה לחוגי העשירים בלבד. התנגדות זו נתגלתה בהופעותיהן של חברות רוחניות למיניהן ואף לעיתים אצל אנשים מפשוטי העם "ועמי הארץ"[42א].

ביטויים חריפים נוספים הושמעו מצד חכמים נגד ה"מיוחסים". אלה נתכנו בכינויים כמו "חמסנין וגזלנין", כך נאמר למשל בתוספתא[43]: "...למה (אדם) נברא יחידי, מפני החמסנין והגזלנין. ומה עכשיו שנברא יחידי גוזלין חומסין, אילו נבראו שנים על אחת כמה וכמה". מקורות אחרים מעמידים את הגזלנין והחמסנין הללו יחד עם קבוצות אחרות בעלות כוח ממוני, ומכאן ניתן ללמוד כי מדובר באלה שהינם בעלי ממון. וכך אנו שונים[44]:

הקב"ה... מפני בעלי זרוע". (ר' שמואל בר נחמני סוף מאה שלישית ראשית רביעית).

41. סנהדרין נח, ע"ב.

42. על גורמים נוספים למאבק שבין ההנהגה הרוחנית-לאומית לבין מעמד בעלי הממון, עיין ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 113, וכן עיין י' לוין, **מעמד החכמים בא"י בתקופת התלמוד** (תשמ"ו) עמ' 79 ואילך. אין להכין מכאן כאילו לא היו בין החכמים כאלה שנתעשרו מפני חכמתם, ואמנם מקורות אחדים מעידים על כך: עיין למשל באגדה על רבי יוסי בן קיסמא (או יוסי בן חלפתא) בפרק "קנין התורה" – זו ברייתא המצויה באליהו זוטא, פי"ז ומסכת "כלה רבתי" פ"ח ונספחה ל"פרקי אבות" כפרק ו, מ"ט; וכן עיין בספרי דברים פיסקא מ"א: "לאהבה את ה' אלקיכם" – שמא תאמר הריני למד תורה בשביל שאעשיר בשביל שאקרא רבי, בשביל שאקבל שכר? ...תלמוד לומר – 'לאהבה את ה' אלקיכם' – כל שאתם עושים לא תהו עושים אלא מאהבה". אין יודעים לאיזו תקופה מכוונת מסורת זו, אך אין יסוד ככל הנראה להקדימה לפני ימי ביתר. ועיין אצל ג' אלון, **תולדות** א עמ' 312.

42א. מקורות והוכחות לדברים אלה אצל ג' אלון, **תולדות** ב עמ' 80-81 על "עם הארץ" נדון בהמשך.

43. סנהדרין פ"ח, ה"ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 427).

44. בבא קמא צד, ע"ב.

"ת"ר הגזלנין ומלוי בריבית שהחזירו אין מקבלין מהן והמקבל מהן אין רוח חכמים נוחה הימנו. אמר רבי יוחנן בימי רבי נשנית משנה זו". והמכילתא[45] מוסיפה כי הגזלנין והחמסנין יחד עם מלוי בריבית משתייכים לאלה שהממון מצוי אצלם: "היה רבי שמעון אומר אוהבי ממון אוהבין זה את זה והגזלנין אוהבין זה את זה והחמסנין אוהבין זה את זה ומלוי רבית אוהבין זה את זה, למי נאה ליפרע מכל אלו אני הוא שאין בי אחת מכל המדות הללו[46].

על מציאותם של גזלנין אלה בציפורי אנו למדים מדברי רבי חנינא – אב"ד בציפורי במאה השלישית, כאשר הוא פירש את מעשה החמס של דור המבול (בראשית ו, יג)[47]: "אמר רבי חנינא חמס שווה פרוטה, גזל פחות משווה פרוטה, וכך היו אנשי דור המבול עושים, היה אחד מהם מוציא קופתו מליאה תורמוסין, בא זה ונוטל פחות משווה פרוטה ובא כל אחד ואחד נוטל פחות משווה פרוטה שלא יהא יכול להוציא ממנו בדין". כלומר, מצוי כאן תיאור של גזילה בעורמה מרכושו של הזולת בדרך כזו שמבחינה משפטית קשה להגדיר את המעשה כגזלה ממש.

על גזל הנחשב כעבירה חמורה מעמידנו רבי יוחנן, אף הוא חכם גלילי[48]: "בא וראה כמה גדול כחה של חמס שהרי דור המבול עברו על הכל ולא נחתם עליהם גזר דינם עד שפשטו ידיהם בגזל".

רשב"י בן המאה השנייה, חכם גלילי, הוקיע את הגזלנין והחמסנין בכמה מאימרותיו באופן חריף: "תני רבי שמעון בן יוחאי אומר עד איכן דיקדקה

45. מכילתא דרשב"י, (מהדורת אפשטיין־מלמד, עמ' 212־213).
46. על מלוי הריבית עיין עוד פסיקתא דר"כ, עשר תעשר, פ"ו, (מהדורת מנדלבוים, עמ' 161): תנחומא ראה י; שמות רבה לא יח וכן ויק"ר ג, א.
47. בראשית רבה לא, ה; ירושלמי בבא מציעא פ"ד, ט ע"ג.
48. סנהדרין קח, ע"א. ברוח זו ראה את הדברים המובאים בויק"ר לג ג שם, כב ו; בבא קמא קיט, ע"א. על גזל כאחד מן החטאים החמורים עיין עוד בבא מציעא נט, ע"א; תענית ז, ע"ב; מדרש שמואל יד, ט (מהדורת בובר, עמ' 90), ויק"ר ג, א; חולין צא, ע"א.
מי שפורש מן הגזל מקבל שכר טוב – ספרי דברים פרפ"ו (מהדורת פינקלשטין, עמ' 304־305); מכות כג, ע"ב.

התורה בגזל שצריכה לדון בין אדם לחבירו עד כדי הנפת מגל בתוך כן ...שלא חרב דור המבול אלא... מפני הגזל״[49].

קשה לעמוד על היקפה של תופעת החמסנות והגזלנות בגליל בכלל ובציפורי בפרט, אך ברור מן התיאורים לעיל כי היא היתה קיימת וכי היו אלה החכמים שתקפו בדבריהם את ״בעלי הזרוע״ החמסנים כדי להגן על המעמד החלש יותר[50].

3. החכמים

מקור תנאי אחד מעמיד את החכמים בראשן של השכבות החברתיות בישראל[1]: ״לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם, לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדולי הדור, לא מצא בת גדולי הדור ישא בת ראשי כנסיות, לא מצא בת ראשי כנסיות, ישא בת גבאי צדקה. לא מצא בת גבאי צדקה, ישא בת מלמדי תינוקות ולא ישא בת עמי הארץ״ וכו׳[2]. כיוצא בו אנו שונים במשנה סוטה[3]: ״ר״א הגדול אומר מיום שחרב ביהמ״ק שרו חכימיא למהוי כספריא (מלמדי המקרא), וספריא כחזנא וחזנא כעמא דארעא״ וכו׳. דירוגם של חכמים בראש החברה בא לידי ביטוי גם בדבריו של ר׳ יצחק נפחא

49. ירושלמי מעשרות פ״ב, נ ע״א. וראה עוד סוכה ל, ע״א – ״הקב״ה אמר אני ה׳ שונא גזל... ממני ילמדו בני ויבריחו עצמן מן הגזל״.
50. מלבד עדויות על ״הגזלנין והחמסנין״ שהובאו לעיל, ישנם מקורות הדנים בנושא המוסרי הלקוי אלא שמקורות אלה אינם דנים דוקא בבעלי הממון. לעניין זה נקדיש פרק מיוחד בהמשך.

1. פסחים מט, ע״ב.
2. אמנם בתלמוד ירושלמי מופיע ראש הקהל לפני החכם, ירושלמי הוריות פ״ג, מח ע״ב. ש׳ ליברמן **ירושלמי הוריות,** ספר היובל לרבי חנוך אלבק, (ירושלים, תשכ״ג), עמ׳ 299-300.
3. פ״ט, מט״ו. עיין י׳ נ׳ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה** ב, (ירושלים, תש״ח), עמ׳ 976. בדבר מעלת החכמים בישראל ראה גם משל ״הגפן בויקרא רבה לו, ב (מהדורת מרגליות, עמ׳ תתלז-תתמ).

במחצית השנייה של המאה השלישית[4]; שעה שנשאל מי יעלה לתורה לאחר הכוהן והלוי, השיב: "אחריהן קוראין תלמידי חכמים הממונין פרנסים על הציבור, ואחריהן תלמידי חכמים הראויין למנותם פרנסים על הציבור, ואחריהן בני תלמידי חכמים שאבותיהן ממונים פרנסים על הציבור ואחריהן ראשי כנסיות וכל אדם"[5].

המקורות שהעלינו רואים את החכמים כשכבה חברתית בולטת בחברה הישראלית, "מעמד של חכמים"[6]. ג' אלון[7] הבחין בעולמו של מעמד זה בשני יסודות עיקריים: מחד, האידיאל של לימוד התורה והוראתה לתלמידי חכמים. מאידך שימשו חכמים בתפקידים ציבוריים כגון בתפקידי "פרנס", מנהיגים רוחניים, דיינים וכיו"ב[8].

4. גיטין נט, ע"ב – ס, ע"א. על אמורא זה ראה: מ' מרגליות, **אינצקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים** ב עמ' 578-580.
5. אמנם נכון הוא כי עיתים מדברים מקורותינו בלשון שיוויונית לגבי עם ישראל כולו, כמו – "כל ישראל בני מלכים הם" – דברי ר' שמעון במשנה שבת י"ד, מ"ד; בבא מציעא קיג, ע"ב; או דבריו של רבי עקיבא, "כל ישראל ראוין לאותה איצטלא" [של מלכים] – בבא מציעא קיג, ע"ב; וכן בספרי דברים פמ"ח (מהדורת פינקלשטין, עמ' 112) ועוד כיו"ב. אלא שזה מצד העקרון ויסודה של האומה אך במסגרת הפנימית הודגשה בדרך כלל מעלת החכמה והחכמים. ראה: ג' אלון, "בניהם של חכמים", **מחקרים** ב, עמ' 58 ואילך ובמיוחד עמ' 62. וכן י' ל' לוין, **מעמד החכמים בא"י בתקופת התלמוד**, עמ' 26 ואילך.
6. ביטוי זה מצוי פעמים אחדות, עיין במאמרו של ג' אלון, **מחקרים** ב עמ' 58 ועוד, בספרו של לוין **מעמד החכמים** במקומות רבים. בעמ' 1-2 בספר זה מובאת ההגדרה למונח 'מעמד' המכוון "לקבוצה שבה המסגרת החברתית והדתית היא עיקר, ואילו השאיפות הפוליטיות משניות לחלוטין".
7. **מחקרים** ב, עמ' 64.
8. על לימוד התורה עיין למשל משנה אבות פרק ה, מכ"ב; שבת יא, ע"א ועוד הרבה. וראה אצל לוין, שם, עמ' 23 ואילך בדבר ריכוזם של המקורות לעניין זה. למינוי למשרות ציבוריות ראה הע' 4 לעיל וכן ג' אלון, **תולדות** א עמ' 302 ואילך. בין התפקידים מונה אלון את ההוראה, פיקוח על מוסדות הדת הציבוריים, השיפוט, הפצת תורה ברבים ועוד כיו"ב. וכן ראה ש' ספראי, "העיר היהודית בא"י בתקופת המשנה והתלמוד", בקובץ **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (תשמ"ד) עמ' 27 הטוען כי מלאחר החורבן פותחים החכמים במאבק

דומה כי א׳ ביכלר[9] בתארו את חכמיה של ציפורי נקט במידת מה בלשון מגמתית־שלילית. מקורות הניתנים לפירושים שונים נדונו אצלו לעיתים לפרשנות אחת ולאו דוקא בלשון חיובית. והרי ישנם מקורות המבליטים את היחס החיובי לחכמים[10]. כך פירש ביכלר את מאמרו של איסי בן יהודה שחי בגליל במאה השנייה[11]: ״איסי בן יהודה אומר מפני מה תלמידי חכמים מתים בלא זמנן, לא מפני שמנאפין ולא שגוזלין אלא מפני שהן בוזין בעצמן״. נטייתו של חוקר זה לפרש מקור זה כמעיד על העדר יושר ומוסר אצל כמה מן החכמים ולא היא. לדעתנו יש להסביר את המקור כבא לרמוז לענוותנותם של חכמים ולהדגיש כי החכמים אינם מתייחסים לערכם והם ״בוזין בעצמן״. באה הדרישה אפוא שיכירו אף בערכם[12].

בפירושנו זה מבקשים אנו להקהות ממגמתו ההסברתית של ביכלר, וגם אם אולי ישנם רמזים לחשדות כל־שהם שהטילו בחכמי הגליל[13] הרי אלה נרמזו לעיתים נדירות[14] ואינם מלמדים על הכלל[15].

של הוצאת המשפט מידיהם של מנהיגי הערים (״ההדיוטות״) ומעבירים תחום זה לידיהם.

9. **מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד**, עמ׳ 58 ואילך.
10. ראוי להזכיר כי חלק ניכר של המקורות הם מן המאה השנייה ואילך. ממילא בחלקם הנכבד מתארים הם את המצב בגליל, וכמובן בציפורי שהוותה עיר מרכזית בגליל, שהרי מלאחר מלחמת בר־כוכבא עבר המרכז הרוחני העיקרי מיהודה לגליל, כפי שתארנו בפרקנו על הסקירה ההיסטורית של ציפורי.
11. אבות דרבי נתן, נו״א פכ״ט (מהדורת שכטר, מד ע״ב).
12. אך השווה את הנאמר באבות דרבי נתן, נו״א פכ״ו, (מהדורת שכטר, מא ע״ב) – בעוון ״שפוסקים מדברי תורה ועוסקין בדברי שיחה״ – במקור זה מובא המאמר בשם רבי עקיבא אך ספק אם הדברים הם משלו, וכן ראה סנהדרין קי, ע״א.
13. ראה הע׳ 12 לעיל.
14. ראה לכאן גם ברכות יט, ע״א; מדרש תהילים שוחר טוב, קכה ב.
15. מקורות נוספים רומזים במשהו בדבר חשדות מוסריים אצל כמה מן החכמים, אך נביאם בפרק מיוחד על ״ההקפדה בקיום המצוות ובשמירת המוסר בציפורי ובערי הגליל״.

מכל מקום התלמיד חכם נדרש להתנהג בלא דופי כדי לשמש דוגמא לאחרים ולמנוע מהם לזות שפתים[16]: "ת"ר ששה דברים גנאי לו לתלמיד חכם: אל יצא כשהוא מבושם לשוק ואל יצא יחידי בלילה, ואל יצא במנעלים המטולאים ואל יספר עם אשה בשוק[17] ואל יסב בחבורה של עמי הארץ, ואל יכנס באחרונה לבית המדרש, ויש אומרים אף לא יפסיע פסיעה גסה ואל יהלך בקומה זקופה". החכמים גם נדרשו למעלה רוחנית פנימית גבוהה ולא מצאו היתר לעצמם לעשות התורה קרדום לחפור בה, לשם פרנסה או כבוד וכך מצינו במקורות: "תניא היה רבי בנאה אומר כל העוסק בתורה לשמה תורתו נעשית לו סם חיים... וכל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המוות[18].

רבי בנאה היה בן העיר ציפורי וישב בה לערך בשנת 200[19]. אך מצב הדברים לא היה שונה בהרבה בטבריה או באושה כפי שאנו למדים מדבריו של רבי מאיר[20]: "כל העוסק בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה". בראשית המאה השלישית אמר רבי אלכסנדרי[21]: "כל העוסק בתורה לשמה משים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה... רבי יוחנן אמר: אף מגין על כל העולם כולו".

16. ברכות מג, ע"ב. וראה דברי רבי יוחנן בשבת קיד, ע"א ודברי רבי יצחק בחולין צא, ע"א.
17. השווה עניין זה עם האמור בעירובין יח, ע"ב: "תניא לא יהלך אדם אחורי אשה בדרך ואפילו היא אשתו" וכו'.
18. תענית ז, ע"א. בספרי דברים פש"ו (מהדורת פינקלשטין, עמ' 338) מובא מאמר זה אבל בניסוח שונה. והשווה לנאמר בעירובין נד, ע"א ע"י רבי חייא בר אבא וכן ספרי דברים פמ"ה (מהדורת פינקלשטין, עמ' 103), קידושין ל, ע"ב וכן ראה את מאמרו של ריב"ל ביומא עב, ע"ב.
19. ראה למשל ירושלמי ב"מ ספ"ב, ח ע"ד וכן ראה מ' מרגליות, **אינצקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים** א עמ' 178-179. לר' בנאה היה גם בית מדרש בטבריה, ראה למשל: ירושלמי שבת פי"ב, יג ע"ג; ירושלמי ב"מ סוף פ"ב; ירושלמי הוריות סוף פ"ג. בבית מדרש זה דרש ר' יוחנן.
20. אבות פ"ו, מ"א; ירושלמי חגיגה פ"ב, עז ע"ג – דברי רבי יהודה הנשיא בקשר לאלישע בן אבויה ורבי מאיר תלמידו: "אמר מה אם זה שיגע בתורה שלא לשום שמים ראו מה העמיד, מי שהוא יגע בתורה לשמה על אחת כמה וכמה".
21. סנהדרין צט, ע"ב.

ברוח זו הביע דברים גם רבי יונתן בן אלעזר מציפורי[22]: "כתיב 'פקודי ה' ישרים משמחי לב' (תהילים יט, ט) וכתיב 'אמרת ה' צרופה' (שם יח, לא) זכה משמחתו לא זכה צורפתו, ריש לקיש אמר מגופיה דקרא נפקא זכה צורפתו לחיים לא זכה צורפתו למיתה". ואכן אם היו כאלו שבאו ללמוד תורה לשם כבוד או תועלת אישית ומעמד חברתי, גם אם לא ראו זאת החכמים בעין יפה הם לא נדחו על הסף מתוך הנחה שעל ידי הלימוד והדרכת החכמים יחזרו למוטב וילכו בדרך הישרה. וכך מצינו הלשון במקורות: "שלא יאמר אדם אקרא שיקראוני חכם, אשנה שיקראוני רבי, אשנן שאהיה זקן ואשב בישיבה, אלא למד מאהבה וסוף הכבוד לבוא"[23]. לכך רומזים גם הדברים הבאים שנאמרו משום רבי שמעון בן יוחאי[24]: "גדולה שימושה של תורה יותר מלמודה, שנאמר 'פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו' (מל"ב ג, יא), למד לא נאמר אלא יצק, מלמד שגדולה שימושה יותר מלמודה". כיוצא בו אמר רבי ינאי מציפורי כי מי שקרא ושנה ולא שימש תלמידי חכמים "הרי זה כותי"[25].

על העונש של "הלומד תורה ואינו מקיים" אומר רבי שמעון בן חלפתא, חבירו של רבי יהודה הנשיא, כך: "כל מי שלמד תורה ואינו מקיים עונשו חמור ממי שלא למד כל עיקר"[26]. וכן אמר רבי חייא, אף הוא מחבריו של ר' יהודה הנשיא ש"הלמד שלא לעשות נוח לו כאילו לא נברא"[27]. על אלה שלומדים ואינם מקיימים מכוונים דבריו של רבי יוחנן שאמר "אוי להם לשונאיהן של תלמידי חכמים שעוסקין בתורה ואין בהן יראת שמים"[28].

22. יומא עב, ע"ב.
23. נדרים סב, ע"א; ספרי דברים פמ"ח (מהדורת פינקלשטין, עמ' 113).
24. ברכות ז, ע"ב והשווה את הרעיון הזה עם דבריו של רבי יעקב (ולא רבי עקיבא, ראה א' ביכלר, **מחקרים** עמ' 71, הע' 62), באבות דרבי נתן נו"א פל"ו (מהדורת שכטר, נה ע"א) – "אף מי שאינו משמש לתלמידי חכמים אין לו חלק לעולם הבא". על המשמעות של שימוש חכמים עיין ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 300-301.
25. סוטה כב, ע"א. על המחלוקת אם רבי ינאי מציפורי הווה ראה אצל א' היימן, **תולדות תנאים ואמוראים** ב עמ' 759-760.
26. דברים רבה ז, ד (מהדורת לוין-אפשטיין, עמ' 29).
27. ויקרא רבה לה, ז (מהדורת מרגליות, תתכו), ירושלמי ברכות פ"א, ג ע"ב.
28. יומא עב, ע"ב. ישנם מקורות נוספים המעידים על תופעת הלומדים

דומה, כי מקורות אלה שצוטטו דיים להוכיח כי אמנם היו לומדים שנצטרפו לעולם של החכמים אלא ש"תוכם לא כברם". אבל לא ידוע במבורר מה היתה היקפה של תופעה זו ולא מן הנמנע כי מדובר במיעוט. מכל מקום מחויבים אנו לאזן במידת מה את התמונה על החכמים, דבר שנמצא לקוי בחיבורו של ביכלר[9]. ואמנם מקורות אחדים מגלים כי לעיתים זכו החכמים לכבוד רב, וכשפגשו בהם ברחוב ברכום במילים, "שלמכון רבייא"[29]. מצינו אף שברכת השלום שנתברכו החכמים נעשתה באופן רגשי, כך למשל מסופר בירושלמי[30] על אדם אחד שנישק את רגלי ר' יונתן בשעה ששהה יחד עם ר' ינאי, ומקור מדרשי אחד[31] מאמצע המאה השנייה מספר כיצד סיפקו אנשי אושה לחכמים מזון, משקה ומטות. זמן מה לאחר מכן מובא בתלמוד הבבלי[32] סיפור על אנשי עיר אחת באזור הכנרת שקידמו את פניו של ר' אלעזר בן ר' שמעון.

מדרש תנחומא[33] מספר על כבוד מיוחד שהוענק לחכם אשר הפגין את בקיאותו בתורה: הוא זכה במתנת כסף מן העשירים ואנשי הקהילה ליוו אותו דרך קבע.

שלא לשמה והם מובאים אצל א' ביכלר, **מחקרים**, עמ' 67 ואילך.

29. ירושלמי ברכות פ"ה, ט ע"א. אף מן הברית החדשה עולה כי לעיתים חלקו כבוד לפרושים ולסופרים; מתי כג, ז; מרקוס יב, לח; לוקס יא, מג; כ, מו. כבוד זה היה בצד בקורת על חכמים. רבי יצחק בר מריון בן דורו של ר"א בן פדת מציפורי אמר "שכל המעיז פניו בתלמידי חכמים וגדול הדור כאילו מעיז פניו במלך" (שמ"ב כ, כא), קהלת רבה ט, כו; גם ר"מ "זכה" כנראה בבקורת עד שרבי יוסי בן חלפתא שבחו כנגד הבקורת ואמר עליו שהוא "אדם גדול, אדם קדוש, אדם צנוע" ירושלמי ברכות פ"ב, ה ע"ב.

30. ירושלמי פאה פ"א, טו ע"ד, והשווה בבלי כתובות מט, ע"ב – כאן ר' יונתן הוא בן זוגו של ר' חנינא.

31. שיר השירים רבה ב, טז (מהדורת דונסקי, עמ' ס).

32. תענית כ, ע"א-ע"ב. על ההיבט הספרותי של מסורת זו ראה J. Fraenkel, 'Paronomasia in Aggadic Narratives,' SH (Scripta Hierosolymitana) 27 (1978), pp. 27-51.

33. תנחומא, תרומה א (מהדורת בובר, ב מה ע"א). והשווה על קבלת פנים מיוחדת לרבי יהושע ורבי אליעזר מצד אנשי אשקלון, א' ילינק, **בית המדרש** מהדורה שלישית (ירושלים, תשכ"ז) ה, עמ' 135.

ביטויים לכבודו של החכם הושמעו גם בשעת פטירתו. כשמת רבי יהודה הנשיא, התכנסו כל אנשי הערים והכפרים מסביב לציפורי לספוד לו[34]. אמנם כבוד זה ניתן לו בהיותו נשיא, אך הנחתנו מוכחת גם מהמעשה בר׳ יוחנן שקיבל את דבר מותו של ר׳ חנינא מתוך שהבחין במהומה בקרב תושבי המקום, וכששאל על דבר המהומה הוגד לו בזו הלשון: ״חד רבו דמך וכל עמה פריי מיטפלה ביה״ [אחד מן החכמים נפטר, וכל העם רץ כדי לטפל בו – לחלוק לו כבוד][35]. אף התחרות בין תושבי מירון וגוש חלב היכן יקבר ר׳ אלעזר בר׳ שמעון היא עדות לכך לכבוד שחלקו לחכם זה במקומות אלה[36].

חכמינו עודדו את היחס החם והרגשי של הציבור כלפי איש המוסר והמידות גם אם לא היה חכם, ואולי נעשה הדבר כדי להדגיש את מעלת המוסר והמידות על החכמה[37]. כך למשל אמר בר קפרא שהיה בציפורי: ״כל המוריד דמעות על אדם כשר – הקב״ה סופרן ומניחן בבית גנזיו״[38]. רבי יוחנן אמר דברים מפורשים יותר: ״כל המתעצל בהספדו של חכם אינו מאריך ימים״[39]. כלל מקורות אלה מעיד אף הוא כי המציאות של מתן כבוד לחכם שנפטר היתה מורכבת, יש והחכם לא נספד כהלכה (במקורות שהובאו אצל

34. ירושלמי כלאים פ״ט, לב ע״א והשווה בבלי כתובות קג, ע״א – קד, ע״א.
35. ירושלמי בבא מציעא פ״ב, ח ע״ד. וכן ראה במקבילות ירושלמי מועד קטן פ״ג, פג ע״ד; ירושלמי סנהדרין פ״ב, כ ע״א; ירושלמי הוריות פ״ג, מח ע״ב, ועיין ש׳ ליברמן, **תלמודה של קיסרין**, מוסף לתרביץ, שנה ב, ספר ד, (ירושלים, תרצ״א) עמ׳ 47.
36. פסיקתא דרב כהנא יא, כג (מהדורת מנדלבוים, עמ׳ 198-199), בבבלי בבא מציעא פד, ע״ב נאמר עכברא ובירו, אבל כנראה מסורת זו אינה עיקרית.
37. ויש לציין שביכלר, **מחקרים** עמ׳ 62-63. בלשונו המגמתית לא הבחין כאן בשוני בין המונחים חכם לאדם כשר ודבריו לפיכך אינם יוצאים מגדר הפרשנות.
38. שבת קה, ע״ב.
39. שבת שם, שם, וראה במדרש שמואל פכ״ג, ז. (מהדורת בובר, עמ׳ 114), מה שאמר ריב״ל על ישראל שהיו עסוקין במלאכתן לפיכך לא עשו חסד עם יהושע וכו׳. וכן את דבריו בברכות יט, ע״א – ״כל המספר אחר מטתן של תלמידי חכמים נופל בגיהנום״. וכן ראה סוכה כט, ע״א – ״ת״ר בשביל ארבעה דברים חמה לוקה... על אב בית דין שמת ואינו נספד כהלכה״ וכו׳.

ביכלר לעיל) ויש שחלקו לו כבוד מרובה בשעת פטירתו[40]. תפקידיו המרובים של החכם יכולים להעיד אף הם כי במקרים לא מעטים התייחסו אליו כבעל סמכות דתית. כך למשל התפקיד של התרת נדרים היה ככל הנראה בתחום סמכותו של החכם: ר׳ יוחנן, ר׳ אלעזר בן פדת, ר׳ אסי ונכדו של ר׳ ינאי – חכמי הגליל, נזכרים כולם בקשר לכך[41]. כיוצא בו נשאל ר׳ יצחק ע״י כוהן שנטמא אם חייב הוא לאכול חולין[42], ר׳ יוחנן נשאל על מצוות הפרשת חלה[43] ור׳ אמי נשאל על תרומה[44]. חכמים גליליים (כגון ר׳ אמי ור׳ חנינא בן ר׳ אבהו) נשאלו בענייני נשואים[45].

יהודי בוצרה פנו לריש לקיש שיעזור להם בחיפוש אחר מנהיג רוחני לקהילתם[46]. וגדולי ציפורי ביקשו את הצעתו של ר׳ אלעזר בן פרטא בנושא פוליטי דחוף[47]. היו חכמים שפעלו בקהילתם כפרשנים וכדרשנים. מן הידועים שבהם במאה השלישית היו ר׳ יוחנן ותלמידו ר׳ אבהו[48]: ״ר׳ חנניה הוה מיסתמיך בר׳ חייה בר בא בציפרין, חמא כל עמא פריי. א״ל, למה כל עמא פריי, אמר ליה, רבי יוחנן יתיב דריש בבית מדרשא דרבי בנייה וכל עמא פריי מישמעיניה. אמר, בריך רחמנא דחמי לי פירין עד דאנא בחיים״. [רבי חנניה (בהתהלכו ברחוב) היה נשען על רבי חייא בר אבא בציפורי, וראה כל העם רץ. אמר לו: למה כל העם רץ? אמר לו (רבי חייא): רבי יוחנן יושב

40. ראה י׳ לוין **מעמד החכמים** עמ׳ 67.
41. נדרים כא, ע״ב־כב, ע״ב. אף רבי מאיר ר׳ יהודה ור׳ יוסי – חכמי המאה השנייה פטרו אנשים מנדריהם – ירושלמי נדרים פ״ב, לז ע״ג. במקרה אחד פנתה אשה לא יהודיה לר׳ אבהו בקשר להתרת נדרים – ירושלמי נזיר פ״ט, נז ע״ג; וכן ראה משנה נדרים פ״ה, מ״ו, פ״ט, מ״ה; משנה גיטין פ״ד, מ״ז.
42. ירושלמי סנהדרין פ״א, יח ע״ב.
43. ירושלמי חלה פ״ב, נח ע״ג.
44. ירושלמי תרומה פ״ב, מא ע״ב.
45. ירושלמי יבמות פ״ב, ג ע״ד; שם פט״ו טו, ע״א; והשווה שאלות בענייני נשואים במאה השנייה בירושלמי כתובות פי״ג, לה ע״ד.
46. ירושלמי שביעית פ״ו, לו ע״ד; ועוד.
47. תנחומא מסעי א. בדבר דוגמאות נוספות של שאלות שנשאלו חכמים עיין לוין, **מעמד החכמים** עמ׳ 67־70.
48. ירושלמי הוריות פ״ג, מח ע״ב; ירושלמי בבא מציעא פ״ב, ח ע״ד; והשווה ש׳ ליברמן, **תלמודה של קיסרין**, שם, עמ׳ 47.

ודורש בבית מדרשו של רבי בנייה וכל העם רץ לשמעו. אמר: ברוך האלקים שהראה לי אותם רצים בזמן שאני עוד חי].

מקור זה אף מעמידנו על ההשפעה הרבה שהיתה לדרשות אלה על העם ועל הכבוד הרב שזכה לו החכם בעת שדרש. עוד אנו שומעים על "רבי אבהו ורבי חייא בר אבא איקלעו להההוא אתרא, רבי אבהו דרש באגדתא, רבי חייא בר אבא דרש בשמעתא שבקוה כולי עלמא לרבי חייא בר אבא ואזול לגביה דרבי אבהו"[49]. [רבי אבהו ורבי חייא בר אבא הזדמנו למקום אחד. רבי אבהו דרש באגדה, רבי חייא בר אבא דרש בהלכה. עזב כל אחד את רבי חייא בר' אבא והלך אצל רבי אבהו].

אף מכאן אנו למדים על התעניינותו של העם בחכם ובסוג דרשתו[50]. יש להדגיש כמו כן כי החכמים עליהם מדובר במקורות הנ"ל, הינם גליליים והדבר בא לתאר את המציאות בגליל בכלל ובציפורי בפרט, במאות השנייה ואילך.

יש והחכמים התבלטו גם בתחומים אחרים. בציבור ראו בהם אנשים קדושים. ר' יוחנן דרך משל, נתבקש פעם להתפלל עבור סוחר למען הצלחת עסקיו[51]. היו אף שייחסו לחכמים את היכולת לעשות מעשי ניסים כמו

49. סוטה מ, ע"א. דרשנים אחרים בני המאה השלישית היו ר' שמלאי (ירושלמי פאה פ"ח, כא ע"ב; רות רבה ה, יב), ור' מיישא, נכדו של ר' יהושע בן לוי (ירושלמי ביצה פ"א, ס ע"ג). ידועות אף דרשותיו של רבי מאיר במאה השנייה בטבריה – ירושלמי סוטה פ"א, טז ע"ד; רות רבה ו, ד. על הדרשה בכלל עיין ש' ספראי; "בית הכנסת" בקובץ: **בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה** (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 156.

50. והשווה לכאן פסיקתא דרב כהנא יב, ג (מהדורת מנדלבוים, עמ' 205), וכן שיר השירים רבה ב, יד (מהדורת דונסקי, עמ' נט): "א"ר יצחק: בראשונה היתה הפרוטה מצויה, היה אדם מתאוה דבר משנה ודבר תלמוד, ועכשיו שאין פרוטה מצויה, וביותר שאנו חולים מן המלכיות, אדם מתאוה דבר מקרא ודבר אגדה". למקורות נוספים בעניין הדרשות עיין אצל לוין, **מעמד החכמים**, עמ' 70 כולל ההערות בעמ' זה. כמו"כ ראה י' היינמן, **הדרשות בציבור בתקופת התלמוד**, (ירושלים, תשל"א) עמ' 17 ועוד. לעניין הדרשה באגדה עיין עוד ג' אלון, **תולדות** א עמ' 305-306.

51. ירושלמי שבת פ"ו, ח ע"ג-ע"ד.

החייאת מתים, הורדת גשמים, ועוד[52]. מקור אחד הקשור להורדת גשמים ע״י חכם בציפורי מבליט מחד את האמונה בדבר יכולתו של החכם לעשות מעשה זה ומאידך, את עוינות האוכלוסיה כלפיו במקרה שלא הצליח במשימתו[53]: ״חד זמן צרכון מיעבד תעניתה ולא נחת מיטרא. עבד רבי יהושע תעניתא בדרומא ונחת מיטרא והוון ציפוראי אמרין רבי יהושע בן לוי מחית מיטרא לדרומאיי ורבי חנינא עצר מיא מן ציפוראיי. צרכון מיעבד תיניינות. שלח ואייתי לרבי יהושע בן־לוי, אמר ליה, מישגח מר׳ מיפוק עימן להתענות. נפקון תריהון לתעניתא ולא נחת מיטרא. עאל ואמר קומיהון, לא רבי יהושע בן לוי מחית מיטרא לדרומאיי ולא רבי חנינה עצר מיטרא מן ציפורי, אלא דרומאיי ליבהון רכיך ושמעין מילה דאורייתא ומתכנעין, וציפוראי ליבהון קשי ושמעין מילה דאורייתא ולא מיתכנעין״. [פעם אחת עשה (רבי חנינא) תענית (בציפורי) ולא ירד גשם. רבי יהושע (בן לוי) עשה תענית בדרום וירד גשם. והיו אנשי ציפורי אומרים: רבי יהושע בן לוי מוריד גשם לדרומאים ורבי חנינה עוצר מים מן הציפוראים. אנו צריכים לעשות תענית פעם שנייה. שלח (רבי חנינא) והביא את רבי יהושע בן לוי. הוא אמר לו:

52. ירושלמי תענית פ״ג, סו ע״ג; ויקרא רבה י, ד (מהדורת מרגליות, עמ׳ רג) כב ד (עמ׳ תקח־תקי); בבלי ע״ז י, ע״ב; בבלי בבא קמא קיז, ע״א־ע״ב, מקורות אחדים מעלים את הקשר שהיה בין ירידת גשמים לתחיית המתים – ירושלמי ברכות פ״ה, ט ע״ב. וכן עיין אצל א׳ א׳ אורבך, **חזל – פרקי אמונות ודעות,** (ירושלים, תשל״ו) עמ׳ 75, עמ׳ 588 הע׳ 11. עושי מעשי ניסים אלה מכונים לעיתים בשם החסידים, כמו למשל ר׳ חנינא בן דוסא המכונה במפורש ״חסיד״ – אבות דרבי נתן, נו״א ח (מהדורת שכטר, יט ע״ב) ועוד. לכל הפרשה הזו עיין במאמרו של ש׳ ספראי, ״חסידים ואנשי מעשה״, **ציון,** ספר היובל שנה נ, (תרצ״ו־תשמ״ה), עמ׳ 133 ואילך.

53. ירושלמי תענית פ״ג, סו ע״ג. היו קשרים נוספים בין ר׳ חנינא ור׳ יהושע בן לוי. ראה למשל ירושלמי ברכות פ״ה, ט ע״א; בראשית רבה עח, ה (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 923). י׳ שוורץ מעמיד מקור זה כדי להראות על מתיחות כל־שהיא שהיתה בין חכמי הגליל לחכמי הדרום וראה עבודת הדוקטור שלו, **תולדות היישוב היהודי בדרום יהודה אחרי מלחמת בר־כוכבא עד הכיבוש הערבי** (ירושלים, תשמ״א) עמ׳ 373־385; וכן עיין בטבלאות שבעבודתו עמ׳ 309־311 על שהייתם של תנאי הגליל בדרום; עמ׳ 322־326 – על שהייתם של אמוראי הגליל בדרום.

תשקול אדוני לצאת עמנו לתענית. יצאו שניהם לתענית ולא ירד גשם. נכנס (רבי חנינה) ואמר לפניהם (לאנשי ציפורי): לא רבי יהושע בן לוי מוריד גשם לדרומאים ולא רבי חנינה עוצר גשם מן הציפוראים, אלא דרומאים לבם רך ושומעים הם דבר תורה ומשעבדים עצמם וציפוראים לבם קשה ושומעים דבר תורה ואינם משתעבדים][54].

מקורות אלה מעידים עד כמה ראתה האוכלוסיה את מעלת החכמים ואת יכולתם להשפיע כאישים בעלי סגולות מיוחדות. על כן כאשר התרחשה צרה כל שהיא – היתה ראשית הפנייה אל החכמים והדרישה מהם לגרום לשינוי. יש, שפנייה כזו גררה אחריה מתיחות מסוימת בין הפונים לחכם כפי שהיתה למשל בין רבי חנינה ותושבי ציפורי, ואמנם לפי אחד הכתובים לא זכה חכם זה למינוי כדיין בגלל התערבותה של האוכלוסיה[55]. מאידך, מגלה מקור אחר כי חלקו לרבי חנינה כבוד בעת פטירתו[56]. סיפור נוסף אף הוא מעיד על מתיחות שבינו לבין אוכלוסית ציפורי[57]:

"מותנא הוה בציפורין, לא הוה עליל גו אשקקה דהוה ר' חנינה שרי בגויה, והוון ציפוראיי אמרין, מה ההן סבא בינכי, ויתב שלם הוא ושכונתיה ומדינתא אזלא בבאישות, עאל ואמר קומיהון, זמרי אחד היה בדורו ונפלו מישראל עשרים וארבעה אלף, ואנו כמה זמרי יש בדורינו ואתם מתרעמין".

54. האמונה בכוחו של האדם=החכם להוריד גשם משתקפת יפה במסורת על חוני המעגל, משנה תענית פ"ג, מ"ח, וכן עיין ש' ספראי, "חסידים ואנשי מעשה" (לעיל הע' 52, עמ' 134).
55. ירושלמי תענית פ"ד, סח ע"א והשווה לתכונות הרצויות הנדרשות מן הדיין תוספתא חגיגה פ"ב, ה"ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 235); תוספתא סנהדרין פ"ז, ה"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 425). וראה גם ר"ה כז, ע"א; סנהדרין לב, ע"ב – ר' יוסי בן חלפתא חכם ציפוראי בן המאה השנייה כשדבר במינויו של חכם לדיין אמר: "...ומשם (מבית הדין שבלשכת הגזית) שולחין ובודקין כל מי שהוא חכם וכו' ורוח הבריות נוחה הימנו עושין אותו דיין בעירו" וכו'. לא כך היו פני הדברים במקרה של רבי חנינה.
56. ירושלמי בבא מציעא פ"ב, ח עד.
57. ירושלמי תענית פ"ג, סו ע"ג. וכן ראה את הערתו של ש' ליברמן, "תיקוני ירושלמי", **תרביץ** ב (תרצ"א), עמ' 110.

[מגיפה היתה בציפורי ולא נגעה בשכונתו של ר׳ חנינא, ואנשי ציפורי היו אומרים: מה עושה הזקן הזה בינינו, והוא ושכונתו יושבים בשלום וכל העיר סובלת? בא (ר׳ חנינא) ואמר לפניהם: זמרי אחד היה בדורנו ונפלו מישראל עשרים וארבעה אלף, ואנו כמה זמרי יש בדורנו: ואתם מתרעמים?)].

כאן, ההתרעמות הינה דו סטרית. האוכלוסיה האשימה את ר׳ חנינא על מצבו הטוב, שעה שכל העיר היתה שרויה בצער מפאת המגיפה שהיתה בה, ואילו ר׳ חנינא האשים את התושבים שהמגיפה פרצה בגלל חטאיהם. בין החטאים הנמנים אצל אוכלוסי הגליל אפשר למנות את הלכות שנת השמיטה שלא תמיד נשתמרו בקפדנות[58], גם הלכות מעשר לא תמיד בוצעו כהלכה[59]. מסופר על טבח מציפורי שמכר נבלות וטריפות[60], מדברי ר׳ חנן מציפורי (מאה רביעית) על פירושו לפסוק, ׳כשושנה בין החוחים׳ (שיר השירים ב, ב) למדים על כמה מצוות שהאוכלוסים לא היו בקיאים בהן כגון: לא ידעו כיצד לברך אבלים, או ברכת חתנים, או לפרוס על שמע ולעבור לפני התיבה[61]. יחד עם זאת, יש להוסיף כי נוסחאות התפילה באותה עת עדיין לא היו קבועות[61א]. לא מן הנמנע שחטאים אלה הוו את אחת הסיבות לחיכוכים שבין החכמים לעם. על חיכוכים אחרים למדים עוד משני סיפורים המבליטים את הסיבה לחיכוך זה, והיא יהירותם של החכמים בעקבות

58. ירושלמי דמאי פ״ב, כב ע״ג; ירושלמי שביעית פ״ו, לו ע״ג; ירושלמי גיטין פ״ה, מז ע״ג; בבלי חולין ו, ע״ב.
59. ירושלמי ברכות פ״ה, ח ע״ד; בבלי ברכות לה, ע״ב; בבלי גיטין פא, ע״א.
60. עיין בבלי גיטין מו, ע״ב – מז, ע״א; ויקרא רבה ה, ו, (מהדורת מרגליות, עמ׳ קיט־קכ) – מדרש זה מספר על מותו בערב יוהכ״פ; וכן ירושלמי תרומות פ״ח, מה ע״ג – ר׳ חנינא אמר שבמקום לקוברו יש להניח את גופתו לכלבים.
61. שיר השירים רבה, ב, ז, (מהדורת דונסקי, עמ׳ נד); ויקרא רבה כג, ד, (מהדורת מרגליות, עמ׳ תקל־תקלא); תנחומא ויחי ז. יחד עם זאת עיין פרקנו בדבר קיום המצוות בגליל ובציפורי בהמשך.

61א. ראה י׳ היינמן, **התפילה בתקופת התנאים והאמוראים,** (ירושלים, תשכ״ו) עמ׳ 29 ואילך. ש׳ ספראי, ״בית הכנסת״, בספרו **בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה,** (ירושלים, תשמ״ג) עמ׳ 145-146.
(= **בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד** [ירושלים, תשמ״ו] עמ׳ 19-20).

לימוד תורה. אין במעשים מסוג זה ללמד כי יהירות כזו היתה חלקם של רבים מן החכמים, אך ממחישים הם כי התופעה היתה קיימת.

א. "תנו רבנן[62]: מעשה ברבי שמעון בן אלעזר שבא ממגדל עדר מבית רבו והיה רוכב על החמור ומטייל על שפת הים והיה שמח שמחה גדולה על שלמד תורה הרבה. נזדמן לו אדם אחד שהיה מכוער ביותר, אמר לו: ריקא, שמא כל בני עירך מכוערין כמותך. אמר לו: לך ואמור לו לאומן שעשאני כמה מכוער כלי זה שעשית. כיוון שידע בעצמו שחטא ירד מן החמור ונשתטח לפניו ואמר לו: נעניתי לך, מחול לי. אמר לו: איני מוחל לך עד שתלך לאומן שעשאני ותאמר לו כמה מכוער כלי זה שעשית. היה מטייל אחריו עד שהגיע לעיר, כיוון שהגיע לעירו יצאו אנשי עירו לקראתו אמרו לו: שלום עליך רבי. אמר להם: למי אתם קורין רבי? אמרו לו: לזה שמטייל אחריך. אמר להם: אם זה רבי, אל ירבו כמותו בישראל, אמרו לו: חס ושלום! מה עשה לך? אמר להם כך וכך עשה לי. אמרו לו: אף על פי כן מחול לו, שאדם גדול בתורה הוא. אמר להם: הריני מוחל לו ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן. מיד נכנס רבי שמעון בן אלעזר לבית המדרש ודרש לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז. לפיכך זכה קנה לטול ממנו קולמוס לכתוב בו ספר תורה, תפילין ומזוזות".

מעניין מאד, כיצד בצד יהירותו של החכם שעליה ביקש מחילה, מתאר מעשה זה את הכבוד הרב שרכשו לו בני עירו.

כיוצא בו אנו שונים בסיפור ב[63]: "מעשה בר' ינאי שהיה מהלך בדרך. פגע בו אדם אחד שהיה משופע ביותר. אמר לו: משגח ר' לאיתקבלא גבן. אמר ליה: מה דהני לך. הכניסו לתוך ביתו, בדקו במקרא ולא מצאו, בדקו במשנה ולא מצאו, בתלמוד ולא מצאו, בהגדה ולא מצאו. אמר ליה: בריך. אמר ליה: יברך ינאי בבייתיה אמר ליה: אית בך אמריה מה דאנא. אמר ליה: אין. אמר ליה: אמור אכל כלבא פסתייה דינאי. קם צריה. אמר ליה: אין. מה ירתותי גבך דאת מוני לי. אמר ליה: ומה ירתותך גבי. אמר ליה: דמינוקייה אמ' 'תורה צוה לנו משה מורשה' (דברים לג, ד). קהלת יעקב אין כת' כאן אלא,

62. בבלי תענית כ, ע"א-ע"ב; מסכתות דרך ארץ – פרקי בן עזאי (מהדורת היגער, עמ' 166-173) וראה אצל פרנקל: 'Paronomasia' עמ' 42-51.
63. ויקרא רבה ט, ג, (מהדורת מרגליות, עמ' קעו-קעח).

׳קהלת יעקב׳ (שם). מן דאית פיסין דין לדין, אמ׳ ליה: למה זכית למיכל על פתורי אמ׳ ליה: מן יומיי לא שמעית מילא בישא וחיזרתי למריה ולא חמית תרין דמיתכתשין דין עם דין ולא אהבית שלמא ביניהון. אמ׳ ליה: כל הדא דרך ארץ גבך וקריתך כלבא״. [מעשה בר׳ ינאי שהיה מהלך בדרך. פגש בו אדם שהיה מלובש בבגדים יקרים. אמר לו (ר׳ ינאי): ישים לב אדוני (לבוא) ולהתקבל אצלנו אמר לו (האדם): אעשה מה שיהנה אותך. הכניסו לתוך ביתו. בדקו במקרא ולא מצאו, בדקו במשנה ולא מצאו, בתלמוד ולא מצאו, בהגדה ולא מצאו. אמר לו (ינאי): ברך אתה (ברכת המזון) אמר לו (האורח): יברך ינאי בביתו אמר לו: האם תוכל להגיד מה שאומר לך? אמר לו: כן. אמר לו: תגיד שאכל הכלב פתו של ינאי. קם ותפס אותו (האורח), אמר לו: מה ירושתי אצלך שאתה מלגלג בי בדבריך? אמר לו: ומה ירושתך זו אצלי? אמר לו: שהתינוקות קוראים ׳תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב׳ (דברים לג, ד), קהילת ינאי אינו כתוב כאן אלא ׳קְהִלת יעקב׳. כשנתפייסו זה לזה, אמר לו: (ר׳ ינאי): למה זכית לאכל על שולחני (למה, בגלל מעשים טובים?) אמר לו: מימי לא שמעתי מלה רעה אלא החזרתיה לבעליה (לא השתתפתי ברכילות) ולא ראיתי שניים מתקוטטים זה עם זה ולא עשיתי שלום ביניהם. אמר לו (ר׳ ינאי) כל כך הרבה דרך ארץ יש אצלך, ואני קראתי לך כלב?]. אף כאן כבסיפור הראשון בולט הרעיון שהחכם מכיר בחטאו ומוכן לתקנו. יש כאן משום עדות כל־שהיא לכך שאלה הן מתכונותיו של בן האליטה הדתית.

סיבה נוספת לחיכוכים בין החכמים לעם נעוצה ככל הנראה בעובדה שהוענקו לחכמים זכויות מיוחדות. התלמוד הבבלי מספר למשל על התנגדותה של אוכלוסית טבריה לפטור שניתן לחכמים מדמי הכלילא (aurum coronarium – מס ההכתרה)[64]. אותו מקור מספר על סירובם של החכמים באמצע המאה השלישית לתרום לבניית חומה לטבריה. החכמים טענו שאינם זקוקים לחומות לצורך הגנתם. התנהגותם במקרה זה נתקלה בלעג ע״י חלק מבני העיר.

הנשיא שפטר חכמים מ׳דמי הכתר׳ הוא רבי – רבי יהודה הנשיא. למרות שלעיתים מכונה גם רבי יהודה נשיאה כ׳רבי׳[65]. לענייננו חשובה עובדת הפטור מן המיסים שניתנה ע״י הנשיא לחכמים, והיא שהוותה ככל הנראה את אחת הסיבות לעימותים שבין החכמים לאוכלוסיה.

64. בבא בתרא ח, ע״א.
65. כגון ע״ז לז, ע״א. עיין למשל ג׳ אלון, **מחקרים**, ב, עמ׳ 52, 77, 83, 87.

הקלות אלה שזכו להן חכמים מידי הנשיא וכן התמיכה החומרית שהעניק להם הנשיא[66], הוו בודאי מניע חשוב אצלם לשתף עמו פעולה[67]. רבי הוא שסייע להכשיר את ריבוי השפעתם של חכמים בערים, התמנותם "פרנסים על הצבור" וגיבוש זכויותיהם[68].

אין להבין מכאן כאילו יחסי חכמים – נשיא היו מתוקנים לחלוטין כל אותה עת. וכבר הראינו[67] כי מידי פעם היתה מתיחות ביניהם[69]. היו אף מקרים שחכמים ביקרו את הנשיא על החלטותיו במיוחד על החלטותיו שבתחום ההלכה[70]. או שסירבו לקבל ממנו מתנות[71]. התנגשות ממשית

66. בבלי, בבא בתרא ח, ע"א: "רבי פתח אוצרות בשני בצורת אמר יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי תלמוד" וכו'.

67. ראה על כך ג' אלון, "אילין דמתמנין בכסף" **מחקרים** ב, עמ' 52. מדיניות זו כלפי חכמים שונתה במידה מסוימת בימי נכדו של רבי – ר' יהודה נשיאה (235-260). יוסי ממעון למשל התלונן על המיסים שהטיל הנשיא – ירושלמי סנהדרין פ"ב, כ ע"ג-ע"ד. ועיין י' לוין, **מעמד החכמים** עמ' 100 ואילך ושם מקורות נוספים להוכחת הדברים. מצב זה יצר מתח מסוים בין החכמים לר' יהודה השני, אך ככלל נשמר הקשר ההדוק ביניהם כפי שהיה בימי ר' יהודה הנשיא. כך למשל האמורא ר' יוחנן שהיה דמות כה בולטת באמצע המאה השלישית, היה מצוי לעיתים בבית הנשיא. הבבלי מדבר על חכם זה "כר' יוחנן דבי נשיאה" – סוטה כא, ע"א וכן ראה ירושלמי סנהדרין פ"ב, כ ע"ג; בבלי סנהדרין ח, ע"א ועוד. אף לריב"ל – החכם המרכזי שבדרום באותה תקופה היו קשרים הדוקים עם הנשיא, ביניהם קשר נישואים – קידושין לג, ע"א.

68. ג' אלון, **מחקרים** ב, עמ' 52. על הפרנסים עיין בפרקנו "מנהיגיה של ציפורי". על חכמים כפרנסים ראה למשל ספרי דברים פש"ו (מהדורת פינקלשטין, עמ' 339); בבלי פסחים קיב, ע"ב; ירושלמי פאה פ"ח, כא ע"א; בבלי גיטין ס, ע"א ועוד. על מקומם של החכמים בהנהגה הציבורית בימי הבית ולאחריו, ראה א' א' אורבך, "מעמד והנהגה בעולמם של חכמי א"י", **דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים**, כרך שני חוברת 4 (תשכ"ט).

69. בבלי בבא בתרא ז, ע"ב – ח, ע"א; וכן ראה מ' בר, "כבוד ובקורת" בתוך PAAJR 38-39, (1972), עמ' 47-57.

70. ירושלמי תענית פ"ג, סו ע"ב-ע"ג – רבי פנחס התנגד בתוקף להצעתו של רבי לבטל את השמיטה; בבלי מגילה ה, ע"א-ע"ב – ההתנגדות להצעת רבי לבטל את צום יז בתמוז וצום ט באב. בשני המקרים חזר בו רבי מהצעותיו. על התנגדויות נוספות של החכמים לרבי, עיין מאמרו של י' לוין, "תקופתו של רבי יהודה הנשיא" בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, א (תשמ"ב) עמ' 116-117. ירושלמי שבת פ"ו, ח ע"א – ר"ג השלישי, בנו של רבי יהודה הנשיא ננזף ע"י חכמים כי טלטל בשבת מפתח זהב. פעם אחת ביקש ר"ג השלישי להנהיג הלכות דמאי גם

אירעה בין ר׳ יהודה השני נשיאה וריש לקיש[72]: ״וריש לקיש אמר: נשיא שחטא מלקין אותו בבית דין של שלשה... שמע ר׳ יודן נשייא וכעס״ וכו׳. מאידך, ישנן דוגמאות אחרות המעידות דוקא על קשרים הדוקים בין החכמים לנשיא. כבר ציינו לעיל את שיתוף הפעולה שהיה להם עם רבי יהודה הנשיא. רבי יוחנן זכה לתמיכה כספית גדולה[73]. במקרים רבים ביקרו החכמים אצל הנשיא[74]. נלוו אליו, בטיוליו[75], למדו בביתו[76] וכיו״ב.

מכל אלה עלינו לסכם ולהדגיש כי הנשיאים שנזכרו כאן, התגוררו בגליל, ובמיוחד בציפורי וטבריה – הערים הראשיות[77]. ועל כן תיאור היחסים שבין החכמים לנשיא כפי ששורטט לעיל, מאיר אפוא זוית נוספת וחשובה בעולמם של חכמי ציפורי וחכמי הגליל. כן למדים אנו מסקירה זו כי מלבד עולם התורה חדרו הם גם לתחומי ההנהגה הציבורית. יחסיהם עם האוכלוסיה והנשיא היו מורכבים, בצד מתיחויות שונות, שררו לעיתים יחסים של כבוד הדדי ושיתוף פעולה[78].

על סוריה ולא עלה בידו – ירושלמי חלה פ״ד, ס ע״א; בבלי בבא בתרא קלט, ע״ב; נדה סג, ע״ב; וכן אלון, **תולדות** ב, עמ׳ 151 ועוד.

71. כך למשל ר׳ אלעזר בן פדת ור׳ זעירא – בבלי חולין מד, ע״ב – מה, ע״א; מגילה כח, ע״א; נדרים מט, ע״ב – נ, ע״א ועוד.
72. ירושלמי סנהדרין פ״ב, יט ע״ד – כ ע״א; ירושלמי הוריות פ״ג, מז ע״א; מדרש שמואל ז, ה (מהדורת בובר, לד ע״ב). על מקרים נוספים של מתיחות בין החכמים לנשיא ראה לוין, שם עמ׳ 126 ואילך. וכן ש׳ ספראי, ״מעשי חכמים במסורת הארצישראלית ובתלמוד הבבלי״, בקובץ **א״י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד** (תשמ״ד), עמ׳ 178.
73. סוטה כא, ע״א.
74. ירושלמי ע״ז פ״א, לט ע״ב (בבלי ע״ז י, ע״ב).
75. ע״ז יז, ע״א.
76. כתובות לד, ע״א ועוד.
77. ראה הפרק על העברת הסנהדרין והנשיאות לציפורי.
78. ועוד על חכמיה של ציפורי: מבין חכמיה המובהקים של ציפורי יש להזכיר למשל את רבי יוסי בן חלפתא. מקורות אחדים מעידים כי חכם זה התגורר בציפורי: כמו סנהדרין לב, ע״ב; עירובין פו, ע״ב; סנהדרין יט, ע״א; שם קט, ע״א, שם קיג, סוף ע״א ועוד. וכן ראה אגרת רש״ג, (מהדורת לוין, ליקוטים עמ׳ XXVII סי׳ ה)״וכשנפטר ר״מ מלך ר׳ יוסי ושכב בציפורי״. ר׳ יוסי הביא דברים בשם אביו רבי חלפתא (משנה כלים כו, מ״ו; תוספתא בכורות סוף פ״ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 537) ועוד. שאף הוא מציפורי הווה (תענית פ״ב, מ״ה; תענית טז, ע״ב; תוספתא תענית פ״א הי״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 216); בבלי ר״ה, כז ע״א – ״כך הנהיג ר׳ חלפתא בציפורי״ וכו׳; תוספתא כלים פ״ב, ה״ב

(מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 591) – במקור זה נמנים מלבד ר׳ חלפתא גם רבי אלעזר בן עזריה, ר׳ חוצפית ר׳ ישבב ור׳ יוחנן בן נורי. חכם זה בא בדברים מידי פעם עם ר׳ חלפתא בציפורי (תוספתא מעשר שני פ״א, הי״ג (מהדורת ליברמן, עמ׳ 246; מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 87); שם ב״ב פ״ב, ה״י, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 400). בבלי שם נו, ע״ב ועוד. וראה א׳ ביכלר, **עם הארץ הגלילי**, (ירושלים, תשכ״ד), עמ׳ 195-196. כן מביא ר׳ יוסי זכרונות מימי בית המקדש שקבלם בודאי מאביו, כמו המעשה בר׳ יוסי בן אלם מציפורי ששרת בביהמ״ק ביום הכפורים במקום הכוהן הגדול תוספתא יומא פ״א, ה״ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 180 והמקבילות). או המעשה בערסלא מציפורי שהוליך את השעיר המשתלח מירושלים לעזאזל (משנה יומא פ״ו, מ״ג) ועוד.

גם בנו של ר׳ יוסי – ר׳ ישמעאל היה בציפורי ופסק מזונות לאשה בשוקי – (=שקי) בציפורי – (ירושלמי כתובות פי״ג, לה ע״ד).

אף ר״ג שהה ככל הנראה בציפורי – ראה למשל תוספתא שבת פט״ו, ה״ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 133) – ״מעשה בארבע אחיות בציפורי שמלה ראשונה, שנייה שלישית ומתו ובא מעשה לפני רבן גמליאל ואמר רביעית לא תמול״.

מקורות אחרים מעמידים אותו בטבריה – ״ומעשה בר״ג שהיה יושב בטבריה בביתו של ר׳ יוחנן הנזוף וקורא בתרגום של ספר איוב (שבת קטו, ע״א; תוספתא שבת פי״ג, ה״ב מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 128). וראה גם עירובין פ״י, מ״י – שם מספר רבי אלעזר על ״מעשה בנגר שראשו גלוסטרא והתירוהו בטבריה בשבת עד שבאו ר״ג וחכמים לשם ואסרוהו״, ועוד. גם ר״א גיסו של ר״ג מצוי היה באיסתרטיא של ציפורי ונפגש שם בשוק עם המין יעקב איש כפר סכניה (סכנין) – ראה תוספתא חולין פ״ב, ה״כ״ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 503). ע״ז טז, ע״ב – יז, ע״א.

על חכמים נוספים בציפורי עיין ש׳ קליין, **ספר הישוב** א, עמ׳ 132 ואילך.

4. העניים

כשם שהיו עשירים מופלגים בציפורי ובאזור הגליל[1] כך היו באזורנו ובארץ בכלל כפי שנראה להלן, עניים מרודים, ביניהם כאלה שדמותם ידועה היטב כמו הלל שהיה משתכר טרפעיק ליום במלאכתו[2], או רבי עקיבא, שלפני שנתפרסם היה חוטב עצים והתפרנס "מן החבילה"[3], קושש היה את עציו מידי יום ולמד תורה. תמונה שכיחה למדי היתה זו שיהא אדם "נוטל נאד של קמח על כתיפו ומהלך מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה"[4]. ואמנם כך נאמר[5]: "כך היא דרכה של תורה, פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן" וגו'.

כיוצא בו אנו שומעים על שניים מתלמידיו של רבן גמליאל בישיבת יבנה שעסקו אף במדע כללי האחד במתמטיקה והאחר באסטרונומיה והכוונה היא לרבי אלעזר חסמא ורבי יוחנן בן גודגדא "שיודעין לשער כמה טפות יש בים ואין להם פת לאכול ולא בגד ללבוש"[6]. וכן רבי יהושע בן חנניה שהיה עושה מחטים ומתפרנס בדוחק, ורבי יוחנן בן נורי – חכם גלילי – "שהיה יוצא עם הנמושות ומביא פרנסתו (מן הלקט) של כל השנה" (ירושלמי פאה פ"ח, כ ע"ד).

1. עיין בפרקנו על בעלי הממון לעיל.
2. יומא לה, ע"ב. על העוני בגליל עיין י. נאמן, "העוני בגליל בימים שלאחר חורבן בית שני", בית מקרא ד קיט, (תשמ"ט), עמ' 366-380.
3. אדר"נ, נו"א ו (מהדורת שכטר, טו ע"א); נו"ב יב, (מהדורת שכטר, טו ע"ב).
4. יומא, שם.
5. אבות פ"ו, מ"ד.
6. הוריות י, ע"א-ע"ב; בכר, **אגדות התנאים**, כ"א ח"ב (תרגום א' ז' רבינוביץ, עמ' 97-98). ועיין ש' ספראי, "חסידים ואנשי מעשה", **ציון**, ספר היובל שנה נ (תרצ"ו – תשמ"ה), עמ' 138 הע' 30 (להלן: ש' ספראי, חסידים), כי במקום רבי יוחנן בן גודגדה נכון לומר רבי יוחנן בן נורי, והשווה המעשה בדבר מינויים של שני חכמים אלה עם המסופר בספרי דברים פיסקא ט"ז (מהדורת פינקלשטין, עמ' 26). מכל מקום ראוי להדגיש כי המסורת על מצבם הכלכלי הקשה של חכמים שנויה בבבלי בלבד.

ביותר אפשר להבחין בעוני אצל "החסידים ואנשי המעשה"[7] שנציגם המובהק הינו רבי חנינא בן דוסא[8] מערב שבגליל[9]: "ועוד דסלקון חומרייא מן ערב לציפורין ואמרין כבר שבת רבי חנינא בן דוסא בעירו"[10]. סיפורים אחדים מעידים על היותו של חסיד זה עני מרוד[11]. מפורסמת היא המימרה של רב: "בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ואומרת: כל העולם כולו נזונין בשביל חנינא בני, וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת"[12]. אין להבין ממבחר הדוגמאות שהובאו כי העניות איפינה את עולמם של החכמים לא בימי הבית ואף לא בתקופה שלאחר מכן – תקופת יבנה. וכבר דברנו[13] באותם חכמים שעשירותם היתה מופלגת כמו רבי אליעזר, רבי טרפון, רבי אלעזר בן עזריה, רבי ישמעאל ועוד אחרים. אבל מאידך מעלים המקורות את קיומו של העוני והסבל הכלכלי במיוחד בימים שלאחר חורבן הבית, לאחר מרד בר־כוכבא ובימים של המאות ב־ג[13א].

7. ביטוי זה מצוי למשל בתוספתא סוכה פ"ד, ה"ב (מהדורת ליברמן, עמ' 272); ירושלמי שם פ"ה, נה ע"ב; בבלי שם נג, ע"א ועוד.
8. רבי חנינא בן דוסא מכונה 'חסיד' באבות דרבי נתן, נו"א ח (מהדורת שכטר, יט ע"ב).
9. י' קלוזנר, "העיר ערב והעיר גברה בגליל", **ספר הזכרון לא' מזיא** (ירושלים, תרצ"ה) עמ' 128־136; ז' ספראי, **פרקי גליל**, (מעלות, תשמ"א) עמ' 87־91. (מהדורת תשמ"ה עמ' 59־62).
10. ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ג; שם, תענית פ"ד, סז ע"ג; בראשית רבה י, ח (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 84); פסיקתא רבתי כג (מהדורת ר"מ איש שלום, קטז ע"א). בערב ישב גם רבן יוחנן בן זכאי לפני עלייתו לירושלים ובית מדרש היה לו שם – משנה שבת פט"ז, מ"ז; שם פכ"ב, מ"ג; ירושלמי שם סוף פט"ז, טו ע"ד.
11. תענית כד, ע"ב – כה, ע"א. ממדרש שיר השירים רבה פרשה א, ד (מהדורת דונסקי, עמ' ח) ובראש קהלת רבה (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' סד) למדים כי רבי חנינא לא יכול היה להעלות קורבן נדבה מחמת עוניו.
12. ברכות יז, ע"ב; תענית כד, ע"ב; חולין פו, ע"א. בדבר מקורות נוספים לענייננו עיין ש' ספראי, חסידים עמ' 139. ככלל כותב ש' ספראי, שם, כי "נראה שהיתה להם לחסידים אידיאולוגיה של עניות כאידיאל".
13. ראה הע' 1 לעיל וכן ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 308.

13א. ראה מ' אבי יונה, **בימי רומא וביזאנטיון**, (ירושלים, תשכ"ב), עמ' 74 ואילך; ש' ספראי, "ההתפתחויות המוניטריות במאה השלישית

התבטאותם של החכמים תעיד על כך. כך למשל אמר רבי יוסי בן חלפתא מציפורי[14]: "קשה היא הפרנסה כפלים בלידה". כיוצא בו דבריו של רבי אלעזר בן פדת אף הוא מציפורי[15]: "הקיש גאולה לפרנסה ופרנסה לגאולה. מה גאולה פלאים אף פרנסה פלאים". ברוח זו התבטא גם רבי יהושע בן לוי חכם דרומי באומרו[16]: קשה היא הפרנסה "מקריעת ים סוף". תיאור המצב הכלכלי הקשה שנוצר מודגש בדבריו של רבי יצחק, חכם מסוף המאה השלישית[17]: "אמר רבי יצחק בראשונה היתה הפרוטה מצויה. היה אדם מתאוה דבר משנה ודבר תלמוד, ועכשיו שאין הפרוטה מצויה וביותר שאנו חולים מן המלכיות, אדם מתאוה לשמוע דבר מקרא ודבר אגדה"[18], וכן אמר אמורא זה: "על הדורות הללו הוא אומר (בראשית ג, יח) 'ואכלת את עשב השדה' – שאדם משליף משדהו ואוכלה עד שהיא עשב"[18א]. רבי ישמעאל בן אלישע מן המאה השנייה, ידוע היה במעשי הצדקה שלו ואף שימש פרנס לעניים[19]. המשנה המתארת את אחד מתחום פעולותיו של חכם זה מספרת: "ומעשה באחד שנדר מבת אחותו הנייה[20] והכניסוה לבית רבי ישמעאל

והרביעית כפי שהן משתקפות בספרות התלמודית", בקובץ **א"י וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד**, עמ' 87-88.

14. בראשית רבה צז, ג (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1245).
15. בראשית רבה כ, ט (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 192).
16. בראשית רבה שם, שם (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 193).
17. פסיקתא דרב כהנא פי"ב (מהדורת מנדלבוים, עמ' 205); מסכת סופרים, טז, ד.
18. השווה לנאמר בספרי דברים פשכ"ו (מהדורת פינקלשטין, עמ' 377): "כי יראה כי אזלת יד' (דברים לב, לו) כשרואה שתכלה פרוטה מן הכיס". תענית יט, ע"ב: "דאמר רבי יוחנן נהירא כד הוו קיימי ד' סאין בסלע והוו נפישי נפיחי כפן בטבריה מדלית איסר". יתכן שעליו מסופר בירושלמי יומא פ"ח, מה ע"ב: "רבי יוחנן מטתיה כן (הגיעו לו כן – שאחזו בולמוס מחמת הרעב) ואכל מה דאשכח קדמוי וקרון עלוי החכמה תחיה בעליה". מעניינים דבריו של ישו אל העשירים (מובאים באונגליון אל העברים, אוריגינוס בפירושו למתי יט, טז) – "והנה רבים מאחיכם בני אברהם לבושים בלאות ומתים ברעב".

18א. בראשית רבה כ, י – כוונת הדברים שמפני הרעב אין האדם יכול להמתין עד שתתבשל התבואה ואוכל את העשבים.

19. משנה נדרים, סוף פ"ט.
20. נוהג היה שישא אדם את בת אחותו (יבמות סב, ע"ב) והלה המובא במשנה נדר שלא ישא את בת אחותו.

וייפוה. אמר לו רבי ישמעאל: בני לזו נדרת? אמר לו: לאו. והתירו רבי ישמעאל. באותה שעה בכה רבי ישמעאל ואמר: בנות ישראל נאות אלא שהעניות מנוולתן" וגו'. הדגשה זו "שהעניות מנוולתן" באה לציין אל־נכון את המציאות ששררה בימיו של חכם זה, (מחצית ראשונה של מאה שנייה). מקור מעניין ביותר לדיוננו מתאר את עוניים של היהודים כפי שהצטייר בעיניהם של הנוכרים. הדברים מובאים ע"י רבי אבהו חכם מקיסריה במאה הרביעית[21]: "רבי אבהו פתח: 'ישיחו בי ישבי שער' (תהילים סט, יג), אלו אומות העולם שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין הן יושבין ומשיחין בי ומלעיגים בי ...ומכניסין את המיומום (מוקיון) לתיטרון שלהם וראשו מגולח, והן אומרים אלו לאלו על מה ראשו של זה מגולח, והוא אומר היהודים האלה שומרי שבתות הן, וכל מה שהן יגעין כל ימי השבת אוכלין בשבת, ואין להם עצים לבשל בהן, והן שוברין מטותיהן ומבשלין בהן, והם ישנים בארץ ומתעפרין בעפר וסכין בשמן לפיכך השמן ביוקר" (והיות ואין למוקיון זה שמן לסוך את ראשו הוצרך להתגלח). לאמר, השבת היהודית והאמצעים הדלים שעמדו לרשות היהודים כדי לקיימה שימשו כחומר רקע ללעגם של הנוכרים על היהודים.

רבי חנינא מציפורי כשדיבר על מלבושי שבת הדגיש כי יש ללבוש בשבת מלבוש מיוחד אשר יועד לאותו היום – "אמר רבי חנינא צריך אדם שיהו לו שני עטופין אחד לחול ואחד לשבת, מה טעמא 'ורחצת וסכת ושמת שמלתיך' (רות ג, ג) וכי ערומה היתה, אלא אלו בגדי שבתה"[23,22]. וכן נראה מדברי ר' שמלאי, מן המחצית השנייה של המאה השלישית, תלמידו של רבי חנינא, בפסיקתא שם[22]: "כך דרשה (נאמר בפסיקתא "דרשא בטבריא") רבי שמלאי בציבורא בכון חברייא לקובליה, אמרו ליה: רבי כעטיפתינו בחול כן עטיפתינו בשבת. אמר לון אעפ"י כן צריכין אתם לשנות". והדברים מעידים

21. איכה רבה פתיחתא יז (מהדורת לוין־אפשטיין, דף ו ע"ב); שם ג, יד (מהדורת לוין־אפשטיין, ב).
22. ירושלמי פאה פ"ח, כא ע"ב; רות רבה ה, יב (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' טז); פסיקתא רבתי פכ"ג (מהדורת מא"ש, קטו ע"ב).
23. ביכלר, **מחקרים**, עמ' 72, פירש מקור זה כאילו אנשי ציפורי לא הקפידו לציין את יום השבת משאר ימות השבוע במלבושים מיוחדים, ואין דבריו נראים.

על עוניים של חלק מבני ציפורי והגליל עד כדי כך שאת בגדי החול שלהם הוצרכו ללבוש אף בשבת. דומה, כי מסורת אחת מחזקת הנחתנו[24]: "מעשה שנכנסו שבעה זקנים, לעבר את השנה בבקעת רימון" (הנמצאת ליד רימון בדרומה של בקעת בית נטופה). חכמים אלה נושאים ונותנים בהלכה אחת של דיני טהרות, אחרי כן מתכוננים הם לעבר את השנה, וכל מי שלא היתה לו טלית ("טליתם של חכמים" – "גולה") גזר חבירו וחצה את טליתו ונתן חלק לחבירו. מקור זה מזכירנו את הנאמר במקום אחר[25] המספר כי שמלה אחת היתה מצויה בביתו של רבי יהודה, יש שהוא לבשה ויש שאשתו לבשה אותה, עד שחכם זה ברך עליה "ברוך שעטני מעיל".

חכמים מן הסוג שהפרוטה לא היתה מצויה אצלם נתמכו ע"י עמיתיהם האמידים. המקורות מספרים בדבר מעשה ברבי עקיבא שסייע לחכמים בכספי רבי טרפון[26,27]. תודוס איש רומי אף הוא שלח תמיכה כספית לחכמים[28]. רבי יהודה הנשיא רגיל היה להזמין את תלמידיו לביתו לעיתים מזומנות[29]. אפילו רבי מאיר, שהיה מתפרנס מכתיבת ספרי תורה ומגילות, היה נותן שליש מהכנסתו המעטה כדי ל"פרנס לרבנן"[30]. נעשו מאמצים לשכנע את העשירים (גם שלא מחוגי החכמים דוקא) לתמוך בלומדי התורה. הדברים רמוזים במקורותינו. רבי שמעון בן יוחאי אמר[31]: "גדולה היא הפרנסה (של החכמים) שגורמת לתחיית המתים לבא שלא בעונתה" וכו'. רבי אליעזר בן יעקב (מאה שנייה) אמר[32]: "כל המארח תלמיד חכם בתוך

24. ירושלמי חגיגה פ"ג, עח ע"ד. לזיהוי נוסף בדבר מיקומה של רימון, ראה מאמרי, "זקני הגליל", **המעין** (טבת תשנ"א), עמ' 24, הע' 14.

25. נדרים מט, ע"ב.

26. ויקרא רבה לד, טז (מהדורת מרגליות, עמ' תתיב־תתיג); פסיקתא רבתי פכ"ה (מהדורת מא"ש, קכו ע"ב).

27. וראה ירושלמי הוריות פ"ג, מח ע"א. ועוד, בדבר מגבת חכמים.

28. ירושלמי פסחים פ"ז, לד ע"א; בבלי שם נג, ע"ב.

29. ויקרא רבה לג, א (מהדורת מרגליות, עמ' תשנח) "רבי עבד סעודתא לתלמידוי" וגו'. ועיין עוד עירובין עג, ע"א; שבת סו, ע"ב.

30. קהלת רבה ב, כב (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' עט).

31. שיר השירים רבה ב, טז (מהדורת דונסקי, עמ' סב).

32. ברכות י, ע"ב.

ביתו ומהנהו מנכסיו מעלה עליו הכתוב כאילו מקריב תמידין". ברייתא אחרת מדגישה[33] ש"כל המביא דורון לתלמיד חכם כאילו מקריב בכורים". ורבי יהודה הנשיא הורה בציפורי ש"כל מי שהוא נותן צדקה לפועלי תורה הקב"ה שומרו לאלף דור"[34]. מאוחר יותר אמר רבי יוחנן תלמידו של רבי[35]: "כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא למשיא בתו לתלמיד חכם ולעושה פרקמטיא לתלמיד חכם ולמהנה תלמיד חכם מנכסיו".

ועוד אמר רבי יוחנן[36]: "כל המטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים (שנותן סחורה לתלמידי חכמים להשתכר בה) זוכה ויושב בישיבה של מעלה". ברוח זו אמר רבי אלעזר בן פדת בציפורי[37]: "כל שאינו מהנה תלמידי חכמים מנכסיו אינו רואה סימן ברכה לעולם". וכן נאמר[38]: "כל מי שהוא מברר מקחו של צדיק כאילו קיים עשרת הדברות".

יש וקריאתם של חכמים נפלה על אוזן קשבת כמו במקרה של בר סילני שתרם ליטרא זהב לבית המדרש אשר בטבריה[39]. מאידך, מקורות אחדים מגלים כי היו כאלה שנמנעו מן התמיכה בעניים. כך למשל אמר רבי יוחנן: "אין הגשמים נעצרין אלא בשביל פוסקי צדקה ברבים ואין נותנין"[40].

33. כתובות קה, ע"ב.
34. מדרש תנאים לספר דברים טו, ח (מהדורת הופמן, עמ' 82).
35. ברכות לד, ע"ב.
36. פסחים נג, ע"ב. והשווה למאמרו של ר"ש בן לקיש בשבת סג, ע"א: "גדול המלוה יותר מן העושה צדקה ומטיל בכיס יותר מכולן".
37. סנהדרין צב, ע"א.
38. בראשית רבה נח, יח (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 629); ועיין עוד ויקרא רבה לד, יג (מהדורת מרגליות, עמ' תת־תתא); אבות דרבי נתן, נו"ב פי"ד (מהדורת שכטר, יז ע"ב).
39. ירושלמי הוריות פ"ג, מח ע"א. ועיין בפרקנו לעיל על בעלי הממון הע' 20.
40. תענית ח, ע"ב והשווה ירושלמי תענית פ"ג, סו ע"ג; ירושלמי קידושין פ"ד, סה ע"ב – "בעוון ארבעה דברים הגשמים נעצרין... פוסקין ברבים ואינן נותנין". וכן ויקרא רבה טז, ה; ק"ר, ה, ג; "...'אל תתן את פיך לחטיא את בשרך' (קהלת ה, ה) רבי יהושע בן לוי פתר קריא באילו שפוסקין צדקה ברבים ואינן נותנין". וראה עוד סוכה כט, ע"א־ע"ב; תוספתא סוכה פ"ב, ה"ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 194) – "ובשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים נמסרין למלכות... ועל שפוסקים צדקה

רבי חנינא בציפורי דיבר על צרי העין ואמר: "כל מי שעיניו צרות בתלמידי חכמים בעולם הזה מתמלאות עיניו עשן לעולם הבא"[41]. גם רבי יונתן בן אליעזר מציפורי הזהיר והדגיש כי על "שבעה דברים נגעין באין" האחרון שבהם הוא "צרות עין"[42].

במציאות אשר כזו לא יפלא שחכם גלילי אחד – ר' ינאי[43] מהמאה השלישית חיבר את התפילה האומרת: "ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה"[44].

עובדה זו המספרת כי לא תמיד נתמכו החכמים הזקוקים לתמיכה, גרמה להם בודאי קושי מרובה להמשיך בתלמודם והניעה אותם לחפש אחר מקורות פרנסה אחרים ולהזניח עולמה של תורה. ברייתא אחת רומזת לסיטואציה זו[45]: "תנו רבנן, שלשה הקב"ה בוכה עליהן בכל יום על שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק (כנראה מכוונים הדברים לאמידים שיכולים לעסוק בתורה ואינם עוסקים) ועל שאי אפשר לעסוק בתורה ועוסק (העניים שבתלמידי החכמים) ועל פרנס המתגאה על הצבור".

הדברים מזכירים את מה שאמר רבי נהוראי, שחי בציפורי באמצע המאה השנייה[46]. "כי דבר ה' בזה' (במדבר טו, לא) ...רבי נהוראי אומר: כל שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק".

ברבים ואינן נותנין". ועיין בהע' של א' ביכלר, **מחקרים** עמ' 45, הע' 13. השווה מקור זה לאבות דרבי נתן, נו"ב פל"א (מהדורת שכטר, לד ע"א). ועיין לכל העניין בפרקנו על בעלי הממון לעיל.

41. בבא בתרא עה, ע"א.
42. ערכין טז, ע"א. והשווה את המאמר הזה לדברי רבי יהושע בן לוי בסוטה לח, ע"ב – "אפילו עופות מכירין בצרי עין" וגו'.
43. מקום מושבו בעכברא שבגליל העליון – ע"ז ל, ע"א; ירושלמי עירובין פ"ח, כה ע"א או בציפורי – ירושלמי ברכות פ"ד, ח ע"ג, ירושלמי כתובות פ"א, כה ע"ד.
44. ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ד.
45. חגיגה ה, ע"ב.
46. סנהדרין צט, ע"א והשווה לספרי במדבר פקי"ב (מהדורת הורביץ, עמ' 121), שם מובא המאמר בשם רבי נתן, בשינוי קל "זה היכול ללמוד ואינו לומד".

הפנייה למלאכה נרמזת היטב בדבריו של רבי יהודה בן אלעאי, אף הוא חכם גלילי (אושה)[47]: "בא וראה שלא כדורות הראשונים (אולי הכוונה לדור שלפני מרד בר־כוכבא) דורות אחרונים. דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי זו וזו נתקיימה בידן. דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי זו וזו לא נתקיימה בידן". כלומר, יש כאן שינוי במציאות בכך שתלמידי חכמים פנו לעיסוק במלאכה ופרשו במידה מסוימת מן העיסוק בלימוד התורה. רבי יהודה בן אלעאי יעץ לבני תקופתו ללכת בדרך המיצוע לעסוק במלאכה אך לא להזניח את לימוד התורה[48]. רבי מאיר חכם גלילי חלק על חבירו רבי יהודה והורה[49]: "הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה והוי שפל רוח בפני כל אדם ואם בטלת מן התורה יש לך בטלים הרבה כנגדך ואם עמלת בתורה יש לו שכר הרבה ליתן לך". רבי שמעון בן יוחאי נוקט אף הוא עמדה דומה לזו של רבי מאיר ודורש מן האדם לשקוד בלימוד התורה[50]: "אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה ודש בשעת דישה וזורה בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה. אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים... ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י עצמן... ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן". דברים מפורשים יותר אומר רשב"י במקום אחר[51]: "תני רבי שמעון בן יוחאי אומר: אם ראית את הבריות שנתייאשו ידיהן מן התורה מאד עמוד והתחזק בה ואת מקבל שכר כולם". וכך אומר חכם זה על הפסוק בקהלת א, טו: "מְעֻוָּת לא יוכל לתקן וחסרון לא יוכל להמנות'... רבי שמעון בן יוחאי אומר – זה תלמיד חכם הפורש מן התורה"[52]. וכך גם

47. ברכות לה, ע"ב.
48. אבות דרבי נתן, נו"א פכ"ח (מהדורת שכטר, מג ע"ב) – לשונו היא "...כיצד יעשה ילך בינתיים". וראה בכר, **אגדות התנאים** כ"ב, ח"א (תרגום א' ז' רבינוביץ) עמ' 136.
49. אבות פ"ד, מ"י, וראה גם באבות דרבי נתן, נו"א פכ"ט (מהדורת שכטר, מד ע"א).
50. ספרי דברים פמ"ב (מהדורת פינקלשטין, עמ' 90); ברכות לה, ע"ב.
51. ירושלמי ברכות פ"ט, יד ע"ד.
52. חגיגה פ"א, מ"ז. ראה לעניין זה המעשה ברבי מתיא בן חרש שניסה לשכנע את ר' יאשיה שהלך "לדרך ארץ" – לעסוק במלאכה, אבות דרבי נתן נו"א פ"א (מהדורת שכטר, א ע"א).

דרש רבן שמעון בן גמליאל השני באושה[53]: "תלמיד חכם שפירש מן התורה... עליו הכתוב אומר 'כצפור נודדת מן קנה'" (משלי כז, ח).

כללו של עניין, המקורות שהובאו לעיל, נאמרו כולם מפי חכמי הגליל במרוצת המאה השנייה לספירה. והם מתארים באופן משכנע למדי כי קיימת היתה מציאות, בגליל ובציפורי כעיר מרכזית באזור, של תלמידי חכמים עניים שלא זכו לתמיכה מספקת – ונאלצו לפרוש מעולמה של תורה ולעבור לעסוק בענייני דרך ארץ[54], קביעה זו באה להדגיש כי גם אם אין עדויות ישירות על המצאותו של העוני בעירנו, הרי ממקורות עקיפים שעיסוקם בגליל, ניתן לחוש שנתקיים גם בציפורי (ובטבריה) וזאת כאמור בשל היותה עיר מרכזית באזור ואין לנתקה מן המציאות הגלילית הכללית[55].

53. קהלת רבה א, לז; חגיגה ט, ע"ב; תוספתא שם פ"א, ה"ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 233). (במקורות אלה נמסר כי יהודה בן לקיש הוא בעל המאמר, אך לא מן הנמנע כי היה מוסר המאמר). השווה את כל העניין גם למקורות הבאים: אבות דרבי נתן, נו"א פל"ו (מהדורת שכטר, נה ע"א); כתובות קיא, ע"ב; פסחים מט, ע"ב; ספרי דברים פשמ"ג (מהדורת פינקלשטין, עמ' 400).
54. ועיין בהמשך, בפרק על דרכי הפרנסה בציפורי.
55. על דוגמאות בולטות של עניים בכלל עיין ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 298. וכן ש' ספראי הע' 6 לעיל.

5. עם־הארץ

אין בכוונתנו בפרק זה להתחקות אחר התהוותו של מושג 'עם הארץ' והתפתחותו או לברר מהותה של שכבה חברתית זו. עניינים אלה כבר נדונו בהרחבה בעבודות אחדות[1]. עיקר כוונתנו לברר המצאותו של 'עם הארץ' בגליל ובכך להראות כי היה חלק ממגוון הרכבה של האוכלוסיה הגלילית. ואף כאן עלינו להדגיש[2] כי המצאותו של זה בגליל משמעו כי היה בנמצא אף בציפורי (ובטבריה) וזאת בשל עובדת היותן של ערים אלה מרכז באזורנו.

תחילה נגדיר מיהו 'עם הארץ' עפ"י השקפותיהם של חכמים[3]: "דתניא, איזהו 'עם הארץ' כל שאינו אוכל חולין בטהרה, דברי רבי מאיר, וחכמים אומרים כל שאינו מעשר פירותיו כראוי". ובהמשך בברייתא ברכות: "ת"ר איזהו 'עם־הארץ', כל שאינו קורא ק"ש ערבית ושחרית, דברי רבי אליעזר. ר' יהושע אומר כל שאינו מניח תפילין, בן עזאי אומר כל שאין לו ציצית בבגדו. ר' נתן אומר כל שאין מזוזה על פתחו. ר' נתן בר יוסף אומר כל שיש לו בנים ואינו מגדלם לת"ת. אחרים אומרים אפילו קרא ושנה ולא שמש ת"ח הרי זה עם־הארץ". ההגדרות הללו מדגישות תחומים אחדים ביהדות שמי שאינו מקיימם או מקיימם בזלזול נחשב 'עם הארץ'. התחומים המודגשים כאן הם עניינים שבאי שמירת טהרה ומצוות התלויות בארץ וכן אי קיומן של מצוות הלכה למעשה, חוסר בחינוך ללימוד תורה ורשלנות בלימוד התורה[4]. ראוי

1. ראה למשל א' ביכלר, **עם הארץ הגלילי** (ירושלים, תשכ"ד); א' אופנהיימר, **עם הארץ – פרק בתולדות החברה היהודית מימי התעצמותה של ממלכת החשמונאים, ועד סוף תקופת התנאים,** דיסרטציה, שבט, תשל"ג (ינואר, 1973) או בתרגום האנגלי The Amha-Aretz, (Leiden, 1977). לא בכל מקרה קיימת התאמה במסקנותיהם של שני חוקרים אלה.
2. כשם שהדגשנו בפרקים קודמים ועיין למשל בפרק הדן בעניים.
3. בבלי ברכות מז, ע"ב, והשווה בבלי גיטין סא, ע"א. תוספתא ע"ז פ"ג, ה"י־הי"א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 464); בבלי סוטה כא, ע"ב – כב, ע"א.
4. ראה אלון, **תולדות** ב, עמ' 81־82. א' אופנהיימר, **עם הארץ** (דיסרטציה) עמ' 78־80, עמ' 81 ואילך; ש' ספראי, "החינוך העממי ומשמעותו הדתית והחברתית בתקופת התלמוד", בקובץ **א"י וחכמיה,** עמ' 141־143.

להדגיש כי 'עם הארץ' הווה חלק מן האומה ולא היה מנוער ממצוות לחלוטין. מאמרים אחדים עשויים להוכיח קביעה זו. כך למשל "אמר ר' שמעון שזורי (חכם גלילי מאמצע המאה השנייה)... שכשם שאימת שבת על עם הארץ, כך אימת דימוע על עם הארץ"[5]. וכן "אינו לוקח הימינו לח, הא יבש מותר, שעמי הארץ נאמנין על הכשירות, ותני כן: נאמן עם הארץ לומר הפירות הללו לא הוכשרו" וכו'[6] ועוד, "רוב עמי הארץ מעשרין הן"[7].

קיימת דעה נפוצה בקרב החוקרים כי מקום 'לידתם' של עמי הארץ הינו הגליל[8] (ומשאנו אומרים "גליל" כוונתנו קודם כל לערים המרכזיות שבתחומו ציפורי וטבריה). א' ביכלר[9] מדגיש כי כל מקום שדנים בעם הארץ שלא בתקופת אושה ושלא בגליל, הכוונה היא לעם הארץ לתורה, כלומר הבור בתורה. מכאן שלדעתו קיימים שני מושגים שונים של עם הארץ – מושג כללי של עם הארץ לתורה המתייחס אף ליהודה. ומושג של עם הארץ למצוות המתייחס לתקופת אושה ומקומו בגליל[10]. הצורך לקבוע את מקומו

5. תוספתא דמאי פ"ה, ה"ב.
6. ירושלמי דמאי פ"ב, כב ע"ד.
7. הדברים הובאו בשם רבא במסכת שבת כג, ע"א ובשם אביי במסכת גיטין סא, ע"א. וכן השווה "לא נחשדו עמי הארץ על מעשר עני" – נדרים פד, ע"ב; מכות יז, ע"א. יש להדגיש כי אלו מסורות בבליות ושם מושג זה של "עם הארץ" – לא היה קיים.
8. עיין למשל E. Schürer, Geschichte des Jüdishcen Volkes im Zeitalter Jesu Gristi II (Leipzig, 1898) ss. 387-406. E. Schürer, The history of the Jewish people in the age of Jesu Christi II (Edinburgh, 1979), pp. 384-403.
W. Bousset, Die Religion des Judentums (Tübingen, 1966); s. 187.
G.F. Morre, Judaism in the first centuries of the Christian Era. (Cambridge, 1946-48) ss. 37-58). וכן: קלויזנר, **הסטוריה של הבית השני** (ירושלים, 1963) במיוחד כרך ד, עמ' 220 ואילך. וכן S. Baron, A Social and Religious History of the Jews I (New York, 1937), p. 203. הקובע בפסקנות כי הגליל היה המרכז העיקרי לעם הארץ. וראה גם בתרגום העברי, ש' בארון, **היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל** ח"ב (ת"א, תשט"ז), עמ' 57.
9. בספרו הגדול, **עם הארץ הגלילי** (ירושלים, תשכ"ד) עמ' 21 ואילך ובעוד מקומות.
10. נגד דעתו של ביכלר עיין ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 160-163, 315-319,

של עם הארץ בגליל לפי חוקרים אלה, נובע מגישתם להפקיע את האופי היהודי מהגליל[11], הם מסתמכים על מספר עדויות מן הספרות החיצונית והתלמודית והרי העיקריות שבהן:

1. בברית החדשה מסופר פעמים אחדות על בואם של סופרים ופרושים מירושלים לגליל. לדוגמא: "ויקהלו אליו הפרושים ומן הסופרים אשר באו מירושלים[12]. מסקנתם של החוקרים (הע' 8) כי מטרת בואם של הפרושים והסופרים לגליל היתה לעורר את העם באזור זה מבערותו ולהשפיע עליו לקבל את תורתם של הפרושים ומכאן ראיה לדעתם כי אי אפשר היה למצוא בגליל עצמו חבורת חכמים כזו[13].

2. יוספוס מספר בספרו קדמוניות[14] על ייסודה של טבריה ע"י הורדוס אנטיפס לכבודו של הקיסר טיבריוס, בהקשר לכך מוסיף יוספוס כי בעיר זו יושבו עניים וריקנים שבעם. הסיבה לכך היתה כי טבריה נבנתה ע"י קברים, עובדה זו מנעה אחרים מלהתיישב בה מפאת הטומאה. מכאן, שעיר מרכזית כטבריה היתה מקום של טומאה והיושבים בה היו טמאים.

3. הלכות אחדות, המצוטטות ע"י החוקרים הנ"ל, מעידות כי ביהודה הקפידו יותר מאשר בגליל בקיום מצוות. כך למשל ההלכה הבאה[15]: "חומר בתרומה, שביהודה נאמנים על טהרת יין ושמן, כל ימות השנה, ובשעת הגיתות והבדים אף על התרומה". ומסיק מכך התלמוד[16]: "חומר בתרומה שביהודה נאמנין, הא בגליל לא". כלומר, על שמירת

ח"ב עמ' 80-83, 135-136. וכן אלון, "תחומן של הלכות טהרה", **מחקרים** א, עמ' 148-176. ועיין עוד אצל א' א' אורבך, **חז"ל – פרקי אמונות ודעות** (ירושלים, תשל"א) עמ' 520-580.

11. בפרק מיוחד בהמשך על המוסר וקיום המצוות בגליל נוכיח כי אין להפקיע כלל את הגליל מאופיו היהודי. ועיין בהמשך בפרק זה.
12. מרקוס ז, א, והשווה מרקוס ג, כב על המצאותם בכפר נחום של "הסופרים אשר ירדו מירושלים".
13. ראה גם D.G. Dalman, Orte und Wege Jesu (Gütersloh, 1921) s. 120.
14. יח, ב, ג, 36-38; וראה גם בבלי שבת לג, ע"ב – לד, ע"א.
15. חגיגה פ"ד, מ"ד.
16. ירושלמי חגיגה פ"ג, עט ע"ב ודומה לו בבלי חגיגה כה, ע"א.

טהרת היין לצורך נכסי מזבח ועל שמירת טהרת השמן לשם המנחות הטעונות שמן נאמנים לפי המשנה אנשי יהודה ולא בני הגליל. ומכאן, לדעתם של אותם חוקרים – הגליל מאוכלס ע״י עמי הארץ שאינם מקפידים בטהרה, בעוד שביהודה מצויים הנאמנים המקפידים בענייני טהרה.

4. ריב״ז ישב בערב שבגליל התחתון (ליד בקעת בית נטופה) – הסמוכה לציפורי, שמונה עשרה שנה ובכל השנים הללו פונים אליו בענייני הלכה פעמיים בלבד. ריב״ז נוזף באנשי הגליל ומאשימם בחוסר ידיעת התורה ואף מנבא להם כי תבוא עליהם פורענות: ״ר׳ עולא אמר, שמונה עשר שנין עביד הוי יהיב (ריב״ז) בהדא ערב, ולא אתא קומוי, אלא אילין תרין עובדיא, אמר, גליל גליל שנאת התורה סופך לעשות במסיקין״[17].

5. ביטויים שונים מעידים כביכול על בורותם של בני הגליל ועל הזלזול בהם כך למשל מכנה ברוריה אשת רבי מאיר את בן הגליל בכינוי ״גלילי שוטה״: ״רבי יוסי הגלילי הוה קא אזיל באורחא, אשכחה לברוריה, אמר לה, באיזו דרך נלך ללוד, אמרה ליה, גלילי שוטה לא כך אמרו חכמים, אל תרבה שיחה עם האשה, היה לך לומר באיזה ללוד״[18].

6. בתוספתא[19] מצויה מסורת המעידה אף היא על אי קיומם של מצוות

17. ירושלמי שבת פט״ז, טו ע״ד. מסיקין = מציקים Conductores – החוכרים הגדולים שבידיהם ניתנו הקרקעות שהופקעו בידי הרומאים לאחר המרד הגדול. ראה אצל ש׳ ספראי, ״תקופת המשנה והתלמוד״, בקובץ **תולדות עם ישראל בימי קדם** בעריכת ח׳ הלל בן ששון, עמ׳ 305. השווה הדברים שנאמרו ע״י עולא למה שאמר רבי אליעזר בן הורקנוס – תלמידו של ריב״ז – ש״הגליל יחרב – והגבלן (הגולן) ישום ואנשי הגבול (הגליל) יסובבו מעיר לעיר״ סוטה פ״ט, מט״ו. ועיין במקבילות לכך, שם הובאו הדברים בשם חכמים מתקופות אחרות: סנהדרין צז, ע״א – בפי רבי יהודה; שיר השירים רבה פ״ב כט – ריש לקיש; פסיקתא דר״כ פיסקה ה ״החדש הזה״, (מהדורת מנדלבוים, עמ׳ 98) – בפי אבון וכן פסיקתא רבתי פט״ו, (מהדורת מא״ש, עה ע״ב).
18. עירובין נג, ע״ב. בסוגיה זו נמסרות מסורות אחדות על בורותם של בני הגליל על שלא הקפידו בלשון העברית וכיו״ב.
19. בבא קמא פ״ח, הי״ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 362).

בגליל: "אמר רבי ישמעאל (בכת"י וינה: רבי שמעון שזורי), מבעלי בתים שבגליל היו בית אבא, מפני מה חרב, מפני שדנו דיני ממונות באחד, ושגידלו בהמה דקה" וכו'. אין אנו מבקשים לשלול המצאותם של עמי הארץ בגליל (בציפורי, טבריה ובערים אחרות), אלא שאין הם נחלתו של הגליל בלבד. ואין לראות בתושבי הגליל כאלה שהיו מנוערים מן המצוות וריקים מתורה. אדרבא, מקורות מעידים על המצאותם של חכמים באזור זה ומעידים על קיומה של התורה ומצוותיה ע"י תושביו. ממילא, אין לטעון כי מקום הולדתו והתנחלותו של עם הארץ היה בגליל. ובאשר "להוכחות" שמנינו לעיל, יש לומר כי אין הן עומדות בפני בדיקה מדוקדקת יותר של המקורות, וכבר הדגישו זאת חוקרים כמו ש' קליין[20] וג' אלון.[21]

כך למשל הנאמר בסעיף ראשון לעיל בדבר בואם של חכמים מירושלים לגליל אין בו משום עדות כאילו בגליל לא היו מצויים חכמים. לכל היותר יכול כתוב זה להסביר כי בני הגליל קיבלו בכבוד את חכמיה של ירושלים בשל היותה של זו (והיותה של יבנה אחר החורבן) מרכז תורה ומקום מושבה של ההנהגה הרוחנית.

המעשה המובא אצל יוסיפוס בדבר ייסודה של טבריה (עיין לעיל)[22] נראה לנו להיות 'כמעשה לסתור' שהרי דוקא ממנו ניתן ללמוד בדבר הקפדתם של בני הגליל בענייני טהרה, שהרי הורדוס אנטיפס נתקל בקשיים מרובים באיכלוסה של העיר ונאלץ ליישב בה ריקנים ועניים כי אחרים לא הסכימו לישב בתוכה בשל הקפדה בענייני טהרה כאמור.

ציינו לעיל את ההלכה המבחינה בין יהודה לגליל במה שקשור לנאמנות על שמירת טהרת היין והשמן, ועתה עלינו להדגיש עפ"י הסברו של ש' ספראי[23] כי אין הבדל זה בין שני אזורים גיאוגרפיים אלה נובע מיתרונה של

20. **ארץ הגליל**, במיוחד בעמ' 33-34 ובעוד מקומות.
21. **תולדות** א, עמ' 90-91; 318-322 וכן במאמרו "תחומן של הלכות הטהרה" **מחקרים** א, עמ' 163-164.
22. ש' קליין מעלה פיקפוק בדבר מהימנותו של מעשה זה וטוען כי דברי יוספוס בעניין יש בהם משום הפרזה וראה בספרו **ארץ הגליל**, עמ' 100-101.
23. בספרו **העליה לרגל בימי הבית השני** (ת"א, 1965) עמ' 44-46 וכן עמ' 157.

יהודה על הגליל בכל הקשור בקיום מצוות, אלא הוא נובע מזיקתה הגדולה של יהודה למקדש בשל קרבתה הגיאוגרפית אליו. כלומר, סיכויו של בן יהודה לעלות את יינו או שמנו לבית המקדש, או למוכרם שם אף אם היה 'עם הארץ', היה גדול יותר מזה של בן הגליל, ועל כן איש יהודה הקפיד יותר על טהרת היין והשמן מאשר עמיתו בן הגליל שהיה מרוחק ממקום המקדש[24]. ומכאן חשוב להדגיש שאפילו 'עם הארץ' ששמירת המצווה היתה רצויה וכדאית לו (כגון במקרה דלעיל) מוחזק כנאמן[25].

המעשה בריב"ז שישב בערב שמונה עשרה שנה ושהובא לעיל, אף בו אין משום הוכחה למיעוט תורה בגליל. שהרי העניין הובא בשמו של האמורא ר' עולא מן הדור החמישי לאמוראי א"י, כלומר למעלה משלוש מאות שנה לאחר התרחשותם של האירועים ממש, זאת ועוד, ישיבתו של ריב"ז בערב שמונה עשרה שנה, לא חייבת היתה להיות שישב במקום זה באופן רצוף. מכל מקום לפני החורבן היה ריב"ז מצוי בירושלים. ההתייחסות אל הגליל שיתמלא ב"מסיקין" עפ"י המעשה הנדון, אינה ברורה, כי תופעת ה"מסיקין" ידועה היתה גם ביהודה בימים שלאחר החורבן ואולי בממדים רבים מאלה שבגליל[26].

מכל האמור יש לחשוב אפוא כי דבריו של עולא במעשה על ריב"ז מבוססים אולי על דרשה של מסורת שהיתה בידו – בה נאמר שלפני ריב"ז הובאו שתי שאלות הלכה בימי שהותו בערב.

24. התלמוד בירושלמי ובבבלי חגיגה (הע' 15-16 לעיל) מנמק את אי טהרתם של היין והשמן המובאים מהגליל בשל "רצועה של כותים (שהיתה) מפסקת" בין יהודה לגליל. אך ספראי שם, העיר כי נימוק זה אינו משקף את הרקע המציאותי של ההלכה. השווה את הדברים לנאמר בחגיגה פ"ג, מ"ה בדבר נאמנותו של הקדר על כלי חרס אם היה "מן המודיעית ולפנים" וגו'.
25. ראה את המשנה של ההלכה בחגיגה פ"ג, מ"ד "...ובשעת הגתות והבדים (נאמנים) אף על התרומה עברו הגיתות והבדים והביאו לו חבית של יין של תרומה, לא יקבלנה ממנו, אבל מניחה לגת הבאה, ואם אמר לו, הפרשתי לתוכה רביעית קדש נאמן".
26. ראה למשל ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 56, 122-123, 245; ועוד; ש' ספראי, "סיקריקון" **ציון** יז (תשי"ב) עמ' 56-64 וכן בקובץ **א"י וחכמיה** עמ' 57 ואילך, ש' קליין, **ארץ הגליל** עמ' 55-56.

הביטוי "גלילי שוטה" אינו מעיד דבר על אופיה של האוכלוסיה היהודית בגליל במה שקשור לשמירת התורה ומצוותיה. מילים אלה נאמרו ע"י ברוריה שאף היא גלילית היתה, באשר אביה רבי חנינא בן תרדיון היה ראש בית דין בסכני שבגליל בתקופת יבנה[27]. מילותיה של ברוריה נאמרו כלפי רבי יוסי הגלילי מחשובי החכמים בדור יבנה, ואין "לחשוד" בחכם זה שהיה "המייצג" של האוכלוסיה מיעוטת התורה בגליל. ביטויים בעלי אותו רעיון שנאמרו ע"י ברוריה הושמעו בהקשר אחר ובתקופה אחרת כלפי בני הדרום ובני בבל במאה השלישית: "רבי שמלאי אתא גבי רבי יונתן, אמר ליה אלפן אגדה, אמר ליה מסורת בידי מאבותי, שלא ללמד אגדה לא לבבלי ולא לדרומי, שהן גסי רוח ומעוטי תורה"[28]. בזמנה של אימרה זו ישבו בדרום חכמים ידועי שם כמו רבי יהושע בן לוי בלוד – ואין לפיכך לפסוק פסק כאילו הדרום היה ממועט בתורה. כך הביטוי "בבלאי טפשאי"[29], אינו יכול להעיד על חוסר תורה בבבל – שהרי בתקופה זו בבל מוכרת כמקום של מרכז תורה. ומכל אלה אין לנו אלא לומר כי הביטוי "גלילי שוטה" מהווה מטבע לשון ואינו מעיד על חוסר תורה בגליל.

הסיבות לחורבן הגליל שהועלו בדברי רבי שמעון שזורי (לפי כת"י וינה) מדברות באיסור על גידול בהמה דקה ושיפוט ביחיד בדיני ממונות. אין מדובר כאן במצוות מרכזיות אשר קיומן לא נשמר בגליל. כבר הראה ג' אלון[30] שעוד בימיהם של תנאים דנו דיני ממונות ביחיד[31], אלא שנמנעו מלדון בדרך זו כפי שהורה רבי ישמעאל ברבי יוסי באבות פ"ד, מ"ח: "אל תהי דן יחידי שאין דן יחידי אלא אחד"[32], כלומר, הדין ביחיד אינו נוגד את ההלכה אלא שחכמי יבנה לא ראוהו תמיד בעין יפה. עניין איסור בהמה דקה בא"י הוא אחד מן התקנות הכלכליות-חברתיות שתוקנה ע"י חכמי יבנה כפי שציין זאת אלון[33]. דוקא מקור זה שמן התוספתא מסייע לסבור כי

27. סנהדרין לב, ע"ב.
28. ירושלמי פסחים פ"ה, לב ע"א.
29. פסחים לד ע"ב ומקבילות; כתובות עה, ע"א; נדרים מט, ע"ב ומקבילות.
30. **תולדות** א, עמ' 141.
31. עיין למשל סנהדרין ה, ע"א, "ואם היה מומחה לרבים דן אפילו יחידי", וראה ירושלמי סנהדרין פ"א, יח ס"ע"א.
32. ועיין להערתו של אלון שם, הע' 48.
33. שם, עמ' 173 ואילך.

הגליל השתתף במרד בר־כוכבא[34] ומכאן הוא מעיד על הקשר שבין שני האזורים יותר מאשר ריחוק באופיים. ביקשנו בניתוח זה להראות כי אין לגרוס שהגליל הווה את "מכורתם" של עמי הארץ ושבאופיו היה נטול תורה ומנוער ממצוות ועוד נוכיח כאמור כי עולמה של תורה מצוי היה באזורנו ואף שמירתן של מצוות היתה בו. וכשאנו מדברים בגליל כוונתנו קודם כל לעריה המרכזיות ציפורי וטבריה. יחד עם זאת יש להכיר בהמצאותו של 'עם הארץ' בעירנו ובאזורנו וזאת כפי שנראה בהמשך ממאמריהם של חכמינו בני הגליל ואחרים.

החוקרים ניסו להתחקות אחר 'עם הארץ' כל אחד עפ"י דרכו והשקפתו. יש שראו בעמי הארץ את בני הכפר לעומת בני העיר, יש שראו בהם איכרים לעומת סוחרים, אחרים ראו בהם חלק מנוצרים ראשונים לעומת אלה שנשארו נאמנים ליהדות, היו שראו בהם מסגרת של כת בצד הכיתות של הפרושים, הצדוקים, האיסיים וכד'[35]. א' אופנהיימר (הע' 35, עמ' 29) רואה בעם הארץ "זרם חברתי שאינו משתייך למעמד מוגדר, ואין לו מסגרת אירגונית נפרדת. אין גם לראות את עם הארץ כמי שמתכוון לכפור ביהדותו, או לא לקבל מראש עקרונותיה של תורה שבכתב או של תורה שבע"פ. עמי הארץ מוגדרים בתור שכאלה במקורות בשל אי הקפדתם המלאה בקיום מצוות מסוימות, ובשל בורותם בתורה.

אחת מן הבעיות המרכזיות שיש לדון בה בפרקנו היא זו המדברת ביחסים באזורנו שבין זרם חברתי זה – 'עם הארץ' לבין תלמידי החכמים. מסכת פסחים[36] מעלה שורה של תביעות נגד אלה הנישאים עם עמי הארץ: "ת"ר לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם, שאם מת או גולה,

34. מקורות נוספים לעניין זה ירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א; פאה פ"ז, מ"א; ירושלמי פאה פ"ז, כ ע"א; תוספתא שביעית פ"ז, הי"ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 72); בבא בתרא עה, ע"ב; ועוד. לעניין זה עיין בפרקנו – סקירה היסטורית.
35. כל הדעות הללו מרוכזות בעבודת הדוקטור של א' אופנהיימר על עם הארץ עמ' 26 ואילך, וכן בספרו האנגלי The 'Amha-Aretz' , pp. 18ff וכן ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 80־83.
36. מט, ע"א־ע"ב והשווה פרקא דרבינו הקדוש, בבא דארבעה, (מהדורת שענבלום, כא ע"ב).

מובטח לו שבניו תלמידי חכמים, ואל ישא בת 'עם הארץ', שאם מת או גולה בניו עמי הארץ". ועוד כיו"ב. ובהמשך הסוגיה נאמר "תניא היה רבי מאיר (חכם גלילי!) אומר, כל המשיא בתו לעם הארץ כאילו כופתה ומניחה לפני ארי, מה ארי דורס ואוכל ואין לו בושת פנים, אף עם הארץ מכה ובועל ואין לו בושת פנים".

התיאורים השליליים כלפי 'עם הארץ' בסוגיה זו מצטיינים בחריפותם. ואף ממקור אחר ניתן ללמוד על התנגדות חכמים ל'עם הארץ' והפעם מזהירים חכמינו מפני קרבת המגורים אליו. "אמר רבי שמעון בן לקיש (ריש לקיש, מחצית ב של מאה ג, חכם טבריני), אם תלמיד חכם נוקם ונוטר כנחש הוא, חגריהו על מתניך, אם 'עם הארץ' הוא חסיד, אל תדור בשכונתו"[37]. וכן אמר רבי דוסא בן הרכינס: "...וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ, מוציאין את האדם מן העולם"[38]. באשר לבתי כנסת ועמי הארץ מן הראוי להביא גם את דברי ר' ישמעאל בן אלעזר[39]: "תניא ר' ישמעאל בן אלעזר אומר בעון שני דברים עמי הארצות מתים, על שקורין לארון הקודש ארנא, ועל שקורין לבית הכנסת בית עם".

יתירה מזאת מספר הלכות ומימרות כוללות איסורים לתלמיד חכם להתחבר עם 'עם הארץ' מחמת בורותם בתורה וחוסר מהימנותם: "תנו רבנן ששה דברים גנאי לו לתלמיד חכם, אל יצא כשהוא מבוסם לשוק, ואל יצא יחידי בלילה, ואל יצא במנעלים המטולאים, ואל יספר עם אשה בשוק, ואל יסב בחבורה עם עמי הארץ, ואל יכנס באחרונה לבית המדרש" וכו'[40], כיוצא בו קיימת הדגשה כי תלמיד חכם המתקרב ל'עם הארץ' "מפחית מערכו"

37. שבת סג, ע"א.
38. אבות פ"ג, מ"י.
39. שבת לב, ע"א. נראה יותר כי יש לגרוס ר' שמעון בן אלעזר, עפ"י כת"י והראשונים ועיין בדקדוקי סופרים למסכת שבת, שם. ר' שמעון בן אלעזר, מחצית ב של המאה השנייה תלמידו של רבי מאיר, חכם גלילי. וראה המעשה שבא רשב"א מבית גדור – בית רבו תענית כ, ע"א-ע"ב. וכן עיין F. Landsberger, The House of the People, Huca 22 (1949), pp. 149-155.
40. ברכות מג, ע"ב וראה גם דרך ארץ רבה פ"ה ה"א (מהדורת היגער, עמ' 116).

"חבר בפני 'עם הארץ' ככלי זהב, השיח עמו, ככלי זכוכית, אכל ושתה עמו – ככלי חרס"[41]. דחייתו של 'עם הארץ' ע"י חכמים מתוארת במקור הבא: "תנו רבנן, ששה דברים נאמרו בעמי הארץ אין מוסרין להן עדות, ואין מקבלין ממנו עדות, ואין מגלין להן סוד, ואין ממנין אותן אפוטרופוס על היתומים, ואין ממנין אותן אפוטרופוס על קופה של צדקה, ואין מתלוין עמהן בדרך. ויש אומרים אף אין מכריזין על אבידתו"[42]. ואף היו (רבי יהודה) שהשוו אותו לגוי[43].

אין לדעת מכל מקור מהו מוצאו ומי אמרו, אך גם מקורות מסוג זה מבהירים את יחסם השלילי של חכמים כלפי עמי הארצות. הגיעו הדברים לידי כך שחכמים לא מצאו כל אפשרות שעם הארץ יהיה בעל מידות טובות. הדברים הובאו בשמו של חכם גלילי רבי שמעון בן יוחאי[44]: "'עם הארץ' אפילו חסיד, אפילו ישרן, אפילו קדוש ונאמן – ארור הוא לאלהי ישראל".

גם העיסוק בתורה במחיצת 'עם־הארץ" נאסר על חכמים. השמיע איסור זה רבי חייא שנתיישב בטבריה והיה בן דורו של רבי יהודה הנשיא: "תנא רבי חייא, כל העוסק בתורה לפני עם הארץ, כאילו בועל ארוסתו בפניו שנאמר 'תורה צוה לנו משה מורשה' אל תקרי מורשה אלא מאורסה"[45]. רבי יהודה הנשיא עצמו שחי כל חייו בגליל וחלק מהם בציפורי עצמה, כשהתייחס ל'עם־הארץ' קבע באופן חד־משמעי "אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ"[46]. רבי אף אסר על עמי הארץ לאכול בשר: "תניא רבי אומר,

41. אדר"נ, נו"ב פל"א (מהדורת שכטר, עמ' 68). בכי"ה "השיח עמו שיחה בטלה".
42. פסחים מט, ע"ב. והשווה לכאן את מאמרו של רבי אלעזר "עם הארץ אסור להתלוות עמו בדרך" וגו' שם, שם. וכן ראה כלה רבתי פ"ב הי"ד (מהדורת היגער, עמ' 210), וכן סדר אליהו רבה פי"ג (מהדורת מא"ש, עמ' 59-61). מודגש כי **"אל** לו לאדם להרבות בסעודה עם עמי הארץ".
43. פרקא דרבינו הקדוש בבא דארבעה (מהדורת שענבלום, כא ע"ב). זמן עריכתו של ה"פרקא דרבינו הקדוש" הוא כנראה מאוחר, אך המימרות המתייחסות לעם הארץ מזכירות מאד את הנאמר בפסחים מט, ע"א-ע"ב, ועל כן נראה שהן אותנטיות.
44. שם (הע' 43).
45. פסחים מט, ע"ב.
46. בבא בתרא ח, ע"א.

'עם־הארץ' אסור לאכול בשר בהמה, שנאמר 'זאת תורת הבהמה והעוף' כל העוסק בתורה מותר לאכול בשר בהמה ועוף, וכל שאינו עוסק בתורה אסור לאכול בשר בהמה ועוף"[47]. הוא היה זה שלא רצה לכלול את עמי הארץ בין אלה שפירנס אותם בשנות בצורת (על כוונה זו ויתר לאחר שהוכח על כך ע"י תלמידו)[47א].

אימרות חריפות במיוחד נגד עם הארץ הושמעו ע"י רבי אלעזר בן פדת שנתיישב בציפורי ואף בטבריה הווה[48]: "אמר רבי אלעזר, עם הארץ מותר לנוחרו ביום הכפורים שחל להיות בשבת, אמרו לו תלמידיו רבי אמור לשוחטו, אמר להן, זה טעון ברכה וזה אינו טעון ברכה"[49]. יש להניח כי ביטויים חריפים אלה מעידים כי מי שאומרם אינו רק שונא אלא גם שנוא. ואמנם כך לכאורה ניתן ללמוד מדבריו של רבי אליעזר שאמר: "אילמלא אנו צריכין להם למשא ומתן, היו הורגין אותנו". ובהמשך דבריו של חייא: "גדולה שנאה ששונאין עמי הארץ לתלמיד חכם יותר משנאה ששונאין עכו"ם את ישראל ונשותיהן יותר מהן"[50]. ועל רקע זה יש להבין את דברי ר' יוסי: "והשונא חכמים ותלמידיהם... אין לו חלק לעולם הבא"[51].

לא מן הנמנע שהמעשה בירושלמי סוטה[52] באשה שרקקה ברבי מאיר מעיד

47. פסחים שם, שם.
47א. בבא בתרא ח, ע"א.
48. ראה פרקנו על החכמים לעיל.
49. פסחים שם, שם. בכת"י מינכן הובא הדבר בשם ר' אליעזר ועיין בדק"ס. כיוצא בו משפטו של רבי שמואל בר נחמני מלוד – "עם הארץ מותר לקורעו כדג, אמר רבי שמואל בר יצחק ומגבו" – פסחים שם, שם.
50. פסחים שם, שם.
51. דרך ארץ רבה פ"י ה"א, (מהדורת היגער, עמ' 313-314). והשווה לכאן את מאמרו של רבי עקיבא המעיד על עצמו מן הימים שהיה עם הארץ: "תניא אמר רבי עקיבא, כשהייתי עם הארץ, אמרתי מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור, אמרו לו תלמידיו, רבי אמור ככלב, אמר להן, זה נושך ושובר עצם, וזה נושך ואינו שובר עצם" – פסחים שם, שם. ביכלר, **עם הארץ הגלילי**, עמ' 130 גורס במקום עקיבא – עקביא או יעקב, ואין מחויבות לקבל דעתו זו. ועוד עיין א' א' אורבך, **חז"ל**, עמ' 572 הע' 28. לתולדות חייו של ר' עקיבא ראה ש' ספראי, **ר' עקיבא בן יוסף – חייו ומשנתו** (ירושלים, תשל"א), עמ' 9-33.
52. פ"א, טז ע"ד.

על היחס שבין עם הארץ לחכם. למרות שבמקרה זה מחל רבי מאיר על כבודו: "אמר לון (לתלמידיו) ולא יהא כבוד מאיר ככבוד קונו, מה אם שם הקודש שנכתב בקדושה אמר הכתוב שיימחה על המים בשביל להטיל שלום בין איש לאשתו וכבוד מאיר לא כל שכן"[53].

מעשה דומה לזה נמצא במסכת נדרים[54]: "ההוא דאמר לדביתהו, קונם שאי את נהנית לו עד שתרוקי בו ברבן שמעון בן גמליאל, אחת ורקק אלבושיה" וכו'. נראה, כי מכלול המקורות שהובא דיו כדי להוכיח את העוינות ששררה בין עמי הארץ לחכמים בגליל – משמע בציפורי, טבריה וכן ערים אחרות שבאזור. סיבות אחדות למתיחות שבין שני רובדי אוכלוסיה אלה, ביניהן – זכויות מיוחדות שניתנו דוקא לחכמים כמו פטור ממיסים[55]; "שנאה" טבעית הנוצרת בחברה בין הלמדן – החכם לבין הבור; המימרות החריפות נגד עמי הארץ נבעו מן הרצון להעמיד את התורה במרכז החיים ומן המגמה לחנך את הדור לקראת לימודה והעיסוק בה. מכאן, שיש להתרחק מאלה המתנכרים למגמה זו.

הדיה של מגמת לימוד התורה בעם נשמעים היטב בדור אושה: "בשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושא, ואלו הן: רבי יהודה ורבי נחמיה, רבי מאיר ורבי יוסי ורבי שמעון בן יוחאי ורבי אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי ורבי אליעזר בן יעקב, שלחו אצל זקני הגליל ואמרו, כל מי שהוא למד יבוא וילמד, וכל מי שאינו למד יבוא וילמד, נתכנסו ולמדו ועשו כל צורכיהון"[56]. בשלב מסוים מימי רבי יהודה הנשיא ובימי הדורות הראשונים של אמוראי ארץ ישראל חלה תמורה כל־שהיא ביחסם של החכמים כלפי עם הארץ. התבטאויות שונות שבאות לידי ביטוי במקורותינו בתקופה זו מעידות כי יש

53. במקרה אחר אף כיבד ר"מ, את עמי הארץ: "רבי מאיר חמי אפילו סב עם הארץ ומקיים לה מן קומוי ואמר לא מגן מאריך ימים" – ירושלמי ביכורים פ"ג, סה ע"ג.
54. נדרים סו, ע"ב. וכן ראה את המעשה בו מקפיד רבי שמעון על כבודם של חכמים בסוגיה שם.
55. בבא בתרא ח, ע"א ועוד.
56. שיר השירים רבה ב, טז. לפרוט נוסף בדבר הסיבות למתיחויות שבין החכמים ועמי הארץ עיין אצל א' אופנהיימר, **עם הארץ** (דיסרטציה), עמ' 188־192, וכן בספרו The 'Amha-Aretz' pp. 183ff.

ולימדו זכות על 'עם הארץ'. כך נאמר למשל בתלמוד[57]: "רבי פתח אוצרות בשני בצורת, אמר יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו, דחק רבי יונתן בן עמרם ונכנס, אמר לו רבי פרנסנו, אמר לו בני קרית, אמר לו לאו. שנית, אמר לו לאו. אם כן במה אפרנסך. אמר לו פרנסני ככלב וכעורב, פרנסיה. בתר דנפק יתיב רבי וקא מצטער, ואמר אוי לי שנתתי פתי ל'עם הארץ', אמר לפניו רבי שמעון בר רבי, שמא יונתן בן עמרם תלמידך הוא שאינו רוצה ליהנות מכבוד תורה מימיו בדקו ואשכח, אמר רבי יכנסו הכל". הסיפא של המעשה "יכנסו הכל" רומזת על התמורה שחלה בימי רבי כלפי עמי הארץ.

שינוי היחס של הנשיא כלפי 'עם־הארץ' לעומת היחס שהיה קיים בדור אושה כלפיהם מתבטא במסורת הבאה[58]: "רבי סבר ניחא ליה לחבר (תלמיד חכם), דלעביד הוא איסורא קלילא, ולא ליעבד 'עם הארץ' איסורא רבה. ורבן שמעון בן גמליאל סבר ניחא ליה לחבר דלעבד 'עם הארץ' איסורא רבה, ואיהו אפילו איסורא קלילא לא ליעבד".

היחס החיובי כלפי עם־הארץ נבע מתוך ההכרה כי אומה בטבעה מורכבת מיסודות שונים ועליהם להשלים אלה את אלה, וכך ליצור את אחדות האומה[59]. רעיון זה מובע היטב באותם משלים המדמים את אומתנו לגפן[60]: "אמר רבי שמעון בן לקיש (חכם טבריני), אומה זו כגפן נמשלה, זמורות שבה אלו בעלי בתים, אשכולות שבה אלו תלמידי חכמים, עלין שבה אלו עמי הארץ קנוקנות שבה אלו ריקנים שבישראל, והיינו דשלחו מתם, ליבעי רחמים איתכליא על עליא, דאילמלא עליא, לא מתקיימין איתכליא" כיוצא בו אנו שונים במדרש[61]: "'פרי עץ הדר' אלו ישראל, מה אתרוג זה יש בו טעם ויש בו ריח, כך ישראל יש בהם בני אדם שיש בהם תורה ויש בהם מעשים

57. בבא בתרא ח, ע"א. השווה כלה רבתי פ"ב, יד (מהדורת היגער, עמ' 209).
58. עירובין לב, ע"ב. והשווה ירושלמי מעשרות פ"ב, מט ע"ג.
59. ראה אצל א' א' אורבך, **פרקי אמונות ודעות** עמ' 477, 580-584.
60. חולין צב, ע"א וראה דק"ס. והשווה לויקרא רבה לו, ב, (מהדורת מרגליות, עמ' תתלח־תתלט) – "מה הגפן הזאת העלים שבה מכסים אשכלותיה, כך הם ישראל, עמי הארץ מכסין תלמידי חכמים".
61. ויקרא רבה ל, יא (מהדורת מרגליות, עמ' תשט) ומקבילות.

טובים, 'כפת תמרים' – אלו ישראל, מה התמרה הזו יש בה טעם ואין בה ריח, כך הם ישראל יש בהם בני אדם, שיש בהם תורה ואין בהם מעשים טובים, ו'ענף עץ עבות' אלו ישראל, מה הדס זה יש בו ריח ואין בו טעם, כך הם ישראל יש בהם בני אדם שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה, ו'ערבי נחל' אלו ישראל, מה ערבה זו אין בה טעם ואין בה ריח, כך הן ישראל, יש בהן בני אדם, שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים. ומה הקב"ה עושה להן לאבדן אי אפשר, אלא אמר הקדוש ברוך הוא, יוקשרו כולן אגודה אחת, והן מכפרים אילו על אילו". מדרש זה מיטיב 'לשרטט' את אופים השונה של ישראל לגוונים השונים. גם אלה שאין בהם תורה – לכלל ישראל יחשבו ובאיגודם, 'לאגודה אחת' תבוא אחדות האומה והכפרה "אילו על אילו".

אף המעשה ברבי ינאי[62] מדגים באופן בולט למדי את האפשרות ש'עם הארץ' עשוי להיות בעל מידות כאלה שאפילו חכמים לא זכו בהן. המעשה מובא בזו הלשון: "מעשה ברבי יניי שהיה מהלך בדרך פגע בו אדם אחד שהיה משופע ביותר, אמר לו משגח רבי לאיתקבלא גבן, אמר ליה מה דהני לך, הכניסו לתוך ביתו בדקו במקרא ולא מצאו, בדקו במשנה ולא מצאו, בתלמוד ולא מצאו, בהגדה ולא מצאו, אמר ליה, בריך, אמר לי יברך יניי בבייתיה. אמר ליה איתי בך אמר מה דאנא אמר לך. אמר ליה אין. אמר ליה אמור אכל כלבא פיסתיה דייני. קם צריה, אמר ליה מה ירתותי גבך דאת מוני לי, אמר ליה ומה ירתותך גבי, אמר ליה דמינוקייה אמ 'תורה צוה לנו משה מורשה', קהלת יניי אין כת' כאן, אלא 'קהלת יעקב'. מן דאיתפיסין

62. ויקרא רבה ט, ג, (מהדורת מרגליות, עמ' קעו־קעח). והשווה המעשה ברבי שמעון בן אלעזר – תענית כ, ע"א־ע"ב. ר' ינאי – אמורא ארצישראלי בדור ראשון – מחצית ראשונה של המאה השלישית. עפ"י ע"ז ל, ע"א וירושלמי עירובין פ"ח, כה ע"ב – היה מקום מושבו בעיר עכברא בגליל העליון. מדרום לצפת. ויתכן ונשתהה אף בציפורי – ירושלמי ברכות פ"ד, ח ע"ג; ירושלמי כתובות פ"א, כה ע"ד. על עכברא ומערכות המסתור שבה עיין י' טפר וי' שחר, **יישובים יהודיים בגליל ומערכות המסתור שבהם** (תשמ"ה), עמ' 47־52.

דין לדין אמר ליה למה זכית למיכל על פתורי אמר ליה מן יומיי לא שמעית מילא בישא וחיזרתי למריה, ולא חמית תרין דמיתכתשין דין עם דין ולא יהבית שלמא בניהון. אמר ליה כל הדא דרך ארץ גבך וקריתך כלבא, וקרא עליה ושם דרך אראנו בישע אלקים״.

בדורות אלה השתדלו למצוא תקנה לעמי הארץ. כך משתמע מן הדיון בין האמורא רבי אלעזר לבין רבי יוחנן[63]: ״אמר רבי אלעזר, עמי הארצות אינן חיים, שנאמר ׳מתים בל יחיו׳ וגו׳ ...כיון דחזייה (את רבי יוחנן) דקמצטער, אמר ליה, רבי מצאתי להן תקנה מן התורה... כל המשיא בתו לתלמיד חכם והעושה פרקמטיא לתלמידי חכמים והמהנה תלמידי חכמים מנכסיו, מעלה עליו הכתוב כאילו מדבק בשכינה״. לאמר, הקרבה לתלמידי חכמים ותמיכה בהם משמשות תקנה לעמי הארץ.

הקריאה לבטל את השנאה כלפי עם הארץ מוצאת ביטויה בפירוש על דברי רבי יהושע בן חנניה ״ששנאת הבריות״ היא בין הדברים ״שמוציאין את האדם מן העולם״[64] ובאבות דרבי נתן מובא ההסבר: ״ושנאת הבריות כיצד, מלמד שלא יכוין אדם לומר, אהוב את החכמים ושנא את התלמידים, אהוב את התלמידים ושנא את עמי הארץ, אלא אהוב את כולם ושנא את המינין ואת המשומדים ואת המסורות״ וכו׳[65]. חכמים נצטוו בדורות אלה ללמד תורה לעמי הארץ: ״ועניים מרודים תביא בית, אילו תלמידי חכמים שהן נכנסין בבתיהן של עמי הארץ, ומרווין אותן מדברי תורה״[66].

ישנן סיבות אחדות שהביאו לתמורה ביחסם של חכמים כלפי עמי הארץ מדורו של רבי יהודה הנשיא ואילך. ביניהן שאיפתו של הנשיא לנורמליזציה של החיים היהודיים בארץ ישראל. תקינותם של חיים כאלה אינה יכולה להווצר על רקע של שנאה ומתח בין מעמדות שונים. התקינות נוצרת מרפיון

63. כתובות קיא, ע״ב.
64. אבות פ״ב, מי״א.
65. אדר״נ, נו״א פט״ז, (מהדורת שכטר, עמ׳ 64).
66. ויקרא רבה לד, יג, (מהדורת מרגליות, עמ׳ תתא). הגיעו הדברים עד לידי כך שאחד החכמים רבי הושעיא, היה מוכן למסור דברים בשמו של עם הארץ... ״אמר ליה, חייך מילה טבא אמרת, משמך אנא אמ׳ לה״ – בראשית רבה עח, יב, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 932־933).

במתח זה ומכאן לרפיונו של המתח בין החכמים לעמי הארצות. זאת ועוד, רבי היה מקורב אף לחוגי העשירים והתקיפים שבעם[67] הוא היה "מכבד עשירים"[68] ולאו דוקא מבני התורה. בגישה כזו לא יכול היה רבי להטיף להתרחקות מעמי הארץ, וממילא היה צורך לקרבם. כללו של עניין, גם אם אין עדות ישירה בדבר המצאותם של עמי הארץ בציפורי, הרי ברור מעל לכל ספק כי הם הוו את אחד מגווני האוכלוסיה הגלילית, ובודאי נמצאו אף בעירנו שמרכזיותה היתה כה בולטת בתקופת דיוננו. שורה ארוכה של חכמים גליליים מעלים דרך אימרותיהם תמונה מאלפת של היחס וההתייחסות לזרם חברתי זה, תחילתה של התייחסות זו – עוינת ואחריתה מאופקת ומתונה יותר.

6. הכוהנים

עוד מן הימים בהם עמד בית המקדש על מכונו היתה זיקה ממשית בין אזור הגליל לירושלים. במערכת העדויות השונות המתארות קשר זה שבין שני האזורים, ישנן כאלה המדברות באופן ישיר על ציפורי. וכך כותב א' א' אורבך[1]: "בכל הזמנים מוכחת נאמנותו וכפיפותו של הגליל למרכז בירושלים". ואמנם במחקרו המקיף של ש' ספראי על העליה לרגל בימי בית שני[2] מעלה המחבר שורה של מקורות המוכיחים את הקשר של הגליל לירושלים. כך למשל אנו שונים במשנה מנחות[3] כי מכפר סגנה שבגליל

67. על אלה עיין במאמרו של י' לוין, "תקופת רבי יהודה הנשיא", בקובץ **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א, עמ' 93 ואילך, ובמיוחד עמ' 110 ואילך. וכן א' אופנהיימר, **עם הארץ** (דיסרטציה) עמ' 197-199 ושם סיבות נוספות שגרמו לירידה במתחים בין החכמים לעמי הארץ. וכן ש' ספראי, "החינוך העממי ומשמעותו", בקובץ **א"י וחכמיה** עמ' 142-143, המדגיש את העובדה שנוהגי טהרה וטומאה הלכו והתמעטו בהמשך תקופת האמוראים. ממילא פחת המתח בין חכמים לעמי הארץ שנוצר על רקע נושא זה.
68. עירובין פו, ע"א.

1. "מיהודה לגליל", **ספר הזיכרון לי' פרידמן** (תשל"ד), עמ' 59.
2. עמ' 44 ואילך.
3. פ"ח, מ"ו.

התחתון הסמוכה לציפורי ומיישובים נוספים היו מעלים יין לירושלים[4]. מקורות מעלים את התמונה שבני הגליל היו עולים לירושלים בימי העלייה לרגל בחגים ואף שלא בזמן החגים. יוספוס[5] מספר שעם כיבוש ירושלים בידי טיטוס נמצאו בה רבים שעלו לחוג את חג הפסח, וביניהם היו אלפיים איש מטבריה. המשנה בבבא מציעא[6] רומזת אף היא לעלייה לרגל מן הגליל לירושלים: "ועד מתי חייב להכריז? ...רבי יהודה אומר: שלש רגלים ואחר הרגל האחרון שבעה ימים כדי שילך לביתו שלשה ויחזור שלושה ויכריז יום אחד". "שלושה ימים" הוא משך הזמן של הליכה מהגליל לירושלים[7]. בירושלמי מעשר שני[8] ובאיכה רבה[9] אנו שונים: "נקיי הוה שמש במגדל (ו)צבעייא. בכל ערובת שובא מן דהוה עביד קנדילוי, הוה סליק שבת בבית מקדשא ונחית ומדליק לון, ואית דאמרין: ספר הוה בכל ערובת שובתא הוה סלק פשט סדרוי לבית המקדש ונחית שבית בביתיה. טרטירוי דמהלול הוה סליק שבית לגו בית מקדשא ולא הוה ברנש קרץ לתאיניא קדמוי מיניה. בנות ציפורי הוו סלקון שבתון בגו בית מקדשא ולא היה בר נש קרץ לתאינייא קדמוי מינהן".

4. סגנה נזכרת אצל יוספוס בחיים פרק י. בפרק זה נאמר (עפ"י תרגומו של שמחוני): "...כי השכנים מסביב אנשי גדר (ברגן?) וצור כנסו צבא רב". המקום ברגן הנזכר אינו ידוע. ניזה מביא תיקונים של מלומדים אשר לדעתם נבלעו במילה המשובשת שני שמות: גברה וסוגני. גברה (GABARA) נכבשה בידי אספסיאנוס (מלחמות ג, ז, א) יושביו היו כנראה מעורבים – יהודים ונוכרים. סוגני (SOGANE) היא סיכני שבמקורות העבריים (ראה הע' 3). ראה על מקור זה אצל A. Schlatter, Die Hebräischen Namen bei Josephus, (Gütersloh, 1913), s. 82. יוסף בנה חומות למקום (מלחמות ב, כ, ו).
5. מלחמות ו, ט, ג־ד; חיי יוסף סה.
6. פ"ב, מ"ו.
7. לפרק זמן זה של "שלושה ימים" ראה אצל יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף נב. ש' ספראי, **העליה לרגל**, עמ' 48. דוגמא לעלייה לרגל מן הגליל לירושלים מצויה במקור אחד המספר על אדם ממרון שבגליל העליון שהיה בירושלים – תוספתא ב"ב פ"י, הי"ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 412); ירושלמי פאה פ"ג, יז ע"ד ועוד, בירושלמי פאה בדפוסים נאמר מדיני אך בכת"י מירוני.
8. פ"ה, נו ע"א.
9. פ"ג, ט.

תרגום: נקי היה שמש במגדל צבעייא, בכל ערב שבת משעשה נרותיו (שהיו מוכנים להדלקה במוצאי שבת) היה עולה ושובת בבית המקדש ויורד ומדליקם, ויש אומרים: סופר היה, בכל ערב שבת היה עולה קורא פרשתו בבית המקדש ויורד ושובת בביתו. טרטירו איש מהלול היה עולה, שובת בבית המקדש ולא היה איש (בעירו מהלול) קוצץ תאנים לפניו (במוצאי שבת). בנות ציפורי היו שובתות בבית המקדש ולא היה איש (בעירן בציפורי) קוצץ תאנים לפניהן.

מעשים אלה, מעידים ללא ספק על עלייתם של אנשים ונשים סופרים ופשוטי עם מן הגליל למקדש אף בימים שאינם חגים של עלייה לרגל. אגדות אלה אינן פוסחות על ציפורי שאף ממנה עלו למקדש אשר בירושלים.

כיוצא בו אנו שונים במשנה[10] על בן ציפורי שהוליך את השעיר לעזאזל ביום הכיפורים: "מסרו למי שהיה מוליכו. הכל כשרין להוליכו... אמר רבי יוסי: מעשה והוליכו ערסלא (מציפורין)[11] וישראל היה".

ואף מן העיר ערב שבגליל[12] צפונית לבקעת בית נטופה עירו של רבי חנינא בן דוסא היו מעלין לירושלים נדרים ונדבות[13].

עוד נמסר לנו ממסורות ארצישראליות[14] על בני ערים נוספות שבגליל

10. יומא פ"ו, מ"ג.
11. תיבה זו אינה מצויה בדפוסים, אבל נמצאת במשבי"ר בהוצאת לו, בכת"י קויפמן, בכי"מ א, וב' (שם: אחד ערשלא שעלה) בכת"י א"פ (אוכספורד) ובפסקי רי"ד ו"בסדר העבודה" למאירי, ושם: אחד שעלה, וכן במשנה של הרמב"ם.
12. ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ג; בראשית רבה פ"י, ח (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 84).
13. קוהלת רבה פ"א, א; שיר השירים רבה פ"א, ד – במקור זה מדובר "בעולות ושלמים". עדות עלייה לרגל לירושלים נלמדת גם מן האונגליונים השונים. מיוחנן ב, יג ואילך, ופ"ד מג ואילך למדים על עלייתו של ישו לירושלים לחג הפסח ושם מצא אנשים נוספים שעלו מן הגליל. ועיין יוחנן תחילת פרק ה ותחילת פרק ז – על עלייתו של ישו לירושלים לחג הסוכות. וכן במקומות נוספים.
14. ירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א; איכה רבה פ"ב, ה. בערים אלה התגוררו בודאי כוהנים לפי מקורות אלה. בדבר עדויות נוספות המעידות על זיקתו של הגליל למקדש ולירושלים עיין ש' ספראי הע' 2 לעיל.

שהעלו מתנות לירושלים: "שלש עיירות היה טימוס (בירושלמי: קטמוס)[15] שלהן עולה לירושלים בעגלה: כבול ושיחין ומגדל צבעייא" וגו'.

מן התיאור שבמקורות שהובאו ניתן ללמוד במובהק על הקשר שבין ציפורי והגליל בכלל, לירושלים והמקדש. יתירה מזו, כתובים מעידים על כוהנים שהיו בציפורי ובגליל, ביניהם רמי יחס ששרתו בבית המקדש. כתוב אחד המצוי בתוספתא ובמקומות נוספים[16] מספר: "אמר רבי יוסי: מעשה ביוסף בן אולם מציפורי[17] ששימש כהן גדול שעה אחת", משום שאירע פסול ביום הכיפורים בכוהן הגדול. מעשה זה נזכר גם אצל יוסף בן מתתיהו[18], למרות שאינו מזכיר את מקום מוצאו של יוסף בן אילם זה, בניגוד למקורות חז"ל המדגישים שהיה מציפורי. העובדה שכוהן ציפוראי זה מילא את מקומו של הכוהן הגדול מתתיהו בן תיאופוליס, מעידה שאכן היה יוסף בן אילם כוהן רם־מעלה[19]. אנשים נוספים מרמי המעלה היו מצויים בציפורי, ביניהם כאלה שהיו קשורים למשפחות הכהונה. הדברים מרומזים במשנה קידושין[20] – "אין בודקין לא מן המזבח ולמעלה. ולא מן הדוכן ולמעלה...

15. עניינו מס עפ"י הערוך השלם ערך טימס, טימוס, או – ערך, מחיר, שווי – שם, בערך טס.
16. תוספתא יומא פ"א, ה"ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 180); ירושלמי שם פ"א, לח ע"ד; בבלי שם יב, ע"ב; ירושלמי מגילה פ"א, עב ע"א; ירושלמי הוריות פ"ג, מז ע"ד.
17. כך מופיע בדפוסים וכת"י וינה ובמקבילות.
18. קדמוניות יז, ו, ד, 164-167.
19. א' ביכלר, **הכוהנים ועבודתם** (ירושלים, תשכ"ו), עמ' 147 הע' 80, מעמיד את כל המעשה ביוסף בן אילם לימי אגריפס השני שנות 65-67 לספירה, ולא בשנת 5 לפנה"ס – בימי הורדוס כפי שניתן ללמוד מן המקור בקדמוניות. הוא טוען כי שני כוהנים גדולים נקראו בשם מתתיהו בן תיאופוליס וכי יוספוס טעה והקדים את הסיפור לימי הורדוס כאמור. וכן עיין לעניין זה אצל S. S. Miller, Studies in the History and Traditions of Sepphoris, (Leiden, 1984), pp. 119ff, וראה דברי הביקורת של דניאל שפרבר על ספר זה Journal of Jewish Studies JJS, (1986), Vol. XVI no. 2, pp. 279-281. וביקורת נוספת שנכתבה ע"י Daniel R. Schwartz, IEJ, 38, (1988), pp. 283-284.
20. פ"ד, מ"ה. ועיין גם ש' ספראי, "היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית" בקובץ **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** עמ' 149-150.

רבי יוסי אומר: אף מי שהיה חתום עד בערכי הישנה של ציפורי" וגו'. הבעייה הנדונית במשנה זו היא שהבודק באימהות של ישראל כדי לדעת אם משפחתו כשרה, ומוצא שאחד מאבותיה היה כוהן ושימש על גבי המזבח או שהיה לוי שאמר שירה על הדוכן וכו', אין צריך להוסיף ולבדוק את המשך ייחוסו, כי בודאי מיוחס היה ומוכר לרבים. ועל כך מוסיף רבי יוסי בן חלפתא איש ציפורי, אשר סיפר גם את המעשה ביוסף בן אילם לעיל, כי גם בציפורי היו משפחות מיוחסות וכשרות כגון אלה שהיו חתומים כעדים בארכי "הישנה של ציפורי".

כוהן אחר מציפורי נזכר במסגרת אירוע פחות מכובד: "מעשה [בכהן אחד מ]ציפורי[21] שנטל חלקו וחלק חבירו (משתי הלחם ולחם הפנים) אף על פי כן לא עלה בידו אלא כפול והיו קורין אותו בן חמסן[22] עד היום[23].

מדברים אלה עולה במובהק כי קיים היה קשר בין ציפורי (והגליל) עם ירושלים ובית המקדש. ועוד למדים על היותם של כוהנים בגליל עוד בימי הבית, אלא שכמותם ודרך התארגנותם אינה מוברת בתקופה זו.

א' ביכלר ניסה להראות[24] כי היה קשר דו סטרי בין ירושלים לציפורי, וכמו שהיו כוהנים שהגיעו לירושלים מהצפון, כך היו פליטים מירושלים וביניהם כוהנים שהגיעו לגליל ולציפורי[25].

21. כך בדפוסים וכת"י וינה.
22. כך שם ובבבלי: בן חמצן (ראה הע' הבאה).
23. ירושלמי יומא פ"ו, מג ע"ג, בבלי יומא לט, ע"א; תוספתא סוטה פי"ג, ה"ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 319). וראה גם בבלי קידושין נג, ע"א, והשווה בבלי חולין קלג, ע"א. ועיין בסיפרו של Miller, Studies, לעיל הע' 19 עמ' 149 ואילך וכן עמ' 168 ואילך, בדבר נסיונות לזהות את "בן החמסן" כמשתייך לבית פיאבי וזאת בגלל הדמיון לכינוי "בן האפון" הנזכר בחלק מן המקורות שהוזכרו, ועוד רעיונות כיו"ב. (השווה לבבלי פסחים נז ע"א; יוספוס, קדמוניות יח, 34 – בדבר מינויו של ישמעאל בן פיאבי לכוהן גדול ועוד).
24. בספרו **הכוהנים ועבודתם** עמ' 29 ואילך.
25. על סוגית הפליטים מירושלים לגליל נתעכב בפרק מיוחד על המתיישבים מחוץ לציפורי בהמשך.

כדי להוכיח את עובדת המצאותם של בני ירושלים בציפורי, מסתמך ביכלר בין היתר על המעשה ב"זקן אחד ממוכי שחין בציפורי"[26]. מעשה זה בשינוי קל נמסר לר' יוסי בן חלפתא איש ציפורי[27]. פגישתו של ר' יוסי עם אותו זקן מאנשי ירושלים היתה בציפורי עצמה, מאחר ואין הוכחות על שהייתו של התנא בירושלים. המידע על ירושלים הועבר אליו מאנשי ירושלים שהגיעו לציפורי[28].

את דבריו מוכיח ביכלר גם מדברי יוספוס במלחמות[29] לפיהם נמלטו בעת המצור אנשים רבים מירושלים ביניהם עשירים ונכבדים וכן כוהנים. הקיסר הושיבם בגופנה. אבל במלחמות ו, ח, ב, מספר יוספוס כי "רק בני ירושלים ארבעים אלף נפש ויותר נפדו מעבדות, כי שלח אותם הקיסר ללכת אל כל הטוב בעיניהם". משער ביכלר, כי רבים פנו לגליל שנמסר לאגריפס המלך אחרי נפילת ירושלים וכיבוש ארץ יהודה בידי אספסיאנוס, באזור זה התנהלו החיים כסדרם והנמלטים מירושלים קיוו למצוא מנוחה בגליל.

26. תוספתא כתובות פ"ז, הי"א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 270); ירושלמי כתובות פ"ז, לא ע"ד; בראשית רבה פמ"א, יב (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 388-389).
27. בבלי כתובות עז, ע"ב, והשווה גיטין נז ע"ב – "סח לי זקן אחד מאנשי ירושלים" וכו'.
28. ר' יוסי בן חלפתא – היה בקי בשוקי ירושלים – משנה עירובין פ"י, מ"ט. הוא ידע לספר על מעשה שאירע בירושלים בדבר קבלת עדות ע"י הכוהנים בעניין קידוש החודש שלא בפני בית דין – ר"ה פ"א, מ"ז. והשווה את ידיעותיו על ירושלים של אביו ר' חלפתא – שבת קטו ע"א. אנו מקבלים בהסתייגות את קביעתו של ביכלר כאילו ר' יוסי לא שהה בירושלים. שהרי מקורות אחדים מעלים רמזים בדבר המצאותו של ר' יוסי בירושלים. כך למשל בבבלי ברכות ג, ע"א – "א"ר יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים" וכו'. המקור מדבר בגוף ראשון בעוד המקורות המצוינים בהערה זו לעיל אינם כך. ועיין עוד א' היימאן, **תולדות תנאים ואמוראים** ב. בערכו של רבי יוסי בן חלפתא, עמ' 705 ואילך. ושם מקורות הרומזים לשהייתו של התנא באזור הדרום וכו'. מכאן, שהמעשה של "שח לי זקן" יכול היה להיות מסופר לאו דוקא בציפורי אלא אפילו בירושלים עצמה. ודברי ביכלר הינם בגדר השערה בלבד.
29. ו, ב, ב; שם, ד, ו, ג; חיי יוסף עו; מלחמות ו, ח, ב.

לענייננו חשובה ההשערה שמא בין הנמלטים לגליל היו גם כוהנים[30].

המקור הבא רומז אף הוא, לדעתו של ביכלר, על משפחות ירושלמיות נכבדות שבאו להתיישב בציפורי וביניהן ניתן למצוא אף כוהנים. "מגילת יוחסין מצאו בירושלים וכתוב בה, הלל מן דדוד, בן יצף מן דאסף, בן ציצית הכסת מן דאבנר בן קוביסין מין דאחאב, בן כלבא שבוע מן דכלב, רבי ינאי מן דעלי. בן יהודה מן ציפורין, רבי חייא רבה מבני שפטיה בן אביטל. רבי יוסי בי רבי חלפתא מבני יונדב בן רכב. רבי נחמיה מן נחמיה התרשתא"[31].

בנתחו רשימה זו גורס ביכלר כי בחלקה הראשון מונה היא משפחות חשובות מירושלים, ובחלקה השני – למרות שזמן רב מפריד בין שני חלקי הרשימה – נמנו צאצאיהן של משפחות רמות יחש בירושלים שהתגוררו בציפורי. בתוך רשימה זו נזכר ר' ינאי שהיה כוהן, והוא זה שהכריז בציפורי ביום פטירתו של רבי יהודה הנשיא, "אין כהונה היום"[32]. לאמר, האיסור להיטמא למת אינו חל על הכוהנים במקרה זה. מכאן מסיק ביכלר, כי בציפורי ישבו כוהנים רבים. ולחיזוק הנחתו הוא מביא את מקרה פטירתו של ר' יהודה הנשיא השני נכדו של רבי[33]: "דחף רבי חייא בר אבא לרבי זעירא בכנישתא דגופנה דציפורין וסאביה"[34] – כלומר, דחף רבי חייא בר אבא את רבי זעירא בבית הכנסת של גופנה בציפורי וטמאו. בית הכנסת של "גופנה דציפורין" – הוא בית הכנסת של פליטי גופנה שהגיעו לגליל.[35]

30. לשיטתו מניח ביכלר, שם, כי גם "עדה קדושה" – או "קהילה קדושה שבירושלים" – התיישבה בציפורי לאחר החורבן, ועוד נשוב לסוגיה זו בהמשך ונראה כי אין הכרח להעתיק עדה זו מירושלים.
31. ירושלמי תענית פ"ד, סח ע"א; בראשית רבה פצ"ח, י (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 1259).
32. ירושלמי ברכות פ"ג, ו ע"א; ירושלמי נזיר פ"ז, נו רע"א.
33. ז' פרנקל ב**מבוא לתלמוד הירושלמי** (ירושלים, תשכ"ז) עמ' צד מעיר כי אין מדובר כאן ברבי יהודה השלישי, כי הוא לא נפטר בציפורי, ונראה כי הכוונה לר' יהודה השני שחי שנים רבות והאמוראים הנזכרים בסיפור מתאימים לתקופתו.
34. ראה הע' 32 לעיל.
35. ירושלמי תענית פ"ד, סט ע"א.

ידוע ממקור אחר כי בגופנה ישבו משפחות רבות של כוהנים[36]. בין אנשי גופנה היו כאלה שהגיעו לציפורי אחרי חורבן עירם בידי אספסיאנוס ובתוכם גם כוהנים רבים[37].

גישתו זו של ביכלר המעמידה כוהנים רבים בציפורי לאחר חורבן הבית, מוצאת ביטוי דומה גם אצל ש׳ קליין בספרו **ארץ הגליל**[38] אשר ניתח לפרטיה את פרשת הכוהנים. בעמודים אלה ריכז קליין עדויות שמתוכן ניתן ללמוד על כפרי כוהנים בגליל. המחבר מדגיש כי כבר במרד החורבן נמצאו משמרות כוהנים בגליל והוא מסתמך על המקורות המספרים על ״שלוש עיירות במשמרות היו כבול ושיחין ומגדלה ושלשתן חרבו״[39]. מדובר כאן ביישובים שחרבו ככל הנראה במרד החורבן ונאמר עליהם שהם עיירות של משמרות.

הקושי שיש בפירוש זה נובע מן ההנחה הברורה למדי כי לא יתכן שהמשמרות הגיעו למקומות אלה עוד לפני החורבן שהרי אז בודאי ששירתו במקדש שבירושלים. זאת ועוד, המונח ״במשמרות״ אינו מופיע באיכה רבה בדפוס הראשון ואף אינו מופיע בחלק מכתבי היד[40], וכן אינו מופיע בירושלמי אלא רק בכתבי יד שפורסמו ע״י בובר, מכאן יתכן לסבור שהמילה ״משמרות״ היא תוספת מעתיק בלבד.

להוכחת דבריו מביא קליין אף את הנאמר במשנה תענית ובמקורות נוספים[41], המדברים בסדר תענית ציבור שבה תוקעים באמצע התפילה.

36. ראה הערה קודמת וכן ברכות מד, ע״א; ״שמונים זוגים אחים כהנים נישאו לשמונים זוגות אחיות כהנות בלילה אחד בהדא גופנא, חוץ מאחים בלא אחיות מאחיות בלא אחים״ מבלי להתייחס לדיוקו של המספר המובא בזה, הרי טומן מקור זה בחובו את הידיעה בדבר ריבוי כוהנים בגופנה.
37. ביכלר, בספרו **הכוהנים ועבודתם** עמ׳ 37 הע׳ 88 מעלה סברה כי כוהנים אלה היו ממשמר ידעיה. ק״ר ז, יא מספר כי בזמן פטירת רבי פנה בר קפרא לציבור ואמר: ״אחינו בני ידעיה שמעוני״ – דבר זה מתאים לנאמר בירושלמי תענית פ״ד, סח ע״ד – ״ידעיה עמוק ציפורים – ידע יה עיצה עמוקה שבליבם והגלם לציפורין״. ועוד נשוב לעניין זה בהמשך.
38. עמ׳ 62 ואילך, עמ׳ 177 ואילך וכן **ספר הישוב** א עמ׳ 162 ואילך ועוד.
39. איכה רבה ב, ה; ירושלמי תענית פ״ד, סט ע״א.
40. ראה כת״י פרמא 1400 ובכתבי יד נוספים.
41. פ״ב, מ״ה ותוספתא שם פ״א, הי״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 216);

הפנייה לתקיעה היא לכוהנים – "תקעו הכהנים תקעו", "הריעו בני אהרון הריעו". שניים מהחכמים בגליל מדור יבנה – ר' חלפתא בציפורי ור' חנניה בן תרדיון מסכנין – הנהיגו נוסח זה בקהילותיהם. אמנם מקורות אלה מוכיחים על המצאותם של כוהנים בגליל (בציפורי, סכנין) אך אין בהם משום הוכחה לריכוזם של כוהנים ולהתארגנותם במשמרות, וכי הטקס שמדובר בו הוא מעין חיקוי לנוהג שהיה קיים במקדש. שהרי במקדש כוהנים היו אלה שתקעו (הע' 41 – ירושלמי ר"ה) וכך גם תובן התנגדותם של החכמים לנוהג זה – "אמרו לא היינו נוהגים כן אלא בשער המזרח ובהר הבית"[42].

כללו של עניין, אין לכפור בהמצאותם של כוהנים בציפורי ובגליל לאחר חורבן הבית ובדור יבנה, אך אין כל הוכחה כי הללו התארגנו בריכוזים גדולים ובמשמרות. המעבר המוגבר של כוהנים מיהודה לגליל אירע לאחר מרד בר־כוכבא, בתקופה זו עבר המרכז היהודי לגליל, והוא כלל גם כוהנים רבים.

ברייתא אחת הידועה בשם: ברייתת כ"ד משמרות כהונה, שממנה ניתן ללמוד על תפרושתם של כוהנים בגליל למשמרותיהם, משקפת ככל הנראה את הימים שלאחר מרד בר־כוכבא[43].

בבלי תענית טז, ע"ב; ר"ה כז, ע"א; ירושלמי ר"ה פ"ג, נח ע"ד.

42. משנה שם (הערה קודמת). יש להוסיף שהברייתא של משמרות כוהנים שנתייחס אליה בהמשך אינה מזכירה כלל שבסכנין היתה משמרת כהונה, ומכאן שנוסח זה נקבע ללא קשר למעבר הכוהנים לגליל ועיין ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה) עמ' 203־205 ושם מועלים קשיים נוספים להשקפתו של קליין. כן ראה מילר Studies pp. 172ff. א' אורבך, "מיהודה לגליל", **ספר זכרון לי' פרידמן** עמ' 65 ואילך, גורס כי הכוהנים עברו לגליל בזמן פולמוס של קיטוס – מרד התפוצות (115־117), שיטה זו קשה היא מאחר ולא היה מרד של ממש בארץ, אלא מהומות מקומיות לכל היותר, וע"כ קשה לתלות בשנים אלה מהפך יישובי כה משמעותי. ועיין בפרקנו על הסקירה ההיסטורית לעיל.

43. ראה למשל א' אופנהיימר, "שיקום היישוב היהודי בגליל" בקובץ: **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א עמ' 75־77. דומה כי בתוספתא תחילת מסכת ברכות (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 1), מצוי רמז

מקורות אחדים לברייתא זו: התלמוד הירושלמי במסכת תענית פ״ד, סח ע״ד; בקרובות של פייטני א״י (כגון ר׳ אלעזר הקליר מן המאה השישית־שביעית, בעיקר בא הדבר לידי ביטוי בקינות לתשעה באב – ״איכה ישבה חבצלת השרון״; ״זכור איכה״; ״שבת סורו״ – לפי נוסח אשכנז ועוד); שברים של לוחות אבן מבתי כנסת ארצישראליים של תקופת התלמוד ובכתובות מבתי־כנסת שבתימן מימי הביניים[44].

אמנם, אין בכוחן של עדויות אלה להגדיר במדויק את טיבו של הקשר בין משפחות הכהונה לבין יישובי הגליל, וגם אין בכוחן להשיב אם התיישבו כוהנים בגליל ע״פ משמרותיהם או שהתיישבו שם רק משפחות מיוחסות[45] מכל משמר. אבל דומה כי הרשימה המרשימה שחושפת ברייתת משמרות

למציאותם של כוהנים המאורגנים בחבורות בגליל (לאמר בציפורי) בתקופת דור אושה.

44. חוקרים אחדים דנו בברייתא זו: ש׳ קליין (הע׳ 38 לעיל); מ׳ זולאי, ״לתולדות הפיוט באי״י״ (עפ״י משמרות דר׳ פנחס ועוד), **ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים,** ה, (ברלין – ירושלים, תרצ״ט) עמ׳ קז־קל; מ׳ אבי יונה, ״כתובת מקיסריה על כ״ד משמרות הכוהנים״, **ארץ ישראל** ז (ירושלים, תשכ״ד) עמ׳ 24־28; ר׳ דיגן, ״כתובת מתימן על כ״ד משמרות הכוהנים״ **תרביץ** מב (תשל״ג) עמ׳ 302־303. א׳ א׳ אורבך, ״משמרות ומעמדות״, **תרביץ** שם, עמ׳ 304־327; צ׳ אילן, ״שבר לוח על כ״ד משמרות הכוהנים מסביבות כיסופים״, **תרביץ** מג (תשל״ד), עמ׳ 225־226; ט׳ כהנא, ״הכוהנים למשמרותיהם ולמקומות התיישבותם״, **תרביץ** מח (תשל״ט), עמ׳ 9־29; ע׳ פליישר, ״פיוט ליניי חזן על משמרות הכוהנים״ **סיני** סא (תשכ״ט), עמ׳ קעו־קפד; הנ״ל, ״לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר׳ אלעזר בירבי קליר״, **תרביץ** נד (תשמ״ה) עמ׳ 383־427. ז׳ ספראי, **פרקי גליל** (תשמ״ה) עמ׳ 196־205; י׳ נווה, **על פסיפס ואבן,** (ת״א – ירושלים, תשל״ח) עמ׳ 87־92; 140־143. וראה עוד י׳ דן, ״א״י במאות החמישית והשישית״ בקובץ: **א״י מחורבן בית שני** א עמ׳ 298.

וכן ראה: D.G. Dalman, Die Galilaischen Heimetorte der -24 priesterordnungen nach Kalir, P.J.B. (1922-3) ss. 80-89.

45. המקורות מן המאה השנייה והשלישית, מדגישים לעיתים את מעמדם ועושרם של הכוהנים. כך נאמר למשל בספרי: ״רוב כוהנים עשירים הם״ דברים שנ״ב (מהדורת פינקלשטין, עמ׳ 409), או – ״אמר רבי יוחנן הרוצה שיתעשר ידבק בזרעו של אהרן״ – פסחים מט, ע״א; מדרש הגדול

הכהונה מעידה על התיישבות ניכרת של כוהנים ביישובי הגליל השונים. בין המשמרות (מס׳ 2 ברשימה) נמנית משמרת ״ידעיה עמוק ציפורים״, שהתיישבה בעיר ציפורי[46]. הכינוי ״עמוק״ נתון לפרשנויות שונות. כך למשל שיער י׳ ליוור[47] שמשפחת עמוק נכללת בתוך משמרת ידעיה. ז׳ ספראי[48], ציין מספר קשיים לפירוש זה ולכן הציע כי המילה ״עמוק״ מציינת שם מקום ולא שם משמרת, והיא מגדירה באיזה חלק מציפורי ישבה המשמרת. כלומר, משמרת ידעיה ישבה בחלק העמוק (הנמוך) של העיר – בשולי העיר, באחד מפרבריה.

נמצאנו למדים כי בציפורי ישבו כוהנים עוד מן הימים בהם בית המקדש עמד על מכונו ואף לאחר החורבן, אם כי אין הוכחות לריכוזיות מאסיבית של משפחות כוהנים והתארגנותן עפ״י משמרות בעירנו בתקופה זו. ההגירה הכוהנית הגדולה החלה לאחר מרד בר־כוכבא יחד עם הגירה גדולה של תושבים מיהודה לגליל. רק בימים אלה קיימת עדות להתארגנות כל־שהיא של כוהנים במשמרות דוגמת משמרת ידעיה בציפורי.

לויקרא כב יג (מהדורת שטינזלץ, עמ׳ תריח). וכן דברי ליברמן לתוספתא כפשוטה ח מסכת סוטה עמ׳ 762: ״ודע לך שעשירי התנאים (חוץ מן הנשיאים) כולם כוהנים היו (ר׳ אלעזר בן חרסום, ר׳ טרפון ור׳ אלעזר בן עזריה)״. ועיין ר׳ קימלמן, ״האוליגרכיה הכוהנית ותלמידי החכמים בתקופת התלמוד״ (ירושלמי שבת יב ג, יג ע״ג – ירושלמי הוריות ג, מח ע״ג), **ציון** מח (תשמ״ג) עמ׳ 135-147. קימלמן במאמרו זה בעמ׳ 143, מעלה סברה כי הכוהנים היו חלק דומיננטי במוסד הבולי שבציפורי והדבר מעיד על מעמדם החברתי והכלכלי הרם, הוא מוצא רמז לסברתו מן המטבעות שנטבעו בעיר בימי רבי ועליהם מופיע IEPAC BOYAHC (=המועצה הקדושה), ראה על כך בפרקנו על המטבעות וכן עיין י׳ לוין, **מעמד החכמים** עמ׳ 115.

46. השווה את הפנייה לציבור בציפורי: ״אחינו בני ידעיה״ שבק״ר ז, כז, והשווה לירושלמי כלאים פ״ט, לב ע״ב; בבלי כתובות קד, ע״א, וכן ירושלמי תענית פ״ד, סח ע״ד: ״ידעיה עמוק ציפורים – ידע יה עיצה עמוקה שבלבם והגלם לציפורין״. וכן ראה נחמיה יב ז. לתולדותיה של משמרת זו עיין ש׳ א׳ ליונשטאם, **אנציקלופדיה מקראית** ג, עמ׳ 470-471.
47. י׳ ליוור, **פרקים בתולדות הכהונה והלוויה** (ירושלים, תשכ״ט) עמ׳ 33-53 ובעיקר עמ׳ 45 ואילך.
48. **פרקי גליל** (תשמ״ה) עמ׳ 199-200.

7. מתיישבי חוץ ובתי הכנסת שלהם בעיר

עיקרם של הדברים בנושא זה כבר נאמר בפרקים על בתי הכנסת והכוהנים לעיל. אלא, שעתה באים אנו להדגיש את עובדת היותם של הפליטים ושל קבוצות נוספות, כפי שנפרט להלן, אחד מן המרכיבים של האוכלוסיה שבציפורי. ניתן לחלק קבוצות אלה כך: א. אלה שהגיעו לציפורי ולגליל מחוץ לגבולות הארץ. ב. אלה שהגיעו לאזורנו מהארץ ובמיוחד מאזור יהודה.

מן הקבוצות שהגיעו לציפורי מחוץ לגבולות ארצנו נזכיר תחילה את אלה שהגיעו מבבל. אותם מכירים מבית הכנסת המיוחד שהיה להם ושקרוי במקורותינו בשם "כנישתא דבבלאי" או "כנישתא דבבל בציפורין"[1]. בית כנסת זה היה מקום מרכזי ומוכר בעיר עד שהווה מעין נקודת ציון לעניין הלכה: "אין לובשין מנעלין וסנדלין חדשים (בשבת) אלא אם כן לבשן והלך בהן מבעוד יום. כמה יהא בהילוכן? ...ציפוראי אמרין מן כנישתא דבבלאי עד דרתיה דר' חמא בר חנינא"[2].

על רבי יהודה הנשיא מסופר שהוא ישב ועסק בתורה לפני בית הכנסת של הבבלים בציפורי[3]. וכן רבי יוחנן ישב ושנה לפני "כנישתא דבבל בציפורין"[4]. ר' חייא בר אבא סיפר שעבר לפני בית כנסת של בבליים בציפורין ושמע ילדים שישבו ושיננו פסוקי תורה[5]. מנהג היה נהוג בבית כנסת זה: "רשב"ג אומר מה נעשה להם לבבליים שתוקעין ומריעין ושובתין מתוך מריעין? ...מנהג אבותיהן בידיהן"[6].

1. ירושלמי שבת פ"ו, ח ע"א; (= ירושלמי סנהדרין פ"י, כח ע"א); ירושלמי ברכות פ"ה, ט ע"א.
2. ירושלמי שבת בהע' קודמת.
3. בראשית רבא פל"ג, ג (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 305).
4. ירושלמי ברכות, לעיל הע' 1.
5. בראשית רבה פנ"ב, ד (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 543); פסיקתא רבתי פ"ג, ג (מהדורת מא"ש, ט ע"ב); ש' קליין, **ספר הישוב** א, עמ' 138.
6. בבלי שבת לה, ע"ב, והשווה שבת כו, ע"א, ותוספתא שבת פ"ב, ה"ב. (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 111) – "מה יעשו אנשי בבל", וראה הע' 69 בפרק על בתי כנסת לעיל.

שהייתו של הנשיא בבית הכנסת של הבבליים ושל אמורא מרכזי כמו רבי יוחנן שלימד במקום, מעידים כי הקהילה הבבלית בציפורי היתה ידועה ומוכרת, וכך גם בית הכנסת שלהם.

קהילה אחרת ששהתה בציפורי באה מקפדוקיה שבאסיה הקטנה. במקורות נקראה בשם "קפודקאי דציפורין"[7]. ככל הנראה, (ראה בפרק על בתי כנסת לעיל), היה גם לקהילה זו בית כנסת משלהם בעירנו. ומכל מקום נראה כי קהילת קפדוקיה נחשבה כקבוצה סגורה שאינה מתערבת בסביבתה. עניין זה נלמד מאחד המקורות שבירושלמי שביעית[7]. מקור זה מספר כי אנשי קפדוקיה שבציפורי אמרו לרבי אמי שאין להם כאן לא אוהב ולא שואל בשלומם ולכן כיצד יוכלו להפקיר את פירות שביעית והלא שכניהם יוכלו לזכות בפירות מיד. תשובתו של רבי אמי היתה: "כך תיחמון ריגלא צלילא, תיהוין מפקין לשוקא ומבקרין ליה וחזרין וזכיין ביה". כלומר, כשתראו הרגל צלולה מן השוק (השוק מתרוקן מאנשים), תוציאו הפירות לשוק ותפקירום ותחזרו ותזכו בהם בעצמכם. תיאור זה מביא לידי מחשבה, כי הקהילה היהודית־קפדוקית לא נקלטה היטב בחברה של יהודי ציפורי בניגוד ליהודי בבל שבאו לידי ביטוי בולט בקרב האוכלוסיה בעיר.

כתובת יוונית־יהודית אחת שנמצאה בציפורי[7א] מציינת את "קהלת היהודים האפריקנים מצור", שהתיישבו בציפורי. מן הכתובת ניתן ללמוד שלקהילה זו היה בית כנסת משלהם. אין פרטים מיוחדים על קבוצה זו, אך עובדת התיישבותה בעירנו, מבליטה ביתר שאת את המגוון המיוחד שהיה

7. ירושלמי שביעית פ"ט, לט ע"א וכן מ' שובה, "כתובת ביהכנ"ס שבציפורי", **מנחה לדוד,** (ירושלים, תרצ"ה), עמ' ק־קיב. ועיין בפרק על בתי כנסת לעיל הע' 71 בדבר המקורות המעידים על קשרים שהיו בין היישוב היהודי בקפדוקיה לארץ ישראל. כיוצא בו מעלים המקורות את שמו של בית כנסת של טרסיים, מקורות אלה הובאו בפרק על בתי הכנסת הע' 104־105, אלא שמיקומו של בית כנסת זה נתון למחלוקת בין החוקרים אם בציפורי ובטבריה הווה כדעת קליין, **ארץ הגליל,** עמ' 88 ועמ' 99 הע' 56, או שהיה בטבריה בלבד כדעת ביכלר, **בעם הארץ הגלילי,** עמ' 202, הע' 18. ועיין לכל סוגיית בית כנסת זה בפרקנו על בתי הכנסת לעיל.

7א. כתובת זו הובאה ונותחה במלואה בפרק על השרידים הארכיאולוגיים לעיל.

באוכלוסית ציפורי ואשר תושבי החוץ הוו מרכיב חשוב בקרב אוכלוסיה זו. מעתה נציין את אותם פליטים שהגיעו לעירנו מן הדרום. בפרק הקודם על הכוהנים (עיין שם) העלינו את סברותיו של א׳ ביכלר בדבר אפשרות התיישבותם של פליטים מירושלים בציפורי[8]. לא נחזור כאן שוב על הראיות שהביא ביכלר לדבריו, רק נבקש להדגיש, כשם שהדגשנו קודם לכן, כי ראיותיו אינן יוצאות מכלל ההשערה. אין אנו מבקשים לפסול מכל וכל אפשרות התיישבותם של חלק מסוים מבני ירושלים בעירנו אחרי ימי החורבן ובמיוחד לאחר מרד בר־כוכבא. אלא שאין עדויות מוחלטות לכך ובודאי שאין עדויות על התארגנות וריכוז של ממש של בני ירושלים בציפורי. יתירה מזאת, דבריו של ביכלר על אותה ׳קהילה קדושה שבירושלים׳ שאותה הוא משים בציפורי ומתקן את המקורות תיקון קטן ורב משמעות, שבמקום ׳שבירושלים׳ יש לגרוס ׳שמירושלים׳, מדברים אלה מבקשים אנו להסתייג הסתייגות של ממש. שהרי אותה קהילה נזכרת בששה מקומות בתלמוד הבבלי[9], ובכולם אתה מוצא שהגירסה היא ׳דבירושלים׳ (בר״ה: ׳דירושלים׳). ואנו תמהים כיצד שיבש התלמוד הבבלי גירסותיו בששה מקומות באופן עקיב כל־כך?... ולפיכך באים אנו לידי מסקנה כי תיקונו של ביכלר תיקון גדול הוא ונשאר בצריך עיון מרובה[10].

למרות הכל, קיימת כאמור סבירות מסוימת בדבר אנשים מירושלים שהתיישבו בציפורי לאחר ימי החורבן ובעיקר לאחר מרד בר־כוכבא, אלא

8. לעניין זה עיין גם בפרקנו על בתי הכנסת. וראה גם ש׳ קליין **ארץ הגליל**, עמ׳ 90 הסובר אף הוא כי בקרב הפליטים שהגיעו לציפורי מצויים היו גם חלק ״מיקירי ירושלים״. אחד מבני בניה של משפחה ירושלמית מיוחסת כזאת היה למשל רבי יונתן בן אלעזר, שר הבירה שחי בציפורי במאה השלישית, וראה קליין שם, שם הע׳ 14 הגורס כי רבי יונתן זה היה מצאצאי אלעזר שר הבירה שחי בירושלים בתקופת החורבן.
9. ברכות ט, ע״ב; ביצה יד, ע״ב ובשינויים קלים ביומא סט, ע״א ובתמיד כז, ע״ב; ביצה כז, ע״א וכן בראש השנה יט, ע״ב. והשווה ירושלמי מעשר שני פ״ב, נג ע״ד – ׳עדה קדושה׳ ועוד. ועיין לכל העניין ש׳ ספראי, ״קהלא קדישא דבירושלם״ בקובץ: **א״י וחכמיה** עמ׳ 43 ואילך.
10. במאמרו הנ״ל מעלה ש׳ ספראי את האפשרות כי למרות גזרתם של אבות הכנסיה האוסרת ישיבת יהודים בירושלים לאחר מרד בר־כוכבא,

שאין אנו מוצאים אותם בצורת התארגנות כל־שהיא. לעומת כך, קיימות ראיות ברורות על פליטים שהגיעו לעירנו מן היישוב גופנה שבאזור יהודה[11]. מקור אחד מציין בית כנסת מיוחד של יהודי גופנה בציפורי[12]: "כ ד דמך רבי יודה נשיאה בר בריה דר' יודה נשיאה, דחף רבי חייא בר אבא לרבי זעירא בכנישתא דגופנה דציפורין וסאביה". **תרגום:** כשנפטר רבי יהודה נשיאה בן בנו של רבי יהודה נשיאה, דחף רבי חייא בר אבא את רבי זעירא בכנסת של גופנה בציפורי וטמאו. מקור זה מזכיר אמוראים ממשפחת כוהנים בני הדור השלישי[13] אשר נהגו עפ"י ההלכה המתירה לכוהנים להיטמא לנשיאים[14].

תיאורם של בתי הכנסת שהוזכרו בפרק זה הובא כבר במפורט בפרק על בתי הכנסת וכוונת הדברים כאן היא להדגיש כי התושבים שהגיעו לעירנו מחוץ לגבולותיה הוו מרכיב חשוב בקרב האוכלוסיה שבה. וכן ניתן לומר, כי עובדת בואם של אלה לציפורי (ולטבריה) מעידה אף היא בדבר פירסומה וחשיבותה של ציפורי.

ניתן היה למצוא בעיר חבורה של חכמים, וראה גם ג' אלון, **תולדות** ב, עמ' 116-117.

11. ראה בפרקים הקודמים על בתי הכנסת והכוהנים, וכן ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 34 ואילך, שם ח"ב עמ' 243 ואילך ועמ' 247-248.
12. ירושלמי ברכות פ"ג, ו סע"א; ירושלמי נזיר פ"ז, נו רע"א. וראה בפרק על בתי הכנסת הע' 74, בדבר הנסיונות לפרש את המושג גופנה ככרם או גפן, ודחייתם של פירושים אלה.
13. ראה הפרק על בתי הכנסת הע' 77.
14. ראה הפרק על בתי הכנסת הע' 78. על כך שגופנה היה מקום יישוב מרובה בכוהנים וכי לא מן הנמנע שחלקם הגיע לעירנו, עיין לעיל בפרק על הכוהנים.

8. נוכרים: רומיים ומינים בציפורי

משלושה מקורות שאינם עבריים אנו למדים על היותה של ציפורי עיר יהודית במובהק. אסביוס מספר[1]: "אית דין מדינתה חדה רבתא סגיאת באנשותא בארעא דפלסטינא וכולהון עמודיא יהודיא הוו ומתקריא בלשנא ארמיא לוד ויונאית מתקריא דיוקסריא". **תרגום:** יש בארץ ישראל עיר גדולה ורבת עם ותושביה כולם יהודים, והיא נקראת בלשון הארמית לוד[1א] וביונית שמה דיוקסריה.

מקור אחר נמצא אצל אפיפניוס[2] המספר על יוסף המומר שהתנצר ועלה לגדולה אצל קונסטנטינוס. יוסף נשלח מטעמו להקים כנסיות באזור הגליל מפני שעד אז "לא יכול איש מעולם להקים כנסיות, מפני שאין ביניהם לא הליני ולא שומרוני ולא נוצרי, ועל הדבר הזה מקפידים במיוחד בטבריה ובדיוקיסריה (ציפורי) ובנצרת ובכפר נחום שלא ימצא ביניהם נוכרי". ידיעה נוספת בדבר אופיה היהודי של ציפורי אנו שואבים מתיאודורטס[3]. מדובר בשנת 374 בימי הקיסר האריאני ואלנס. ידיעה זו מספרת בזו הלשון (תרגום): "מתוך אבדן עצות גמור נרשו אחד עשר בישופים ממצרים לדיאוקסריה העיר הנושבת על ידי היהודים הורני האדון". ביטוי מודגש זה "העיר הנושבת על ידי היהודים", מרמז בדבר אופיה היהודי של העיר. אם

1. W. Cureton, History of the martyrs in Palestine by Eusebius, (London, 1861), p. 29.
ספר הישוב א עמ' 131.

1א. במקור זה התלבטו חוקרים אם מדובר בו בציפורי או בלוד. ועל כך דנו כבר במקומות אחדים. עין למשל בפרק על תולדותיה של ציפורי הע' 78 ועוד.

2. Epiphanius, Adversus Haereses XXX, ש' קליין, **ספר הישוב** א, עמ' 71-72. ועיין ש' ספראי, "היישוב היהודי בגליל ובגולן", **א"י מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א, עמ' 144 ואילך; י' צפריר, "המאבק בין הנוכרים ובין היהודים באזור טבריה בתקופה הביזנטית", **כל ארץ נפתלי** (ירושלים, תשכ"ח) עמ' 81-82.

3. Theodoretos, Hist. eccl. IV 35, p. 260 Parmetier, **ספר הישוב** עמ' 132. י' צפריר, שם, עמ' 85 הע' 41. ש' קליין, **תולדות היישוב היהודי בא"י מחתימת התלמוד עד תנועת יישוב א"י**, (תל אביב, תרצ"ח), עמ' 23.

כי, מעצם סיפור הבאתם של אפיסקופים אלה לציפורי שומעים אנו על חדירתם של נוכרים למקום. ואכן גם אם הידיעות שהובאו לעיל נכונות באופן כללי, הרי עדויות אחרות מעידות על שהייתם של נוכרים בעיר.

עובדה זו נלמדת למשל מן ה"**קצרה של ציפורי**" עליה נאמר במשנה[4]: "אלו הן בתי ערי חומה, שלש חצרות של שני בתים מוקפות חומה מימות יהושע בן־נון כגון קצרה הישנה של ציפורי (ציפורים), וחקרה של גוש חלב ויודפת הישנה וגמלא וגדור וחדיד ואונו וירושלים וכן כיוצא בהן"[5].

מכאן למדנו כי קצרה זו היתה המבצר של ציפורי, יוספוס מכנהו ככל הנראה בשם אקרופוליס (המצודה)[6].

קליין[7] מעלה סברה כי השם "קצרה" מעיד שמבצר זה נבנה בימי הרומיים – אולי בימי הורדוס (או בנו וראה בהמשך). מכל מקום בזמן ההתקוממות שאירעה אחרי מות הורדוס, בשעה שיהודה בן חזקיה התנפל על בית הנשק שבציפורי כבר עמדה הקצרה[8]. היא הוסיפה לעמוד גם בימי הורדוס אנטיפס ש"ביצר את ציפורי פאר הגליל כולו"[9], אך נהרסה ככל הנראה בימי מלחמת הגליל ברומי (בשנת 67)[10]. אחרי מלחמה זו אין שומעים על "הקצרה הישנה

4. משנה, ערכין פ"ט, מ"ו; תורת כהנים (ספרא) בהר ד, א לויקרא כה, כט בשינויים; בבלי ערכין לב, ע"א. ברשימות אלה על השינויים שביניהן דן ש' קליין במאמרו, "ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון" "אזכרה" ה (תרצ"ז) עמ' סז־עז.
5. זכרם של חדיד, אונו וירושלים מצוי בספר עזרא ב, לג, נחמיה ז, לז; יא לד; מקבים א, יב, לו־לח, ועיין בהערות לפסוקים אלה אצל א' כהנא; יוספוס, קדמוניות יג, ו, ה 203־204.
6. חיים סז; במלחמות ב, יח, יא מדבר יוספוס ב"ציפורי הבצורה בכל ערי הגליל".
7. מאמרים שונים לחקירת ארץ ישראל (תרפ"ד), עמ' 52.
8. מלחמות ב, ד, א.
9. קדמוניות יח, ב, א 27.
10. עיין במקורות שבהע' 6. כפי שהראינו בפרק על "תולדותיה של ציפורי" נמנעו תושבי ציפורי מלהתערב במלחמה זו. אך ידוע שאספסיאנוס נכנס לעירנו עם חיילותיו וזו שימשה עבורו בסיס חשוב ביותר לניהול מערכותיו בגליל.

של ציפורי". בערך בשנת 100 מדובר כבר במקורותינו על "הקצטרא שבציפורי"[11], מקורות אלה מעלים תמונה ברורה על ישיבתם של נוכרים בקצטרה זו והיפרכוס היה ממונה עליהם. "הארכון" הנזכר במקום אחר[12] היה ככל הנראה אחד מראשי הצבא במקום. כך למשל נאמר בתוספתא שבת: "מעשה שנפלה דליקה בחצירו של יוסף בן סימאי משיחין ובאו אנשי קצטרא שבציפורי לכבותה ולא הניחן וירד ענן מן השמים וכיבה ואמרו חכמים לא היה צריך, אף על פי כן שילח להן למוצאי שבת סלע לכל אחד ואחד, ולהיפרכוס שלהן שיגר לו חמישים דינר" (בבבלי שבת ישנה התוספת שיוסף בן סימאי היה "אפוטרופוס של מלך"). מקרה זה שאירע בימים שלאחר החורבן מעיד על חיילים נוכריים שבאו מן הקצטרה שבציפורי ליוסף בן סימאי כדי לכבות את השריפה שפרצה אצלו בשבת. יוסף החמיר על עצמו ולא נתן להם לחלל שבת בעבורו. למרות זאת שלח מתנות לחיילים. על יוסף בן סימאי נאמר בבבלי שם, כי היה "האפוטרופוס של מלך" ואל נכון הכוונה היא לאפוטרופוס של אגריפס. הוא זה ששאל בהלכה את רבי אליעזר[13] וניהל את אחוזותיו של אגריפס. אין להבין מכאן שהיה ממונה על העיר ציפורי[14]. ידיעה זו אף מלמדת אותנו בדבר היחסים המתוקנים ששררו לעיתים בין הצבא הרומי שבעיר ליהודים. וכן למדים אנו כי בקצטרה שבציפורי היו חיילים רומיים. עוד יש לנו לדון בביטוי "קצרה הישנה של ציפורי"[4] המקביל "לארכי הישנה של ציפורי"[15]. אל נכון מדובר כאן באותו

11. תוספתא שבת פי"ד, ה"ט, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 129); בבלי שם קכא, ע"א; ירושלמי שם פט"ז, טו ע"ד; ירושלמי נדרים פ"ד, לח ע"ד; דברים רבה כת"י אוקספורד, ליברמן, עמ' 70.
12. ירושלמי ברכות פ"ה, ט ע"א.
13. סוכה כז, ע"א: "שאל אפוטרופוס של אגריפס המלך את רבי אליעזר... כגון אני שיש לי שתי נשים, אחת בטבריא ואחת בציפורי ויש לי שתי סוכות אחת בטבריא ואחת בציפורי" וכו'. מדובר כאן אל נכון באגריפס השני כי ר"א בן הורקנוס נזכר במקור זה.
14. יוספוס, חיים כד מלמדנו גם על אחוזותיה של ברניקי אחות אגריפס, שהיו באותה סביבה. ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 91; ש' ספראי, "היחסים בין הצבא הרומי לעם היהודי בארץ לאחר חורבן הבית", **ספר זכרון למרדכי ויזר**, (קבוצת יבנה, תשמ"א), עמ' 221-228. לעניין יוסף בן סימאי והקצטרה עיין Miller, Studies, pp. 40ff, pp, 50ff. pp. 65ff
15. משנה קידושין פ"ד, מ"ה, ועיין בפרקנו על הכוהנים.

בניין ציבורי[16]. ההדגשה שהיתה זו "ארכי ישנה" רומזת כי מדובר במבנה שהיה עוד מלפני שנת 70 (עיין לעיל) ושימש את היהודים, שהרי המקור בקידושין (הע' 15) מספר על רבי יוסי בן חלפתא (מחצית א של מאה ב) בציפורי, שהוסיף בעלי היחוסין שאין בודקין אחריהם לעניין נישואיהם אף את "מי שהיה חתום (עד) בערכי (ארכי) הישנה של ציפורי". ארכי זו היא הארכיב[17] בו היו מצויות רשימות עדים[18].

עפ"י דברי יוספוס הועבר הארכיון מטבריה לציפורי בימי שלטונו של נירון קיסר[19].

כללו של עניין: מדובר ב"קצרה הישנה של ציפורי" השווה ל"ארכי הישנה של ציפורי". משפט אחרון זה אין אנו מבקשים לקובעו במוחלט אלא להשאירו כהשערה בלבד.

קצרה זו לפי המשוער יהודית היתה ונהרסה כנראה בימי מלחמת החורבן. עשרות שנים לאחר מכן שוב מעלים המקורות את זכרה של ה"קצרה שבציפורי" (עיין לעיל) הפעם בדמותה החדשה־הנוכרית[19א].

הקצרה אינה עדות בלעדית להמצאותם של נוכרים בציפורי. ישנן עדויות נוספות המוכיחות עובדה זו. ניתן לחלקן לשתי קבוצות עיקריות: א. עדויות המדברות במינים שבציפורי (ובגליל). ב. עדויות המדברות בנוכרים ובנציגות השלטונית־רומית שהיו בעירנו.

16. קליין, מאמרים שונים, עמ' 53 ואילך; א' ביכלר, **הכוהנים ועבודתם** עמ' 147־148, הע' 82.
17. ארכיון כזה היה מצוי בירושלים – נגד אפיון א, ז; מלחמות ב יז, ו.
18. ביכלר, שם (הע' 16) מעלה פירוש נוסף לביטוי "ארכי" שפירושו שלטון, והכוונה לשלטון העירוני. וכוונתו של ר' יוסי לפי פירוש זה היא, כי אף מי ששמו חתום בתעודות השלטון העירוני הישן של ציפורי צריך להיחשב כבעל יוחסין כשר. עוד מוסיף ביכלר, שנושאי המשרות בשלטון עירוני זה, יהודים היו, שהרי האוכלוסיה של ציפורי יהודית היתה ברובה.
19. חיי יוסף ט.

19א. בחפירות האחרונות הנערכות בציפורי (ראה הע' 61 בהמשך), נחשף קטע ממבנה ציבורי גדול, סמוך לשרידי התיאטרון. מבנה זה הוא כנראה מהמאות 3־4 לספירה והוא נראה כמבצר, יתכן ויש לראות בו את "הקסטריום" של ציפורי, שנהרס במרד גאלוס בשנת 351 לספירה.

א. עדויות המדברות במינים בציפורי (ובגליל)[20]:

התוספתא[21] מביאה: "מעשה ברבי אליעזר (בן הורקנוס) שנתפס על דברי מינות... אמר, פעם אחת הייתי מהלך באיסתרטיא של ציפורי, מצאתי יעקוב איש כפר סכנין ואמר דבר של מינות משום ישוע בן פנטירי והנאני"... אמנם אין מקור זה מדבר בציפורי עצמה אלא רק בדרך המוליכה אליה. מכל מקום, מלמדנו קטע זה בדבר המצאם של מינים בסמוך לעירנו. המפגש שבין חכמים למינים, מתואר גם במקרים אחרים. יש וחכמים ומינים דנו ביניהם בשאלות יסוד של היהדות. כך למשל ר' יוסי בן חלפתא איש ציפורי דן עם מין בקשר לתחיית המתים[22]. על פגישתו של ר' יוסי עם מין אחר מסופר באותו מקור: "מעשה באחד מגדולי ציפורי שמת בנו, אית דאמר: מיניי הוה ואית דאמר מיניי הוה יתיב גביה, סלק רבי יוסי בר חלפתא למחמיה ליה אפין" (=לנחמו).

20. ריכוזן של עדויות אלה במאמרו של
A. Büchler, Studies in Jewish History (The A. Büchler Memorial Volume), (Oxford, 1956)
The Minim of Sepphoris and Tiberias in the second and third Centuries, pp. 245-274
מאמר זה הופיע קודם לכן בשפה הגרמנית ב-Festschrif zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstage, (Berlin, 1912) ss. 271-295.
וכן ראה ש' קליין, **ספר הישוב** א, עמ' 131 ואילך.

21. חולין פ"ב, הכ"ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 503), מעשה זה בעיקרו מסופר גם בבבלי ע"ז טז, ע"ב – יז, ע"א; ק"ר א, כד. יעקב סכניא (כפר סמא) הנזכר בסיפורנו, מופיע במקורות אחרים כאדם שניחן בכוח הריפוי, כך למשל ראה: תוספתא חולין פ"ב, הכ"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 503); ע"ז כז, ע"ב; ירושלמי ע"ז פ"ב, מ ע"ד; ק"ר א, כד; על פרשת מינותו של ר"א עיין עוד:
S. Liberman, Roman Legal Institutions in Early Rabbinics in Acta Martyrum, JQR 35 (1944-5), pp. 20-24.

22. בראשית רבה יד, ז, (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 131); מדרש תהילים ב, יא, (מהדורת בובר, דף טו ע"א-ע"ב). במדרש תהילים הגירסה היא: "מעשה היה באחד מגדולי ציפורי" וכו'.

את רבי יוסי אף מצינו משוחח כמה פעמים עם מטרונה אחת בענייני תורה[22א]. ואף רבי ישמעאל בנו של רבי יוסי בא בדברים עם המינים ונשאל על־ידם לפירושיהם של פסוקים[23].

כיוצא בו מתדיין רבי עם מינים בשאלות דת[24]. במחצית הראשונה של המאה השלישית נפגשים רבי ינאי ורבי יונתן במין השואלם בקשר לקבר רחל שצוין בבראשית להּ, יט ובשינוי בשמ״א י, ב[25].

על רבי ינאי מסופר עוד שהיה מהלך ב״הדא איסרטא דציפורי״ וראה מין אחד שנטל צרור וזרקו למעלה, וירד הצרור ונעשה עגל[26]. בהמשך מקור זה מסופר על ר׳ חיננא ברבי נחמיה שהיה מטייל בגופתא[27] של ציפורין וראה

22א. מדרש תנאים לדברים (מהדורת הופמן, עמ׳ 262), וכן ראה בכר, **אגדות התנאים** II עמ׳ 165 ואילך. כן שוחח ר׳ יוסי עם אריוס (Arius – שם אדם נוכרי) – ספרי דברים פי״ג; מדרש תנאים (מהדורת הופמן, עמ׳ 7); תוספתא ב״מ פ״ג, הי״א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 376).

23. בבלי סנהדרין לח, ע״ב; בבבלי ברכות נו, ע״ב – ״אמר ליה ההוא צדוקי לר׳ ישמעאל״; בירושלמי מעשר שני פ״ד, נה ע״ב – ״חד בר נש אתה לגבי ר׳ ישמעאל בי ר׳ יוסי״. ועיין בפירוש ״פני משה״ במקום ״חד בר־נש – נוכרי היה״.

24. בבלי חולין פז, ע״א – נאמר ״ההוא צדוקי״, והשווה את נושא הויכוח שבכאן עם בבלי סנהדרין לח, ע״א לט, ע״א; משנה סנהדרין פ״ד, מ״ה: ״שלא יאמרו מינים הרבה רשויות בשמים״; תוספתא סנהדרין פ״ח, ה״ז, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 428).

25. בראשית רבה פ״ב, ט (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 984־985); במדרש שמואל יד, ו (מהדורת בובר, דף מה) נאמר ״חד גבר״.

26. ירושלמי סנהדרין ספ״ז, כה ע״ד.

27. בבראשית רבה פ״צ, ח (צט), (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 1261) ״...אשר מגת החפר (מ״ב יד, כה) אילין גובבתא דציפורין״. והשווה ירושלמי מגילה פ״ג, עד ע״ב; מסכת סופרים יב, ד־ה על רבי יונתן ספרא דגופתא שירד ״להכא״ (לטבריה). על המצאותם של מינים בטבריה, עיין ביכלר שם (הע׳ 20), עמ׳ 250־251, על המצאותם בכפר נחום ראה למשל ק״ר א, כה, וכן השווה ק״ר ז, כו, וראה ש׳ קליין, **ארץ הגליל** עמ׳ 36, הע׳ 23. כן ראה ירושלמי שקלים פ״ז, נ סע״ג: ״גדי צלי אישתכח באיסטרא דגופתא והתירוהו משום שני דברים... ואישתכח מן דבית רבי״ [גדי צלוי נמצא בדרך לגופתא והתירוהו משום שני דברים... ונמצא משל בית רבי].

מין אחד שנטל גולגולת וזרקה למעלה והיא ירדה ונעשתה עגל. כלומר, מדובר במין שעושה מעשה להטים. על פגישתו של ר׳ חנינא עם מין למדים גם ממקורות נוספים[28]. ר׳ שמלאי מחצית שנייה של המאה השלישית אשר שהה ככל הנראה גם בציפורי[29], נפגש אף הוא עם המינים והתווכח עמם בשאלת ה״נעשה״ (ריבוי רשויות) שבבראשית א, כו[30]. ובהקשר זה מן הראוי לציין גם את המקור הבא, אעפ״י שמדובר בגוי בסתם[31]: ״שאל גוי אחד את ר׳ עקיבא בציפורי, א״ל: למה אתם עושים מועדות לא כן כתיב ׳חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי׳? אמר לו רבי עקיבא: אלו נאמר חדשי ומועדי... הייתי אומר כן, אלא אמר: ׳חדשיכם ומועדיכם׳, אותם מועדות שעשה ירבעם בן נבט... אבל המועדים האלו אינם בטלים לעולם שנאמר ׳אלה הם מועדַי׳״(ויקרא כג, ב)[32].

החכמים לא עודדו את המפגשים השונים עם המינים והויכוחים אתם. כך למשל מסביר רבי יהושע בן קרחה, בן המאה השנייה, את הפסוק במשלי ה, ח: ״׳הרחק מעליה דרכך׳: אין זו אלא דרך המינות, אומרים לאדם שלא תלך

28. בבלי כתובות קיב, ע״א; גיטין נז, ע״א; יומא נו, ע״ב – נז, ע״א – במקורות אלה נאמר ״ההוא צדוקי״.
29. ישב עם ר׳ ינאי – ב״ב קיא, ע״א וכן עם ר׳ יונתן – ירושלמי פסחים פ״ה, לב ע״א; היה גם בטבריה – פסיקתא רבתי כג, (מהדורת מא״ש, קטו ע״ב).
30. ירושלמי ברכות פ״ט, יב ע״ד, והשווה בראשית רבה ח, ח, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 61), את דברי ר׳ שמואל בן נחמן בשם ר׳ יונתן הקשורים בפסוק ״...נעשה אדם״: משה רבינו שאל את הקב״ה ״מה אתה נותן פתחון פה למינים״ .
31. ילקוט לישעיה א, יד, רנד; בבמדבר רבה כא, כג מופיע המעשה ללא הזכרתה של ״ציפורי״. מתוכן השיחה ניתן לחשוב שאולי מדובר כאן בנוצרי אם כי הדבר אינו במוחלט.
32. מקור נוסף המעיד אף הוא על המצאותם של מינים בעירנו מובא במדרש הגדול לפרשת ויקהל על המלה ״ותכלת״ (מהדורת מרגליות, עמ׳ תשל״ט) – נאמר בו – ״ר׳ יוחנן הוה דרוש במותבא רבה דציפורי״ ובפסיקתא דר״כ עניה סוערה (מהדורת בובר, קלה ע״ב; מהדורת מנדלבוים, עמ׳ 297) מובא ״גוי כנישתא רבתא דציפורי״ בהקשר לכך נזכר ״מינוי פרוש״ (כלומר הפורש בים). וראה ש׳ ליברמן, **תוספתא כפשוטה** לברכות ח״א, עמ׳ 54, הע׳ 84. וא׳ א׳ אורבך, **ערוגת הבשם**, עמ׳ 254, הע׳ 6.

אצל המינים ולא תאזין את דבריהם שלא תכשל במעשיהם" וכו'[33]. וכן מביא רבי יהודה הנשיא את דברי ר"ש בן מנסיא על הפסוק במשלי ה, טו: "שתה מים מבורך' – שתה מימיו שבראך ואל תשתה מים עכורים ותמשך עם דברי מינים"[34]. הרי זו דרישה להתרחק מדעותיהם העכורות של המינים ודומיהם[35].

ב. עדויות המדברות בנוכרים ובנציגות השלטונית־רומית בעירנו:

במקורות מצויים גם עדויות על המצאותם של פקידים רומיים ונציגי שלטון אחרים בציפורי. בתלמוד בבלי נאמר[36]: "אמר רבי יהודה מעשה בארטבון (כך שמו של היהודי) אחד שהיה בודק מזוזות בשוק העליון של ציפורי ומצאו קסדור[37] אחד ונטל ממנו אלף זוז". כן מסופר[38] על בואם של

33. אבות דרבי נתן, נו"ב פ"ג, (מהדורת שכטר, ז ע"א). יתכן ור' יהושע בן קרחה נשתהה בציפורי, שם ביקר את רבו ר' יוחנן בן נורי שהתגורר בציפורי תוספתא כלים ב"ב, פ"ב, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 591); תוספתא מגילה פ"ב, ה"ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 223), ואחר כך בנגניגר (ירושלמי כלאים פ"ד, כט ע"ב, שם עירובין פ"א, יט ע"ג ועוד).
34. ספרי דברים מח, (מהדורת פינקלשטין, עמ' 110). אף ר' יוחנן ביקש שלא לילך למקום שיש בו קבוצות של מינים ירושלמי סנהדרין פ"י, כט ע"ג. על עמדתם של חכמים לגבי היהודים־הנוצרים עיין גם ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 179־183. כאחת מן ההוכחות לדיחוים של המינים מכלל האומה מביא אלון את 'ברכת המינים' בתוספתא ברכות פ"ג, הכ"ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 9). על ברכה זו עיין בניתוחו של J. Mann, Huca, 2, p. 306 – אין ניתוח זה שייך לתחום מחקרנו.
35. א' ביכלר במאמרו הנ"ל (הע' 20), ניסה להתחקות אחר גוונם של המינים שנזכרו במקורות לעיל, אם מינים יהודים הם, על כגון אלה עיין גיטין מה, ע"ב; שבת קטז, ע"א; ירושלמי שבת פט"ז, טו ע"ג ועוד, או נוכרים. נסיונות אלה קשים הם מאחר וישנם סוגים שונים של מינים או נוצרים אשר הבדלי ההשקפות שביניהם אינם מובחנים באופן ניכר כפי שהראה ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 183־192.
36. יומא יא, ע"א.
37. Quaestor – פקיד רומי שהיה מפקח על מעשיהם של היהודים שומרי מצוות. השווה את המקרה של הקסדור שעמד בפתח בית מדרשו של ר"ע כדי להשגיח שלא יקראו היהודים את "שמע" – תוספתא ברכות פ"ב, הי"ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 4).

כתבים רעים מן המלכות אל גדולי ציפורי ועל התייעצותם של אלה ברבי אלעזר בן פרטא אם מוטב להם לברוח. וכן אמר רבי יוסי: "מעשה ברבי יוחנן בן נורי שקראה (את המגילה) בציפורי בלילה, אמרו לו אין שעת הסכנה ראיה"[38א]. וכמו כן מסופר[38ב] "על ארבעה זקנים שישבו חרש בציפורי", גם מקור זה שדנו בו בפרק על תולדותיה של ציפורי מעיד על "שעת סכנה". ועוד מסופר: "...אמר רבי יצחק (סוף מאה שלישית) אין לך כל רגל ורגל שלא באתה בולשת לציפורי"[39] (בולשת־מרגלים)[40]. על שהייתה של הנציגות השלטונית בציפורי אנו שומעים ממקורות נוספים[41]: "...דמר רבי חנינא: שלטון בא לציפורי ותלו לו קטיות (שטיחים) והתיר רבי ישמעאל בי רבי יוסי לטלטל תחתיהן בשיטת אביו".

במחצית המאה הרביעית התיר רבי מנא לנחתומים בציפורי לאפות בשבת וחכמי נוה הורו לאפות חמץ בפסח. היה זה בימיו של פרוקלא=פרוקלוס, כנראה אחד מקציניו של אורסיקינוס מצביאו של גאלוס[42]. הדבר מעיד על לחצם הקשה של השלטונות על בני ציפורי באותה תקופה. כן אנו מוצאים

38. במדבר רבה פכ"ג, א; תנחומא מסעי א. בדבר הדיון אם יש לשייך מקור זה לימי מרד בר־כוכבא או לפניו ראה בפרקנו על הסקירה ההיסטורית.

38א. תוספתא מגילה רפ"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 223).

38ב. תוספתא כלים ב"ב רפ"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 591).

39. שבת קמה, ע"ב, והשווה תוספתא ביצה פ"ב, ה"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 203). ועיין בהמשך המקור שבמסכת שבת "ואמר רבי חנינא אין לך כל רגל ורגל שלא בא לטבריה אגמון(Hegemon= שר) וקמטון (Comes) ובעל זמורה" (Centenarius) ראה קליין, **ארץ הגליל** עמ' 89 והע' 5 וכן ש' ספראי, "היחסים בין הצבא הרומי לעם היהודי" עמ' 224.

40. M. Jastrow – **ספר המילים** ערך בולשת בַּלָּשֶׁת – מפרש כי מדובר במעין קבוצה שבאה לסייר, לחקור; I. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim מפרש כי מדובר במרגלים (Spionentrupp). קליין, **ארץ הגליל** עמ' 55־56 מפרש כי מדובר בעבדי המציקים המחפשים מטמונות אצל האיכרים, בעלי הבתים, וראה בערוך ערך "בלש".

41. ירושלמי עירובין פ"ח, כה ע"ב; ירושלמי סוכה פ"א, נב ע"ג.

42. ירושלמי סנהדרין פ"ג, כא ע"ב וכן ראה בפרק על תולדותיה של ציפורי לעיל. נוה עיר בעבה"י, מזרחה לים כנרת, היום נָאֲה ראה **ספר הישוב** א עמ' 107.

בירושלמי[43]: "ביומי דר' מנא הוות נימורת (פלוגת צבא) בציפורין והוון בניהון מישכונין גבין" וכו'. [בימיו של רבי מנא היתה נימורין בציפורין והיו בניהם ממושכנים אצלם...].

ועוד סיפור מספר הירושלמי[44]: "אמר רבי חייא בר בא: מאן דבעי דלא מתחכמא יהיב איספלני על נחיריה ולא מתחכם. כהדא ביומי דארסקינס[45] מלכא הויין ציפוראי מתבעין והוון יהבין איספלני על נחיריהון ואינון לא מתחכמין ובסיפא איתמר עליהון לישן ביש ואיתצידון כולהון מן בידא". [...הרוצה שלא יכירוהו, יתן רטייה על אפו ולא יהיה ניכר. כמו (שקרה) בימי ארסקינס המלך, נתבעו אנשי ציפורי ונתנו רטייה על אפם ולא הכירום, ובסוף נאמרה עליהם לשון הרעה ונתפשו כולם מפני הדבה]. שורת מקורות אלה שהובאה, מדברת בקבוצות מטעם השלטון כמו – פלוגות צבא (נימורין), פקידים (קסדור) שליחי שלטון ("כתבים רעים") בולשת וכיו"ב. היחסים ביניהם לבין יהודי ציפורי היו רוויים מתח ופחד.

אך יש והיחסים עם הנוכרים בעיר היו מתוקנים למדי. כבר הראנו לעיל את נסיון סיועם של חיילי הקצטרה בכיבוי הדליקה שפרצה אצל יוסף בן סימאי, שהיה מן הנכבדים. לפעמים סייעו פקידי השלטון גם לפשוטי העם, כזאת אנו מוצאים במשנה בכורות[46]: "מעשה בזכר של רחלים זקן, ושערו מדולדל. ראהו קסדור אחד, אמר: מה טיבו של זה? אמרו לו בכור הוא ואינו נשחט אלא אם כן היה בו מום. נטל פגיון וצרם באזנו" וכו'. אמנם, אין נזכר היכן קרה מעשה זה, אבל יש בו משום עדות מסוימת לטיב היחסים שבין

43. ירושלמי פסחים פ"ד, לא ע"ב.
44. ירושלמי יבמות פט"ז, טו ע"ג; ירושלמי סוטה פ"ט, כג ע"ג.
45. השווה את הנאמר על ארסקינוס ששרף ספר תורה של אנשי צנברי ירושלמי מגילה פ"ג, עד ע"א. צינברי – באגן הכנרת המערבי. ראה אצל ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה) עמ' 68 ואילך. על הריסתה של ציפורי בימי גאלוס ע"י חיילי רומי אנו למדים גם מעדויות לא עבריות. ראה למשל: Sozomenos, Hist. Eccl. IV, 7; Socrates, Hist. Eccl. II 33; Theophanes, Chronographia rec. de Boor p. 40. והשווה Cedrenus, Hist. Compend, p. 299c לתרגומם של קטעים אלה ראה ש' קליין, **ספר הישוב** א, עמ' 131-132.
46. פ"ה, מ"ג. ליחסים שבין יהודים ושאינם יהודים בגליל עיין מאמרי בסיני, קו, (תש"ן) עמ' קנב-קסו.

היהודי לנציג השלטון[47]. מקרה אחר שעניינו בגליל, כי מדובר בו ברבי יהודה נשיאה, מעיד על הוקרתו של מפקד צבא רומי לנשיא שפעל במחצית המאה השלישית: דוקינר[48] אחד כיבד את רבי יודן הנשיא ונתן לו דיסקוס מלא דינרין, לקח אחד מהם והחזיר לו את השאר[49].

אבל גם בעניינים רגילים יומיומיים אנו עדים לשיחות עם הרומיים שבעירנו. כך, בראשית המאה השלישית, מסופר על אדם אחד בציפורי שביקש לקנות בשר מן הטבח וזה לא נתן לו. הלך אותו אדם לרומי אחד והביא לו. מקרה זה הובא לפני רבי (כי היה חשש שהבשר הוא בשר נבילה) ורבי אמר: "לא כולא מיניה מיסור מקילין (שוק בשר) דציפורין"[50].

על שכנותו של ר' יונתן[51] עם נוכרי־רומי מסופר בירושלמי[52]. שם מסופר באילנו של ר' יונתן שענפיו חדרו לחצר שכינו הגוי, ענפים אלה קוצצו לשׂביעוּת רצונו של הנוכרי. הגוי שיבח את הדין היהודי באמרו: "בריך אלההון דיהודאי".

עדויות נוספות מעידות במשוער על המצאותם של נוכרים בעירנו. נזכיר כאן למשל את השוק של נוכרים המכונה במקורות בשם "סדקי של ציפורין".

47. ועיין לעניין זה ש' ספראי, "היחסים בין הצבא הרומי לעם היהודי בארץ לאחר חורבן הבית", **ספר זכרון למרדכי ויזר** (תשמ"א) עמ' 221-228. על קשרים בין יהודים לנוכרים בבבל, עיין בספרו של י' גפני, **יהודי בבל בתקופת התלמוד** (ירושלים, תשנ"א), עמ' 149-154.
48. בעל תפקיד צבאי ראה: A.H.M. Jones, The Later Roman Empire, (Oxford, 1964), pp. 637ff. אבל יתכן כי מדובר בפקיד אזרחי המוקיר את הנשיא ראה ש' ספראי שם.
49. ירושלמי ע"ז פ"א, לט ע"ב. בתוספתא עירובין פ"ד, ה"ט (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 142), ירושלמי שם פ"ה כב ע"ב למדים על בורגנין, עובדים חקלאיים שדרכם ללון בעיר או בשדה, שהיו בין טבריה לציפורי. על עדויות בדבר היחסים התקינים אתם עיין ש' ספראי, שם, עמ' 227-228.
50. ירושלמי שקלים פ"ז, נ ע"ג. והשווה המעשה גם עם ירושלמי תרומות פ"ח, מה סע"ג; ע"ז פ"ב, מא ע"א בטבח אחד שבציפורי שהיה מאכיל ישראל נבילות וטריפות, ופעם שתה יין בערב שבת (או בערב יוהכ"פ עם חשיכה לפי ע"ז) ועלה לגג, נפל ומת.
51. לפי בבלי ב"ב, ס ע"א מדובר בר' ינאי.
52. בבא בתרא פ"ב, יג ע"ג.

שעליה נאמר ש"אינה פוסקת"[53]. ובלשון המקור: "מהו לפסוק (לקבוע מחיר) בשער של סידקי[53א]. ר' יוחנן אומר פוסקין, ריש לקיש אומר אין פוסקין". ועל כך אומר ר' בון שריש לקיש יודה ב"שער של ציפורי שאינה פוסקת". מדובר כאן כנראה בסוחרים שהביאו תבואותיהם לשוק זה[54].

53. ירושלמי ב"מ פ"ה, י ע"ג וכן ירושלמי כתובות פ"א, כה ע"ד; וכן ראה ירושלמי ב"מ פ"ב, ח ע"ג: "חד חמר מחד סירקאי"; ירושלמי דמאי פ"ג, כג ע"ג. על שווקים של נוכרים "שוקא דארמאי" גם בטבריה ראה ירושלמי, שבת פט"ז, טו ע"ד; ירושלמי נדרים פ"ד, לח ע"ד. מקורות נוספים המדברים בסדקי – ירושלמי שקלים פ"ח, נא ע"א; אסתר רבה פתיחתא א ועוד. על שווקים נוספים בעיר ראה אצל קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 97-98 **וספר הישוב** א, עמ' 50.

53א. בדפוס "סרקי" (הע' 54). יש ופירשו זאת כמתייחס לסרקיים הם הערביים (עיין למשל במפרשים המסורתיים של הירושלמי כמו "פני משה"). אבל טוען ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה), עמ' 118, הע' 79, כי בתקופה זו לא נחשבו הערבים לסוחרים טיפוסיים ובודאי שלא לסוחרי תוצרת חקלאית בגליל. תוצרת מעין זו יובאה מסוריה ליהודה, או שהובאה דרך נמלי ערי החוף. עיין למשל מ' מרגליות, **הלכות א"י מן הגניזה**, (ירושלים, תשל"ד), עמ' מא. סוחרים ערביים לא יכלו למלא תפקיד נכבד במערך מסחרי זה. לפיכך גורס ז' ספראי, כי יש לקרוא סידקי שמשמעותו הוא שוק התבואה הגדול. והשווה לבבלי ב"מ עב, ע"ב. נושא מסחרי זה קשור בתופעת שיירות החמורים שסיפקו תוצרת לעיירות הגליל. בציפורי העיר הגלילית המרכזית שאליה מגיעות שיירות מידי יום, פועל שוק הסידקי תמיד. בניגוד לעיירות קטנות יותר, בהן שוק זה אינו פועל ברגע שהשיירה ממשיכה בדרכה. על סוג תבואה שהובא מבחוץ מהגולן (תחום סוסיתא), למדים למשל מירושלמי שביעית פ"ח, לח ע"א; ירושלמי ב"ק פ"ט, ו ע"ד.

54. ראה אצל קרויס Talmud Archaeologie II. p. 695 n. 385. יחד עם זאת לא ברור אם היה זה שוק של נוכרים. ועיין במילונו של S. Krauss, Griechische und Lateinische Lehnwörter, II ערך סדקי – המפרש שוק באופן כללי. הוא מביא מקורות נוספים לביטוי זה. ועיין שם. א' ש' רוזנטל, **ירושלמי נזיקין** (ירושלים, תשמ"ד), עמ' 64 – מציין את "הסידקי של קיסרין", [בכת"י לידן נאמר של סידקי, שלסירקי], וכן עיין בהערותיו של ליברמן שם עמ' 160, הטוען כי "קשה להחליט בברור על מהותה של מלה זו" וכן "מוצא המלה לא נתברר כלל". ושמא קראו לשווקים שנמכרו שם פירות חוץ לארץ: סירקי, כי פירות חו"ל היו באים מסוריה. ועוד עיין ערוך השלם ערך סדק.

עניין של קנייה ומכירה בין נוכרים ויהודים הפעם בנושא של קרקעות נמצא בירושלמי מראשית ימיהם של האמוראים[55]: "רב הונא רובא דציפורין אמר: הנהיג רבי חנינא בציפורין[56]. כהדא דרבי שמעון, רבי זעירא אמר: הנהיג רבי חנינא בציפורין כהדא דרבי שמעון". והדיון שם הוא האם יש קניין לגוי בא"י. ד' שפרבר[57] סבור, שהמנהג שהנהיג ר' חנינא בציפורי, מלמד שבעיית מכירת קרקעות שהיו בידי יהודים לנוכרים, לא התעוררה קודם לכן באופן מכריע[58]. מכל מקום נרמזת כאן מציאות של יחסי מסחר בקרקעות ותוצרת חקלאית בין יהודים לנוכרים בציפורי ובסביבתה.

היותם של נוכרים בעירנו מוכחת גם דרך הביטויים היווניים המצויים במקורותינו כמו – ארכון, היפרכוס, קסדור, אגמון ועוד כיו"ב. וכן מכתובות יווניות שנמצאו בעיר ומן המטבעות שעליהם כיתוב בשפה היוונית. כל אלה מעידים ללא ספק על חדירתה של הלשון היוונית לאזורנו ועל הקשר שבין יהודיה של ציפורי לתושביה הנוכרים[59]. קשר שבא לידי ביטוי גם בישיבה יחדיו במועצה העירונית (הבוּלֵי) של ציפורי[60].

55. ירושלמי דמאי פ"ה, כד ע"ד; ירושלמי גיטין פ"ד, מו ע"ב; וכן ראה בבלי בכורות יא, סע"א – רע"ב וירושלמי דמאי פ"ג, כג סע"ג – רע"ד. ר"ש, שרבי חנינה הנהיג כמוהו בציפורי, אמר ברישא של הסוגיה: "יש קנין לגוי בא"י". ועפ"י עקרון זה הנהיג כאמור רבי חנינא בציפורי.
56. כך גם בכת"י ותיקן 133 דציפורין.
57. D. Sperber, On the Transfer of Property from Jew to Non-Jew in Amoraic Palestine (200-400), Dine Israel IV (1973), pp. XVII-XXXIV ובמיוחד עמ' 26-27.
58. י' כהן, אינו מקבל קביעה זו וטוען שגם לפני ראשיתה של תקופת האמוראים התעוררו בעיות של מכירת קרקע לגוי. ועיין בעבודת הדוקטור שלו – **היחס אל הנוכרי בהלכה ובמציאות בתקופת התנאים** שבט, תשל"ה (ינואר, 1975), עמ' 130 וכן עמ' 145 הע' 130 ועמ' 168.
59. על תופעה זו של חדירת הלשון היוונית לא"י בכלל עיין בספרו של ש' ליברמן, **יוונית ויוונות בארץ ישראל**, (ירושלים, תשכ"ג) בעמודים הרבה, וכן במאמרו של מ' ד' הר, "השפעות הלניסטיות בעיר היהודית בא"י במאות הרביעית והששית", **קתדרה** ח (תשל"ח) עמ' 90-94. עוד עיין ב' מזר, 'אילין דקברין בבית שריי' בתוך: **חפירות ותגליות – מסות בארכיאולוגיה של א"י** עמ' 121-134.
60. ירושלמי שבת פי"ב, יג סע"ג; ירושלמי סוף הוריות, מח ע"ג וראה א' ביכלר, **מחקרים** עמ' 46 ואילך, קליין, **ארץ הגליל**, עמ' 92.

עוד נזכיר את התיאטרון הרומי הגדול שנחשף בעיר ושהכיל ככל הנראה כ־4000 מקומות ישיבה[61]. תיאטרון זה שימש כנראה את הנוכרים מציפורי וסביבתה, את אנשי הצבא והפקידות הרומית ששהו בעירנו וכיו"ב.

נמצאנו למדים מסקירה זו, כי בקרב האוכלוסיה המגוונת שהיתה בציפורי, היו גם נוכרים שהיו בודאי מיעוט לעומת הרוב היהודי שהתגורר בעירנו.

61. על עניין זה ראה בפרקנו על הארכיאולוגיה. בקיץ 1986 הסתיימה העונה השנייה של החפירות הארכיאולוגיות בציפורי מטעם המשלחת המאוחדת לאוניברסיטת דיוק בצפון קרוליינה בארה"ב והמכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. בעונה זו חל קידום בכל הקשור במחקר התיאטרון שנבנה כמשוער ע"י הורדוס אנטיפס והבנוי במדרון הצפוני של ציפורי ונשקף אל בקעת בית נטופה. תיאטרון זה נוקה ברובו. בתקופה של 1986/1985 נחשפה הכניסה הראשית שלו וכן קטע מן הרחבה שהובילה אליו. הנני מודה לד"ר אהוד נצר שסיפק לי מידע זה.

פרק שמיני
קיום מצוות ושמירת המוסר בציפורי ובערי הגליל

בפרק על "עם הארץ" הבאנו דעותיהם של חוקרים אחדים הדבקים בגישה כי מקום לידתו של עם הארץ היה בגליל[1]. גישה זו באה לרמוז כי יש להפקיע את האופי היהודי מהגליל שלא כביהודה. בדיקה שיטתית של המקורות תוכיח היפוכו של דבר ותגלה כי "אין להטיל פילוג חותך בארץ ישראל ולבתר אותה לחטיבות משונות זו מזו שינוי יסודי בעולמן הרוחני" – כלשונו של אלון[2].

ונתחיל באותם עניינים הנוגעים במה שידוע כ"מצוות התלויות בארץ" ובענייני טומאה וטהרה, אותם נושאים שביכלר גורס שקיומם היה פגום בגליל[3].

עדויות בדבר הפרשת מעשרות מצויות למשל באוטוביוגרפיה של יוספוס[4], בה מסופר על חבריו הכוהנים שנשלחו עמו לגליל בראשיתו של המרד הגדול, אספו הון רב מן המעשרות וביקשו לחזור לבתיהם. במקום אחר ב"חיים"[5], משבח יוסף את עצמו בכך, כי למרות זכויותיו ככוהן, לא נטל מן המעשרות המגיעים לו מאותם אלה שהביאו לו.

ממקור אחר, מן הספרות התלמודית, נוכל להגיע לאותה מסקנה בדבר הפרשת מעשרות בגליל (וביהודה). וכך אנו שונים[6]: "מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו יושבין על גב מעלות בהר הבית ויוחנן סופר הלה לפניהם, אמרו לו כתוב לאחנא בני גלילא עילאה ולבני גלילא תחתאה שלמכון יסגא,

1. עיין בפרק "עם הארץ" הע' 8, 9.
2. ג' אלון, **תולדות** א עמ' 323.
3. הע' 9 בפרק "עם הארץ".
4. חיי יוסף יב.
5. טו.
6. תוספתא סנהדרין פ"ב, ה"ו, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 416); השווה לירושלמי סנהדרין פ"א, יח ע"ד; בבלי סנהדרין יא, ע"ב; מדרש תנאים לדברים כו, יג, (מהדורת הופמן, עמ' 176).

מהודענא לכון די מטא זמן ביעורא לאפוקי מעשריא ממעוטני זיתייא. ולאחנא בני דרומא עילאה ובני דרומא תחתאה שלמכון יסגא מהודענא לכון אנחנא דומטא זמן ביעורא לאפוקי מעשריא מעומרי שיבלייא" וכו', ומתקופת יבנה קיימת גם כן עדות בדבר זיקת הגליל להפרשת מעשרות. מקור זה מספר על בני מירון השואלים את רבי עקיבא הלכה למעשה בעניין מעשרות[7]: "אמר רבי יוסי, מעשה שנכנסה גרן אחת של פול במירון, ובאו ושאלו את רבי עקיבא, והתיר להן את השוק, אמר להן נתמעט, וחזר השוק ליושנה".

דומה כי מקורות אלה דיים לערער גישתם של אלה הטוענים כי הפרשת מעשרות לא קוימה בגליל כראוי[8].

עדות ישירה מדור יבנה הקשורה בציפורי דנה בנושא שביעית וממנה למדים על שמירתה של שביעית בעירנו. "אמר רבי יוסי: מעשה שזרעו כרם גדור בציפורי בצלים, למוצאי שביעית זרעוהו שעורים, והיו פועלים יורדין ומנכשין לתוכו, ומביאין ירק לתוך קופותיהם ובאו ושאלו את רבי יוחנן בן נורי ואמר, אם עשו כיוצא בהן מותרין, ואם לאו אסורין"[9].

בנוסף לעדות על שמירת שביעית בציפורי בדור יבנה, למדים שבעיר זו שמרו אף על החומרות שנוספו לה בידי חכמים והאוסרות ליקח ירק במוצאי שביעית, עד שלא יעשה כיוצא בו[10].

7. תוספתא דמאי פ"ד, הי"ג (מהדורת ליברמן, עמ' 80; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 51).
8. א' ביכלר, **עם הארץ הגלילי**, עמ' 13 ואילך.
9. תוספתא שביעית פ"ד, הי"ג, (מהדורת ליברמן, עמ' 182; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 66). כיוצא בו לעניין כלאים, ועיין בהמשך.
10. ראה שביעית פ"ו, מ"ד. ועיין ש' ספראי, "מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני", **תרביץ** לה (תשכ"ו), עמ' 311-312; מאמר זה הופיע גם בקובץ **שמיטה – מקורות הגות מחקר**, (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 117-164 ובמיוחד בעמ' 125-126. ברייתא אחת הכתובה בתוספתא דמאי פ"ג הי"ד (מהדורת ליברמן עמ' 81; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 50) – בשינויים אחדים, ירושלמי שם פ"ג, כג ע"ג – מלמדתנו כי בדור אחד שלפני רבי נהגו במעשר ובשביעית, ולפחות במעשר בקיסרין. כך מוסר אביו של רבי, רבן שמעון בן גמליאל: "מעשה ששילח לי ר' יוסי בי ר'

אף בענייני טומאה וטהרה שלדעת ביכלר[11] לא הקפידו עליהם בגליל, מצויות עדויות הנוגדות את דעתו.

תחילה נביא את סיפורו של יוספוס[12], בדבר טומאתה של טבריה שנבנתה על גבי קברים ואנשים נמנעו מלישב בה בשל כך, להוציא את העניים והריקנים שבעם. מכאן שבירתה של הגליל טמאה היתה ויושביה טמאים היו. ונראה כי יש בכל העניין הזה משום "מעשה לסתור", שהרי המנעותם של יהודי הגליל להתגורר בטבריה בשל טומאתה, מעידה דוקא כי יהודים אלה זהירים היו בכל הקשור בדיני טומאה וטהרה.

מעשה אחר הקשור בציפורי והשייך כנראה לימי יבנה מעיד אף הוא כי יהודיה של עיר זו הקפידו על הירקות שלהם לבל יוכשרו לקבל טומאה[13]: "אמר ר' יוסי, בראשונה היו הבכרות של קשואין ושל דלועין שבציפורי טמאות, מפני שמקנחין אותו בספוג בשעה שעוקרין אותן, קבלו עליהן אנשי ציפורי, שלא יהו עושין כן". לאמר, אנשי ציפורי בקשו לשמור על טהרת חולין.

ובמקום אחר בגליל, מקום שקרוי רום בית ענת[14] נשאל רבי חנינא בן תרדיון מסכני, בן דור יבנה, בדבר הלכה למעשה בבעייה המתייחסת לתיקון מקוואות לטהרה: "שוב מעשה ברום בית ענת שקוות יותר מאלפים כור ובאו

אתרוג גדול מציפורי ואמר זה בא בידי מקיסרי ולמדתי ממנו שלשה דברים, אחד שהוא ודאי" וכו'. והירושלמי מסביר שאמנם "רבי התיר קיסרין ורבן שמעון בן גמליאל קודם לרבי היה". ועיין לסוגיה זו ש' ספראי, "מצוות שביעית", בקובץ **שמיטה מקורות הגות מחקר**, עמ' 146. וכן עיין באותו קובץ במאמרו של י' כהן, "עדויות על קיום מצוות שביעית בימי בית שני", עמ' 98-116. א' אופנהיימר, **עם הארץ**, דיסרטציה, שבט תשל"ג (ינואר, 1973) עמ' 215.

11. הע' 8 לעיל, עמ' 37 ואילך.
12. קדמוניות יח, ב, ג, 36-38; וראה בבלי שבת לג, ע"ב – לד, ע"א.
13. תוספתא מכשירין פ"ג, ה"ה, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 675).
14. תוספתא מקואות פ"ו, ה"ג, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 658). בית ענת מזוהה עם אל בעינה שבבקעת בית הכרם, ועיין בקשר לכך ש' וז' ספראי, "בית ענת", **סיני** עח (תשל"ו), עמ' יח-לד. על השאיבה בקילון הנזכרת במקורות, עיין אצל י' פליקס, **החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד**, (ירושלים – תל אביב, תשכ"ג), עמ' 328 ואילך.

ושאלו את רבי חנניה בן תרדיון ופסל שאני אומר נכנסו גויים וזלפוה בלילה וחזרו ומילאו אותו בקילון" (במשאבה). וכן ראוי להזכיר את עניי כפר שיחין שהיו זהירים בעירוב ב"שני בצורת"[14א].

גם במה שקשור ללימוד תורה בזמנים שבימי הבית ובדור יבנה אין לקבל את דעת הגורסים[15] בדבר ריקנותם של יהודי הגליל בתחומים אלה.

מימים אלה ידועים חכמים מרכזיים שהינם מבני הגליל, מביניהם ישנם כאלה העומדים בראש בתי מדרשות באזורנו[16], ואחרים שהם מלמדי תורה, או כאלה שפנו למרכזי החכמים וההנהגה – ירושלים בימי הבית ויבנה לאחר החורבן. כך למשל מוצאים אנו בגליל את ר' יוסי הגלילי רבי חלפתא איש ציפורי, רבי חנינא בן תרדיון – ראש בית הדין בסכני[17], אבא חליקופרי איש טבעון[18] וכן מצינו באזור את רבי יוחנן בן נורי[19]. רבי אלעזר בן פרטא ישב בציפורי[20]. יונתן בן חרשא איש גינוסר נושא ונותן בהלכה[21]. רבי יוסי בן תדאי איש טבריה מתווכח במדרש הלכה עם רבן גמליאל[22]. ו"נחמיה איש שיחין" מעיד "את רבי עקיבא" בהלכות סוטה[23]. יהודה איש כפר עכו (או

14א. תוספתא עירובין סוף פ"ד (ג), הי"ז, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 143).
15. ראה הע' 1 לעיל.
16. א' אופנהיימר, (דיסרטציה) עמ' 216; הנ"ל, "בתי מדרשות בא"י בתקופת האמוראים", **קתדרה** 8 (תשל"ח) עמ' 80-89.
17. סנהדרין לב, ע"ב: "אחר רבי חנניא בן תרדיון לסיכני". סכנין נזכרת בין בקעת בית הכרם ובקעת יטבת – תוספתא נידה פ"ג, הי"א, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 644); ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה), עמ' 57.
18. משנה מכשירין פ"א, מ"ג.
19. בנגניגר שבגליל התחתון – ירושלמי כלאים פ"ד, כט ע"ב ועוד; בבית שערים – תוספתא תרומות פ"ז, הי"ד; בציפורי – תוספתא כלים ב"ב פ"ב, ה"ב, תוספתא מגילה פ"ב, ה"ד.
20. במדבר רבה פכ"ג; תנחומא מסעי א (מהדורת בובר, עמ' פא).
21. ירושלמי מעשרות פ"א, מח ע"ד ועוד.
22. מסכת דרך ארץ פ"א.
23. ירושלמי סוטה פ"ב, יח ע"ב (בבבלי סוטה יח, ע"ב: נחוניא חופר שיחין) עיין עוד ב"ר יב, ה. – "איש כפר שיחין" (ס'חין). מדובר בחכם מדור יבנה, שהרי העיד בפני ר"ע, "נחמיה איש שיחין" מופיע עוד בירושלמי פאה פ"ח, כא ע"ב ובירושלמי שקלים פ"ה, מח ע"ד. יתכן והשם "נחמיה חופר שיחין" הוא שיבוש שנבע אולי מהשפעת המשנה שקלים פ"ה, מ"א

עגי=אגין?) נושא ונותן עם רבן גמליאל במדרש אגדה[24]. שמעון השקמוני – היה מתלמידי רבי עקיבא[25]. רבי אליעזר הלך אצל תלמידו יוסף בן פרידה (כת"י ארפורט: פירא) לאובלין שבגליל[26]. "תלמיד אחד מתלמידי הגליל העליון" מעיד לפני רבי אליעזר הלכה ששמע[27], וכן מספר רבי שמעון[28]: "כששבתי בכפר בית פאגי מצאני תלמיד אחד מתלמידי רבי עקיבא ואמר לי... (הלכה בקדשים) וכשבאתי והרצתי הדברים לפני חברי בגליל אמרו לי... ובאתי והרצתי הדברים לפני רבי עקיבא..." ועוד יש להזכיר את המעשה שמת בנו של רבי עקיבא... ובאו להספידו קהל גדול מן הדרום ומן הגליל[29]. ועוד ראוי להזכיר את אותה מימרה ידועה שבפי אמוראי בבל: "הריני כבן עזאי בשוקי טבריא"[30]. מימרה שממנה ניתן ללמוד על פעולתו של בן עזאי בן דור יבנה בטבריה. וכן מסופר על רבי יוסי הגלילי שהיה יושב ודורש בפרה (בהלכה הדנה בפרה אדומה) בטבריה ורבי שמעון בן חנניא יושב עמו[31]. במקום זה דרש גם רבי אליעזר בן יעקב[32]. ועוד אנו שומעים על אלישע בן אבויה, טרם שיצא לתרבות רעה, יושב ושונה בבקעת גינוסר[33], ועל רבי אליעזר בן הורקנוס נאמר "ששבת בגליל העליון ושאלוהו שלשים הלכות בהלכות סוכה"[34].

המספרת על נחמיה (נחוניא) הממונה במקדש על חפירת שיחים ומערות, שפעל בימי הבית ולא בדור יבנה. בכת"י אוקספורד 26-52 הנוסח הוא: "נחוניא חופר בורות שיחין ומערות" ועיין עוד לעניין זה ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה), עמ' 47, הע' 114.

24. מכילתא דר' ישמעאל יתרו מס' דעמלק רפ"ב, (מהדורת הורוביץ, עמ' 196).
25. ספרי במדבר קלג, (מהדורת הורוביץ, עמ' 177); ב"ב קיט, ע"א.
26. תוספתא עירובין פ"א, ה"ב; בבלי עירובין יא, ע"ב, ועוד.
27. תוספתא כלים ב"מ פ"ב, ה"א; שבת נב, ע"ב.
28. תוספתא מעילה פ"א, ה"ה.
29. מסכת שמחות פ"ח, הי"ג, (מהדורת היגער, עמ' 159-161); בבלי מו"ק כא, ע"ב.
30. עירובין כט, ע"א.
31. ספרי זוטא חקת, (מהדורת הורוביץ, עמ' 302).
32. ספרי זוטא, (שם, עמ' 305).
33. ירושלמי חגיגה פ"ב, עז ע"ב.
34. בבלי סוכה כח, ע"א.

ר׳ יוסי הגלילי שהזכרנוהו לעיל, מצוי היה גם ביבנה ושם התווכח בהלכה עם ר׳ טרפון ור״ע[35]. על הקשר שהיה לגליל עם יבנה למדים גם מהמקרה של בני ציפורי שבאו ליבנה לשאול דבר הלכה בעניין כלאים[36]: ״בשקיי של ציפורי היו מרכיבין קרוסטמל על גבי עוגס, מצאן תלמיד אחד, אמר להן אסורים אתם, הלכו וקצצום, ובאו ושאלו ביבנה, אמרו מי פגע בכם, אינו אלא מתלמידי בית שמאי״. מעשה זה מעיד אף הוא על שמירתן של המצוות בציפורי ובגליל. על כך שלא היה הבדל לאומי־רוחני בין אנשי הגליל לאנשי יהודה ניתן ללמוד גם מסיורי הפיקוח של הנשיא והסנהדרין בגליל בתקופת יבנה ולאחריה. מבין אלה נציין למשל את הנאמר במקור הבא[37]: ״אמר רבי יהודה מעשה בשגביון ראש בית הכנסת של אכזיב שלקח כרם רבעי מן הגוי בסוריא, ונתן לו דמיו, ובא ושאל את רבן גמליאל שהיה עובר ממקום למקום״ וכו׳.

רבן גמליאל הגיע לאכזיב שבמערבו של הגליל, תוך כדי סיור ״שהיה עובר ממקום למקום״, וכן אנו שונים[38]: ״נגר שיש בראשו גלסטרא, רבי אליעזר אוסר ורבי יוסי מתיר. אמר רבי אליעזר, מעשה בכנסת שבטבריא שהיו נוהגין בו היתר, עד שבא רבן גמליאל והזקנים ואסרו להן. רבי יוסי אומר אסור נהגו בה, בא רבן גמליאל והתירו להן״.

את סיורי ההנהגה מוצאים גם בעכו[39], בכפר עותנאי[40] ובאושה (רבן גמליאל)[41]. יתירה מזו, ישנם מקורות המעלים מקרים בהם נהגו תושבי

35. ספרי במדבר פיסקא קיח; זבחים נז, ע״א ועוד. ומלבד יבנה היו מצויים גליליים גם בלוד כגון ר׳ יוסי הגלילי – עירובין נג, ע״ב ובבני ברק.
36. תוספתא כלאים פ״א, ה״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 73).
37. תוספתא תרומות פ״ב, הי״ג, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 28).
38. עירובין פ״י, מ״י; על המצאותם של ר״ג דיבנה בטבריה ראה עוד תוספתא שבת פי״ג, ה״ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 128).
39. ע״ז פ״ג, מ״ד; תוספתא מו״ק פ״ב, הט״ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 231).
40. גיטין פ״א, מ״ה. כפר עותנאי מצוי בגבול הדרומי של הגליל התחתון, וראה את המעשה בדבר המצאותם של הנשיא וראשי הסנהדרין ב״עיירות של כותים״ – תוספתא דמאי פ״ה, הכ״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 56), נראה שמעשה זה אירע בדרכם מיהודה לגליל.
41. ספרי דברים שמד (מהדורת פינקלשטין, עמ׳ 401).

הגליל חומרות יתירות מאלה שביהודה, כך למשל[42]: "יושבין על ספסל של גויים בשבת, בראשונה היו אומרים אין יושבין על ספסל של גויים בשבת. מעשה ברבן גמליאל שהיה יושב על ספסל של גויים בשבת בעכו. אמרו לו אין נוהגין כן להיות יושבין על ספסל של גויים בשבת לא רצה לומר להם מותרין אתם אלא עמד והלך לו".

מקרה זה מעיד כי יהודי הגליל שמרו על ההלכה הקדומה והמחמירה האוסרת לישב בשבת על ספסל של גויים (המשמש למסחר) כי היושב עליו נראה כמי שעוסק במקח וממכר בשבת. ועוד אנו שומעים[43]: "ביהודה היו עושין מלאכה בערבי פסחים עד חצות, ובגליל לא היו עושין כל עיקר". על מנהג נוסף ושונה של בני הגליל מבני יהודה אנו למדים מהמשכו של המעשה ב"ספסל של גויים", מעשה זה מתייחס לבני הנשיא: "מעשה ביהודה והילל בניו של רבן גמליאל, שנכנסו לרחוץ בכבול, אמרו להן, אין נוהגין כאן להיות רוחצין שני אחין כאחד, ולא רצו לומר להם מותרים אתם, אלא נכנסו ורחצו זה אחר זה".

"שוב מעשה ביהודה והילל בניו של רבן גמליאל שהיו יוצאין בקורדקייסין (סוג של נעלים) בשבת בבירי אמרו להם אין נוהגין כן להיות יוצאין בקורדקייסין בשבת, ולא רצו לומר להם מותרים אתם, אלא שלחום ביד עבדיהם"[44].

בני הגליל נהגו יפה יותר מאנשי יהודה בעניין כתובה, בהבטיחם שהאלמנה תהא ניזונית ודרה בבית בעלה ככל שתרצה, מה שאין כן ביהודה שנתנו ליורשים זכות לפטור עצמם מחובתם זו ע"י נתינת דמי־הכתובה[45]. ועל זאת נאמר בירושלמי[46]: "אנשי הגליל (וכמותם אנשי ירושלים) חסו על כבודן ולא חסו על ממונן, אנשי יהודה חסו על ממונן ולא חסו על כבודן".

42. תוספתא מו"ק פ"ב, הי"ד – הט"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 231).
43. פסחים פ"ד, מ"ה.
44. תוספתא מו"ק פ"ב, הט"ו – הט"ז, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 231). וראה גם תוספתא שבת פ"ז, הי"ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 118). וכן עיין תוספתא אהילות פט"ז, הי"ב, (מהדורת צוקרנמדל, עמ' 614). מקרה ממנו ניתן ללמוד עוד על הקפדה בדיני טהרה בגליל.
45. משנה כתובות פ"ד, מי"ב.
46. כתובות ספ"ד, כ"ט ע"ב. מנהגי הגליל נאים היו משל יהודה אף בהלכות

ריבויין של הדוגמאות אשר פורטו לעיל[46א] מוכיח באופן ברור כי קיומן של מצוות בתחומי ההלכה השונים נשמר בגליל לא פחות מאשר ביהודה. עובדה היא כי כאשר עובר המרכז מיהודה לגליל לאחר מרד בר־כוכבא, אין שומעים על קשיים ב"יהודו של הגליל", אדרבא, מוסדות ההנהגה מצליחים להנהיג בגליל תוך זמן קצר חיים יהודיים־לאומיים תקינים וזאת למרות המשבר החריף שנבע כתוצאה ממרד בר כוכבא.

נישואין – תוספתא כתובות פ"א, ה"ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 261). וכן ראה בדבר ההבדלים בין שני האזורים בעניין ניחום אבלים – ירושלמי ברכות פ"ב, ה ע"ב ועוד. ואף בתחום המוסר היו חילופי מנהגות בין גליל ליהודה. בשבת קנג, ע"א נאמר: "בני גלילא אמרי: עשה דברים לפני מטתך, בני יהודה אמרי: עשה דברים לאחר מטתך", והשווה ההקבלה שבשמחות פ"ג, ה"ו: "בירושלים היו אומרים: עשה לפני מיטתך, וביהודה היו אומרים: עשה לאחר מיטתך. שבירושלים לא היו אומרים לפני מיטתו של מת אלא דבריו של מת וביהודה היו אומרים דברים שיש בו ודברים שאין בו". הרי שהגליל נהג כבירושלים בעניין כתובה.

46א. לאלה אנו מבקשים להוסיף את התנועה החסידית שמקומה היה בגליל ועל דמויות בולטות בתנועה זו כמו חנינא בן דוסא שכונה "חסיד" במפורש באבות דרבי נתן נו"א ח, (מהדורת שכטר, יט ע"ב). ושמקום מושבו היה ערב שבמרכז הגליל התחתון: "ועוד דסלקין חומרייא מן ערב לציפורן ואמרין כבר שבת רבי חנינא בן דוסא בעירו" ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ג; שם, תענית פ"ד, סז ע"ג; בראשית רבה י, ח, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 84); פסיקתא רבתי כג, (מהדורת ר"מ איש שלום, קטז ע"א). השם רבי חנינא בן דוסא נמצא בכל הנוסחאות שבמקורות השונים. ברם, עיין במאמרו של ש' ספראי, "חסידים ואנשי מעשה", **ציון**, ספר היובל שנה נ (תרצ"ו–תשמ"ה), עמ' 135 הע' 15 בדבר הגהתו והערתו של בעל שדה יהושע, וכן ראה לעניין זה ל' גינצבורג, **פירושים וחידושים בירושלמי**, ג (ניו־יורק, תש"א) עמ' 163-164. לכל הנושא של התנועה החסידית בגליל עיין ש' ספראי שם, עמ' 133 ואילך. על העיר ערב כאחת הערים המרכזיות שבגליל עיין י' קלוזנר, "העיר ערב והעיר גברה בגליל", קובץ **החברה לחקירת א"י ועתיקותיה** ג [ספר הזכרון לא' מזיא], (ירושלים, תרצ"ה), עמ' 128-136; ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה), עמ' 59-62. לדמויות החסידים שבאזורנו יש להוסיף את החסיד מכפר אימי (כפר ימא – יבנאל שבנחלת נפתלי) תענית כג, ע"א–ע"ב; ירושלמי תענית פ"א, סד ע"ב: "איתחמי לרבנן חסידא דכפר אימי יצלי ומיטרא נחת". וכן ראה אבות דרבי נתן בשתי הנוסחאות

גישה זו של ביכלר כאילו הגליל היה מופקע מן התורה ומצוותיה, גישה זו מתפרשת והולכת גם בבעיות שעניינן התחום המוסרי. ואף בתחום זה מרבה הוא בהבאת מקורות שרק בחלקם נוגעים הם באופן ישיר בציפורי ועל חלקם האחר ספק הוא אם מתייחסים הם לציפורי או לגליל. ואף ביכלר עצמו מסויג לעיתים מדבריו וכך כותב הוא בספר המחקרים שלו בעמ׳ 56: ״אין מקור מן המקורות הדנים בשחיתות מוסרית המתייחס במוחלט לבני המעמדות בציפורי, יתכן שהדברים נוגעים בעיקר לבני השכבות התחתונות של האוכלוסיה״ וכו׳. ביטוייו המסויגים מעידים אל־נכון כי תמונת המצב שהביא בנושא המוסר אינה יוצאת מידי הספק וההשערה. יחד עם זאת אין אנו מבקשים לכפור בעובדה ולטעון כאילו לא היו מצויות כלל בגליל בעיות שעניינן המוסר. אך טבעי הוא שבעיר גדולה כציפורי (וטבריה) שהאוכלוסיה בה מרובה ומגוונת עשויות להיווצר פגימות מוסריות כל־שהן, אלא שאין לראותן כנחלת הכלל.

מקורות אלה שהביאם ביכלר[47] מדברים למשל ב״גזלנין ובחמסנין״. אלה פסולים מלשבת בדין ולתת עדות[48]. דברי רבי מאיר קשורים בדיוננו זה: ״מפני מה אין הפרצופות דומות זו לזו, מפני הרמאין שלא יהא כל אחד ואחד קופץ לתוך שדה חבירו ובא על אשת חבירו... רבי מאיר אומר שינה המקום דעת וקול מראה פנים ודעת מפני החמסנין והגזלנין וקול מפני הערווה״[49].

(מהדורת שכטר, כח ע״ב – כט ע״א) – ״מעשה באדם אחד (בכהן אחד) מבית רמה שהיה נוהג בעצמו מידת חסידות״ וכו׳ (וראה את השינויים שבנו״ב). באשר לחוני המעגל – לא ידוע בברור מקום מוצאו ואם כונה כך ע״ש עירו מגלו, טרם נדע לבטח זיהויו של מקום זה. ועיין ש׳ ספראי, שם, עמ׳ 134. ובהערות שם מובאים המקורות לסיפורו של חוני המעגל. מכל מקום התנהגותם ואורח חייהם של דמויות אלה מעידים אף הם על שמירת המצוות באזור הגליל. בדבר דוגמאות נוספות ראה גם אצל ש׳ קליין, **ארץ הגליל**, עמ׳ 169־174.

47. א. ביכלר, **מחקרים**, עמ׳ 51־57.

48. סנהדרין כה, ע״ב; מכילתא דכספא משפטים, פ״כ (מהדורת הורוביץ־רבין, עמ׳ 322).

49. תוספתא סנהדרין פ״ח, ה״ו, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 427־428); בבלי שם לח, ע״א; ירושלמי שם פ״ד, כב ע״ב. וראה דברי התוספתא בסנהדרין פ״ח, ה״ד, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 427). למקורות נוספים

על המצאותם של גנבים בגליל וכן גם בציפורי כעיר המרכזית שבאזור זה, למדים מן הסיפור על שני חכמים גליליים שניתמנו (שלא ברצונם) מטעם השלטון "לתפוס גנבי". הראשון שבהם היה רבי אלעזר ברבי שמעון שניסה לתפוס גנבים "שלח ליה רבי יהושע בן קרחה: חומץ בן יין, עד מתי אתה מוסר עמו של אלקינו להריגה? שלח ליה: קוצים אני מכלה מן הכרם. שלח ליה: יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו"[50]. וכן אנו שונים כיוצא בו בדברי רבי ישמעאל ברבי יוסי[51]: "פגע ביה אליהו אמר ליה: עד מתי אתה מוסר עמו של אלקינו להריגה? אמר ליה: מאי אעביד? הורמנא דמלכא הוא! אמר ליה: אבוך ערק לאסיא את ערק ללודקיא" [אמר לו: מה אעשה? פקודת המלך היא! אמר לו: אביך ברח לאסיא אתה ברח ללודקיא].

עדויות ישירות על ציפורי העוסקות בחריגות מוסריות מצויות במקומות שונים במקורותינו, מתוכם למדנו על התנהגות לא מוסרית של אותו "טבח בציפורי שהיה מאכיל ישראל נבילות וטריפות"[52]. או על תקנותיו של "רבי יוסי בציפורי שלא תהא אשה מהלכת בשוק ובנה אחריה משום מעשה שהיה". ועוד: "התקין רבי יוסי בציפורי שיהיו נשים מספרות בבית הכסא משום ייחוד"[53]. וכן אנו שונים[54]: "אמר ר' יוסי: מעשה בתינוקת שירדה למלאות מים מן העין ונאנסה". ומן המקבילות למדים[55]: "רב יהודה בשם

על ה"גזלנין והחמסנין" ראה ביכלר שם, עמ' 51-54 וכן בפרקנו על בעלי הממון לעיל.

50. בבא מציעא פג, ע"ב.
51. שם פג, סע"ב – פד, רע"א. ראה גם פסיקתא דרב כהנא, פיסקא י [ויהי בשלח] (מהדורת בובר, צא ע"ב) ועוד.
52. ירושלמי תרומות פ"ח, מה סע"ג; שם ע"ז פ"ב, מא ע"א.
53. סנהדרין יט, ע"א. את ה"מעשה שהיה" מביא רש"י, ככל הנראה על סמך מקורות קדומים: ש"גנבוהו פריצים (את הילד) מאחריה ונתנוהו בבית וכשחזרה ולא ראתהו התחילה צועקת ובוכה. בא אחד מהם ואמר בואי וארנו לך ונכנסה אחריו ועינו אותה".
54. כתובות פא, מ"י.
55. ירושלמי שם פ"א, כה ע"ד. כתובות טו, ע"א; המלה "כוהן" הכתובה כך גם בכת"י ליידן נראית להיות משובשת, וצ"ל כנראה בְּהן וראה בערוך השלם ערך קְרוֹנָה, ולא כפירוש ר"ש"י בבבלי – "קרונות". על מציאותה של הזנות בעירנו נודע גם מרבי יוסי בר חלפתא בירושלמי ברכות פ"ג, ו ע"ג – "...א"ל מן נדה ומן אשת איש ההוא גברא בעי למיסחי"...

רב כהן קרונה של ציפורין הוה עובדא". כשפרץ דבר בציפורי טען רבי חנינא שהדבר נגרם כי רבים כזמרי בשעתו מצויים בציפורי וכי "לבם קשה... ואינם נכנעים"[56]. ובמאמר אחר של רבי חנינא הוא אומר[57]: "אחת לששים ולשבעים שנה הקב"ה מביא דֶבר בעולם ומכלה ממזיריהן ונוטל את הכשירין עמהן שלא לפרסם את חטאיהן"[58].

סיפורים אחדים על נוכרים בגליל – בציפורי רומזים למוסר ירוד בתוכם[59].

רמזים על פגימה מוסרית ניתן לשמוע גם על תלמידי חכמים, כמו האזהרה שהושמעה מבית מדרשו של רבי ישמעאל[60]: "תנא דבי רבי ישמעאל אם ראית תלמיד חכם שעבר עבירה בלילה אל תהרהר אחריו ביום, שמא עשה תשובה".

56. ירושלמי תענית פ"ג, סו ע"ג. המעשה בזמרי מצוי בספר במדבר כה, ו-יד.
57. ירושלמי יבמות פ"ח, ט ע"ג. וכן עיין ויקרא רבה לב, ז.
58. ראה מאמרו של תלמידו של רבי חנינא, – "אמר רבי שמלאי בכל מקום שאת מוצא זנות את מוצא אנדרלמוסיה באה לעולם" – ירושלמי סוטה פ"א, יז ע"א; בראשית רבה כו, ה; ויקרא רבה כג, ט. כיוצא בו אמר רבי ישמעאל ברבי יוסי בן ציפורי – "כל זמן שישראל פרוצים בעריות שכינה מסתלקת מביניהם" – אבות דרבי נתן, נו"א פל"ח, נח ע"א; במדבר רבה ז, ט; ספרי דברים פ' רנד ופ' רנח. וכן אמר בר קפרא "על הכל הקב"ה מוותר חוץ מן הזנות" – תנחומא בובר שם, יד, בראשית רבה כו, ה (חסר שמו של בר קפרא).
59. ברכות נו, ע"ב; ירושלמי מעשר שני פ"ד, נה ע"ב; איכה רבה א, טו. במקורות אלה ישנם סיפורים על נוכרים שבאו אל רבי ישמעאל ברבי יוסי לבקש פתרון לחלומותיהם בהם ראו מקרים כמו: "בא על אמו... בא על אחותו... בא על אשת איש" וכיו"ב. והשווה תוספתא סוטה פ"ו, ה"ו, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 304): "רבי אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר... שהיתה שרה רואה את ישמעאל מכבש את הגגות ומענה את הנשים". וכן ראה ב"ב טז, ע"ב ובמקבילות על עשו שעבר חמש עבירות וביניהן "בא על נערה מאורסה והרג את הנפש" וכו'. וכן עיין ע"ז, עב כ"ב; ירושלמי סנהדרין פ"ב, כג ע"ב. למקורות נוספים ראה ביכלר, **מחקרים**, עמ' 54-57.
60. ברכות יט, ע"א; תהילים שוחר טוב, קכה, ה. ועיין לדוגמאות נוספות ביכלר, שם, עמ' 58 ואילך. אלא שגם הוא מדגיש בזו הלשון: "אבל ממידת ההגינות הוא לציין שתלמידים כאלה (הכוונה לתלמידי החכמים) היו נדירים מאד באורח יוצא מהכלל" (עמ' 59).

נמצאנו למדים מסקירתנו זו כי היו אמנם פגימות מוסריות בגליל ובציפורי, אך אין להטיל אותן על כלל יהודיה אלא על מיעוטם בלבד. כיוצא בו יש לראות את תושבי אזורנו כיהודים שחלקם הגדול שמר על רוח ההלכה הפרושית כביהודה כפי שהוכח במהלך הדברים לעיל.

פרק תשיעי
הכלכלה ודרכי הפרנסה בציפורי

מקורות אחדים מתארים בפנינו את דבר אופיה החקלאי של ארץ ישראל שבימי הבית השני. מקור אחד הוא מן המאה השנייה לפנה"ס והוא מצוי באיגרת אריסטיאס[1]: "ובאמת גדולה אהבתם לעמול בעבודת האדמה וארצם שופעת עצי זית ותבואת דגן וירקות ואף כרמים ודבש לרוב. ועצי פרי משאר מינים ותמרים אינם באים אצלם בחשבון ומקנה מכל המינים לרוב ולו מרעה בשפע".

כמאתיים שנה לאחר מכן כתב יוסף בן מתתיהו[2]: "הנה אנחנו (היהודים) לא שפת הים היא מושבנו ולא המסחר נותן שמחה בלבנו ובעבור זה אין אנו באים בקהל עמים זרים כי ערינו בנויות מרחוק לים ונחלתנו היא ארץ טובה ופוריה ואת אדמתה אנחנו עובדים". ממקורות אלה נראה בברור כי העיסוק העיקרי של רוב ישראל היה בחקלאות[3]. וכשמקורותינו מתארים את העשיר,

1. איגרת אריסטאס אל פילוקרטס, קיב, (מהדורת א' כהנא, תל אביב, תש"ל) עמ' מב־מג.
2. נגד אפיון א, יב, כמו"כ ראה יוספוס, מלחמות ג, ג, ב. למקורות נוספים ברוח זו ראה ג' אלון, **תולדות** א עמ' 106־107.
3. חיבורים אחדים נכתבו בנושא כלכלתה של ארץ ישראל בתקופה של ימי הבית ולאחריה. מבניהם נזכיר (לפי סדר א־ב של שמות המחברים): מ' אבי יונה, "המסחר והתעשייה בא"י בתקופה הרומאית־ביזנטית" בקובץ: **המסחר, התעשייה והמלאכה בא"י בימי קדם,** (ירושלים, תרצ"ז) עמ' 85־112. וכן אבי יונה, **מסות ומחקרים** (ירושלים־תל אביב, תשכ"ד); ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 92־113; א' ש' הרשברג, **חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד,** (ורשה, תרפ"ד); ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה), עמ' 102 ואילך: הנ"ל, "לשאלת המבנה המרחבי של היישוב בגליל בתקופת המשנה והתלמוד", **ארצות הגליל** א, (1983), עמ' 269־288; ש' קליין, "תעשיית הנייר בארץ ישראל", בקובץ: **המסחר, התעשייה והמלאכה בא"י בימי קדם,** (ירושלים, תרצ"ז) עמ' 61־84. המחבר מתאר את צמח הגומא שממנו הפיקו נייר במיוחד בחופי ים כנרת ובסביבות ים סובכי ("החולה") – עמ' 67 ואילך. מחקר מקיף על החקלאות מצוי בספרו של י' פליקס, **החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד,** (ירושלים־תל אביב, תשכ"ג); הנ"ל, **החקלאות בא"י**

לקוח תיאור זה מתחום העבודה החקלאית. "איזהו עשיר"... על כך משיב ר' טרפון: "כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות ומאה עבדים שעובדין בהן"[4]. ואף אנשים שאינם עשירים מלאכתם היתה בשדה כמו שעולה מן המקור הבא שמדור יבנה[5]: "מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה: אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתו בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתו, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתו. ושמא תאמר: אני מרבה והוא ממעיט? שנינו אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוון לבו לשמים". ראוי להדגיש שמסורת זו המעלה את דמותו של האדם העובד בישראל מציינת את מי ש"מלאכתו בשדה" כלומר – החקלאי. ועוד מגלה מסורת זו את יחסם החיובי של חכמי יבנה לאדם העובד[6]. יחס חיובי זה לאדם העובד ולמלאכה בכלל מועלה בעוד מקורות ונציין חלק מהם. כך למשל אמר ר' יהודה הנשיא[7]: "גדולה היא מלאכה שכל מי שאינו עוסק במלאכה בני אדם משיחין בו, מנין איש פלוני אוכל מנין הוא שותה". ולפניו ציין רבי יוסי בן חלפתא בציפורי משום רבן שמעון בן גמליאל, את הערך הרב שיש באומנות המפרנסת את בעליה[8]. הרעיון בשבח המלאכה מסוכם היטב באבות דרבי נתן[9]: "אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות" (ציטוט מדברי שמעיה באבות פ"א, מ"י) כיצד? מלמד שיהא אדם אוהב את המלאכה ואל יהיה שונא את המלאכה, שכשם שהתורה נתנה בברית כך המלאכה נתנה בברית" וגו'[10].

בימי המקרא, המשנה והתלמוד, (ירושלים, תש"ן). וכן יש להוסיף: ב"ז קדר, ט' דותן, ש' ספראי (עורכים), **פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל,** (ירושלים, 1990).

4. שבת כה, ע"ב.
5. ברכות יז, ע"א.
6. וראה ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 93.
7. אבות דרבי נתן נו"ב פכ"א, (מהדורת שכטר, כב ע"ב).
8. תוספתא קידושין פ"א, הי"א, (מהדורת ליברמן, עמ' 280; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 336). בשעת כינוסם של חכמים באושה תיקנו בין השאר ש"האב חייב בבנו – ללמדו אמנות". אחרת כאילו מלמדו ליסטות (קידושין כט, ע"א), וכן ראה קידושין פ"ד, מי"ד, שם פב, ע"ב. וכן אמר בר קפרא שלמד ולימד בציפורי: "דרש בר קפרא לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה" (שם, פב ע"א).
9. נו"א פי"א. (מהדורת שכטר, עמ' 44).
10. ועיין בהמשך מקור זה המביא את דעתו של ר"ע ש"אדם עושה מלאכה

ואכן ישנם מקורות המעידים על קבוצות אנשים אשר הקדישו את סדר יומם מלבד ללימוד התורה ולתפילה גם למלאכה. כאלה היו "העדה הקדושה" אשר "היו משלשין היום, שליש לתורה, שליש לתפילה, שליש למלאכה"[11].

אף בעירנו ציפורי אנו מוצאים אנשים שעסקו במלאכות שונות, בחלקן קשורות לחקלאות, מהם שהיו טוחנים (טחונא)[12], אחרים היו נחתומים[13], היו כאלה שעסקו בריסוק גרגרים־דְשׁוּשׁוֹת[14]. או גרוסות (עושי גריסין של

ומתנצל מן המיתה". ור"ט שאמר – "אף הקב"ה לא השרה שכינתו על ישראל עד שעשו מלאכה". וכן "לא נקנסה מיתה על האדם אלא מתוך הבטלה". וכן ראה בנו"ב שם, פכ"א (מהדורת שכטר, עמ' 44) – "רבי אליעזר אומר גדולה היא המלאכה שאפילו אדם הראשון לא טעם כלום אלא עד שעשה מלאכה". וכן היה אומר "גדולה היא המלאכה שכשם שנצטוו ישראל על השבת כך נצטוו על המלאכה"... למקורות נוספים עיין אלון, **תולדות** א, עמ' 330־331. וכן בפרק על העניים לעיל.

11. ק"ר ט, ז. (מהדורת לוין־אפשטיין, עמ' קטו). ביכלר מעמיד עדה זו ומנהיגיה ר' שמעון בן מנסיה ור' יוסי בן המשולם בציפורי. וראה ביכלר, **מחקרים** עמ' 78, הנ"ל, **הכוהנים ועבודתם** עמ' 32־33 והע' 78 שם. אך כבר הראה ש' ספראי, במאמרו, "קהלא קדישא דבירושלים", בקובץ **א"י וחכמיה** עמ' 43 ואילך, כי הנהתו של ביכלר במקום 'דבירושלם' – 'מירושלם' היא הנהה בזרוע ונטולת יסוד. ולכן מעמיד הוא קהלא זו בירושלים. ועיין עוד בכתב יד ישן של פירוש רש"י לביצה כז, ע"א: "מצאתי כתוב בתשובות רבינו שרירא זצ"ל סיומן של חכמים שנקראו קהילא קדישא שבירושלים, אההיא דתניא העיד ר' שמעון בן אליקים משום קהלא קדושא שבירושלים, שכל הסומן נאולה לתפילה אינו נזוק כל היום. ואמר מר רב יהודאי גאון ז"ל משמיה דרבוותא ראשונים ר' שמעון בן מנסיה ור' יוסי בן המשולם היו עסוקין שליש היום בתורה ושליש היום בתפילה ושליש היום במלאכה והן הן קהלא קדישא שבירושלים". וראה בעל דקדוקי סופרים בהנהות לביצה עמ' 68. למקורות נוספים בהם נזכרת העדה הזו ראה ביצה יד, ע"ב, שם כז, ע"א; ר"ה יט, ע"ב ועוד. בסוגיה זו כבר דנו למשל בפרק על מתיישבי הארץ שהגיעו לציפורי בעבודתנו לעיל.

12. פסיקתא דר"כ, כג.

13. ירושלמי סנהדרין פ"ג, כא ע"ב.

14. מו"ק יג, ע"ב. רש"י: "דשי תבואה, איכא דאמרי דשושי המשברין

פול)[15]; מגדלי בהמה דקה גדלו "כרים גדולים של צפורי"[16]. מקורות אחרים מעלים נתונים בדבר התאגדותם של בעלי אומנויות אחדים למעין איגודים מקצועיים כדוגמת טבחי ציפורי שהיו מפורסמים באומנותם ושבראשם עמד בן שילא ראש הטבחים[17]. החנויות בהן מכרו את הבשר נקראו "מקולין"[18]. יתכן שגם האורגים היו מאוגדים ור"א בן פרטא היה "רבן של תרסיים"[19]. בנוסף לאלה מזכירים מקורותינו בציפורי גם את הכובסים ('קצרא')[20],

תבואה חדא לשנים ושורין במים. דשושי – בכי"מ רשושי. ועיין עוד משנה שם, פ"ב, מ"ה,; ירושלמי פסחים פ"ד, ל ע"ד, ועוד.

15. ירושלמי פסחים פ"ד, ל ע"ד ובמקבילות, וראה הע' 251 בעמ' 147 בספרו של ז' ספראי, **פרקי גליל.**

16. תוספתא כלים, ב"מ פ"ז, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 586). ועיין ליברמן, **תוספת ראשונים** ח"ב, עמ' 55. על הדיון בדבר איסור גידול בהמה דקה באי"י מחד ומאידך על העיסוק בענף זה ששימש מקור להכנסה רבה – "הרוצה שיתעשר יעסוק בבהמה דקה" – חולין פד, ע"ב, עיין אצל אלון, **תולדות** א, עמ' 173 ואילך, המסכם את דיונו בזו הלשון: "והדעת נותנת, שבהלכה כגון זו, העשוייה להביא תוצאות הרבה בחיי החברה רבו ההיסוסים תחילה" (שם, עמ' 178).

17. תוספתא חולין פ"ג, ה"ב, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 504), בבלי שם נח, ע"ב; ב"ק צט, ע"ב ועוד; ראה גם ירושלמי תרומות פ"ח, מה סע"ג-ע"ד; ירושלמי ע"ז פ"ב, מא ע"א – בדבר הטבח מציפורי שהיה מאכיל את ישראל נבילות וטריפות; וכן תוספתא פאה, פ"ד, ה"י (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 23) בדבר "המעשה באנשי הגליל שהיו מעלין לזקן אחד ליטרא אחת בציפורי בכל יום" אין לדעת אם מדובר כאן ב"ליטרא של ציפורין", (ראה בסוף פרק זה), או במדה אחרת השונה ממנה.

18. ירושלמי שקלים פ"ז, נ ע"ג.

19. ע"ז יז, ע"ב, ועיין לכך א' ש' הרשברג, **חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד,** (ורשה, תרפ"ד), עמ' קסא-קסג והע' 4 שם; ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 103 ואילך; ז' ספראי, **פרקי גליל,** עמ' 146, מעלה את האפשרות שהמקור בע"ז היא העדות הראשונה על אגודה מאורגנת של אורגים בציפורי וזמנה – סוף דור יבנה, ימי גזירות הדת 130-139.

20. ירושלמי כלאים פ"ט, לב ע"ב; סנהדרין לח, ע"ב; המונח כביסה מתייחס בדרך כלל לפעולת ניקוי האריג וצביעתו עם סיום אריגתו, אם כי יש גם כביסה של בגדים שנתלכלכו כמו למשל, "ראה טליתו ביד כובס", ועוד – תוספתא ב"ב פ"ב, ה"ו; בבלי שם מה, ע"ב ועוד. ראה לעניין זה ז' ספראי, **פרקי גליל** (תשמ"ה), עמ' 136.

והבלנים[21]. על ר׳ יוסי מסופר שהיה שָלָח כלומר מעבד עורות[22]. וכן ידועה דמותו של ״יוסטא חייטא דציפורין״[23].

דומה, כי די בנתונים אלה כדי להראות על היותה של ציפורי עיר שמצויים היו בה בעלי אומנויות מגוונים אשר התפרנסו מאומנותם, וגם בכך יש בודאי משום ראיה על גודלה של עירנו.

כבר הדגשנו לעיל שחלקם הגדול של המלאכות שמנינו קשור היה בחקלאות. ואמנם הבסיס הכלכלי העיקרי של חיי העיר היתה החקלאות. דרך כלל שיבחו חכמינו את מצב החקלאות בגליל בכלל ובאזור ציפורי בפרט[24]. חכמי התלמוד תיארו את סביבתה של ציפורי באומרם כי ששה עשר מיל על ששה עשר מיל סביבות העיר הן ״ארץ זבת חלב ודבש״[25]. אף המדרש

21. משנה ב״מ פ״ח, מ״ח; ב״ב קה, ע״א; עירובין פ, ע״א.
22. שבת מט, ע״א־ע״ב. על בעלי מלאכה נוספים ולאו דוקא בציפורי כגון בשם, חייט, סנדלר, בנאי, נגר ועוד כיו״ב, ראה ז׳ ספראי, שם עמ׳ 134־136.
23. שהש״ר ו, יח, הוא כנראה יוסף ״קומס״ (=שר, תואר כבוד). יהודי משומד שהפך בראשית המאה הרביעית אחד מבתי הכנסת של ציפורי לכנסיה נוצרית ברשות הקיסר, **ספר הישוב** א, עמ׳ 71־73. מקורות אחדים מונים את השרותים הנדרשים בעיר, ביניהם נמנים: בית מרחץ, רופא, אומן (מקיז דם), לבלר וטבח – סנהדרין יז, ע״ב; ירושלמי קידושין פ״ד, סו ע״ד; תנא דבי אליהו זוטא (דרך ארץ א). ההנחה המסתברת ששרותים אלה היו בעיר גדולה כעירנו.
24. ירושלמי שביעית פ״ה, לה ע״ד; מדרש תנאים לדברים לב, יד (מהדורת הופמן, עמ׳ 192־193); ספרי דברים שיז (מהדורת פינקלשטין, עמ׳ 360). (ממקור זה אולי יש רמז לגידול תמרים). מקורות אלה משבחים את פירות ציפורי המתוקים וירקותיה הגדולים במיוחד. וכן ראה תיאוריו של אנטונינוס מרטיר (מאה ששית). פרק ו.
25. ירושלמי ביכורים ספ״א, סד סע״ב; מגילה ו, ע״א. מאידך מודגש כי ״אין מביאין מן הצפורנין ולא מן הבישנין ואם הביא לא קדש״ – ירושלמי שם פ״א, סג סע״ד. הכוונה כנראה לפירות בשטחי שלחין (כלומר שטחים המושקים השקאה מלאכותית באמצעות מערכת תעלות וכיו״ב, בניגוד ״לשדה בעל״ המושקה ע״י גשמים), המצטיינים בכמות גדולה של יבול אך אחוז הסוכר (בענב) והשמן (בזית) נמוך בגלל כמויות המים שהצמח קיבל. ראה י׳ פליקס, **החקלאות**, עמ׳ 310, ז׳ ספראי, **פרקי גליל**, עמ׳ 146 הע׳ 239.

מדגיש – "עץ שתול על פלגי מים... כגון ציפורי וחברותיה"[26] (הכפרים שמסביב לעיר). מדרש זה רומז אל־נכון לשטחים החקלאיים סביב ציפורי שנזכרו במקורותינו בשם "שקי של ציפורי"[27]. (שקיא, שוקי) – שטח שמשקים אותו, בין של גידול שדה, בין של מטעים. ואילו בית שלחין מציין רק שטחים של גידולי שדה – תבואות וירקות מושקים. בשקיי של ציפורי "היו מרכיבין קרוסטומיל על גבי עוגס" (=אגס) (תוספתא כלאים בהע' 27). רבי ישמעאל פסק מזונות לאשה ב"שוקי דציפורי" – אין כאן הכוונה לשוק, אלא כהסברת הירושלמי (כתובות, הע' 27): "מה בשוקי־משוקי", כלומר, ר' ישמעאל פסק מזונות לאשה, משטחי השלחין של בעלה שליד ציפורי[28].

שטחי "השקי" של ציפורי מצויים כנראה בשטח שמדרום לעיר, המושקה ע"י המעיינות של העיר וכן לרכס מצפון וממזרח לעיר שהושקה אולי ע"י האמה שבאה מאבל[29].

26. מדרש תהילים שוחר טוב, לפרק א פס' ג.
27. עיין במקורות הבאים ירושלמי כתובות רפי"ג, לה רע"ד; שם ברכות פ"ד, ח ע"ג; תוספתא כלאים פ"א, ה"ד, (מהדורת ליברמן, עמ' 203-204; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 73). וכן ראה אצל י' פליקס, **החקלאות** עמ' 310-311.
28. כגירסת כת"י ליידן. עיין ליברמן במבואו לירושלמי כפשוטו, עמ' כ, וכן י' נ' אפשטיין, "מדקדוקי ירושלמי" **תרביץ** ה (תרצ"ד) עמ' 269 שמוסיף לכאן עפ"י כי"ל את ירושלמי ברכות פ"ד, ח ע"ג: "אני ראיתי את ר' ינאי עומד ומתפלל בשוק של ציפורין". המונח "שקי" בא בניגוד "לבעל": "אלהיהן של מצרים של שקי הן, אבל של כנען של בעל הן" – תנחומא פרשת שלח ה (מהדורת בובר, לט ע"ב); במדבר רבה פט"ז טו, בשיבוש: "אלהיהן של מצרים שקר הם".
29. ראה צ' גורודוצקי, "עורק החיים של ציפורי", **טבע וארץ** יט (תשל"ט) עמ' 226-229; ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 146, וכן הפרק על הספקת המים לציפורי לעיל. מלבד השטחים המושקים רומזים המקורות גם לצורת שאיבה שהיתה בציפורי. אמוראים חלקו על הנאמר בקוהלת "ונרץ הגלגל אל הבור" (יב, ו) – "חד אמר כאילין גלגליא דציפורין ואוחרנא אמר: כאילין רגבייה דטבריה" וגו' (ק"ר לכתוב זה והשוה ויקרא רבה פי"ח ופל"ד). להלן מובא מעשה שנפלו גלגלי באר בציפורי (ויקרא רבה פי"ח). אשר "לרגבייה דטבריא" יש שפירשו שהכוונה לרגבים שנפלו לים בשעת מפולת בטבריה, אך אפשר שהכוונה אף כאן למין גלגל שבו שאבו מים מן הכנרת. גלגל זה הונע בידיים ולא ע"י

אחד מן הגידולים העיקריים שבאזור היה גידול הזית. גידול זה היה בגליל העליון, אך מקורות אחדים מזכירים גם את הגליל התחתון[30], בקעת בית נטופה השתבחה בזיתים[31].

מ׳ אבי יונה כינה את אזור הגליל כייצרן הגדול של שמן זית[32]. המעשה הבא ממחיש את הנאמר[33]: ״מעשה שאמר ר׳ יוסי לבנו בציפורי עלה והבא לנו זיתים מן העליה הלך ומצא את העליה שצפה בשמן״. מלבד גידול הזיתים, גידלו בגליל גם גפנים. ממקור אחד למדים על יין שנעשה בציפורי[34].

מסופר על בני הגליל שבצרו את כרמם מאוחר מהמקובל (אחרי יום הראשון של סוכות)[35]. על גידול גפנים באזור ציפורי מוסר גם אנטונינוס מרטיר מן המאה הששית[36]. באזור ציפורי היו גם גידולי מטעים שונים כגון

בהמה. הגלגל הניע ציר (״גולה״) וסביבו היה כרוך חבל שבקצהו היה תלוי דלי אחד או שני דליים בשני קצותיו וע״י סיבוב הגלגל עלה הדלי או ירד. ראה לעניין זה י׳ פליקס, **החקלאות** עמ׳ 335. ועיין בפרק על הספקת המים לציפורי לעיל.

30. כך למשל מכתבו של רשב״ג לאנשי הגליל (מדרש תנאים לדברים כו, יג (מהדורת הופמן, עמ׳ 176 ומקבילות). מכתב זה מופנה במפורש גם לגליל התחתון וראה נזיר לא, ע״ב, בראשית רבה פ״כ, פו, (מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 190) ועוד. כן עיין בדברי רבי שמעון בן יקים בירושלמי פאה פ״ז, כ ע״א: ״לא אמר ר׳ יוסי (״אין שכחה לזיתים״) אלא בראשונה״ וכו׳. וכן ספרי דברים שנה (מהדורת פינקלשטין, עמ׳ 420-421) על הכתוב ו״טבל בשמן רגלו״ (דברים לג, כד).

31. ז׳ ספראי, **פרקי גליל**, עמ׳ 54-55. באזור הגליל: בית שערים, כרזין ועוד, נמצאו שרידים של בתי בד. ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 145.

32. מ׳ אבי יונה, **מסות ומחקרים**, עמ׳ 126.

33. ספרי דברים שטז (מהדורת פינקלשטין, עמ׳ 358); בירושלמי פאה פ״ז, כ ע״ב – ״צף עליה דבש״ וכן המעשה שבאותו מקור המדבר במציאת גרוגרות בסיכנין.

34. ירושלמי מגילה פ״א, עב ע״ד. מכפר סגנה הסמוכה לציפורי היו מעלים יין לירושלים. משנה מנחות פ״ח, מ״ו, ועיין בפרק על הכוהנים לעיל.

35. ירושלמי גיטין פ״ב, מה ע״ב, ירושלמי בבא בתרא פ״ו, טו ע״ג.

36. אנטונינוס מרטיר, פרק ו. מופיע בספרו של J. Wilkinson, Jerusalem Pilgrims, (Jerusalem, 1977), p. 79 etc.; על המצאותן של גיתות ביישובי הגליל כגון ח׳ רומה (שיחין), ח׳ מסלח, ח׳ עמודים ועוד. עיין

תאנים[37], עצים נשירים[38] וכן גידול ירקות[39].

באשר לגידולי תבואה בסביבת עירנו, אומר ש׳ קליין כי היו באזור שדות תבואה וקטניות[40]. ואמנם כך גם נראה מהמפה הכלכלית אצל ג׳ אלון[41]. אך אין ללמוד מכאן כי אזור ציפורי היה ייצרן של תבואה[42], במיוחד גרעיני התבואה הגיעו לאזורנו ממקומות בגליל, שם גידלו את התבואה כמו סורא או סורתא (הזיהוי לא ברור), בית שערים ובהומוניא שבבקעת יבנאל[43].

ז׳ ספראי, **פרקי גליל**, עמ׳ 146; הנ״ל, ״לשאלת המבנה המרחבי של היישוב בגליל בתקופת המשנה והתלמוד״, **ארצות הגליל** א, עמ׳ 269-288.

37. ירושלמי שביעית פ״ה, לה ע״ד; מדרש תנאים לדברים לב, יד; ספרי דברים שיז (מכאן יש אולי רמז גם לגידול תמרים) ועיין לעיל. וכן ראה תיאורו של אנטונינוס מרטיר פרק ו, וראה גם ירושלמי פאה פ״ז, כ ע״א על המעשה ששקלו עוללות שבע ליטריות בציפורי.

38. תוספתא כלאים פ״א, ה״ד (מהדורת ליברמן, עמ׳ 203-204; מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 73). על הפקרת פירות בציפורי למדים ממעשה הקפדוקאים שבעיר ירושלמי שביעית פ״ט, לט ע״א, וכן ש׳ ספראי, ״מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני״, **שמיטה – מקורות, הגות, מחקר** עמ׳ 160-161.

39. תוספתא מכשירין פ״ג, ה״ה־ו״ו, (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 675): נזכרים קשואין, דלועין, פול ועוד. בתוספתא שביעית פ״ד, הי״ג (מהדורת ליברמן, עמ׳ 182; מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 66) – נזכרו אף הבצלים והשעורים וכן הקפלוט ירושלמי שביעית פ״ו, לז ע״א וראה ש׳ ספראי, שם עמ׳ 148-149. וכן ראה את הנאמר בבבלי ע״ז סז, ע״א – ״כי אתא רב דימי... וכך היו עושין בערבי שבתות בציפורי וקוראים אותם שחליים״ – והוא מין צמח, עיין בפירוש הערוך ערך שחלים. ועיין במפה הכלכלית אצל ג׳ אלון, **תולדות** א, עמ׳ 99.

40. **ארץ הגליל**, עמ׳ 92.

41. **תולדות** א עמ׳ 99. עיין כמו כן מ׳ אבי יונה (בהשתתפות ש׳ ספראי), **אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד** עמ׳ 101 – כלכלתה של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית.

42. אמנם נזכרים ״גרוסי ציפורי״ בירושלמי פסחים פ״ד, ל ע״ד ובמקבילות – אלה הם טוחני גריסים. אך כמות שמציין ז׳ ספראי, שם עמ׳ 147, הע׳ 251, אין הכוונה דוקא לגריסת חיטה וודאי שלא לגידולה. הגריסה נעשתה במקום השיווק ולא במקום הייצור.

43. להוכחת הדברים ראה ז׳ ספראי, שם, עמ׳ 116 ואילך, עמ׳ 147.

השוק של סידקי או סירקי (שוק של תבואות) שהיה בעירנו[44] מעיד אף הוא כי התבואה הובאה מן החוץ. היה גם יבוא חיטה מקיסריה ומעבר הירדן[45]. לטבריה הובאה התבואה מסוסיתא (אזור הגולן)[46] כלומר, התבואה הועברה לטבריה מכוון מזרח. לא יפלא אפוא שהתבואה בציפורי היתה יקרה מזו שבטבריה[47]. נתונים אלה מראים כי תצרוכת התבואה סופקה לאזורנו מחוץ לגבולותיו.

הפשתן לעומת זאת היה גידול אופייני בגליל, והמשנה כבר מדגישה[48]: "אין לוקחין מן הרועים צמר וחלב גדיים... אבל לוקחין מן הנשים כלי צמר ביהודה וכלי פשתן בגליל". ההדגשה הזו שבמשנה נאמרה על רקע המציאות שביהודה (ובעבה"י) שבה היה ענף של גידול הצאן והבקר, ואילו מעדויות שונות אנו למדים על גידול הפשתן שהיה ידוע בגליל[48]. בציפורי עצמה מצאנו אגודה מאורגנת של אורגים[49]. ומכאן שגידולי פשתן היו באזורנו.

לדיון בכלכלתה של ציפורי יש להוסיף ולהזכיר גם את מטבעותיה המיוחדים, משקלותיה ומידותיה.

בין מטבעותיה של ציפורי נזכרת המלוזמא (melisma) של ציפורי[50], והטריסית (tressis) הציפורית[51].

44. ירושלמי ב"מ פ"ה, י ע"ג. פרוט הדברים בעניין השוק של סידקי כבר הובא בפרק על הנוכרים לעיל.
45. עיין מ' מרגליות, **הלכות א"י מן הגניזה**, (ירושלים, תשל"ד), עמ' מא.
46. ירושלמי שביעית פ"ח, לח ע"א.
47. ירושלמי בבא־קמא פ"ט, ו ע"ד – ז ע"א. ז' ספראי, שם, עמ' 147 הע' 255.
48. ב"ק פ"י, מ"ט. ז' ספראי, **פרקי גליל**, עמ' 110 ואילך. ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 102־103. וכן המפה הכלכלית בעמ' 99, וכן ראה מ' אבי יונה (בהשתתפות ש. ספראי), **אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד**, עמ' 101.
49. בבלי ע"ז יז, ע"ב ועיין לעיל. אלון נוטה להעמיד מקור זה בטבריה, **תולדות** א, עמ' 103, אך ראה ז' ספראי, שם עמ' 149־150, שאף הראה כי בבקעת בית נטופה היו גידולי פשתן (קודם לכן גידלו באזור דגנים), עמ' 110 ואילך, עמ' 146, עמ' 148 ואילך.
50. ברכות נג, ע"ב.
51. וכן הטריסית הטבירית – תוספתא מעשר שני פ"ד, הי"ג, (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 94). בשיחה בע"פ עם פרופ' יעקב משורר הברר כי השם

בין המשקלות והמידות בעירנו מזכירים מקורותינו "את האבן שאנשי טבריה ואנשי ציפורי שוקלים בה[52], את ה"ליטרא של ציפורי"[53]. על ה"סאה הציפורית" מודיעים המקורות שהיא היתה יתירה על הירושלמית שתות[54], כן נזכרת ה"קסטא" (SEXTARIUS)[55] – כלי מידה ללח וליבש[56]. ועוד נזכרת "השמינית העתיקה של ציפורין" – "תמונתא עתיקה"[57].

המקורות מודיעים על מידותיה המיוחדות של ציפורי שהיו שונות מאלה שביהודה אולי גם בגלל העובדה ש"ארץ הכותים" (שומרון) הפרידה בין הגליל ליהודה, ואף אם היו קשרים ביניהם, הרי שבאורח החיים היומיומי כמו למשל בענייני מידות ומשקלות היו הבדלים ביניהם.

לאחרונה נתגלה בחפירות ציפורי לוח עופרת שגודלו 10 × 10 ס"מ, ששימש ככל הנראה כיחידת משקל. הלוח כתוב יוונית ועליו טבועים שני טורי

מלוזמא הינו שיבוש וצ"ל נומיסמה=מטבע. והכוונה למטבע בעלמא, מבלי לציין ערך כל־שהוא. לעומת כך הטריסית, שנטבע גם בטבריה, נחשב למטבע נדיר למדי, ערכו היה 3 איסרים (=איסר איטלקי) = $1^1/_2$ פונדיון. מטבעות אלה שהיו בשתי ערי הגליל הראשיות היו דומים זה לזה: "חזקיה אמר כדי שיכיר בין מלוזמא של טבריא למלוזמא של ציפורי" (ברכות, שם).

52. סוטה י, ע"ב.
53. ספרי דברים שיז (מהדורת פינקלשטין, עמ' 360); כתובות קיא, ע"ב.
54. עירובין פג, ע"א ושם "סאה מדברית קמ"ד (ביצים). ירושלמית קע"ג... ציפורית – ר"ז... וכן ז' רבעים קמח ועוד... שהן ו' של ירושלמית שהן ה של ציפורי" – עירובין שם. על המידות הציפוריות ראה גם משנה עדויות פ"א. מ"ב – "משהגדילו המדות", כן ראה תנחומא תצוה (מהדורת בובר, נא ע"ב). לעניין השוואה שבין המידות המדבריות לירושלמיות ולציפוריות עיין בספרו של י' ג' וייס, **מידות ומשקלות של תורה,** (ירושלים, תשמ"ה) עמ' רנב־רנג. בעמ' רנג־רנד – מזכיר המחבר גם את מידות האורך של ציפורי, אך אלה אינן מפורשות בתלמוד.
55. פסחים קט, ע"א.
56. ראה הערוך השלם ערך קסט.
57. ירושלמי שקלים פ"ג, מז רע"ג; שם שבת פ"ח, יא ע"א; שם פסחים פ"י, לז ע"ג.

עמודים המסמלים רחוב עמודים או אגורה (שוק)[58].

58. על ממצא זה כתב י׳ משורר ב־Y. Meshorer, The Lead Weight, BA, 49 (1986), pp. 16-17. בפענחו את הכתובת היוונית שעל לוח עופרת זה גרס שיש לקרוא – ״בימי האגרונומונטון שמעון (שם יהודי!) בן איאנוס בן יוסטוס״. לאמר, הכתובת מדברת באגרונומוס אחד. בשיחה בע״פ אמר לי פרופ׳ משורר כי עתה מסתבר לו כי מדובר בשני אגרונומים. הנני מודה לו שהתיר לי לפרסם בשמו מידע זה.

פרק עשירי
בני ציפורי בגולה

עקבותיהם של בני ציפורי בגולה נודעו לנו גם מן המקורות העבריים וגם באמצעותן של כתובות. אחד מן החכמים איש ציפורי בשם רבי אלעזר ברבי יוסי[1] נשלח לרומי כדי לבטל גזירות רעות שגזרה מלכות רומי על ישראל. חכם זה מעיד כי בהיותו שם ראה כמה מכלי המקדש. בשעה שדן בדבר הזאת הדם על הפרוכת מספר החכם בזו הלשון[2]: "אני ראיתיה ברומי והיו עליה כמה טיפי דמים". ובמקור אחר[3] שנינו: "ציץ דומה כמין טס של זהב ורחב ב אצבעות ומוקף מאוזן לאוזן וכתוב עליו ב שיטין יו"ד ה"א מלמעלה וקדש למ"ד מלמטה, ואמר רבי אליעזר ברבי יוסי אני ראיתיו ברומי וכתוב עליו קדש לה' בשיטה אחת"[4]. מכתובת יוונית אחת שנשתמרה על גבי לוח שנמצא בקטקומבות של MONTEVERDE[5] ברומי, למדים על בן ציפורי אחר שנתיישב ברומי.

בכתובת נאמר[6] (תרגום):
יוניוס

1. מעילה יז, ע"א-ע"ב. חכם זה הינו תנא מן הדור החמישי, סוף מאה שנייה.
2. שם, וכן תוספתא יומא פ"ג (ב), ה"ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 186); ירושלמי יומא פ"ה, מב ע"ד; בבלי יומא נז, ע"א.
3. שבת סג, ע"ב; סוכה ה, ע"א.
4. מקורות אלה מספרים על דברים נוספים שראה חכם זה ברומי עיין גם בראשית רבה י, ז, (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 82-83).
5. הכוונה היא למערכות קברים החצובות בסלע מתחת לקרקע. במקום זה קברו יהודי רומי את מתיהם.
6. הכתובת נתפרסמה אצל N. Müller, Die Inschriften der Jüdischen Katakombe am Monteverde Zu Rom, (Leipzig, 1919) No. 74, pp. 73ff.
J.B. Frey, Corpus Inscriptionum Judaicarum, (Vatican ,1936), p. 282, No. 362.
J. Juster, Les juifs dans l'empire Romain II (Paris ,1914), p. 229
יוסטר ופריי מדגישים כי השם אקונא הוא מן השורש קנא = קנאי. דעה אחרת: משמעות השם קנה כמו "נחוניה בן הקנה" (ש' ספראי, בע"פ).

המכונה אקונא(?)
איש ציפורי.

קטע מעניין אחד מן המקורות העבריים קושר את בר יוחניס שבכתובת עם אותו חכם שהזכרנו לעיל. הקטע מספר[7]: "בר יוחניס ביקש לעשות סעודה לגדולי רומי היה שם רבי אלעזר ברבי יוסי, אמר (בר יוחניס): נמלך בבן עירנו".

קטע זה רומז במובהק, שבר יוחניס שנתיישב ברומי היה בן עירו של רבי אלעזר ברבי יוסי, כלומר הוא היה בן ציפורי[8]. מן הקטע במדרש, ניתן למצוא רמזים כי בר יוחניס היה איש עשיר ומכובד: הוא ערך סעודה גדולה, ניסה לפייס את אורחו בזהב וכד'. לא מן הנמנע שלסעודה זו הוזמנו יהודים ונוכרים כאחד[9].

H.J. Leon, The Jews of Ancient Rome, (Philadelphia, 1960), p. 318 No. 362. כן דן בכתובת ש' קליין במאמרו, "בר יוחניס מציפורי ברומי", **ידיעות החברה לחקירת א"י** ז, עמ' 47 ואילך; הנ"ל, **ארץ הגליל**, עמ' 218-220; הנ"ל, **ספר הישוב** א, עמ' 141-142. בפרק על הממצאים הארכיאולוגיים בעבודתנו, התייחסנו במפורט לכתובת זו, ולשם האיש הנזכר בה.

7. אסתר רבה ב, ד.

8. רבי אלעזר ברבי יוסי עפ"י המקור שהובא, יעץ לבר יוחניס להכין צורכי סעודה לעשרים וחמשה איש אם הוא מתכוון להזמין עשרים קרואים וכו'. בר יוחניס שלא מילא בדייקנות אחר דברי החכם קיפח את אחד האורחים והלה נעלב. מכל מקום מראה אגדה זו על היותו של החכם בקי לא רק בעולמה של תורה, אלא גם "בהלכות סעודה".

9. על אנשים (ביניהם חכמים) שהגיעו לציפורי מן הגולה (כמו מבבל, מקפדוקיה וכו') ראה הפרקים על בתי הכנסת ותושבי חוץ בציפורי לעיל. על שליחותם של חכמי הסנהדרין לגולה, עיין אצל ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 147 ואילך; על עקבותיהם של בני טבריה ברומי, ראה ש' קליין, **ארץ הגליל** עמ' 219.
J.B. Frey, Corpus Inscriptionum Judaicarum I No. 371 ועוד. על מציאותה של תחנת מסחר של אנשי טבריה ברומי, ראה ג' אלון, **תולדות** א, עמ' 90. על הקשר שבין הגליל והגולה עיין י. נאמן, "גליל וגולה מימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא", **סיני** קד, (תשמ"ט), עמ' רמט-רס. הנ"ל, "האם עכו מארץ ישראל היא"? **סיני** קז (תשנ"א), עמ' כח-מא.

נספח לפרק שרידים ארכיאולוגיים בציפורי

במהלך הכנתו של הספר והבאתו לדפוס, פורסם מאמר[1] המסכם את ממצאי החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בציפורי בשנים תש״ן, תשנ״א. יש בתגליות אלה משום תרומה חשובה לחקר העיר בתקופה הרומית-ביזנטית. בין הממצאים שנתגלו: בניין גדול שחשיפתו טרם הושלמה. מבנה זה היה בשימוש עד שלהי התקופה הביזנטית. הוא נהרס בשריפה עזה. בתוך הבניין נתגלה אולם שאורכו 9.4 מ׳ ורוחבו 6.2 מ׳. רצפת האולם כוסתה בפסיפס לבן.

בשכבת השריפה של הבניין נתגלו כמה כלי ברונזה: נר בעל מכסה וציפור על הידית, פסלון זעיר של לביאה מזנקת וצלב זעיר. תאריך שריפתו של הבניין אינו ברור, האם הוא נהרס בעת הכיבוש הפרסי (614 לספירה), או בשעת הכיבוש הערבי (640 לספירה), או שמא רעידת אדמה היא שגרמה להרס הבניין.

בשתי עונות החפירה שצוינו לעיל, ניסו החופרים להשלים את חשיפתו של בית המידות עם הפסיפס של דיוניסוס (פרטים על בית זה בפרק הארכיאולוגי שבספרנו). בפרק זמן זה נחשף במלואו אגפו המזרחי של הבניין, הכולל מסדרון מוארך ושני חדרים בצידו. במסדרון ובחדר הדרומי שבין השניים נחשפו רצפות פסיפס צבעוניות ובהן דגמים גיאומטריים.

במרכז הבניין נמצא הטרקלין, מדרום לו חצר המוקפת סטווים משלושה או ארבעה עברים. שתי שורות של חדרים חבקו את הטרקלין והחצר. בחדרים הדרומיים שממזרח לחצר נחשפו מיתקני מים ותעלות ניקוז. אחד המיתקנים הוא בריכה מדורגת, ששימשה, ככל הנראה, מקווה טהרה. קיימת אפשרות כי הבניין הוקם בידי אחד מן היהודים העשירים בציפורי במאה השלישית לספירה.

בעונת תש״ן, מדרום מזרח לגבעת ציפורי, נתגלו שרידיו של בניין הרוס ובעונת תשנ״א, מחוץ לשטח המיועד, נתגלה מבנה רחב-ממדים, אשר קירותיו נבנו מאבני גזית גדולות. חדרי הבניין היו מרוצפים בפסיפסים צבעוניים, החצר היתה מרוצפת בלוחות-אבן. מרבית הרצפות מעוטרות היו בתשליבים גיאומטריים ובדגמים מעולם הצומח.

בחדר הגדול נמצא פסיפס שאורכו 6.7 מ' ורוחבו 6.2 מ'. הפסיפס מכסה את הרצפה כולה והוא כולל תיאורים הקשורים בחג הנילוס וסצינות ציד שונות. מרבד הפסיפס מוקף מסגרת. בראשו, מתוארת שורת ציפורים ובמרכזה כתובת יוונית שפירושה "השתמש בהצלחה". בשתי הפינות העליונות של המרבד מתוארות דמויות גדולות של גבר ואשה, היושבות בהסבה. במרכז הרצפה זורם נהר הנילוס, היוצא מפיו של שור או של בהמת יאור. מעל לנילוס מתואר נילומטר ששימש למדידת גובה מי הנילוס בעת הגיאות. על גבי עמוד הנילומטר חקוקים המספרים IE, IS, ו-IZ והם מציינים את גובה המים באמות: 15, 16, ו-17 אמות.

בפסיפס חג הנילוס מתוארות סצינות ציד שונות ביניהן: אריה הטורף שור, דב הטורף חזיר-בר וברדלס המזנק לעבר איילה[2].

רצפת פסיפס נוספת נתגלתה בחדר שמדרום לאולם. מתוארת בפסיפס זה דמות שחצייה אדם וחצייה סוס, המקפצת על שתי רגליה האחוריות. הדמות הזו מחזיקה בידיה חפץ דמוי מגן או קערה. בתוך החפץ כתובה כתובת ביוונית שפירושה - "אל עוזר".

ריבויים של הפסיפסים שנחשפו בציפורי בא אולי ללמד, כי בתקופה הרומית-הביזנטית היווה המקום כמרכז לתעשיית רצפות פסיפס.

ממערב לבניין, חשפו החופרים שרידים של רחוב ראשי רחב-ממדים שנמשך מצפון לדרום. הרחוב היה מרוצף בלוחות מלבניים של אבן-גיר קשה. ניכרים בו חריצי עגלות שעברו עליו כאשר היה בשימוש במאות ה-ו לספירה. יתכן כי משני צידיו התמשכו סטווים - כעין רחובות עמודים.

החפירות האחרונות בציפורי מחזקות את הסברה כי בתקופה הביזנטית היתה עדיין ציפורי גדולה, משגשגת ומפוארת.

יתכן כי המשכן של החפירות ממזרח לגבעת ציפורי עשוי לחשוף את מרכז העיר שמימי המשנה והתלמוד.

1. ז' וייס, א' נצר, "שתי עונות חפירה בציפורי", קדמוניות 95-96, (תשנ"ב, 1991), עמ' 113-121.

2. לפרטים נוספים המתארים את הפסיפס, עיין במאמר שבהע' 1 לעיל.

ביבליוגראפיה ספרים ומאמרים בעברית:

אבי יונה, מ׳:

בימי רומא וביזאנטיון (ירושלים, תשכ״ב).

גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל (ירושלים, תשכ״ג).

״הארכיטקטורה של בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל ובתפוצות״, בתוך: **האמנות היהודית** בעריכת ב׳ ס׳ רות (רמת־גן, 1974), עמ׳ 55-68.

אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד בהשתתפות: ש׳ ספראי, (ירושלים, 1966).

״יסוד טבריה״, **כל ארץ נפתלי** (ירושלים, תשכ״ח), עמ׳ 163-169.

״טבריה בתקופה הרומאית״, **כל ארץ נפתלי** (ירושלים, תשכ״ח), עמ׳ 154-162.

״כתובת מקיסריה על כד משמרות הכהנים״, **ארץ ישראל ז** (תשכ״ד), עמ׳ 24-28.

״המסחר והתעשיה בארץ ישראל בתקופה הרומאית־ביזנטית״, בתוך: **המסחר, התעשיה, והמלאכה בארץ ישראל בימי קדם** (ירושלים, תרצ״ז), עמ׳ 85-112.

מסות ומחקרים (ירושלים – ת״א, תשכ״ד).

אביגד, נ׳:

בית שערים ג (ירושלים, תשל״ב).

״קבר בנות יעקב שליד ציפורי״, **ארץ ישראל יא** (תשל״ג) עמ׳ 41-44.

אהרני, י׳:

אטלס כרטא לתקופת המקרא (ירושלים, 1964).

אופנהיימר, א׳:

״היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר־כוכבא״, **קתדרה ד** (תשל״ז), עמ׳ 53-66.

״מרד בר־כוכבא״ בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** בעריכת צ׳ ברס ואחרים, (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 40-74.

״מרד בר־כוכבא – ייחודו ומחקרו״ בתוך: **מרד בר־כוכבא** בעריכת א׳ אופנהיימר (ירושלים, תש״ם), עמ׳ 9-21.

״שיקום היישוב היהודי בגליל״ בתוך: **ארץ־ישראל מחורבן ביתך שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 75-92.

"בתי מדרשות בארץ ישראל בראשית תקופת האמוראים", **קתדרה ח** (תשל"ח), עמ' 80-89.

"תולדות הסנהדרין בגליל". בתוך: **ארצות הגליל, א** (חיפה, 1983), עמ' 257-268.

עם הארץ – פרק בתולדות החברה היהודית מימי התעצמותה של ממלכת החשמונאים ועד סוף תקופת התנאים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים, שבט תשל"ג ינואר, 1973).

הגליל בתקופת המשנה (ירושלים, תשכ"א).

אורבך, א' א':

"מיהודה לגליל", **ספר הזכרון ליעקב פרידמן** (ירושלים, תשל"ד), עמ' 59-75.

"הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית". **ארץ ישראל ה** (תשי"ט), עמ' 189-205.

וכן בתוך: **בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד** בעריכת ז' ספראי, (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 125-141.

חז"ל פרקי אמונות ודעות (ירושלים, תשל"א).

"מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ-ישראל", **דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים,** ב (ירושלים, תשכ"ט) עמ' 31-54.

"משמרות ומעמדות", **תרביץ מב,** (תשל"ג), עמ' 304-327.

מעולמם של חכמים (ירושלים, תשמ"ח).

איזק, ב':

"המקורות האפיגרפיים לתולדות המרד הגדול", בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא,** בעריכת: א' רפפורט (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 121-128.

איזנברג, ע':

"ריתון יווני מציפורי", **קדמוניות יח** (תשמ"ה) עמ' 31-33.

אייזענשטיין י' ד' (עורך):

אוצר ישראל, (ניו-יורק, תשי"ב).

אוצר דרשות (ניו-יורק, 1919).

אילן, צ׳:

״בתי כנסת קדומים בגליל ובגולן״, (בהוצאת המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, סיון, תשמ״ו – יוני, 1986).

״שבר לוח על כ״ד משמרות הכהנים מסביבות כיסופים״ **תרביץ מג** (תשל״ד), עמ׳ 225-226.

אלבק ש׳:

בתי הדין בימי התלמוד, (רמת-גן, תשמ״א).

אלבוגן, י׳ מ׳:

התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, (תל-אביב, תשל״ב).

אלון, ג׳:

תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, (הוצאת הקבוץ המאוחד, תשי״ט-תשכ״א), כרכים א-ב.

מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, (הוצאת הקבוץ המאוחד, תשי״ז-תשי״ח), כרכים א-ב.

״האסטרטגים בערי ארץ-ישראל בתקופה הרומית״ **תרביץ יד** (תש״ג), עמ׳ 145-155 ובתוך **מחקרים ב,** עמ׳ 74-87.

״גאון, גאים״ (מן ההיסטוריה החברתית של ארץ ישראל בתקופת התנאים). **תרביץ כא** (תש״י), עמ׳ 106-111. וכן בתוך: **מחקרים א,** עמ׳ 313-319.

״לישובה של ברייתא אחת״ בתוך: **מחקרים ב,** עמ׳ 120-127.

״אילין דמתמנין בכסף״ (לתולדות רשויות – הדינים בארץ ישראל בתקופת התלמוד), בתוך: **מחקרים ב,** עמ׳ 15-57.

״בניהם של חכמים״, בתוך: **מחקרים ב,** עמ׳ 58-73.

״תחומן של הלכות טהרה״, בתוך: **מחקרים א,** עמ׳ 148-176.

אפלבאום, ש׳:

״מלחמת בר-כוכבא ותוצאותיה״ בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא,** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 229-260.

״הרקע והגורמים למרד בר-כוכבא״ בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא,** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 207-227.

יהודים ויוונים בקירני הקדומה, (ירושלים, תשכ״ט).

אפשטיין, י׳ נ׳:

מבואות לספרות התנאים, (ירושלים־ת״א, 1957).

מבואות לספרות האמוראים, (ירושלים־ת״א, 1962).

מבוא לנוסח המשנה, (ירושלים־ת״א, תשכ״ד).

בארון, ש׳:

היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, (ת״א, תשט״ו־תשכ״ו).

ביכלר, א׳:

עם הארץ הגלילי, (ירושלים, תשכ״ד).

הכוהנים ועבודתם, (ירושלים, 1966).

מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, (ירושלים, תשכ״ח).

בכר, ז׳:

אגדות התנאים והאמוראים, (יפו, תרפ״ה־תר״ץ).

בר, מ׳:

״מנהיגים של יהודי ציפורי במאה השלישית״, **סיני עד** (תשל״ד), עמ׳ קלג־קלח.

׳כבוד וביקורת׳ – על יחסיהם של חז״ל לראשי הגולה ולנשיאים, בתוך החלק העברי של PAAJR, 38־39 (1972), עמ׳ 47־57.

ברושי, מ׳:

״אוכלוסית ארץ ישראל בתקופה הרומית־ביזאנטית״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 442־455.

ברסלבסקי, י׳:

״כפר חנניה״, **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, א,** (תרצ״ג), עמ׳ 18־23.

״מערתא דבקע״ ושאלת קדמותה של ״פקיעין״, **ידיעות ג** (תרצ״ה), עמ׳ 24־29.

״כתובת בית הכנסת בעבלין״, **ידיעות ב** (תרצ״ה), עמ׳ 10־13.

גודבלט, ד׳:

״יהודי ארץ ישראל בשנים 70-132״, בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא,** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 155-184.

גוטמן, י׳:

״על שירותו של ר׳ אליעזר ברבי שמעון אצל השלטונות הרומיים בארץ ישראל״, **ציון יח (תשי״ג), עמ׳ 1-5.**

גולאק, א׳:

יסודי המשפט העברי, (ברלין, תרפ״ג), 4 חלקים.

גורודצקי, צ׳:

״עורק החיים של ציפורי״, **טבע וארץ יט/5** (יולי-אוגוסט, 1977), עמ׳ 226-229.

גייגר, י׳:

״ציפורי ופולמוס של קיטוס״, **קתדרה ח** (תשל״ח), עמ׳ 69-70.

״המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הבית בימי יוליאנוס״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 202-217.

גינצברג, ל׳:

פירושים וחידושים בירושלמי, (ניו-יורק, תש״א).

גפני, י׳:

״היצירה הרוחנית-ספרותית״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 473-494.

יהדות בבל ומוסדותיה, (ירושלים, תשל״ה).

יהודי בבל בתקופת התלמוד, (ירושלים, תשנ״א).

גרינהוט, א׳ ה׳:

ספר הליקוטים, (ירושלים, תרנ״ח), 6 חלקים.

דן, י׳:

״המינהל הביזאנטי בארץ ישראל״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד**

הכיבוש המוסלמי, א (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 387-418.

״ארץ ישראל במאות החמישית והששית״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני,** עמ׳ 265-299.

דיגן, ר׳:

״כתובת מתימן על כ״ד משמרות הכהנים״, **תרביץ מב** (תשל״ג), עמ׳ 302-303.

היטנמייסטר, ג׳:

״בית הכנסת ובית המדרש והזיקה ביניהם״, דיון בהשתתפות: א׳ אופנהיימר, ייחודו של בית המדרש: ש׳ ספראי, הלכה ומציאות, **קתדרה 18** (תשמ״א), עמ׳ 38-48.

היימן, א׳:

תולדות תנאים ואמוראים, (ירושלים, תשכ״ד), ג כרכים.

הייניימן, א׳:

התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, (ירושלים, תשכ״ו).

עיוני תפילה, (ירושלים, תשמ״א).

הדרשות בציבור בתקופת התלמוד, (ירושלים, תשל״א).

הלוי, י׳ א׳:

דורות הראשונים, (ברלין, תרפ״ג).

הנגל, מ׳:

״קנאים וסיקאריים״, בתוך: **המרד הגדול – הסיבות והנסיבות לפריצתן,** בעריכת א׳ כשר, (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 339-364.

הקר, מ׳:

״כביש רומאי לגיו־ציפורי״, **ידיעות כה** (תשכ״א), עמ׳ 175-186.

הר, מ׳ ד׳:

״האם נשתתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בן־כוסבא?״, **קתדרה ד** (תשל״ז), עמ׳ 67-73.

״השפעות הלניסטיות בעיר היהודית בארץ ישראל במאות הרביעית והששית״, **קתדרה ח** (תשל״ח), עמ׳ 90-94.

הרשברג, א׳ ש׳:

חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, (ורשה, תרפ״ד).

וייס, י׳ ג׳:

מדות ומשקלות של תורה, (ירושלים, תשמ״ה).

וילנאי, ז׳:

אנציקלופדיה אריאל – לידיעת ארץ ישראל, (ת״א, תש״ל-תשמ״ה), י כרכים.

מצבות קודש בארץ ישראל, (ירושלים, תשכ״ג).

זולאי, מ׳:

״לתולדות הפיוט בארץ ישראל״, **ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ה,** (ברלין – ירושלים, תרצ״ט), עמ׳ קז-קפ.

זיגלמן, ע׳:

״זיהוי מקומה של העיר אבל״, **נופים 5** (ת״א, תשל״ז), עמ׳ 50-53.

חרל״פ, ע׳:

בתי הכנסת בארץ ישראל מימי קדם ועד ימינו, (ת״א, תשמ״ה).

טלגם, ר׳, וייס, ז׳:

״חיי דיוניסוס ברצפת הפסיפס של ציפורי״, **קדמוניות כא** (תשמ״ט), עמ׳ 93-99.

טפר י׳ ושחר י׳:

יישובים יהודיים בגליל ומערכות המסתור שבהם, (ת״א תשמ״ד, מהדורה מורחבת: תשמ״ה).

ידין, י׳:

״מערות מדבר יהודה א״ (סקר ארכיאולוגי תש״ך) **ידיעות כה,** (תשכ״א), עמ׳ 49-64, **ידיעות כו** (תשכ״ב), עמ׳ 204-236.

ייבין, ז׳:

סקר יישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים, תשל״א).

ייבין, ש׳:

מלחמת בר־כוכבא, (ירושלים, 1957).

כהן, י׳:

״האם ומתי עברה הנשיאות לטבריה״, **ציון לט** (תשל״ד), עמ׳ 114־122.

היחס אל הנוכרי בהלכה ובמציאות בתקופת התנאים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים, תשל״ה).

״עדויות על קיום מצוות שביעית בימי בית שני״, בתוך: **שמיטה – מקורות, הגות, מחקר,** (ירושלים, תשמ״ו), עמ׳ 98־116.

כהנא, ט׳:

״הכוהנים למשמרותיהם ולמקומות התיישבותם״, **תרביץ מח** (תשל״ט), עמ׳ 9־29.

כשר, א׳:

״הרקע הסיבתי והנסיבתי של מלחמת היהודים ברומאים״. בתוך: **המרד הגדול – הסיבות והנסיבות לפריצתו,** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 9־92.

לוין, ב׳ מ׳:

אגרת רב שרירא גאון, (ירושלים, תשל״ב).

לוין, י׳ ל׳:

״הסכסוך היהודי־יווני בקיסריה במאה הראשונה לספירה״. בתוך: **המרד הגדול – הסיבות והנסיבות לפריצתו** בעריכת כשר, א׳ (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 173־193.

״תקופתו של רבי יהודה הנשיא״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 93־118.

״ר׳ שמעון בר יוחאי, עצמות מתים וטיהורה של טבריה – היסטוריה ומסורת״, **קתדרה 22** (תשמ״ב), עמ׳ 28־33.

מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד – היבטים היסטוריים, (ירושלים, תשמ״ו).

לוינסון, י׳:

״מסעו של אספסיאנוס מעכו ליודפת״, בתוך: **מערבו של גליל וחוף הגליל,** (ירושלים, תשכ״ה), עמ׳ 101־115.

לוריא, ב׳ צ׳:

ינאי המלך, (ירושלים, תשכ״א).

ליברמן, ש׳:

תוספת ראשונים, (ירושלים, תרצ״ז) – ד כרכים.

״ספר הישוב״, **סיני ה** (ת״ש), עמ׳ תסב־תסח.

״חזנות ייני״, **סיני ד** (תרצ״ט), עמ׳ רכב־רכה.

הירושלמי כפשוטו, (ירושלים, תרצ״ה).

״ירושלמי הוריות״, **ספר היובל לרבי חנוך אלבק,** (ירושלים, תשכ״ג), עמ׳ 283־305.

״תלמודה של קיסרין״, **מוסף לתרביץ, שנה ב,** ספר ד, (ירושלים, תרצ״א), עמ׳ 1־108.

״תיקוני ירושלמי״, **תרביץ ב,** (תרצ״א), עמ׳ 106־114.

יוונית ויוונות בארץ ישראל, (ירושלים, תשכ״ג).

ליונשטאם, ש׳ א׳:

״ידעיה״, **אנציקלופדיה מקראית, ג,** (ירושלים, 1958), עמ׳ 470־471.

ליוור, י׳:

פרקים בתולדות הכהונה והלוויה, (ירושלים, תשכ״ט).

לינדר, א׳:

היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, (ירושלים, תשמ״ג).

ליפשיץ, ב׳:

״לגיונות רומיים בארץ ישראל״, **ידיעות כג,** (תשי״ט), עמ׳ 53־67.

מאיירס, א׳, נצר, א׳, מאיירס, ק׳:

״בית מידות שנחשף באקרופוליס של ציפורי ובמרכזו פסיפס מפואר״, **קדמוניות כא** (תשמ״ט), עמ׳ 87־92.

מזר (מייזלר), ב׳:

בית שערים א׳, (ירושלים, תשי״ח).

"שמרון־סמוניה", **ידיעות א** (תרצ"ג־תרצ"ד), עמ' 1־7.

חפירות ותגליות – מסות בארכיאולוגיה של ארץ ישראל, (ירושלים, תשמ"ז).

מלמד, ע' צ':

"האונומאסטיקון של אבסביוס", **תרביץ ג** (תרצ"ב), עמ' 314־327; 409־493; **שם,** ד (תרצ"ג), עמ' 78־96, 248־284.

ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, (ירושלים, תשכ"ו) (=**תרביץ** יט, (תש"ח), עמ' 65־88, עמ' 129־152; **שם,** כא, (תש"י), עמ' 1־24, 65־91).

מנטל, ח' ד':

מחקרים בתולדות הסנהדרין, (ת"א, תשכ"ט). (דברי בקורת על הספר: ש' ספראי, **קרית ספר** לט, תשל"ד, עמ' 69־75).

מרגליות, מ':

אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, (ת"א־ירושלים, 1964), א־ב.

הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, (ירושלים, תשל"ד).

משורר, י':

מטבעות היהודים בימי בית שני, (ת"א, 1966).

מטבעות ערי ארץ ישראל ועבר הירדן בתקופה הרומית, (ירושלים, 1984).

"מטבעות של הורדוס", **עידן, 5** (ירושלים, תשמ"ה), עמ' 153־165.

"מטבעות ציפורי כמקור היסטורי", **ציון מג** (תשל"ח), עמ' 185־200.

נאמן, י':

ציפורי בימי בית שני, המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים, תשמ"ז).

"ציפורי ובית שערים – מידת הזיקה שביניהן", **סיני קג** (תשמ"ט), עמ' ק־קז.

"העוני בגליל בימים שלאחר חורבן בית שני", **בית מקרא קיט** (תשמ"ט), עמ' 366־380.

"גליל וגולה", **סיני קד** (תשמ"ט), עמ' רמט־רס.

"היחסים בין יהודים ושאינם יהודים בגליל", **סיני קו** (תש"ן), עמ' קנב־קסו.

"האם עכו מארץ ישראל היא?", **סיני, קז** (תשנ"א), עמ' כח-מא.

"זקני הגליל", **המעין לא** (תשנ"א), עמ' 21-26.

נווה, י':

על פסיפס ואבן (ירושלים, תשל"ח).

"על פסיפס ואבן: בתי הכנסת העתיקים ותארוכם", בתוך: **בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד,** בעריכת ז' ספראי, (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 95-104.

נרקיס, מ':

מטבעות היהודים, (ת"א-ירושלים, תרצ"ו).

"אנשי ציפורי ואספסיאנוס", **ידיעות יז** (תשי"ג), עמ' 108-120.

סוקניק, א' ל':

"משרידי ציפורי", **תרביץ ג** (תרצ"ב), עמ' 107-109.

"קתדרא של משה שבבתי הכנסת העתיקים", **תרביץ א** (תר"ץ), עמ' 145-151.

"בית הכנסת העתיק בחמת גדר", קובץ **החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ג, ספר הזכרון לא' מזיא** בעריכת נ' סלושץ, (ירושלים, תרצ"ה), עמ' 41-61.

"שתי מצבות יהודיות מציפורי", **ידיעות יב** (תש"ו), עמ' 62-64.

ספראי, ז':

"מצב היישוב היהודי בארץ ישראל לאחר מרד בר-כוכבא", בתוך: **מרד בר-כוכבא – מחקרים חדשים,** בעריכת: א' אופנהיימר, א' רפפורט, (ירושלים, תשמ"ד), עמ' 182-214.

"לשאלת המבנה המרחבי של היישוב בגליל בתקופת המשנה והתלמוד", **ארצות הגליל א,** (חיפה, 1983), עמ' 269-288.

גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, (ת"א, תש"ם).

פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד (ירושלים-מעלות, תשמ"א, תשמ"ה).

"הערות לעניין מהותו של בית המדרש בארץ ישראל", **קתדרה 24 (תשמ"ב), עמ' 183-185.**

ספראי, ש׳ וז׳:

״בית ענת״, סיני עח (תשל״ו), עמ׳ יח-לד.

ספראי, ש׳:

העליה לרגל בימי בית שני (ת״א, 1965).

בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה (ירושלים, תשמ״ג).

ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד – אסופת מחקרים, (הוצאת הקבוץ המאוחד, תשמ״ד).

״תקופת המשנה והתלמוד״, בתוך: **תולדות ישראל בימי קדם,** בעריכת ח׳ ה׳ בן ששון, (ת״א, 1969), עמ׳ 297-367.

״התאוששות היישוב היהודי בדור יבנה״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי,** א (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 18-39.

״היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני,** עמ׳ 144-179.

״ארץ ישראל והתפוצה היהודית״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני,** עמ׳ 456-472.

״סיקריקון״, **ציון** יז (תשי״ב), עמ׳ 56-64 וכן בתוך **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ׳ 57-70.

״בית שערים בספרות התלמודית״, **ארץ ישראל ה** (תשי״ט), עמ׳ 206-212. וכן בתוך **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ׳ 71-85.

״המקומות לקידוש חודשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן״ בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ׳ 29-42.

״הבית והמשפחה״ בתוך **בשלהי הבית השני,** עמ׳ 55-102.

״העיר היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד״, **החברה ההיסטורית הישראלית, העיר והקהילה** (מלחמות קודש ומארטירולוגיה), (ירושלים, תשכ״ח), עמ׳ 227-236. וכן בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ׳ 19-28.

״האם היתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה?״ **תרביץ לב** (תשכ״ג), עמ׳ 329-338, וכן בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ׳ 94-104.

״לבעיית הכרונולוגיה של הנשיאים, במאה השנייה והשלישית״, בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ׳ 113-121.

״ההתפתחויות המוניטריות במאה השלישית והרביעית כפי שהן משתקפות בספרות התלמודית״, בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ׳ 86-93.

ההנהגה היהודית העצמית", בתוך: **בשלהי הבית השני,** עמ' 11-36.

"בית הכנסת ועבודת האלהים בתוכו", בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, חברה ודת בימי בית שני** בעריכת מ' אבי יונה וצ' ברס (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 44-64.

"בית הכנסת", בתוך: **בשלהי הבית השני,** עמ' 143-170. וכן בתוך: **בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד** בעריכת ז' ספראי (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 15-42.

"חינוך ולימוד תורה" בתוך: **בשלהי הבית השני,** עמ' 171-190.

"חסידים ואנשי מעשה", **ציון, ספר היובל** שנה נ (תרצ"ו-תשמ"ה), עמ' 133-154.

"קהלא קדישא דבירושלם", **ציון כב** (תשי"ז), עמ' 183-193, וכן בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ' 43-56.

"משנת חסידים בספרות התנאים" בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ' 144-160.

"מעשי חכמים במסורת הארצישראלית ובתלמוד הבבלי" בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ' 161-180.

"החינוך העממי ומשמעותו הדתית והחברתית בתקופת התלמוד", בתוך: **ארץ ישראל וחכמיה,** עמ' 122-143.

ר' עקיבא בן יוסף – חייו ומשנתו, (ירושלים, תשל"א).

"היחסים בין הצבא הרומי לעם היהודי בארץ לאחר חורבן הבית", **ספר זכרון למרדכי ויזר,** (קבוצת יבנה, תשמ"א), עמ' 221-228.

"מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני", **תרביץ לה** (תשכ"ו), עמ' 304-328 ובתוך: **שמיטה – מקורות, הגות, מחקר,** (ירושלים, תשמ"ו), עמ' 117-164.

פוצ'י, מ':

"המרד בימי טריאנוס" בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא,** (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 185-204.

פינקלשטיין, י'

"הערות גיאוגרפיות – היסטוריות לתיאורה של ארץ ישראל במפת פויטינגר", (TABULA PEUTINGERIANA), **קתדרה ח** (תשל"ח), עמ' 71-79.

פליישר, ע׳:

״פיוט ליניי חזן על משמרות הכהנים״, **סיני סא** (תשכ״ט), עמ׳ קעו־קפד.

״לפתרון שאלת זמנו ומקום פעילותו של ר׳ אלעזר בירבי קליר״, **תרביץ נד** (תשמ״ה), עמ׳ 383־427.

פליקס, י׳:

החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד (ירושלים־ת״א, תשכ״ג).

החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד (ירושלים, תש״ן).

פרנקל, ז׳:

מבוא הירושלמי, (הדפסה חדשה, ירושלים, תשכ״ז).

פרסטר, ג׳:

״המלחמה הגדולה ברומאים (66־73) והממצא הארכיאולוגי״, בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 138־152.

״לפסיפס בית הכנסת ביפיע״, **ידיעות לא** (תשכ״ז), עמ׳ 218־224.

״בתי כנסת בגליל״ **ארצות הגליל א,** (חיפה, 1983), עמ׳ 231־256. ובתוך: **בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד,** (ירושלים, תשמ״ו), עמ׳ 69־94.

צוק, צ׳:

אמות המים לציפורי, חיבור לשם קבלת התואר ״מוסמך למדעי הרוח״ (M.A.) (ת״א, תשמ״ה).

״ציפורי – אמות המים״, **חדשות ארכיאולוגיות עח־עט** (תשמ״ב), עמ׳ 20־22.

״אמות המים לציפורי״, **חדשות ארכיאולוגיות צד** (תש״ן).

צפורי ואתריה (החברה להגנת הטבע, תשמ״ז, 1987).

צורי, י׳ ש׳:

תולדות המשפט הציבורי העברי (פאריס – תרצ״א, לונדון – תרצ״ד) – 4 כרכים.

צפריר, י׳:

״המאבק בין הנוצרים ובין היהודים באזור טבריה, בתקופה הביזנטית״, **כל ארץ נפתלי** (ירושלים, תשכ״ח), עמ׳ 79־90.

קדר, ב״ז, דותן, ט׳, ספראי, ש׳ (עורכים):

פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל (ירושלים, 1990).

קימלמן, ר׳:

״האוליגרכיה הכוהנית ותלמידי החכמים בתקופת התלמוד״, (ירושלמי שבת יב, ג׳, יג, ע״ג – ירושלמי הוריות ג׳, מח ע״ג), **ציון מח** (תשמ״ג), עמ׳ 135-147.

קינדלר, א׳:

״מטבע של המלך אגריפס לזכר בריתו עם רומא״, **שנתון מוזיאון הארץ יא,** (ת״א, 1969), עמ׳ 10-17.

מטבעות טבריה (טבריה, 1962), עמ׳ 28-30.

קלאר, ב׳:

״טבריה בתקופת הגאונים״, **כל ארץ נפתלי,** (ירושלים, תשכ״ח), עמ׳ 214-235.

קלוזנר, י׳:

״חייו של ישו הנוצרי״, **היסטוריה של הבית השני, ד** (ירושלים, 1963), עמ׳ 189-195; עמ׳ 224-254; ה, עמ׳ 173-180.

״המרד הגדול והחורבן השני – בימי בית שני״, בתוך: **המרד הגדול – הסיבות והנסיבות לפריצתו** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 389-416.

״העיר ערב והעיר גברה בגליל״, **ספר הזכרון לא׳ מזיא** (ירושלים, תרצ״ה), עמ׳ 128-136.

קליימן, א׳:

״דו מתכתיות בימיו של רבי״ (עיונים במשנת ״הזהב קונה את הכסף״), **ציון לח** (תשל״ג), עמ׳ 48-61.

קליין, ש׳:

ארץ הגליל, (ירושלים, 1967).

״חלוקת יהודה והגליל״, **ספר השנה של ארץ ישראל, שנה א** (ת״א, תרפ״ג), עמ׳ 24-41.

״חלוקת ארץ ישראל למעמדות״, **ספר השנה של ארץ ישראל, שנה ב** (ת״א, תרפ״ו), עמ׳ 17-24.

ספר הישוב א (ירושלים, תרצ"ט).

ארץ יהודה (ת"א, תרצ"ט).

"ארבע ועשרים בולאות שביהודה", **מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל**, (וינה, תרצ"ג), עמ' רעט־רפד.

"בולאות שביהודה", **ארץ יהודה** (ת"א, תרצ"ט), עמ' 255־256.

"בר יוחניס מציפורי ברומי", **ידיעות ז** (ת"ש), עמ' 47־50.

"אימתי התחילו לצייר על פסיפס בארץ ישראל", **ידיעות ב** (תרצ"ג), עמ' 15־17.

עבר הירדן היהודי, (וינה, תרפ"ה).

תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, מחתימת התלמוד עד תנועת ישוב ארץ ישראל, (ת"א, תרצ"ה).

"ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן־נון", **אזכרה להרב קוק ה** (ירושלים, תרצ"ז), עמ' סז־עז.

מאמרים שונים לחקירת ארץ ישראל (וינה, תרפ"ד).

"תעשיית הנייר בארץ ישראל" בתוך: **המסחר, התעשיה והמלאכה בארץ ישראל בימי קדם** (ירושלים, תרצ"ג), עמ' 61־84.

"לקורות האריסות הגדולה בארץ ישראל", **ידיעות א**, (תרצ"ד), עמ' 3־9.

קרויס, ש':

קדמוניות התלמוד (ברלין־וינה־ת"א, תרפ"ד־תש"ה).

ראמי, ש' פ':

קונקורדנציה אנליטית לברית החדשה (ירושלים, 1973־1974) – 3 כרכים.

רובין, ז':

"פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לספירה", **קתדרה 26** (תשמ"ג), עמ' 105־116.

רוזנטל, א' ש':

ירושלמי נזיקין (ירושלים, תשמ"ד).

רוזנטל, ד':

"על קריאת התורה במחזור חד־שנתי בארץ ישראל", **תרביץ 53**, חוברת א (תשרי־כסלו, תשמ"ד), עמ' 144־148.

רוזנפלד, ב״צ:

״ייסוד טבריה – מהפך בתולדות ההתיישבות היהודית בגליל בסוף ימי בית שני״, **מטוב טבריה 2,** (טבריה, תשמ״ג), עמ׳ 9-20.

״טבריה בצילן של מלחמות״ (פרקים בתולדות העיר וקהילתה מהחורבן עד לאחר מרד בר־כוכבא), **מטוב טבריה 3** (טבריה, תשמ״ה), עמ׳ 9-23.

רוט־גרסון, ל׳:

הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, (ירושלים, תשמ״ז).

רול, י׳:

״מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל, **קדמוניות ט** (תשל״ו), עמ׳ 38-50.

״כבישים רומיים בארץ ישראל, התקופה הרומאית בארץ ישראל״, (המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית, תשל״ג), עמ׳ 235-240.

רוקח, ד׳ (עורך):

מרידות היהודים בימי טריאנוס 115-117 לסה״נ (ירושלים, תשל״ח).

רטנר, ב׳:

אהבת ציון וירושלים (וילנא, תרע״א).

רייפנברג, א׳:

מטבעות היהודים (ירושלים, תש״ח).

רפפורט, א׳:

״הרקע למרד הגדול״, בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 5-21.

שובה, מ׳:

״כתובת בית הכנסת שבציפורי״, **מנחה לדוד ליובל ה־70 של דוד ילין,** (ירושלים, תרצ״ה), עמ׳ ק־קיב.

שובה, מ׳, ליפשיץ ב׳:

בית שערים ב (ירושלים, תשכ״ז).

שוורץ, י׳:

תולדות היישוב היהודי בדרום יהודה אחרי מלחמת בר־כוכבא עד הכיבוש הערבי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (ירושלים, תשמ״א).

״היישוב היהודי באיזור יהודה והחוף הדרומי במאות השלישית והרביעית״. בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי א.** (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 180-201.

שטאל, צ׳:

״המטבעות הרומיים של ערי ארץ ישראל בתקופת מלחמת היהודים ברומאים (66-70 לספירה)״, **החברה הנומיסמטית בישראל** (1979), עמ׳ 19-20.

שטרן, מ׳:

״הפרובינציה יודיאה והשליטים מבית הורדוס״, בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, תקופת בית הורדוס** בעריכת: מ׳ אבי יונה, צ׳ ברס (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 91-131.

״ימי הבית השני״, בתוך: **תולדות עם ישראל בימי קדם,** בעריכת ח׳ ה׳ בן ששון (ת״א, 1969), עמ׳ 177-294.

״המשטר הרומי בפרובינציה יודיאה מן החורבן ועד למרד בר־כוכבא: החלוקה המינהלית, המיסוי וערי הפרובינציה״, בתוך: **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א** (ירושלים, תשמ״ב), עמ׳ 11-17.

״מלכותו של הורדוס; הפולמוס של וארוס וחלוקת הממלכה״, בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, תקופת בית הורדוס** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 53-90.

״תיאור ארץ ישראל בידי פליניוס הזקן וחלוקתה האדמיניסטרטיבית של יהודה בסוף ימי בית שני״ **תרביץ לז** (תשכ״ח), עמ׳ 215-229.

מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני (ירושלים, תשנ״א).

שליט, א׳:

המשטר הרומאי בארץ ישראל (ירושלים, תרצ״ז).

הורדוס המלך (ירושלים, תשכ״ד).

״סוף ממלכת החשמונאים ועלייתו של הורדוס״, בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, תקופת בית הורדוס** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 33-52.

שצמן, י׳:

״העימות הצבאי הרומי־יהודי״, בתוך: **היסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא** (ירושלים, תשמ״ג), עמ׳ 300-329.

ספרים ומאמרים בלועזית

Abel, F.M.:

Géographie De La Palestine (Paris, 1933).

"Le culte de Jonas en Palestine", **JPOS** 2 (1922), pp. 175-183.

Adan-Bayewitz, D. and Perlman, I,:

"The Local Trade of Sepphoris in the Roman Period", **IEJ** 40 (1990) pp. 153-172.

Albright, W.F.:

"The Administrative Divisions of Israel and Judah", **JPOS** 5 (1925), pp. 17-54.

Avi-Yonah, M.:

"The Development of the Roman Road System in Palestine", **IEL** 1(1950-51), pp.54-60.

Map of Roman Palestine", **QDAP** 5(1936), pp. 139-193.

Newly Discovered Latin and Greek Inscriptions". **QDAP** 12(1946), pp. 84-102.

Bank, L.:

"Rabbi Zeira et Rab Zeira", **REJ** 38 (1888), pp. 47-63.

Baron, S.:

A Social and Religious History of the Jews (New York, 1937-1983).

Ben-Zvi, I.:
"Discoveries at Pekiin", **PEFQS** (1930), pp 210-214.

Bousset, W.:
Die Religion des Judentums (Tubingen, 1966).

Brooten, B.J.:
Women Leaders in the Ancient Synagogue. Brown Judaic Studies 36 (1982).

Büchler, A.:
"Die Schauplätze des Bar-Kochbakrieges und die auf diesen bezogenen jüdischen Nachrichten", **JQR** 16 (1904), pp. 143-205.
"The Minim of Sepphoris and Tiberias in the second and third Centuries", Studies in Jewish History (The A. Büchler memorial Volume, Oxford, 1956), pp. 245-274 (=Festschrift zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstage, Berlin, 1912, pp. 271-295).

Chajes, H.P.:
"Les jugues Juifs en Palestine de l'an 70 a l'an 500", **REJ** 39 (1899), pp. 39-52.

Cureton, W. (ed).:
History of the martyrs in Palestine by Eusebius, (London, 1861).

Dalman, D.G.:
Orte und Wege Jesu, (Gütersloh, 1921).
"Die Galilaischen Heimetorte der 24 priesterordnungen nach Kalir", **PJB** 18-19 (1922-3), pp. 80-89.

Ewing, W.:
Greek and other Inscriptions Collected in the Hauran, **PEFQST** (1895), pp. 41-82.

Fraenkel, J.:
"Paronomasia in Aggadic Narratives", **SH,** 27 (1978), pp. 27-51.

Frey, J.B.:
Corpus Inscriptionum Judaicarum (Rome, 1936).

Corpus of Jewish Inscription, (New-York, 1975).

Gelzer, S. (ed.):
Georgius Cyprius Descriptio orbis Romani, (Lipsiae, 1890).
Patrum, Nicanorum Nomina, (Lipsiae, 1898), pp. 10-11.

Graetz, H.:
"Die Kriegerische Bewegung in Palästina am Ausgange des Zweiten Jahrhunderts", **MGWJ** 33 (1884), pp. 481-496.

Guttman, A.
"The Patriarch Judah I – his birth and his death", HUCA 25 (1954) pp. 239-261.

Hill, G.F.: **BMC** (Catalogue of Greek Coins in the British Museum), Palestine, (London, 1914).

Hruby, K.:
Die Synagoge Geschichte Entwicklung einer Institution, (Zürich, 1971).

Hüttenmeister, F. und Reeg, G.:
Die antiken Synagogen in Israel (Wiesbaden, 1977).

Iliffe, J.H.:
Greek and Latin Inscription, in the Museum" **QDAP** 2 (1933), pp. 120-126.

Isaac, B. Roll, I.:
"Judea in the early years of Hadrian's Reign" Latomus 38 (1979), pp. 54-66.
"Legio II Traiana in Judaea", **ZPE** 33 (1979), pp. 149-156.

Jastrow, M.:
Notiz, Eine Wandernde Corruption, **MGWJ** 31 (1882), pp. 185-187.

Jones, A.H.M.:
The Cities of the Eastern Roman Provinces (Oxford, 1937).
The Later Roman Empire 284-602 (Oxford, 1964).

Juster, J.:
Les juifs dans l'empire romain II (Paris, 1914).

Kadman, L.:
The Coins of the Jewish war of 66-73 C.E. Corpus Nummorum Palaestinensium = **CNP** 3 (Tel-Aviv-Jerusalem), 1960).
The Coins of Akko-Ptolemais, **CNP** 4 (1961).
The Coins of Caesarea Maritima **CNP** 2(1957).

Klein, S.:
"Galilaea von der Makkabäerzeit bis 67 in Palästina" Studien 4(Wien, 1928), pp. 1-63.

Kohl, H. Watzinger, C.:
Antike Synagogen in Galilaea, (Leipzig, 1916).

Krauss, S.:
Synagogale Altertümer, (Berlin, 1922).
"R. Eleasar ben R. Simeon als römischer Befehlshaber" **MGWJ** 38 (1894), pp. 151-156.
Antoninus und Rabbi, (Frankfurt a.m., 1910).
Griechische und Lateinische Lehnwörter in Talmud, Midrasch und Targum, (Berlin, 1852), I-II.

Landsberger, F.:
"The House of the People", **HUCA** 22 (1949), pp. 149-155.

Leon, H.J.:
The Jews of Ancient Rome (Philadelphia, 1960).

Levine, L.I.:
"Excavations at Horvat ha-Amudim", Ancient Synagogues Revealed, (Jerusalem, 1979), pp. 78-81.

Levy. I.:
Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim (Berlin und Wien, 1924).

Liberman, S.:

"The Martyrs of Caesarea", Annuaire de l'institute de Philologie et d'histoire, Orientales et Slaves Université de Bruxelles 7 (1939-1944).

"Roman Legal Institutions in Early Rabbinics in Acta Martyrum", **JQR** 35 (1944-5), pp. 20-24.

Lifshitz, B.:

'Donateurs et Fondateurs dans les synagogues juives', (Cahiers de la **Revue Biblique** 7; Paris, 1967).

Meshorer, Y.:

Jewish Coins of the Second Temple Period (Tel-Aviv, 1967).

"Jewish Symbols on Roman Coins Struck in Eretz Israel". The Israel Museum News 14 (1978), pp. 61-63.

"Sepphoris and Rome", in Greek Numismatics and Archaeology Essays in Honor of Margaret Thompson Wetteren, (Belgium, 1979). pp. 159-171.

Ancient Jewish Coinage, Vol. II, Herod the Great Through Bar Cochba (Jerusalem, 1982) p. 279 nos. 8,9.

"Hoard of Coins from Migdal", Atiqot 11(1976) 70. nos 143, 144 pl. XV.

"One hundred ninety years of Tyrian shekels" Studies in Honor of Leo Mildenberg (1984), pp. 171-179.

Meyers, E.M. Netzer E. Meyers C.L.:

"Sepphoris-Ornament of All Galilee", **BA** 49[1] (3. 1986), pp. 4-17.

"Sepphoris", **IEJ** 35(1985) – IEJ 40(1990).

Miller, S.S.:

Studies in the History and Traditions of Sepphoris, (Leiden, 1984).

דברי בקורת על הספר

D. Sperber, **JJS,** 16, No. 2 (1986), pp. 279-281.

(D.R. Schwartz, **IEJ** 38(1988), pp. 283-284.

Miller, S.S.:

"Intercity Relations in Roman Palestine: The Case of Sepphoris and Tiberias", AJS Review, XII(1987), pp. 1-24.

Morre, G.F.:
Judaism in the first Centuries of the Christian era (Cambridge, 1946-48), I-III.

Müller, N.:
Die Inschriften der Jüdischen Katakombe am Monteverde Zu Rom, (Leipzig, 1919).

Noth, D.M.:
"Die topographischen Angaben im Onomastikon des Eusebius", **ZDPV** 66(1943), pp. 32-63.

Oppenheimer, A.:
The 'Amha-Aretz' – A Study in the Social History of the Jewish People in the Hellienistic-Roman Period, (Leiden, 1977).

Pauly, A.F., Wissowa G.:
Real-Encyclopädie der classischen Altertums wissenschaft (Stuttgart, 1896).

Romanoff, P.:
Jewish Symbols on Ancient Jewish Coins (Philadelphia, 1944).

Rosenberger, M.:
City Coins of Palestine, III (Jerusalem, 1977).

Saarisalo, A.:
"Topographical Researches in Galilee" **JPOS** 9 (1929), pp. 27-40; **JPOS** 10 (1930), pp. 5-10.

Schürer, D.E.:
Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi (Leipzig, 1898-1901).
The history of the Jewish people in the age of Jesus Christ (175 B.C-A.D. 135) (Edinburgh, I, 1973; II, 1979).

Seyrig, H.:
"Irenopolis – Neronias – Sepphoris", Numismatic Chronicle (**NCh,** 1950), pp. 284-289.

"Irenopolis-Neronias-Sepphoris – An Additional Note", **NCh** (1955), pp. 157-159.

Sperber, D.:
Roman Palestine 200-400: Money and Prices, (Ramat-Gan, 1974).
Roman Palestine 200-400: The Land; Crisis and Change in Agrarian Society as Reflected in Rabbinic Sources (Ramat-Gan, 1978).
On the Transfer of Property from Jew to Non-Jew in Amoraic Palestine (200-400). Dine Israel, 4 (Tel-Aviv, 1973), pp. 17-34.

Stern, M.:
Greek and Latin Authors on Jews and Judaism, II (Jerusalem, 1980).

Sukenick, A.L.:
"The Ancient Synagogue of El-Hamah", **JPOS** 15 (1935), pp. 103-171.

Sukenick, A.L.:
"The Ancient Synagogue of El-Ḥamah", JPOS 15 (1935), pp. 103-171.

Thomsen, P.:
Loca Sancta (Hildesheim, 1966).
"Die römischen Milensteine der Provinzen Syria, Arabia und Palaestina", **ZDPV** XL (1917), pp. 1-103.

Tillemont, M.L.:
Memoires a l'historia Ecclesiastique VI^2 (Paris, 1714).

Tzori, N.:
"An Inscription of the Legio VI Ferrata from the Northern Jordan, Valley". **IEJ** 21 (1971), pp. 53-54.

Wallach, L.:
"The Colloquy of Marcus Aurelius with the Patriarch Judah I", **JQR** 31 (1941), pp. 259-286.

Waterman, L.:
Preliminary Report of the University of Michigan, Excavations at Sepphoris, Palestine in 1931 (Michigan Ann Arbor, 1937).

Weinberg, M.:
"Die Organisation der Jüdischen Ortsgemeinden in der Talmudischen Zeit", **MGWJ** 41 (1897), pp. 588-604; 639-660; 673-691.

Wilkinson, J.:
Jerusalem Pilgrims before the Crusades (Jerusalem, 1977).

Zucker, H.:
Studien zur jüdischen Selbstverwaltung im Altertum, (Berlin, 1936).

רשימת הקיצורים

AJS – The Journal of the Association for Jewish Studies.
BA – Biblical Archaeologist.
BMC – British Museum Catalogue of the Greek Coins.
CNP – Corpus Nummorum Palaestinensium.
HUCA – Hebrew Union College Annual.
IEJ – Israel Exploration Journal.
JJS – Journal of Jewish Studies.
JPOS – Journal of the Palestine Oriental Society.
JQR – Jewish Quarterly Review.
MGWJ – Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums.
NCh – Numismatic Chronicle.
PAAJR – Proceedings of the American Academy for Jewish Research.
PEFQS – Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement.
PJB – Palästinajahrbuch.
PW – Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, der classischen Altertumswissenschaft.
QDAP – Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine.
REJ – Revue des Études Juives.
SH – Scripta Hierosolymitana.
ZDPV – Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins.
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

לוח ביוונית

למושגים, שמות מקומות וכתובות עפ"י סדר הופעתם, בספר:

מושגים:

τοπαρχιαι	טפאריות, פלכים
νομός	נומוס מחוז
Κωμογραμματεῖς	סופרי הכפר
Τοπογραμματεῖς	סופרי המקום
Τοπάρχης	ראש המקום
βασιλικος γραμματεύς	סופר המלך
Πρεσβύτεροι τῆς κώμης	מועצת הזקנים של הכפר
Κοινόν τών άρχόντῶν	הזקנים של הכפר ;חבר המושלים
συνὲδρια	סנהדריות
Πυργος	מגדל
Πλατειν	פלטיות [ככרות] (דציפורי)
στρὰτη	סטרטיה (דרך סלולה,דרך המלך)
άναλογειον	אנגלין (ספסל שמניחים עליו את הספר)
Κρήνη	קרונה — מעיין
άσυλον — ASYLUM	מקלט
θήκη	תיק
Εἰρηνικα φρονοῦντες	חושבי שלום
πρεσβύτεροί	הזקנים
άρχοντες	ארכונטים — ראשים
βουλαί	מועצה
βουλευταί	בולווטים
δέκα πρῶτοι	"עשרה טובי העיר"
στρατηγοί	אסטרטגים
σαβατεῖον	"בית השבת"
άρχισναγόγως	ראש הכנסת
ὑπηρέτης	חזן
συναγωγή	עדה,בית הכנסת

בית תפילה	προσευχή
מקדש	ἱερόν
יודע יוונית	ἑλληνιστής
ערך	Τιμή
ארכיון	ἄρχειον
דוקנריוס — בעל תפקיד צבאי	δουκήναρίος

שמות מקומות:

(כפר) סגנה	Σωγαναῖοι
ציפורי	Σεπφωρὶς
אבטוקראטוריס (אחד משמותיה של ציפורי)	Αὐτοκρατορις
כבול	χαβουλών
שאב	Σααβ
בית ענת	Βαετανὰτα
פקע — בקע	Βακα
(כפר) עריס	Γάρις
דבוריה	Δαβάριττα
נצרת	Ναξαρεθ
שיחין	Ἄσωχις
קנה	κανά
(הר) עצמון	Ἀσαμών
ערב	Γάβαρα
(כפר) סכנין	Σωγάνη
צלמין	Σελάμη
גבתה	Γαβαθά
יפיע	Ἴαφα
סימוניה	Σιμωνιάς
בית — שערים	Βεσάρα
צידון	Σιδονίου
צור	Τύρου
אפריקה?	Ἄφρο

כתובות:

כתובות על מטבעות:

Διο(καισαρεία) αὐτο(νομα) πισ(τὴ) φίλη

תרגום: דיוקיסריה האוטונומית, הנאמנה והידידה.

ΔΙΟΚΑΙC ΡΙΑC ΙΕΡΑC ΑCΥΛΟΥ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ
ΠΙCΤΗC ΦΙΛΙΑ CΥΜΜΑΧΙΑ ΙΕΡΑC ΒΟΥΛΗC ΚΑΙ
ΔΗΜΟΥ ΡΩΜΑΙΩΝ

תרגום: דיוקיסריה הקדושה ועיר מקלט אוטונומית,
נאמנה ברית אחווה ועזרה הדדית בין המועצה הקדושה
ובין הסינאט של העם הרומי.

Διοκαισάρεια νινγανη ΄Αντωνινιανή ἱερά ἄσυλος καὶ
αὐτόνομος πιστή φίλη σύμμαχος ἱερᾶς βουλῆς συγκλήτου καὶ δήμου
῾ρωμαίων

תרגום: דיוקיסריה עיר — אנטונינוס הקדושה עיר מקלט, נאמנה,
ידידה ובעלת ברית של הסינאט הקדוש והעם הרומאי.

ΕΠΙ ΟΥΕCΠΑCΙΝΟΥ ΕΙΡΗΝΟΠΟΛΙ ΝΕΡΩΝΙΑC CΕΠΦΩΡ

תרגום: בימי אספסיאנוס איראנופוליס [עיר השלום] —
נירוניאס — ציפורי.

ΤΡΑΙΑΝΟC ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΕΔΩΚΕΝ

תרגום: הקיסר טריאנוס נתן.

ΔΙΟΚΑΙCΑΡΙΑC ΙΕΡΑC ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ ΠΙCΤΗC ΦΙΛΙΑ
CΥΜΜΑΧΙΑ ΡΩΜΑΙΩΝ

תרגום: דיוקיסריה הקדושה האוטונומית, הנאמנה, ברית אחווה
ועזרה הדדית עם הרומאים.

ΔΙΟΚΑΙCΑΡΙΑC ΙΕΡΑC ΑCΥΛΟΥ
ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ/ ΠΙCΤΗC ΦΙΛΙΑ CΥΜΜΑΧΙΑ ΙΕΡΑC
ΒΟΥΛΗC ΚΑΙ/ ΔΗΜΟΥ ΡΩΜΑΩΝ

תרגום: דיוקיסריה הקדושה ועיר מקלט אוטונומית, נאמנה, ברית
אחווה ועזרה הדדית בין המועצה הקדושה ובין הסינאט של העם הרומאי.

ΟΡΚΙΑ ΒΑΣ[ΙΛΕΩΣ] ΜΕ[ΓΑΛΟΥ] ΑΓΡΙΠΠΑ ΠΡ[ΟΣ]
ΣΕΒ[ΑΣΤΟΝ] ΚΑΙΣ[ΑΡ ΚΑΙ] ΔΗΜΟ[Ν] ΡΩΜ[ΑΙΩΝ]
ΦΙΛ[ΙΑ] ΣΥΜΜΑΧ[ΙΑ] ΑΥΤΟΥ

תרגום: נדר בשבועה ברית ידידות ואחווה בין המלך הגדול אגריפס
לאגוסטוס [קלאודיוס] קיסר והעם הרומאי

כתובות אחרות:

Ἰώνιος	יוניוס
οἰκέ ΄Ακονε	הנקרא גם אקונא (?)
Σεφωρνός	מציפורי

Τοῦ(Γ)ελασίου σχο(λαστικοῦ) κώ(μητος) λαμπ(ροτάτον)
υειοῦ Αετίον τοῦ κό(μητος)
Εἰούδ(α) ἀρχισυναγώγου
Σιδονίου ἀρχισυναγώγου περιε(λ) θόντα (τά)δε
ὑ(πέρ) Ἰάνο(υ)
Ἀφρο(υ) ἀρχισυναγώγου τύρου
λαμπρ(οτάτου)

תרגום: על ידי גלסיוס המפורסם, השר המלומד, בנו של אאטיוס
השר ועל ידי יהודה ראש בית הכנסת ועל ידי סידוניוס ראש
בית הכנסת (נבנו) החומות האלה, לכבוד יוחנן (יואנס)
אפרו (דיסיוס) ראש בית הכנסת של אנשי צור, המפורסם

מפתח כללי

מקומות . אישים

המפתח אינו כולל שמות החוזרים ונשנים בכל הספר כגון: ציפורי, גליל, יהודה (אזור), יוסף בן מתתיהו (יוספוס) וכד׳.

אבא יוסי חליקופרי 187, 307
ר' אבהו 200, 241-242, 254
אבון (אבין) 84, 201, 263, 301
אבטוקראטוריס 29, 54, 112, 114
אביה (משמר כוהנים) 64
אבל 19, 62, 92-94, 321
אבל השטים 23
אבלים (עבלין) 63, 76, 78, 308
אברהם (אבינו) 170, 199
אבשלום 177, 225
אגריפס 30, 33, 41, 68, 99, 113-114, 149, 151, 155, 157-158, 160, 278, 280, 292
אדום 19
אדריאנוס 42, 54, 74, 79, 80, 82, 152-153, 168
אוגוסטוס קיסר 29, 113, 157
אונו 291
אוריגינס 212, 253
אורסיקינוס 51-52, 298-299
אושה 35,48, 56-57, 106, 170, 176, 215-216, 237, 239, 258-259, 261, 271-272, 284, 309
אחשורוש 230
אימר (משמר כוהנים) 18
איסי בן יהודה 236
אכזיב (כזיב) **35, 77, 117, 309**
אכסל 60, 76, 78, 117
אל בירוה 76
אלבתרופוליס (ראה: בית גוברין)
אלגבאלוס 49, 157, 159
אליהו (נביא) 121, 170, 238
אלימלך 170, 175-176
רבי אליעזר בן הורקנוס (הגדול) 34, 188, 231, 234, 239, 252, 260, 263, 292, 294
ר' אליעזר (בר' יוסי הגלילי) 314
ר' אליעזר בן יעקב 255, 271, 308
ר' אליעזר הקפר 188, 204, 308-309, 318
ר' אלעאי 56-57
אלישיב (משמר כוהנים) 65
אלישע בן אבויה 104, 237, 308
אלישע בן שפט (נביא) 238
ר' אלכסנדרי 237
אלכסנדריה 72, 89, 185, 190-191
ר' אלעזר בן חרסום 224, 285

ר' אלעזר (בר' יוסי) 106, 109-110, 129, 209, 271, 327-328
ר' אלעזר בן עזריה 36-37, 104, 250, 252, 269, 285
ר' אלעזר בן פדת 175, 210, 224, 228, 232, 239, 241, 249, 253, 256, 269-270, 274
ר' אלעזר בן פרטא 42, 168, 198, 241, 298, 307, 319
ר' אלעזר (בר' שמעון) 202-204, 206-207, 239-240, 313
ר' אלעזר הקליר 284
ר' אלעזר חסמא 251
אמאוס 73
ר' אמי 44, 102, 106, 191, 197, 241
אמיאנוס מרקלינוס 51
אנטונינוס מרטיר 322-323
אנטונינוס פיוס 38, 41, 54-55, 113-114, 152-154, 158
אנטינונוס 27
אנטיוכיה 37, 51, 72
אנטיפטריס 73
אנתידון 157
אסביוס 45, 63, 71, 78, 99, 290
ר' אסי 46, 102, 170-171, 197, 241
אסיה 313
אסיה הקטנה 46, 115, 190, 199, 287
אספסיאנוס 26, 32, 54, 75, 99, 101, 110, 116, 146-149, 276, 280, 282, 291
אפולוניה 72, 157
אפיפניוס 44-45, 107, 180, 290
אפריקה 130-131, 158, 191, 287
ארבל 14, 19
ארינה 93-94
ארכילאוס 28, 150-151
ארקאדיוס פלויוס 213
אשקלון 72-73, 115, 157, 169, 239

באר שבע 59-60, 73
בבל (בבליים) 46, 58, 188-191, 209, 266, 286-287, 300, 308, 328
בירות (בארות) 58, 85
ביריניקי 68, 292
בית גוברין 73
בית הכרם 19, 35, 61-62, 76, 78, 306-307
בית חוביה (חבי) 62
בית חורון 73
בית ירח 76
בית לחם 71, 129

בית נטופה 34, 64, 78, 116, 255, 263, 277, 322, 324
בית ענת 34-35, 61, 103, 306
בית צור 19
בית צידה 76
בית רמתה 19, 23, 29, 312
בית שאן 39-40, 73, 76, 78, 82, 124, 320
בית שערים 34, 36, 46, 49, 61, 66, 68, 71, 78, 109, 122, 188, 203, 215-218, 221, 307, 323
ביתר 216
ר' בנאה (בנייה) 197, 213, 237, 241-242
בן אלעשה 225
בן בונייאס 224-226
בן יצף (מן דאסף) 281
בן עזאי 104, 260, 308
בן ציצית הכסת 168, 281
בן קוביסון (מן דאחאב) 281
בני ברק 188, 309
בני שילא 227
בעינה 76
בצרה (בוסטרה) 73
בקעת הירדן 76
בקעת יבנאל 323
בקעת יטבת 307
ברוך בן נריה 160
ברוך הסורי 163
ברוריה 105, 263, 266
בר יוחניס 109-110, 128-129, 131, 328
בריטניה 74
בר כוכבא 26, 35-36, 39-44, 48, 67, 80, 101, 112, 180, 191, 216, 236, 243, 252, 258, 267, 283, 288, 298, 311, 328
בר לויאנוס 169, 226
בר לופיני (ראה: בר לויאנוס)
בר סילני 226-227, 256
בר עולא 46
בר קפרא 196, 240, 282, 317

גאורגיוס 223
גאיוס קליגולה 30
גאלוס 11, 15, 51-52, 59, 71, 112, 123, 200, 293, 298-299
גאריס (כפר עריס?) 63
גביניוס 16, 25-27, 112-113
גברה 276, 311
גבתה (ג'באתא) 67, 79, 82

גדור 19, 23, 25, 268, 291
גדרה 73, 76
גובתה (דציפורין) 62, 78, 106, 295
גולן 33, 44, 57-58, 77, 87, 101, 105, 107, 178, 188, 218, 221-223, 263, 278, 290, 301, 324
גופנה 73, 191-192, 280-282, 289
גוש חלב 240, 291
גזר 19, 164, 217
גינוסר 307-308
גליניוס (קיסר) 159
גמול (משמר כוהנים) 62
גמלה 291
רבן גמליאל 35, 37, 50, 58, 103, 163-164, 176, 206, 215, 217, 219, 250-251, 304, 307-310
רבן גמליאל בן רבי 171-172, 212, 248
גניגר 34, 36, 67, 297, 307
גסיוס פלורוס 31
געתון 62
גרסה 73
ר' גרשום איש שקרמילה 121

דאהר אלעמר 124
דבוריה (ראה: הילינופוליס)
דברת 23
דויד (המלך) 17-18, 20, 42, 168, 170, 176, 281
ר' דוד לוריא (הרד"ל) 200
דוסא בן הרכינס (ארכינס) 58, 268
ר' דוסתאי 65
דור 115, 157
דורא אוירופוס 89
דיוניסוס 119-120
דיוספוליס (ראה: לוד)
דיוקלטיאנוס 50, 104, 220-221
דיוקיסריה 15, 38, 41, 45, 51, 54-56, 73, 107-108, 110, 113-114, 152, 155-157, 223, 290
דיוקליטיוס 205
דילוס 90
רב דימי 323
דימיטריוס 20
דיר'חנא 60
דליה (משמר כוהנים) 67
דמה בן נתינה 169
דמון 76

דמשק 73
דניאל 127, 170

הודו 74
הומוניא 323
ר' הונא 59, 172
ר' הונא רבה דציפורין 302
הונוריוס 213
הורדוס 24-30, 68, 122-123, 147, 150-151, 278, 291
הורדוס אנטיפס 29-30, 54-55, 99-101, 112, 122-123, 262, 264, 291, 303
ר' הושעיה 61, 171-172, 206, 210
הילינופוליס 56, 63, 76-77, 108, 117
הילל בן רבן גמליאל 310
היראקלס 120, 223
הירודוטוס 115
הירונימוס 53, 62, 114
(בית) הלל 84, 230, 251, 281
ר' הלל בי רב וולס 224
הר יונה 94
הרמס 147

ואדי אל-מליק 79
ואדי עארה 79, 82
ואדי פג'אס 78, 97
ואלנס (קיסר) 108, 290
וארוס 28-29, 32, 98, 112, 146
וולוסיאנוס (קיסר) 159

זבולון 14
זיאוס 153
זירא (זעירא) 14, 46, 170, 192, 211, 249, 281, 289, 302
ר' זכאי 58-59, 168
זנון (פאפירוסים) 61
זניתה (זוינתה) 62
זעירא (זעירי) דמן חבריא 71

חברון 73, 188
חדיד 291
חוני המעגל 244, 312
ר' חוצפית 36, 250
חורבת העמודים 64, 76, 322
ר' חייא 46, 189, 192, 195, 205, 208, 226, 231, 237-238, 241-242, 269-270, 281, 286, 289, 299

ר' חיננא בר' נחמיה 295
חיפה 79
ר' חלפתא 34, 36, 61, 103, 187, 199 249-250, 280, 283, 307
חלקדון 108
ר' חמא בר' חנינא 77, 189, 286
חמת גדר 52
ר' חנינא 44, 50, 86, 105-106, 170, 174, 178, 197, 218, 230, 233, 239-241, 243-245, 254, 257, 296, 298, 302, 314
ר' חנינא בן דוסא 65-66, 77, 117, 187, 243, 252, 277, 311
ר' חנינא בר' אבהו 241
ר' חנינא ענתניה (מעין תאנה) 63
ר' חנינא בר פפא 170
ר' חנן דציפורין 231, 245
ר' חנניה דציפורין 200
חנניה בן חזקיה בן גרון 84
ר' חנניה כן עקביה 103
ר' חנניה בן תרדיון 34, 42, 66, 103, 187, 199, 266, 283, 306-307
חפר (משהד) 62
חרים (משמר כוהנים) 18, 66
חשבון 73

טאקיטוס 29, 149
טבחה 108
טבעון 71, 187, 307
טבריה 15, 23, 27-30, 35, 38, 40-41, 44, 46, 50, 52, 56, 62-64, 73, 76, 78, 86, 90, 97-110, 116, 118, 123, 130, 151-153, 159, 163, 170, 177-178, 182, 186, 188-190, 197-198, 200-201, 209-211, 215-221, 223, 225, 229, 237, 242, 247, 249-250, 256, 259-262, 264, 267-272, 276, 287, 289-290, 293, 295, 298, 300-301, 306-309, 312, 321, 324-325, 328
טיבריוס 29, 99, 262
טיטוס 276
טרבנת 67
טריאנוס 36, 38-40, 55, 115, 146, 150, 152-153, 160, 185
טריכיה 223
טרסוס 199, 287
ר' טרפון 37, 202, 224, 252, 255, 285, 309, 317-318

ר' יאשיה 258
יבנה 19, 33-35, 40, 58, 61, 66, 72, 102-103, 166, 188, 215, 251-252, 264, 266, 283, 305-309, 317, 319
ידעיה (משמר כוהנים) 18, 48, 282, 285
רב יהודה 177
יהודה איש כפר עכו 307

ר' יהודה (בן אלעאי) 35, 37, 57, 75, 77, 95, 173, 208, 241, 255, 258, 271, 276
יהודה אריסטובלוס 14, 27
ר' יהודה (בן בבא) 42, 57
יהודה (בן רבן גמליאל) 310
יהודה בן חזקיה 29, 112, 291
יהודה בן לקיש 259
ר' יהודה (בר נחמני) 211
ר' יהודה בר' סימון 196
ר' יהודה גאון 318
ר' יהודה הנשיא (רבי) 46, 49-50, 61, 67-68, 93, 104, 106, 109, 113-115, 121-122, 146, 154, 158, 172-173, 177, 189, 192-193, 196, 203, 211, 216-220, 224-226, 229, 237-238, 240, 247-249, 255-256, 269, 272, 274-275, 281-282, 286, 295, 297, 300, 305-306, 309, 317
ר' יהודה נשיאה 50, 104, 121, 172, 176, 192, 211, 219, 220-221, 248-249, 281, 289, 300
יהויריב (משמר כוהנים) 18
ר' יהושע 66
ר' יהושע (בן חנניה) 37, 176, 188, 239, 251, 260, 274
ר' יהושע בן לוי 165, 170, 196, 220, 227, 240, 242-244, 248, 253, 257, 266
ר' יהושע דסיכנין 165, 169
יהושע בן נון 14, 48, 175-176, 240, 291
ר' יהושע (בן רבי עקיבא) 166
ר' יהושע בן קרחה 209, 296-297, 313
ר' יודן בן תנחום 128-129
ר' יודן קפדוקיא 190
יודפת (יוטבת) 58-59, 65-66, 75, 116, 291
יוון (יווני, היליני וכד') 31, 51-52, 54, 74, 90, 107, 110, 127, 130-131, 136, 147, 150, 153, 155, 167, 184, 191 211, 223, 287, 290, 302, 327
ר' יוחנן 50, 65, 104, 169, 171, 189, 194, 197, 200, 202-203, 206, 209-210, 213, 218-219, 220-221, 227, 229, 231, 233, 237-238, 240-242, 248, 253, 256, 274, 284, 286-287, 296-297, 301
יוחנן (מבין הבולווטים) 115
יוחנן בן בתירא 84
ר' יוחנן בן גודגדא 251
רבן יוחנן בן זכאי 34-35, 65-66, 75, 105, 164, 176, 187, 215, 219, 227, 230-231, 252, 263, 265
ר' יוחנן בן נורי 34, 36, 67, 102, 250-251, 297-298, 305, 307
יוחנן הורקנוס 14, 24
יוליאנוס 51-52, 112
יוליה דומנה 153

יוליוס אפריקאנוס 212
יוליוס קיסר 26
יונדב בן רכב 281
יונה (הנביא) 62
ר' יונתן 171, 174, 209, 238-239, 257, 266, 288, 295-296, 300
ר' יונתן בר' חגי 169
יונתן בן חרשא 307
ר' יונתן בן עמרם 272
יוסטוס 100
ר' יוסי בן אלישע 207
ר' יוסי הגלילי 104, 263, 266, 307-309
ר' יוסי (בן חלפתא) 42-43, 47-48, 104, 120, 174, 177, 189, 193-195, 198, 208, 213, 225, 232, 239, 241, 244, 249, 253, 270-271, 277-281, 293-295, 298, 305-306, 309, 313, 317, 320, 322
ר' יוסי בן משולם 193, 318
ר' יוסי בן קיסמא 103-104, 188, 199, 232
ר' יוסי בן שאול 207
ר' יוסי בן תדאי 307
רב יוסף 177, 228
יוסף בן אילם 47, 250, 278-279, 290
יוסף המומר (הקומס) 45, 50, 123, 220, 320
יוסף בן סימאי 107, 292, 299
יוסף בן פרידה 308
יועזר בן ביתוס 28
יכין (משמר כוהנים) 66
ר' ינאי 86, 192, 196-197, 238-239, 241, 246-247, 257, 273, 295-296, 300, 321
ינאי (אלכסנדר) 11, 13-14, 26-27, 123
ר' יסא בר אחא 126
ר' יסא ערקי 126
ר' יסא קוצירא 126
יעקב (אבינו) 42, 49, 121-122, 216, 247
ר' יעקב בר אחא 170
ר' יעקב (בן קורשאי) 208, 226, 238
יפו 19, 32, 72-73, 157
יפיע 67, 78
יפעת 80
יפתח 171
ר' יצחק בן אלעזר 84
ר' יצחק ן' אלפרא 121
ר' יצחק בר יוסף 228
ר' יצחק בר מריון 169, 239

ר' יצחק בר נחמני 206
ר' יצחק נפחא 57, 169, 234, 237, 241-242, 253, 298
ר' יצחק קסקסאה 71
יקנעם 82
ירבעם בן נבט 296
ירושלים 18-19, 25-26, 28, 31-35, 49, 73, 167-168, 190-191, 193-194, 215, 262, 264-265, 276-282, 288, 291, 293, 311, 318, 322, 325
יריחו 19, 25, 73
ר' ירמיה 46, 106, 201
ר' ישבב 36, 250
ישבאב חוצפית (משמר כוהנים) 64
ישו 30, 43, 253, 277, 294
ר' ישמעאל בן אלישע 253-254
ר' ישמעאל בן אלעזר 268
ר' ישמעאל (בר' יוסי) 42, 56, 75, 165, 188, 195-196, 203-207, 224-225, 250, 252, 264, 295, 298, 313-314, 321
ישמעאל בן פיאבי 279
ר' ישראל בן יוסף אלנקאוה 163

כבול 31, 58-59, 76, 168, 278, 282, 310
כוכב 76
כורזים 76, 90
כיסופים 284
כלב 171, 281
כלבא שבוע 168, 281
כליון 170, 175
כנרת 73, 89, 108, 239, 298-299
כסלות (ראה: אכסל)
כפר אימי 311
כפר בית פאבי 308
כפר בקע (פקע) 61
כפר חוריה 71
כפר חמידיה 124
כפר חנה 60
כפר חנן 60
כפר חנניה 59-61, 78, 90
כפר יוחנה 66, 76
כפר כוכבה 65
כפר מכר 90
כפר מפשטא 66
כפר נחום 45, 107-108, 262, 290, 295

כפר נעים 56
כפר סאסיי 56
כפר סגנה 33, 275, 322
כפר עוזיאל 64
כפר עותנאי 35, 38-40, 56, 60, 73, 76, 78-80, 82, 117, 309
כפר עזיז 188
כפר ענאן 60
כפר קנה 108
כפר שבתיי 78
כפר תמרתה 65
כרמל 79

לביא 44, 78, 91, 106
לגיו (ראה: כפר עותנאי)
לוד 15, 19-20, 32, 35, 45, 55, 73, 110, 159, 188, 191, 198, 200, 223, 263, 290, 309
לודקיא 313
לוי בן סיסי 212
לוקיוס אימיליוס פאולוס 26
לטריום 108
ליביוס 25

ר' מאיר 48, 71, 104, 194, 208, 237, 239, 241-242, 255, 258, 260, 263, 268, 271, 312
מארקוס אורליוס 74, 113, 154, 216
מגדל 14, 19, 23, 76, 89, 276-278, 282
מגידו 38, 60
מגלו 312
מהלול (נהלל) 23, 67, 79, 276-277
מוניקה (מציפורי) 52
מוקדון 26
מחלון 170, 175
ר' מיישא 242
מימין (משמר כוהנים) 65
מירון 103, 240, 276, 305
מלחתה 73
מלכיה (משמר כוהנים) 71
מלקא (עיר) 121
ממשית 73
ר' מנא 51, 169, 200, 298-299
מעון 75, 78, 248
מעריה 76
מצדה 89

מצפה 19
מצרים (מצרי וכד') 13, 61, 108
מרחביה (קבוץ) 136
משה (רבינו) 42, 168, 172, 175-176, 187, 269, 296
משהד 94
ר' משולם בן קלונימוס 97
משכנה 62, 76, 78-79, 97
ר' מתיא בן חרש 258
מתתיהו בן תיאופוליס 278
ר' נהוראי 177, 257
נהלל (ראה: מהלול)
נוה 298
נחוניה בן הקנה 327
ר' נחמיה 271
נחמיה איש שיחין 307-308
ר' נחמן בר שמואל 229
ניאפוליס (ראה: שכם)
נילוס דוקספטריאוס 108
ניקופוליס (ראה: אמאוס)
ניקיאה 59, 107
נירון (קיסר) 54, 99, 146-149, 293
נמרין 76
נצרת 27, 45, 63, 79, 107-108, 118, 128
נקדימון בן גוריון 168
נרבתה 19
ר' נתן 208, 257, 260
ר' נתן בר יוסף 260

סאבינוס 29
סבטוניוס 149
סוסיתא 76, 301, 324
סורא (סורתא) 323
סוריה 25-29, 73, 76, 249, 301
סטרבון 20
סיברוס 80, 114, 153, 158
ר' סימאי 208-209
סימוניה 23, 68
ר' סימון בן פזי 230
סכנין 13, 34, 66, 187, 199, 266, 276, 283, 294, 306-307
ספרד 74
סקיתופוליס (ראה: בית שאן)

עבדול חמיד 124
עבר הירדן 23-25, 29-30, 298, 324
ר' עולא 263, 265
עזה 72-73, 157
עזרא 179
ר' עזריה 169, 196
עידו (משמר כוהנים) 64
עיילבו 76
עין ג'נונה 94
עין גת חפר 94
עין קנה 94
עין תאנה 63, 168
עיתלו 67, 79
עכברא 196, 257, 273
עכו 13, 31, 35, 38, 40-41, 51, 56-58, 62-64, 72-73, 76, 78-79, 82, 115, 159, 222, 224, 309-310, 328
עלי (הכוהן) 176
עמוק 285
עמק הירדן 82
עמק יזרעאל 76, 78, 118
עמקא 222
עמרם 170
עמתוס 23, 25
עפולה 76, 78
עפרים 19-20
עצמון (הר) 32, 65
עקרבה 19
עקרון 111
ר' עקיבא 42, 103, 166-167, 173, 176, 205-206, 208, 226, 235, 238, 251, 255, 270, 296-297, 305, 307-309, 317
ערב 14, 19, 23, 56, 65-66, 76-78, 117, 187, 223, 252, 263, 265, 277, 311
ערדסקוס 71
ערסלא 47, 250, 277

פאניאס 73, 150
פודנה 26
פויטינגר קונראד 71, 74
פומפיוס 25
פונטיוס פילטוס 99
פטולמאוס 160
פטולמאיס (ראה: עכו)
פילאדלפיה 73

פילון 181
פיניקיה 158-159
פלאקידוס 32
פלה 73
פליניוס 23
פלסתינה 15, 108
ר' פנחס בן יאיר 231
פסציניוס ניגר 80
פפוס (ולוליאנוס) 37, 205, 225
פצאל 24
פצץ (משמר כוהנים) 66
פקיעין 188
פרוקלוס 51-52, 298
פרס (פרסי) 51, 120, 136
פשחור 18
פתחיה (משמר כוהנים) 66

ר' צדוק 187
צור 58, 72-73, 77, 85, 117, 130-131, 159, 191, 276, 287
צידון (צייידן) 44, 58, 77, 85, 107, 117, 131
צינברי 299
ציסניוס גאלוס 32, 58, 111
צלמין 66-67, 76
צפת 273
צרפת 74

קאראקאלה 49, 79, 113, 153-156, 158, 160
קונסטנטינוס 45, 51, 107, 123, 220, 290
קוראי 73
קטרון 14
קיטוס 35-37, 39-41, 43, 112, 152, 283
קיליקיה 190, 199
קיסריה 31, 42, 46, 72-73, 79, 82, 84, 86, 99, 110, 149, 151, 153, 200, 210, 284, 301, 305-306, 324
קישון 79
קליאופטרה 13
קנה 65
קסטיוס גאלוס 31, 65, 85
קעילה 19
קפדוקיה 46, 190-191, 287, 323, 328
קפריסין 13, 223

ראני (א־רינה) 62
רב 227
רבה בר חנה 212
רויס 76
רומא (רומי, רומיים וכד׳) 15, 27-29, 31-33, 38-43, 45, 49, 51-54, 59, 67, 72-74, 79-80, 85, 97, 100, 109-111, 113-114, 119-121, 124-125, 128-129, 132-136, 146-152, 155-159, 163-164, 169, 184, 201-206, 211, 213, 224, 230-231, 263, 291-293, 297-300, 327-328
רומה (ח׳רבת רומה) 64
רחל 121, 295
רימון 64, 116, 255
ריש לקיש 61, 95, 206, 210-212, 218, 220, 225, 241, 249, 256, 268, 272, 301, 303
רמתים 19-20
רקת 14
רשפון 157

שאול (המלך) 171
שומרון (שומרוני) 29, 39, 45, 73, 107, 290, 325
שזור (סאג׳ור) 61
שיחין 27, 63-64, 78, 103, 107, 278, 282, 307, 322
ר׳ שילה 65
שכם 73, 149
שכניה (משמר כוהנים) 59
שלמה (המלך) 17-18
(בית) שמאי 34, 84, 309
שמואל (הנביא – הרואה) 17-18, 208
ר׳ שמואל בר ר׳ יצחק 170
ר׳ שמואל בר נחמן 171-172, 209, 231-232, 296
ר׳ שמואל קפוטקאה 190
ר׳ שמלאי 242, 254, 266, 296, 314
ר׳ שמעון בולוטא 115, 178
שמעון בן איאנוס בן יוסטוס 326
ר׳ שמעון בן אלעזר 246, 268, 373
רבן שמעון בן גמליאל 189, 193, 205, 209, 216, 229, 259, 271-272, 286, 305-306, 317, 322
ר׳ שמעון בן חלפתא 63, 91, 168, 207, 238, 302
ר׳ שמעון בן חנניה 104, 308
ר׳ שמעון בן יהוצדק 174
ר׳ שמעון בן יוחאי 40, 101, 170, 173, 175, 204-205, 209, 230, 233, 235, 238, 255, 258, 269, 271, 308
ר׳ שמעון בן יקים 42, 318, 322
ר׳ שמעון בן לקיש (ראה: ריש לקיש)

ר' שמעון בן מנסיה 193-194, 297, 318
שמעון בן עזאי (ראה: בן עזאי)
שמעון השקמוני 308
ר' שמעון ספרא דטרבנת 67
שמעיה ואבטליון 170, 230
שעב 56, 59, 66, 169
שעורים (משמר כוהנים) 67
שפטיה בן אביטל 281
שפרעם 56-57, 116, 215-216
ר' שמעון שזורי 43, 61, 204, 261, 264, 266
שריד 79
ר' שרירא גאון 48, 216, 318

תבור (הר) 60, 63, 78, 98, 108, 118
תודוס 255
תורכיה 124, 190
תורען 14, 64, 76, 116
תיאודוסיוס 213
תיאודורטס 290
תימן 284
תלמי 20-21
תלמי התשיעי לטירוס 13
תל שלם 39-40
תמרה 76
תרצה 14

Chapter IX
The Economics and Livelihood in Sepphoris 316

Chapter X
Sepphorians in Exile 327
Appendix to Chapter IV8: Archaeological Remains in Sepphoris 329
Bibliography 331
Abbreviations 356
Glossary of Greek Terms, Toponyms and Inscriptions 357
General Index (places * people) 361

Chapter V

Coins of Sepphoris **146**

1. Introduction 146
2. The Period of the Great Revolt 146
3. After the Destruction of the Second Temple 150
4. Sepphoris and the Roman Rule in the Days of The Patriarch Judah I 154

Chapter VI

The Leadership and Institutions of Sepphoris **161**

1. Municipal Rules 161
2. Synagogues and Houses of Study in Sepphoris 178
3. Courts and Judges 202
4. Transfer of Patriarchate and Sanhedrin to and from Sepphoris 214

Chapter VII

The Population of Sepphoris **222**

1. Introduction 222
2. The Wealthy 224
3. Scholars 234
4. The Poor 251
5. 'Amha-Aretz' 260
6. Priests 275
7. Immigrants and their Synagogues in the City 286
8. Gentiles: Roman and Minim (Sectarians) in Sepphoris 290

Chapter VIII

Religion and Morality in Sepphoris and other Galilean Cities **304**

CONTENTS

Preface 11

Chapter I

Introduction: The Chronological Framework 13

Chapter II

The Administrative Division of the Land of Israel 16

1. Introduction 16
2. The History and Composition of Governmental Administration in the Land of Israel (Jewish and Gentile) 17
3. Remarks on the Galilee:
   a. Division into Toparchies 23
   b. Governmental Officials 24
4. The Changes in Administrative Division Under Gabinius 25

Chapter III

Sepphoris – Historical Survey 27

Chapter IV

Sepphoris: Names, Region and Archaeological Remains 53

1. Various Names of the City 53
2. The Territory of Sepphoris 55
3. Roads to and from Sepphoris 71
4. The City Layout 82
5. Water Supply 92
6. Sepphoris and Tiberias 97
7. Sepphoris' Status among the Cities of the Galilee 110
8. Archaeological Remains in Sepphoris 118

YEHUDA NE'EMAN

SEPPHORIS

IN THE PERIOD OF THE SECOND TEMPLE, THE MISHNAH AND THE TALMUD

JERUSALEM 1993

הספר שלפנינו מגולל את קורותיה של עיר ציפורי בגליל במשך למעלה מארבע מאות וחמישים שנה. ראשיתן מן הימים של אלכסנדר ינאי, בהם נזכרת ציפורי לראשונה במקורות הספרותיים, ואחריתן – בימים שלאחר מרד גאלוס – אמצע המאה הרביעית לספירה.

בתקופה זו של ימי הבית השני, המשנה והתלמוד, נחשבה העיר לאחת משתי הערים החשובות בגליל, יחד עם טבריה. ויש שציפורי היתה לבירת הגליל או ל"פאר הגליל כולו" – כלשונו של יוסף בן מתתיהו.

בקשנו במחקרנו, להתחקות אחר עברה של ציפורי על שלל נושאיה. נשתזרו בעבודתנו נתוניה הפיזיים של עירנו וסביבתה: מבניה, מטבעותיה, שרידיה הארכיאולוגיים, הספקת המים אליה, הכבישים אליה וממנה, תחומה ועוד כיו"ב, בצד התבוננות פנימית לתוכה – האוכלוסיה שהתגוררה בה, חיי הרוח היהודית שפעמו בקרבה: דמויותיהם של חכמים, בתי הכנסת ובתי המדרש, מוסדות ההנהגה, הכוהנים שנתיישבו בגבולותיה, קיום המצוות של אנשיה ועוד.

המקורות העבריים והנוכריים כאחר מעלים דמותה של עיר יהודית-פרושית בעלת מסורה עתיקה של יוחסין ובתי דין שהיו בה ואשר רוב תושביה יהודים הם ומיעוטם נוכרים.

לקביעה זו מצטרפים עתה גם חלק מן הממצאים הארכאולוגיים אשר נחשפו ממעמקי אדמתה של ציפורי, ביניהם שורה של מקוואות, כתובות מבתי כנסת ועוד כיו"ב – עדויות אילמות למציאות יהודית חיה בעברה הרחוק של "עיר מחקרנו".

(מתוך ההקדמה לספר).

יהודה נאמן, מחבר הספר, הוא בעל תואר דוקטור מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים. פירסם מאמרים הדנים בחקר הגליל בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד. מאמרים אלה הודפסו בכתבי עת שונים.

תמונת השער: ציפורי = מבט דרומה אל התיאטרון
באדיבות: ד"ר אהוד נצר ומשלחת החפירות בציפורי מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת דיוק בארה"ב. צילם: ז' רדובן.